

300.716

Digitalizálta
a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár
és Információs Központ

MTA
1826 K

MÁSODIK ÉVFOLYAM

A II.
BÉCSI MAGYAR
TÖRTÉNETI INTÉZET
ÉVKÖNYVE

KÁROLYI ÁRPÁD
KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL
SZERKESZTI
ANGYAL DAVID IGAZGATÓ

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁMOGATÁSÁVAL

BUDAPEST, 1932

Mag. Fort.

©, 4783. 2.

A BÉCSI
MAGYAR TÖRTÉNETI INTÉZET
ÉVKÖNYVE

MÁSODIK ÉVFOLYAM

KÁROLYI ÁRPÁD
KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL
SZERKESZTI
ANGYAL DÁVID
IGAZGATÓ

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
TÁMOGATÁSÁVAL

BUDAPEST 1932

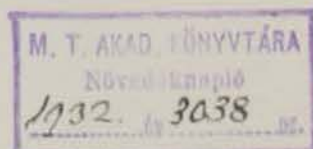
JAHRBUCH
DES
WIENER
UNGARISCHEN HISTORISCHEN
INSTITUTS
ZWEITER JAHRGANG

REDIGIERT
VON
DIREKTOR DAVID ANGYAL
UNTER MITWIRKUNG
ARPAD v. KÁROLYIS
DIR. I. R. DES WIENER STAATSARCHIV

MIT UNTERSTÜTZUNG
DER UNGARISCHEN AKADEMIE
DER WISSENSCHAFTEN

BUDAPEST 1932

300716

TARTALOM.

	Oldal
Gróf Klebelsberg Kuno †	VII
Konrad Josef Heilig: Wer war der anonyme Notar?	1
Török Pál: A török birodalom pénzügyei Szolimán korában	62
Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem és a magyarországi kálvinizmus	81
Salacz Gábor: A vallásalap kezdeteinek története. III. Ferdinánd alapítványa	95
Lukinich Imre: Rákóczi Julianna házassága	112
† Hajós Antal †: A Duna-Tisza-csatorna első szabályozása	128
† Könyi Mária: Az 1715—22. évi rendszeres bizottság javaslatai. (Systema politico-oeconomico-militare)	137
† Temeszy Győző: A Bega csatorna befejezése Temesvár és Nagybecskerek között	183
Konrad Schünemann: Der wiener oder temeswarer Wasserschub	199
Domanovszky Sándor: Francia emisszáriusok Magyarországon 1806-ban	220
Takáts Sándor: Egy budai bíróról	259
Eckhart Ferenc: Egy nagy magyar főpap életéből	272
Dionys Jánossy: Der handelspolitische Konflikt zwischen der österreichisch-ungarischen Monarchie und Serbien in den Jahren 1904—1910.	285
Angyal Dávid: A boszniai válság története. II. és befejező közlemény	313
Pótlások	355

INHALT.

	S
Graf Kuno Klebelsberg †	VII
Konrad Josef Heilig: Wer war der anonyme Notar?	1
Paul Török: Die Finanzen des türkischen Reiches im Zeitalter Solimans	62
Nikolaus Asztalos: Die Universität Wittenberg und der ungarische Calvinismus	81
Gabriel Salacz: Geschichte der Anfänge des Religionsfonds. Die Stiftung Ferdinands III.	95
Emerich Lukinich: Julianna Rákóczis Vermählung	112
Anton Hajós †; Die erste Regulierung des Donau-Theiss Kanals	128
Maria Kónyi: Die Vorschläge der systematischen Kommission aus den Jahren 1715—22. (Systema politico-oeconomico-militare)	137
Viktor Temesy: Die Vollendung des Bega Kanals zwischen Temeswar und Nagybecskerek	183
Konrad Schünemann: Der wiener oder temeswarer Wasserschub	199
Alexander v. Domanovszky: Französische Emissäre in Ungarn im Jahre 1806.	220
Alexander Takáts: Über einen Stadtrichter von Ofen	259
Franz Eckhart: Aus dem Leben eines grossen ungarischen Kirchenfürsten	272
Dionys v. Jánossy: Der handelspolitische Konflikt zwischen der österreichisch-ungarischen Monarchie und Serbien in den Jahren 1904—1910.	285
David Angyal: Die Geschichte der bosnischen Krise. (Schluss.)	313
Ergänzungen	355

Gr. Klebelsberg Kuno †

(1875—1932.)

A magyar történetkutatás gényusa gyászruhába öltözött. Vele együtt gyászolja és siratja gróf Klebelsberg Kunot a mi Évkönyvünk is.

Abban a szomorú időben, amikor Nagymagyarország összeomlása a lelkeket elzsibbasztá, gr. Klebelsberg Kuno, a Magyar Történelmi Társulat fenkölt szellemű elnöke a maga körülhatárolt hatáskörében erjesztő és éltető erők balzsamát igyekvők a multak küzdelmeiből a nemzet értelmisége számára kisajtolni és új értékeket tárni fel a lepörgött századok rejtekéből, hogy okulás gyanánt szolgáljanak az okolni akaróknak s biztatás gyanánt a bízóknak.

Ez a szép gondolat érlelte meg gr. Klebelsberg agyában a tervet, hogy a vezetése alatti Társulat „Magyarország újabbkori története kútfői”-nek, a „Fontes”-nek, sorozatát indítsa meg s bevilágítson vele addig nem jól ismert, de tanulságos korok és események méhébe.

A kitűzött cél eléréséhez jó alkalmat nyújtott az a körülmény, hogy a bécsi nagy levéltáraknak, hazai történetünk kincsesházainak ajtairól lehullottak a záró lakatok. — Hatalmas energiával ragadta meg a kedvező alkalmat gr. Klebelsberg s a Társulat szűkös anyagi eszközei ellenére is megteremtette a *Bécsi Magyar Történelmi Intézetet*, melyet nemsohára, mint közoktatásügyi miniszter, a szerény keretéből erőteljessé duzzadó intézménnyé tudott fejleszteni.

Annak a tudományos vállalatnak, mely az Intézet keretében tett kutatások eredménye gyanánt már nagyszámú értékes

nen Ländern geklagt wird.⁴ Wem die Beispiele bei Schünemann nicht genügen, der lese in dem Buche des Mittellateiners Paul Lehmann über die Parodie im Mittelalter nach, was dort mit emsigem Fleiss und klarem Urteil über diesen Punkt zusammengetragen wurde.⁵ Ist aber der Ansetzung auf das Jahr 1147 damit der Hauptstützpunkt entzogen, so hat auch die weitere, an sich schon bedenkliche Identifizierung des Anonymus mit Peter von Ofen nur den Wert einer vagen Vermutung.

Auch gegen die übrigen Argumente von Jakubovich lässt sich manches einwenden. Ist es überhaupt möglich, aus Namensformen, die mindestens 120 Jahre lang tradiert worden sind, eine Differenz von 50 Jahren klar und eindeutig zu erkennen, zumal Werke in der Nationalsprache für diese Zeit nicht vorhanden sind? Wir werden uns weiter unten mit diesem Einwande noch zu beschäftigen haben.⁶ Die verdienstvolle Heranziehung der *Rationes dictandi* des Hugo von Bologna, die etwa um 1119—1124 entstanden sind, besagt nicht zwingend, dass der Anonymus unter Béla II. (1131—1141), nicht unter Béla III. (1174—1196) gewirkt haben müsse; die sogenannten *Formulae imperiales*, die *Formulae Marculfi*, die ludovicianischen Formeln haben sich in der Kanzlei der deutschen Kaiser doch auch Jahrhunderte gehalten.⁷ Zudem ist gerade hier die Wahrscheinlichkeit für Béla III. wohl grösser als für Béla II., weil die *Rationes* doch schon knapp ein Jahrzehnt nach der Entstehung offiziell benützt worden wären, was nicht anzunehmen ist.

Indes ist durch die fleissigen und aufschlussreichen Beobachtungen des Gelehrten die These, dass der Anonymus unter Béla III. wirkte, stark erschüttert worden, wenn auch der strikte Gegenbeweis für Béla II. nicht erbracht worden ist. Verfasser des Folgenden trat an den Anonymus in der Absicht heran, das Mittellatein des Chronisten näher zu untersuchen und ein Beispiel paläographischer Kleinarbeit an einer ungarischen Quelle zu geben; verschiedene Beobachtungen haben auf eine andere Fährte geführt; in den Mittelpunkt traten die Probleme der Datierung und damit des Verfassers.

⁴ Die Römer des anonymen Notars im Ungarischen Jahrbuch 6 (Berlin 1926) 448—457.

⁵ Die Parodie im Mittelalter (München 1922) 43 ff. — *Modo* = gerade jetzt ist unhaltbar, aus philologischen Gründen zu sehr gepresst. Auch sonst liesse sich zeigen, dass in der Phantasie des Mittelalters nach der Völkerwanderung die Römer den Osten besetzten.

⁶ Siehe unten S. 19 f.

⁷ H. Bresslau, Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien II. 1. 2. Aufl. (Leipzig 1915) 225—281, wo ausführlich über solche Formulare gehandelt ist. Neuestens siehe besonders H. Zatschek, Die Benützung der *Formulae Marculfi* und anderer Formulare Sammlungen in den Privaturkunden des 8. bis 10. Jahrhunderts in Mitteilungen des österreichischen Instituts f. Geschichtsforschung 42 (Innsbruck 1927) 165—267.

Zu dem einzigen Textzeugen hat die Paläographie sich noch nicht geäußert.⁸ Fast nichts ist über das Latein des Anonymustextes gearbeitet, obwohl sich gerade von hieraus sehr wichtige Aufschlüsse in der Quellenfrage geben liessen; dagegen sind die ungarischen Namen schon einigemal Gegenstand eindringlicher Betrachtung gewesen.⁹ Zur Datierung des Kodex 514 der Wiener Nationalbibliothek, auf dem die ganze Ueberlieferung beruht, nur eine Beobachtung, welche die von Fejérpataky auf die zweite Hälfte des 13. Jahrhunderts gegebene Fixierung noch genauer präzisieren kann. Ausser einem Vergleich des Rankwerkes um die Initiale P mit dem Rankwerke an Initialen der Urkunden Stephans V. und Ladislaus IV.¹⁰ kann hier eine Betrachtung der Buchstabenformen weiterhelfen. In der Chronik erscheint das r häufig mit einem Sporn nach oben.¹¹ Diese r calcarifera kommt, soweit ich sehe, auch in Urkunden Stephans V. (1270—1272) vor, fehlt dagegen noch in Urkunden Bélas IV. aus dem Jahre 1267 und erscheint in solchen der Königin Elisabeth nicht mehr,¹² woraus sich als Entstehungszeit die Jahre 1267—1278 ergeben würden; um diese Zeit kommt dieses Sporn-r auch in Kärnten vor.¹³

Von den vielen Problemen der Quellenfrage des Anonymus, über welche zur Zeit die Kontroverse Hóman-Madzsar besteht,¹⁴ kann ich hier nur einige streifen. Auf die Exordia Scithiae ist für die Beschreibung Scythiens beim Anonymus schon hingewiesen worden. Dass hier eine Quelle vorliegt, zeigt auch eine philologische Betrachtung. Der Autor gebraucht mit ermüdender Häufigkeit genau hundertmal das Wort fluvius; nur siebenmal steht flumen, davon entfallen drei Fälle auf die Beschreibung des angeblichen Heimatlandes, wo das Wort fluvius vollständig fehlt. Auch im Blutsvertrag des 6. Kapitels ist, wie wir unten

⁸ Einiges bei Jakubovich a. a. O 182/3.

⁹ Das letzte Mal wohl in der Zusammenstellung bei D. Pais, Magyar Anonymus 102—150.

¹⁰ Szilágyi Sándor, A magyar nemzet története II. (Marczali Budapest 1896) 531 und 569.

¹¹ In der Probe, welche Jakubovich gibt (S. 182/3) in Z. 7 ceterorum, in Z. 9 pari, troianam, in Z. 11 Hungarie, in Z. 13 terra usw. Die Reproduktion in magyar nemzet tört. II, 633 weist dieses r auf Z. 1 in verba, Z. 2 in Hungaros, Z. 3 in portum, Z. 4 in uxor usw. — Schmerzlich vermisst man bei solchen paläographischen Arbeiten Sammlungen von Faksimiles aus ungarischen Archiven oder Bibliotheken.

¹² Stephans Urkunde bei Szilágyi 531 (hier Z. 3 merita), Bélas Urkunden bei Szilágyi 526/527, ebenso in A pannonthalmi szent Benedek-rend története Bd. 2 (Budapest 1903) 181, Elisabeths Diplom bei Szilágyi 557.

¹³ Hajnal J., Írástörténet az írásbeliség feljúlása korából (Budapest 1921) tábla 39B. Urkunde Alheids von Reinsperg aus dem Jahre 1271.

¹⁴ Hóman B., A szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói (Budapest 1925); Madzsar J., A II. Géza korabeli Névtelen (Budapest 1926); die Antwort von Hóman in Századok 65 (Budapest 1931) 225—232.

sehen werden, eine Vorlage benützt worden.¹⁵ Natürlich sind die *annalia chronica* und trotz aller abfälliger Kritik auch die *cantus ioculatorum* beigezogen worden; bei Schlachtenschilderungen sind über Dares Phrygius und *Gesta Alexandri* hinaus noch weitere antike Vorbilder erkennbar. Auffällig ist ferner die sonst nirgends übliche Schilderung im *Praesens historicum* in Kapitel 56 f. 23a 21—28; auch hier muss etwas Heterogenes vorliegen, wie wiederum das Wort *fluvius*, das hier allein nachgestellt wird und zwar gleich in zwei Fällen, zeigt.¹⁶ Die Frage, wer unter den *hystoriographi*, qui *gesta Romanorum* scripserunt, zu verstehen sei, wurde neu aufgerollt; doch kann das Resultat hier nicht wiedergegeben werden. Lediglich einige mit der Autorfrage zusammenhängende Probleme sollen jetzt behandelt sein.

Es fällt zunächst bei der Lektüre auf, dass die Bibel in der Fassung der Vulgata grossen Einfluss auch auf die Textgestaltung des Anonymus gehabt hat. Im folgenden wollen wir eine Anzahl solcher Parallelen aufzeigen; es sind bei weitem nicht alle gefundenen.

Neben sachlichen Berührungen, wie sie vor allem Ludwig Föti behandelt hat,¹⁷ gibt es umfangreiche wörtliche Analogien.

¹⁵ Siehe unten S. 18/19.

¹⁶ Hier ist wohl der Platz, über meine Methode etwas zu sagen. Zusammen mit meiner lieben Frau Finy, der ich auch hier herzlichst danken möchte, habe ich den gesamten Wortschatz des Anonymus verzettelt und zwar so, dass nicht bloss das einzelne Wort, sondern auch der ganze syntaktische Zusammenhang desselben mitaufgenommen wurde. So entstand schliesslich ein vollständiges Glossar, eine vollständige Grammatik, in der die Syntax berücksichtigt wurde, und eine vollständige Konkordanz, die auch das etwa 1200-mal vorkommende Wörtchen *et* mitenthält. Die einzelnen Zeilen der Faksimileausgabe von Fejérpataky wurden numeriert und dadurch das notwendige Gerippe für die genaue Lokalisierung des betreffenden Wortes gewonnen. So wird auch im Folgenden zitiert: *farisios* 6b 6; *Ursuur* 4b 29; *Ursuuru* 6a 5. Genau so wurde ein paläographisches Verzeichnis aufgestellt; sowohl die gekürzten Worte wie auch die gebrauchten Kürzungen und ausführliche Buchstabenbeschreibungen wurden alphabetisch angeordnet; es ist klar, dass das Resultat dieser langen und langweiligen Kleinarbeit eine aussergewöhnlich gründliche Kenntnis des Wort — und Phrasenschatzes war, die, wie ich hoffe, sich im Folgenden zeigen wird; manche Eigentümlichkeiten traten so zutage, während sie beim Lesen, auch wenn es sehr aufmerksam erfolgt, übersehen werden. Von dem gesammelten Material ist hier nur das Allerwichtigste und das unseren Zwecken Dienliche wiedergegeben; die vollständigen Listen nebst der lateinischen Grammatik sowie eine ausführliche Behandlung aller aufgetauchten Fragen sollen später einmal, dante *Deo et Mammona*, unter die Presse kommen. — Ich glaube, bereits aus den angeführten Beispielen mit dem Worte *fluvius* und *flumen* ergibt sich die Nützlichkeit und Richtigkeit meiner Methode; mit *flumen* kommen wir ebenso wie mit dem nachgestellten *fluvius* auf benützte Quellen. — Ueber diese ist zu vergleichen *Hóman Gesta Ungarorum* 44 ff, wo freilich nicht alles einwandfrei ist.

¹⁷ *Góg és Mágóg* (Irodalomtört. Közl. 1913) 38—59.

2b 13/14	credo, quod adhuc eos cognoscetis duram gentem fuisse de fructibus eorum	Mat 7, 16	a fructibus eorum cognoscetis eos
2b 33/34	et sic cognoscetis eos fuisse de posteris eorum	7, 20	igitur ex fructibus eorum cognoscetis eos
3a 24/26	quod de utero eius egrederetur torrens et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur, sed non in sua multiplicarentur terra (Hier sind die den beiden Patriarchen Abraham und Jakob gegebenen Verheissungen geschickt auf die Mutter des Almus übertragen.)	Gen 15, 4 Gen 35, 11 Gen 15, 13	qui egredietur de utero tuo, ipsum habebis heredem et multiplicare; gentes et populi nationum ex te erunt, reges de lumbis tuis egredientur peregrinum futurum sit semen tuum in terra non sua
3a 31	postquam natus est in mundum, factum est gaudium magnum	Joh 16, 21	non meminit pressurae propter gaudium, quia natus est homo in mundum
3a 32	factum est gaudium magnum Ugek duci (u. ö. in ähnlicher Weise)	Act 8, 9	factum est gaudium magnum in illa civitate
3a 34	erat Almus facie decorus, sed niger	Cant 1, 4	nigra sum, sed formosa
3b 5/6	ut (nicht velut) donum spiritus sancti erat in eo	Act 2, 38	accipietis donum spiritus sancti
3b 3/4	erat Almus hylaris dator	2Cor 9, 7	hilarem enim datorem diligit deus
3b 26	nisi ducem ac preceptorem super se habeant (u. ö.)	Prov 6, 7 Js 55, 4	formica, cum non habeat nec ducem nec praeceptorem ecce testem populis dedi eum, ducem ac praeceptorem gentibus
3b 34	viri potentes in bello (der Ausdruck variiert häufig)	Ps 23, 8	dominus fortis et potens dominus potens in praelio
4b 6/7	nec labores hominum comederunt	Ps 127, 2	labores manuum tuarum quia manducabis

			Jer 3, 24	confusio comedit laborem patrum
5a	1	Almus, cuius adiutor erat sanctus spiritus	Ps 145, 5	beatus, cuius deus Jacob adiutor eius
5b	5/6	videntes duces timuerunt valde (u. ö. ä.)	Judith 4, 1	tunc audientes filii Israel timuerunt valde
6a	8/10	ex hodierna die usque ad ultimam generationem	Tob 9, 11	usque in tertiam et quartam generationem (u. ö.) Hodiernus dies oder hodierna dies ist häufiger biblischer Ausdruck
6b	9	requiei locum habuisset requiei locum elegerunt	Ps 131, 14	haec requies mea, quoniam elegi eam
7a	24/26	talís timor et tremor irruerat super habitatores terre (u. ö. ä.)	Judith 2, 18	et cecidit timor illius super omnes inhabitantes terram
8b	26/8	equitando quasi bravium accipere volentes super equos velocissimos currentes	1Cor 9, 24	omnes quidem currunt, sed unus accipit bravium
10b	10/11	Prophetie an Moses	Deut 11, 24	
11a	17/18	cum se vidissent, gaudio	Mat 2, 10	videntes autem stellam
	26/27	gavisi sunt magno... gavisi sunt gaudio magno valde		gavisi sunt gaudio magno valde
11a	34f	Deus dedit eis victoriam magnam (einigemale)	2Makk 10, 38; 15, 21; 1Cor 15, 57	dominum, qui victoriam dedit illis... dominus dat dignis victoriam... deo gratias, qui dedit nobis victoriam
12a	34ff	Tuhutum vero genuit Horcam, Horca genuit Geulam et Zubor, Geula genuit duas filias, Zumbor vero genuit minorem Geulam	Mat 1, 2ff	Abraham genuit Jsaac, Jsaac genuit Jacob, Jacob autem genuit Judam et fratres eius, Judas autem genuit Phares et Zaram (Man vergleiche damit, dass der Stammbaum im Chronicon Budense mit der Formel qui fuit genau wie bei Lucas 3, 23ff rückläufig gebildet ist)

Zu den verschiedenen Reiseschilderungen mit den Worten *egressi, venerunt, pervenerunt, castrametati sunt, transierunt* usw. vergleiche

Num 33 und Judith in den ersten Kapiteln

14a 29f	levare manus contra (sehr häufig)	Ps 73, 3	leva manus tuas in superbias eorum (u. a. m.)
16a 16ff	Arpad, cuius adiutor erat deus omnium, fuis lacrimis deum orans, suos confortans milites, dicens	Ps 145, 5 Judith 8, 14; 13, 6/7	wie oben indulgentiam eius fuis lacrimis postulemus . . . stetit Judith orans cum lacrimis dicens: Confirma me domine, deus Jsrael
18a 2/3	equos longitudine dierum fatigatos ibi pascere precepit	Ps 90, 16	longitudine dierum replebo eum (täglich in der Komplet gesungen)
18b 10f	omnis exercitus liquefacti tamquam cera a facie ignis in ore gladii consumpti sunt (der Ausdruck in ore gladii, ein Hebraismus, kommt häufig mit consumere, occidere und percutere verbunden vor). Vergleiche dazu	Judith 16, 18 Ps 96, 5 Judith 2, 16; Num 21, 24	petrae sicut cera liquefcent ante faciem tuam; montes sicut cera fluxerunt a facie domini omnes resistentes sibi occidit in ore gladii; a quo percussus est in ore gladii
19b 5	quia bona aliorum regnorum circumiacentium dederat deus in manus eorum	Josue 6, 2	dedi in manus tuas Jericho et regem eius omnesque fortes viros (u. ä.)
20b 24/25	iuvenes eorum ludebant ante faciem ducis et suorum nobilium sicut agni ovium ante arietes	Ps 113, 4; 6/7	montes exultaverunt ut arietes et colles sicut agni ovium; a facie dei mota est terra (sehr häufig in der Sonntagsvesper)
22a 10	Bulsuu vir sanguinis	Prov 29, 10	viri sanguinum oderunt simplicem (u. ö.)

Ausser diesen aus der Menge der gesammelten Stellen herausgegriffenen Parallelen scheint auch das ungewöhnlich häufige *et* auf die

Vulgata, die es aus dem regelmässig synthetisch verbindenden Hebräischen und Griechischen hat, zurückzugehen. Es ist an der Liste der zitierten Bücher auffällig, dass die kriegereischen Bücher häufiger als sonst wohl üblich benützt werden; dazu kommen die liturgischen Texte, die sich auch dem Ohre einprägen, aus den Evangelien, Episteln und Psalmen. Die Benützung der Vulgata ist ausser allem Zweifel; man vergleiche etwa 11a 26/27 und Mat 2, 10, wo fünf Worte genau in derselben, zudem ungewöhnlichen Stellung sich gleichen. Bei verschiedenen Stellen des Buches Judith, das sehr stark geplündert wurde, scheint indes das nicht der Fall zu sein; hier weichen Vulgatatext und Septuagintatext ja bekanntlich häufig von einander ab. Beobachtungen legen mir die Vermutung nahe, dass ein unbekannter, auf das Griechische zurückgehender Text vorgelegen hat. Das dürfte ein wichtiger Fingerzeig für die Beziehungen zur griechischen Kirche in den Tagen des Anonymus sein.

Man hat in letzterer Zeit häufig darauf aufmerksam gemacht, dass die Bibel sehr oft erst mittelbar, unmittelbar aber der sie enthaltende liturgische Text zitiert werde.¹⁸ Wir werden unten die Phrase *hic et in evum* so ableiten.¹⁹ Liturgisch scheint in ihrer Begründung die merkwürdige Etymologie zu sein: *vel ideo vocatus est Almus, id est sanctus, quia ex progenie eius sancti reges et duces erant nascituri* (f. 3a 28/29). *Almus* hat nun aber nicht ohne weiteres die Bedeutung *sanctus*. Doch kommen in der liturgischen Poesie Stellen vor, wo die Gleichung *almus* = *sanctus* eingesetzt werden kann, so in einem Hymnus des 10. Jahrhunderts an Festen der *Confessores non pontifices*, zu denen gerade die Heiligen *reges et duces* Ungarns zählen:

Proinde te, Piissime,
Precamur omnes supplices,
Ut huius *almi* gratia
Nobis remittas debita.²⁰

Hier scheint indes die Gleichung *almus* = *sanctus* aus anderen Hymnen genommen zu sein; öfters kommt das Wort *spiritus* in der Bedeutung der dritten göttlichen Person mit *almus* verbunden vor, so in einem Hymnus des 11. Jahrhunderts:

Gloria patri genitaeque proli
Et tibi compar utriusque semper,
Spiritus alme, deus unus omni
Tempore saeculi.²¹

¹⁸ Lehmann a. a. O. 54 ff.

¹⁹ Siehe unten S. 34/35.

²⁰ Ueber diesen Hymnus siehe J. Schulte, Die Hymnen des Breviers 4. Aufl. (Paderborn 1920) 93. Er stammt aus der ambrosianischen Liturgie.

²¹ Dieser Hymnus hat zum Verfasser den Hl. Petrus Damiani (gest. 1072 als Kar-

Diese sapphische Strophe — mit den Freiheiten der mittellateinischen Metrik — erklang u. a. auch am Feste des Heiligen Benedikt in Pannonhalma und Tihany schon im 12., wenn nicht gar im 11. Jahrhundert. Aus der Verbindung *almus spiritus* als Heiliger Geist ist psychologisch auch die ganz merkwürdige und anachronistische Beifügung zu verstehen, die nur bei *Almus*, sonst nirgends vorkommt: *Almus, ut donum spiritus sancti erat in eo, licet paganus* (f. 3b 6) und *Almus, cuius adiutor erat sanctus spiritus* (f. 5a 1).

Zu den Magyarismen des Lateins unseres Anonymus, deren auffälligster wohl der auf f. 5a 31 stehende Satz ist: *tonsa capita Cumanorum mactabant tanquam crudas cucurbitas*, will ich als nicht zuständig keine Aeusserungen machen.

Die Ueberschriften stammen gewiss nicht vom Anonymus, sondern von einem Abschreiber und zwar sicher von dem, der sie im Codex 514 geschrieben hat. Sie sind mit grosser Nachlässigkeit abgefasst und ebenso nachlässig geschrieben. Ausser offensichtlichen Fehlern wie gleich in der ersten: *incipit prologus in gesta hungarum* und der zum zweiten Kapitel gehörigen (f. 3a 8): *quare hungari dicitur*, ferner *contra Arpium* (= *Arpadium*) (f. 16a 9), ebenso dem von Fejérpataky übersehenen *Nongrad* für *Nougrad* (f. 13b 20) zeigen ungewöhnliche Namensformen den anderen Verfasser. So steht im Kontext elfmal *Gelou* und einmal *Geleou*; die Ueberschrift hat dagegen an beiden Stellen *Gelu* (f. 12 a 3.17). So steht im Kontext zweimal *Zerenche*, in der Ueberschrift heisst es mit der wohl späteren Form *Zerensze* (f. 9a 23, 26, 30). Gleichermassen zeigt die Ueberschrift die Form *Bycoriensy*, der Text indes in dem fraglichen Kapitel dreimal *Byhor* (f. 9b 21/22, 24, 32, 10a 1). Die Fassung *De pugna ducum Arpadii* — gemeint sind *Zuardu*, *Cadusa* und *Huba* — widerspricht dem Sprachgebrauch der *Gesta*, der das Wort *dux* für Herzog reserviert. Der Genitiv *De prudentia Tuhuti* (f. 11b 15) ist der einzige Fall einer genitivischen Flexion eines nicht auf *-us* oder *-a* ausgehenden Namens; im Kontext selbst heisst es *posteritas Tuhutum terram habuerunt, speculator Tuhutum (Ogmand) inspexisset terram, Arpad voluntatem Tuhutum laudavit, milites Tuhutum Geloum interfecerunt* (f. 11b und 12a). Oft hat der Verfasser der Ueberschriften einfach nach einigen im ersten Satze stehenden Wörtern den Spruch gemacht ohne Rücksicht auf den Hauptteil; das gilt von Kap. 22, 40, 41, 42, 56. Auch die Einteilung der Kapitel ist unverhältnismässig; Kap. 53 hat 31, Kap. 54 4, Kap. 55 30 Zeilen. Oft stehen die Ueberschriften am Rande oder unten; f. 20b fehlt eine solche ganz. F. 7a wird sogar vor die Buch-

dinalbischof von Ostia); die Endstrophe kommt auch sonst vor, die Verbindung *spiritus almus* desgleichen in anderen Zusammenhängen.

staben —unc ein D statt eines T gesetzt, nur deswegen, weil oben vor —ux auch ein D zu setzen war. Der Rubrikator ist mit dem Textschreiber zwar gleichzeitig, aber nicht identisch. Bei aller in der Gleichaltrigkeit begründeten Aehnlichkeit der Hände sind doch auch Unterschiede vorhanden. Dazu gehört das in der Form eines heutigen arabischen Zweiers übergeschriebene i in primo (f. 3a 16), die andersartige Kürzung für er in Lodomer (f. 6a 18), die verschiedene Formung der auslaufenden Schlinge beim grossen G (f. 6a 19, f. 12a 3&17), die manchmal offen gelassene untere Schlinge des kleinen g (f. 17a 24, 19a 18, 22a 30), das differierende et — Zeichen (f. 22a 31), das spiralförmig eingerollte grosse T (f. 6a 19 u. ö.), das unziale E (f. 9b 9 u. ö.), endlich das ganz anders gemachte übergeschriebene r (f. 16b 8).

An der Hand des Kontextschreibers fallen u. a. folgende, vor den Worten vorgenommen Rasuren auf:

f. 3b 30 a vor quia Almus

f. 10a 28 tasn vor translataverunt

f. 8a 11 ty vor Thyscia

f. 13a 20 ap vor Arpad.

Aus diesen ausgetilgten Stellen, die sehr wohl hätten verbessert werden können, geht klar hervor, dass der Schreiber peinlich bemüht war, die Vorlagen nach Möglichkeit zu kopieren. Doch war er *modici luminis*, wie die Scriptoren und Librarii dieser Zeit, da das Bücherschreiben zum Gewerbe wurde, gewöhnlich. Bei der Summe der trotzdem stehen gebliebenen, erst später verbesserten Versehen muss angenommen werden, dass ein ziemlich korrupter Text vorlag, was auch aus den verschiedenen Namen ersichtlich ist. Dann ist aber auch klar, dass Zwischenglieder zwischen dem Archetypus und unserem heute vorliegenden Texte stehen.

Aus dem Gesagten geht hervor, dass die Ueberschriften nicht vom Verfasser stammen. Eine genaue Prüfung der Art und Weise ihrer Eintragung in den vorliegenden Kodex führt uns ein erhebliches Stück weiter. Es handelt sich nun um die Frage: Hat der Rubrikator der heutigen Handschrift die Inskriptionen selbst verfasst oder bereits aus der Vorlage übernommen? Wir stellen zunächst fest, dass im ersten Teile des Kodex der Kontextschreiber durchgehend einen Raum für die nachfolgende Kapitelüberschrift gelassen hat; daraus schliessen wir, dass es solche in seiner Vorlage gab. Dass im zweiten Teile häufig die nötigen *Spatia* fehlen, geht auf die auch sonst nachweisbare Befürchtung zurück, mit den zur Verfügung gestellten Pergamentblättern nicht auszukommen. Nun ist aber einigemale ein Raum gelassen, den die jetzige Ueberschrift bei weitem nicht ausfüllt. So schreibt der Scriptor X gleich zu Beginn des ersten Kapitels mit schwarzer Tinte: (S)cithia (i)gi(tur), lässt dann die ganze Zeile frei und beginnt die nächste Linie mit der Fortsetzung des Satzes *maxima terra est*. In den Raum der freigelassenen Zeile ist später

lediglich De Scithia rubriziert worden; wir haben hier 15 mm schwarze Schrift, 19 mm Minium und 70 mm freien Raum. Daraus geht hervor, dass der Scriptor eine andere Ueberschrift vor sich hatte, die bedeutend länger war als die vom Rubrikator geschriebene, etwa: Incipiunt Gesta Hungarorum: De Scithia. Schreiber X sah also in der Vorlage Ueberschriften, Rubrikator Z sah keine Ueberschriften und damit auch die Vorlage nicht mehr. Dieses für unsere spätere Gedankenführung wichtige Resultat wird durch vier Analoga erhärtet. Zu Beginn des 9. Kapitels steht schwarz: Dux vero Almus, rot: De pace inter ducem et Ruthenos, dann kommt ein freier Raum; das Verhältnis der Längen ist hier 18 mm 65 mm, 20 mm. Kap. 26 steht ähnlich: Tunc Tuhutum audita, Quomodo contra Gelu itum est, Spatium; die Millimeterzahlen sind hier 41, 46, 23. Kap. 27 heisst es zu Anfang: Mane autem facto Tuhutum, De morte Gelu, Vacuum; das Längenverhältnis ist hier 45 mm, 34 mm, 29 mm. Sehr beweiskräftig ist ferner der Beginn des 29. Kapitels: Dum navigasent in Schwarz, De reditu eorum in Rot, freier Raum. Hier sind die Längen 35 mm, 24 mm, 46 mm. Für diese Fälle gibt es nur eine Erklärung: Der Rubrikator sah die Ueberschriften der Vorlage, für welche der Kontextschreiber noch Raum liess, nicht mehr; er hat unabhängig von ihnen neue verfasst.

Der Einwand, es sei sehr unwahrscheinlich, dass der Miniator den Scriptor nicht mehr kannte, gilt nicht. Einmal dürfen wir dem Rubrikator bei seiner bereits bekannten Nachlässigkeit nicht zutrauen, dass er sich überhaupt bemüht habe, den Scriptor zu fragen, wie die Ueberschriften ursprünglich lauteten, selbst wenn er diesen gekannt hätte. Und dann liegen Miniierung und Niederschrift des Kontextes nicht selten Jahre auseinander, wenn auch in der überwiegenden Mehrzahl der Fälle des Gegenteil richtig ist. Ein Beispiel vom benachbarten österreichischen Herzogshof möge das zeigen. Cod. Vind. Pal. 2765, eine deutsche Uebersetzung des *Rationale divinorum officiorum* von Wilhelm Duranti, welche durch den Kaplan Herzog Albrechts III. von Oesterreich Leopold Stainreuter von Wien angefertigt worden ist, wurde in den Jahren 1384/5 vollständig niedergeschrieben. Aus diesem Kodex floss bereits 1402 eine Abschrift für einen Wiener Bürger, welche uns in Codd. 3045 und 3046 derselben Bibliothek erhalten ist. Da nun aber Cod. 2765 an einer Stelle des Kontextes das durch seine Wappen eindeutig gekennzeichnete Fürstenpaar Herzog Wilhelm und Johanna von Neapel-Ungarn, Tochter des ermordeten Königs Karls des Kurzen, vorweist, muss ein grosser Teil der Rubrikation und Miniierung erst nach dem Jahre 1403 liegen, weil sich die beiden Personen frühestens an dem genannten Termine verlobten. Hier haben wir zwischen Rubrikation und Niederschrift —

wenigstens für einen Teil ist das bestimmt nachweisbar — einen Zwischenraum von mindestens 19 Jahren. Ähnlich liegt der Fall auch bei der sog. Wiener Bilderchronik, die 1358 geschrieben, aber später miniert wurde.

Halten wir also fest: Wir haben zunächst einen Kontextschreiber X, dann einen unabhängig von X arbeitenden Rubrikator. Bleiben noch die Verbesserungen zu betrachten.

Korrigiert hat eine dritte, gleichzeitige Hand, von der Florianus behauptete, sie sei die des Autors.²² Doch ganz zu Unrecht; aus einer ihrer Korrekturen lässt sich ein sicherer Gegenbeweis ableiten, eine Beobachtung, die m. W. noch nirgends gemacht wurde. F. 5a 17 hat der Text: Nonne Cyrum regem Persarum Scithici exciderunt. Ueber ex— steht oc—, davor ein Zeichen, das Fejérpataky übersehen hat; es ist aber deutlich als ein l mit Schrägstrich zu erkennen und demnach als vel aufzulösen.²³ Der Korrektor fand danach im Texte vor: Cyrum exciderunt; es fiel ihm der ungewöhnliche Gebrauch auf, weshalb er anmerkte: vel oc (ciderunt). Dieses vel dient häufig zur Notierung von Varianten.²⁴ Die gleiche Phrase steht nun schon f. 2b 19, wo der Korrektor das noch erkennbare exciderunt kurzerhand zu occiderunt verbesserte. Als er es nun auf f. 5a 17 wieder vorfand, wagte er keine Korrektur, sondern lediglich eine Anmerkung: ich würde occiderunt schreiben. Dieses Verhalten des Korrektors zeigt, dass er nicht der Autor sein kann, weiterhin, dass der Verfasser nicht mehr lebte oder zu mindest nicht zur Stelle war. Die z. T. unglaublichen Fehler der Ueberschriften sprechen dafür, dass wir sie erst nach der Korrektur anzusetzen haben; dann haben wir also folgende Schreibphasen unseres Kodex: 1. Herstellung des Kontextes durch den Schreiber X; 2. Korrektur des Textes durch Y; 3. Rubrikation durch Z.

Wir sagten schon, dass ein angemerktel vel auf Varianten deutet. Ist es möglich, dass der Kodex unter Benützung zweier Exemplare hergestellt wurde? Prüfen wir diese Frage. Wir haben f. 2b 15—22 und f. 5a 13—20 inhaltlich wie auch sonst einigemale die gleichen Stücke. Das erste Mal werden die von den Skythen verjagten Könige in der Beschreibung Skythiens aufgezählt, das zweite Mal führt Almus seinen Soldaten vor der Schlacht die ruhmreiche Vergangenheit seines Volkes vor Augen. Setzen wir die beiden Abschnitte einander gegenüber und beachten wir die Differenzen.

²² *Historiae Hungaricae fontes domestici* vol. II. (Quinque-Ecclesiis 1883) 301/2.

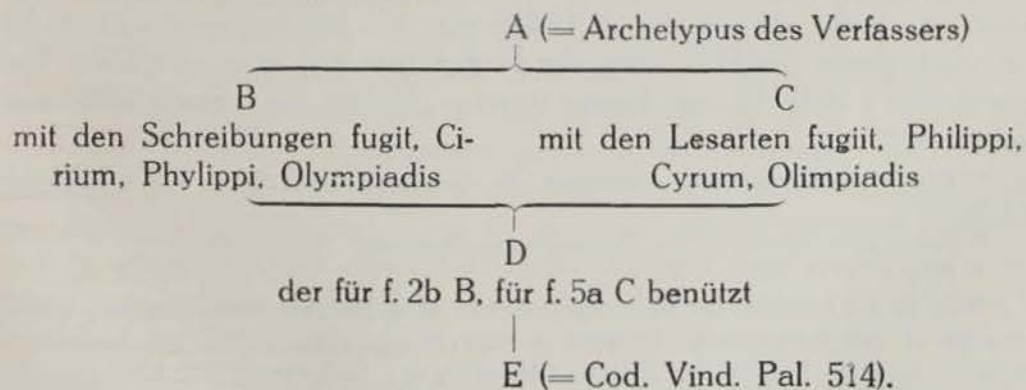
²³ Diese Sigle für vel, welche iroschottischen Ursprungs ist, findet sich in der Graner Handschrift III, 184 (Faksimile in *pannonh. rend-tört.* I, 437) in der ersten Kolumne allein sechsmal Z. 11, 17, 19, 20, 22, 34.

²⁴ Vel in dieser Verwendung ebenda Kol. 2 Z. 8 von unten.

Nam Darium regem Persarum cum magna turpitudine Scithici fecerunt fugere et perdidit ibi Darius octoginta milia hominum et sic cum magno timore fugit in Persas. Item Scithici Cirium regem Persarum cum trecentis et xxx. milibus hominum exciderunt. Item Scithici Alexandrum magnum filium Philippi regis et regine Olympiadis, qui multa regna pugnando sibi subiugaverat, ipsum etiam turpiter fugaverunt.

Nonne Darium regem Persarum Scithici in fugam converterunt; et sic cum timore et maxima turpitudine fugiit in Persas? et perdidit ibi octoginta milia hominum. Aut nonne Cyrum regem Persarum Scithici cum trecentis xxx. milibus exciderunt? Aut nonne magnum Alexandrum filium Philippi regis et regine Olimpiadis, qui multa regna pugnando sibi subiugaverat, ipsum etiam Scithici turpiter fugaverunt?

Es ist doch nun offensichtlich der Autor so vorgegangen: er hat aus seiner Quelle bei der Beschreibung Skythiens die Nachricht über die drei Könige übernommen. Als er nun auf f. 5a vor der Aufgabe stand, dem Almus eine Rede zu verfassen — nach ihm zitiert Almus sogar einen philosophus —, kam er auf den Gedanken, diese Erfolge hier vorzuführen. Er suchte daher den früheren Zettel und schrieb die Sätze in rhetorische Fragen um. Es ist aber kaum anzunehmen, dass er dabei die Eigennamen änderte. Dann aber bleibt nur die Erklärung, dass einmal durch eine Doppelbenützung solche Formen entstanden sind, vermutlich durch Hörfehler beim Diktat, indem für unseren Text im ersten Teile eine andere Handschrift die Vorlage bildete als im zweiten Teile. Wir müssten danach im Stammbaum der Ueberlieferung schreiben

Wir können aus dieser Beobachtung — es liessen sich noch mehrere gleichartige anführen — als höchstwahrscheinlich entnehmen, dass einmal eine Kreuzung im Stammbaum des Anonymuskodex vorgekommen ist; doch spricht nichts dafür, dass diese unmittelbar bei der Herstellung

des heutigen Textes liegt. Dann müssen wir aber mindestens 5 Handschriften der *Gesta* postulieren. Auf Zwischenglieder im Stammbaum deuten auch die offensichtlichen Textfehler und Auslassungen hin, die doch ziemlich zahlreich sind;²⁵ ich füge noch einige hinzu. Auf f. 8a 21 steht heute: *data eis legatione repatriare precepit*. Hier ist *legatione* nicht recht zu verstehen. Vielmehr muss nach f. 10a 19: *dedit eis licentiam recedendi* und der ständigen Formel bei Gesandtschaften *accepta licentia reversi sunt* u. ä. verbessert werden: *data eis licentia repatriare precepit*. Ferner steht f. 11b 3: *Et dum nullus inventus esset eis, plures dies ibi manserunt*. So gibt der Nebensatz keinen Sinn; die Uebersetzungen fassen den Satz: *midön ott már senkire sem találtak*²⁶ und *s mikor olyan helyre értek, ahol már senki emberfiával nem találkoztak*,²⁷ doch beide zu Unrecht, da unmittelbar vorher die *habitatores terre* erwähnt werden. Auch hier muss verbessert werden nach f. 18a 18/9 (*Et nemo adversarius inventus est eis*). Im Kapitel 56 (f. 23a) heisst es, die *inimici regis Athonis* hätten Zulta *dato auro multo* gebeten, gegen den König zu Felde zu ziehen. Nun fährt der Text fort: *Dux vero Zulta tam pro eorum pace et precio quam etiam pro morte Lelu et Bulsuu misit exercitum*. Das Wort *pace* beigeordnet zu *precio* ergibt keinen rechten Sinn; es muss nach einer beliebten, allitterierenden Kombination heissen: *pro eorum prece et precio*.²⁸ Schliesslich sei noch auf eine Stelle aufmerksam gemacht, die Fejérpataky falsch auflöste. Im Kap. 15 (f. 8b 18/19) steht: *Rex Andreas de posteris Ketel canbiū illum locum*; der Historiker schreibt *canbium* und bemerkt: *Hibásan, canbiavit helyett*. Nun ist das Wort aber ganz in Ordnung; einmal heisst die Form *canbivit*, wie aus Urkunden hervorgeht,²⁹ und dann deutet der Strich die Kürzung *it* an. Da aber diese Suspension wohl kaum nach 1250 noch vorkommt, indes sich in der 1. Hälfte des 13. Jahrhunderts und in früherer Zeit häufig findet,³⁰ muss der Kodex hier auf einen früheren Text zurückgehen; Béla IV. als König unseres Notars ist danach ganz ausgeschlossen.

²⁵ Die Schreibfehler sind aufgezählt in *A magyar honfoglalás kútfői* (Budapest 1900) 382/383.

²⁶ Fejérpataky-Szabó in der Uebersetzung (Budapest 1892) S. 29.

²⁷ Pais a. a. O. 55.

²⁸ Z. B. die Urkunde für Pannonhalma von 1137 (Faksim. pann. rend-tört. I, 90 Z. 13); sonst ist mir diese Phrase bekannt in einem Briefe Gregors VII., bei Jordan von Osnabrück, *Epistola Luciferi* um 1351 und Heinrich von Langenstein um 1396.

²⁹ Siehe *Magyar Könyvszemle* I (Budapest 1893) 15 Z. 4: *predium cambivit mutando a filiis Andree* zum Jahre 1141–1161.

³⁰ Im erwähnten Graner Kodex (Faks. pann. rend-tört. I, 437) Kol. 1. Z. 5 *dicit*, Z. 7 *effecit*, Z. 1 von unten *cupit*; Kol. 2 Z. 15 *dilexit*, Im *Praycodex* (Faksim. ebenda 518/519) Z. 5 *suscitavit*, Z. 5 *dixit* (Faksim. 520/521), Z. 10 *surrexit*, *illuxit*.

Haben wir vielleicht noch sonst Anzeichen dafür, dass Mittelglieder in der Tradition des Anonymuskodex vorhanden waren, eine Feststellung, die wir methodisch später verwenden wollen?

In seiner Datierung der Gesta in die Zeit Bélas II. ist Jakubovich auch auf dem genialen Gedanken gekommen, aus einer Stelle, an welcher im Kodex noch ein *ae* vorkommt, für die Zeit dieses Königs zu argumentieren. Wir wollen hier den Kreis weiter ziehen und verschiedene Worte, welche dabei in Frage kommen könnten, mitbehandeln, auch solche, die eine *e* caudata, die Uebergangsform von *ae* zu *e*, zeigen.

- f. 3a 5 *heę septem principales persone*
- f. 6b 20 *usque ad confinium Ruthenorum & Polonorum*
- f. 7a 10 *persone, que Hetumoger dicuntur*
- f. 8a 28 *Ketel pater Oluptulmae*
- f. 20b 1 *que nunc Vęrtus vocatur*
- f. 20b 4 *dux autem et sui nobiles*

Die beiden Fälle der *principales persone* gelten überhaupt nicht; es ist bei *que* und *hee* deutlich durch die *e* jeweils ein langgezogenes *j* geschrieben; dadurch wird der Eindruck einer *e* caudata erweckt. Der Anonymus konstruiert gewöhnlich nach dem Sinne; so schreibt er

- f. 3a 3/4 *principales persone, qui Hetumoger dicti sunt*
- f. 3a 11 *principales persone morati sunt*
- f. 3b 18 *principales persone, qui Hetumoger vocantur*
- f. 3b 24 *ipsi vij principales persone*
- f. 3b 32 *isti principales persone*
- f. 4a 13 *ut isti principales persone, qui elegerant, quod ipsi non privarentur*
- f. 4a 30 *principales persone, qui Hetumoger vocantur, egressi sunt, inter quos Almus . . . egressus est*
- f. 6a 20 *Almus et alii persone, qui Hetumoger dicuntur*
- f. 17b 34 *unusquisque nobilium personarum*
- f. 19a 25 *vij principales persone, qui Hetumoger dicti sunt.*

Lediglich an zwei Stellen sind die *persone* weiblich konstruiert, ganz am Anfange im Prolog (f. 1b 12 *persone, que Hetumoger vocantur*) und im Blutsvertrag (f. 4a 20 *de posteris ducis Almi et aliarum personarum principalium*). So halten also die Stellen mit *que* und *hee* der textkritischen Betrachtung nicht stand. Das *et*-Zeichen auf f. 6b steht vereinzelt da, während *et* gewöhnlich ausgeschrieben wird und nur an einigen wenigen Stellen mit einer anderen, aus einem Schrägstrich mit Ansatz bestehenden Kürzung, die stark einer modernen Achtelepause ähnelt, bezeichnet wird. Hier handelt es sich gewiss um ein Residuum aus der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts oder aus noch früherer Zeit.

Daraus geht hervor, dass eine Vorlage aus diesen Jahren existiert haben muss. Jakubovich fasst Oluptulmae als Genitiv auf und stellt fest, dass in ungarischen Urkunden das letzte Mal spätestens um 1182 ein *ae* erscheint; somit sei dieses *ae* ein Beweis für eine Entstehung vor dem fraglichen Jahre. Ich kann mich dieser Auffassung nicht anschließen. Dreimal kommt das Wort genau so in Genitivverbindung als Oluptulma vor (Ketel pater Oluptulma f. 4b 29/30, f. 6a6 und f. 8a 33); den dazwischen liegenden Fall Ketel pater Oluptulmae so wie Jakubovich aufzufassen, geht danach kaum an. Das *e* dürfte eine Dittographie aus einem alten *et* sein, das unmittelbar folgt; bei dem ähnlich klingenden Wörtchen *ut* ist im Texte auch ein dittographisches Versehen vorgekommen (f. 18a 31/2). Das Wort *Vertus* fasst Florianus als mit *e caudata* geschrieben auf, jedoch zu Unrecht. Im Texte steht *vet*—und die *us*—Schlinge, dazu über dem *e* und *t* ein *r*; der Strich unter dem *e* ist nicht das *e-caudata*-Häkchen, sondern verweist darauf, dass hier etwas einzufügen ist; so ist f. 1b 18 zweimal mit diesem Häkchen auf das obenstehende *et* verwiesen, so f. 19b 29 auf das einzufügende *obsequio*, so f. 21a 4 auf *mo* zu *Menu-morout*. Der letzte Fall endlich ist unanfechtbar für den Paläographen, wohl aber für den Philologen auffallend, da die *e caudata* am falschen Orte steht. Aber gerade deswegen ist sie für die Ueberlieferungsgeschichte hochinteressant. Sie stammt aus der Zeit des Verschwindens dieses Zeichens, da man diese *e caudata* als altertümlich falsch setzte. Ebenso steht dieses *ę* in 20b 17 (*subiugassęnt*), 34 (*acię*), 35 (*ęt*), in 21a 9 (*Moranęsium*), 13 (*facię*), 16 (*ęexercitibus*) und 29 (*munęribus*). Die Häufung auf diesen beiden Seiten scheint auf einen anderen Schreiber in der Vorlage zurückzugehen. Diese Erscheinung tritt in Ungarn um 1200 ein. So steht *e caudata* im Gertrudkodex aus dem Beginne des 13. Jahrhunderts in *piętatis*, *eliceę* und *pęticionis*,³¹ desgleichen in einer Urkunde Andreas II. vom Jahre 1213 in *cavillacionę*.³² Daraus folgt nun aber, dass in dem Stammbaum der vorliegenden Handschrift eben um diese Zeit ein neuer Kodex gefertigt wurde, ein weiterer Beweis für die mehrmalige Abschrift; ob dieser Kodex freilich das Urexemplar war, ist damit noch nicht entschieden.

Aus allem zeigt sich nun, dass wir wohl fünf Handschriften des Anonymustextes annehmen müssen, dass diese mindestens bis 1200 reichten und dass der Text keineswegs intakt ist. Ferner geht aus dem Bisherigen auch hervor, dass die Gründe von Jakubovich zwar sehr

³¹ Reproduktion bei Szilágyi 377, Z. 3, 11, 15; Z. 13 ist dort zu lesen *inique* statt *unquam*.

³² Faks. in *Pannonhalmi rend-tört.* I, 96 Z. 2.

beachtlich, aber nur bis zur Wahrscheinlichkeit beweiskräftig sind. Eine *congeries causarum* ersetzt aber ein *argumentum* noch nicht. Lässt sich letzteres wirklich nicht finden?

Aus der lateinischen Sprachform, aus der Syntax und dem Vorkommen gewisser Worte zu datieren, zumal da es sich bei der Alternative Béla II. oder Béla III. kaum um ein halbes Jahrhundert handelt, ist doch wohl unmöglich. Freilich gäbe uns ein Wort im Prolog, das gewiss ohne Benützung des Dares Phrygius niedergeschrieben wurde, eine sichere Handhabe auch in diesem Falle, wenn es sich erweisen liesse, dass hier eine bestimmte Bedeutung sicher ist. Der Anonymus schreibt an seinen Freund: *Dum olim in scolari studio simul essemus, petisti a me . . .* Der erste Nebensatz ist von Szabó und Fejérpataky übersetzt worden: *Midőn egykor iskolai tanulságon együtt valánk*, also deutsch etwa: Als wir einst zusammen beim „Schulstudium“ waren. Aehnlich übersetzt Pais: *Midőn hajdan iskolai tanulmányon együtt voltunk*. Jakubovich schlägt vor *az iskolában*, möchte also demnach das Wort *studium* als Schule aufgefasst wissen.³³ Nun ist ja der *terminus technicus* für Universität im Mittelalter *studium generale*. Aber eben das Wort *studium* in dem Sinne von Lehranstalt hat seine besondere Zeit. Der Altmeister der mittelalterlichen Schulgeschichte Heinrich Denifle ist gerade der Bedeutung dieses Wortes genau nachgegangen aufgrund der vatikanischen Registerbände und anderer, mit seinem zähen Fleiss gesammelter Urkunden. Er kommt zu dem Ergebnis, dass *studium* erst nach dem Jahre 1200 soviel wie Schule heisse.³⁴ Es scheint freilich auf den ersten Blick hier *studium* Universität zu heissen und seit Hajnals Arbeit wird jeder dabei an Paris denken; man ist aber nicht gezwungen, dies hier anzunehmen. Also stehen wir vor der Alternative, entweder *studium* als Schule oder den Anonymus als Notar Bélas II., wenn nicht gar Bélas III. fallen zu lassen; letzterer König käme ja etwa noch in Frage. Doch gebraucht der Anonymus auch sonst Formen von *esse* mit der Präposition *in* vor einem Abstraktum; so f. 4b 9/10: *Juvenes eorum fere cottidie erant in venatione*. Hier wie dort ist ein Beschäftigungswort verwendet; wir haben danach zu übersetzen: beim Studium.

Auch dieser Weg ist nicht gangbar; doch möchte ich im Folgenden einen neuen einschlagen, der, wie ich glaube, nicht nur zur eindeutigen Zeitbestimmung führt, sondern sogar die Person des Notars einwandfrei feststellen kann.

³³ A. a. O. 184.

³⁴ Die Universitäten im Mittelalter (Berlin 1885) 7: Doch kommt der einfache Ausdruck *studium* in der Bedeutung Lehranstalt nicht vor dem 13. Jahrhundert vor.

Es ist unbestritten und durch die ausdrückliche Nennung zu Anfang der *Gesta Hungarorum* erwiesen, dass der Verfasser Notar und zwar eines verstorbenen Königs Béla war. Ist es denn da nicht möglich, Parallelen zu Urkundenformeln dieser Zeit zu finden, nicht etwa nur inhaltliche, sondern nach Möglichkeit wörtliche? Schon Florianus nennt ein solches, allerdings sehr schlecht ausgewähltes Analogon.³⁵ Wir haben doch offenbar dasselbe Problem vor uns wie bei einzelnen Diktatoren der Kanzlei der deutschen Könige und Kaiser, etwa Heinrichs IV. (1056—1105), wo wir von einem Diktator Gottschalk von Aachen neben Urkunden auch noch Predigten haben, während die berühmte *Vita Heinrichi IV. regis*, ein einzigartiges Denkmal rührender Treue und Anhänglichkeit an den verstorbenen Herrscher, eben aufgrund dieser Methode neuestens ganz sicher dem Bischof Erlung von Würzburg, einem Diktator Heinrichs IV., zugewiesen worden ist.³⁶

Beim Lesen des Gestatextes fallen dem Diplomatiker einige Stellen auf, die in Urkunden stehen könnten. Zunächst findet sich im sog. Blutvertrag, der uns als historische Urkunde hier nicht interessiert, ein Satz, der in seiner Formulierung ganz bestimmt von den Fluchformeln, wie sie zu gewissen Zeiten am Schlusse der Urkunden üblich sind, beeinflusst ist. Wir lesen hier (Kap. 6 f. 4a 4—22):

Primus status iuramenti sic fuit, ut, quamdiu vita duraret, semper ducem haberent de progenie Almi ducis.

Secundus status iuramenti sic fuit, ut, quicquid acquirere possent, nemo eorum expers fieret.

Tertius status iuramenti sic fuit, ut... quod ipsi non privarentur.

Quartus status iuramenti sic fuit, ut, si quis eorum infidelis fieret et discordiam faceret, sanguis nocentis fuderetur.

Quintus status iuramenti sic fuit, ut, si quis statuta iuramenti ipsorum infringere voluerit, anathemati subiacet in perpetuum.

Hier ist also in den ersten vier Fällen genau nach der alten klassischen *Consecutio temporum*, die verlangt, dass nach einem Jnd. Perf. ein Conj. Imp. folge, gewohnheitsmässig konstruiert. Im fünften Falle indes ist davon abgewichen; nach einem Jnd. Perf. folgt hier ein Futurum exactum oder Conj. Perf. mit einem Conj. Praes. Dabei sind Punkt 4 und 5 inhaltlich, da sie nur Strafbestimmungen enthalten, so enge verwandt, dass ein Abweichen von der Regel nicht ohne besonderen Anlass erfolgt

³⁵ *Fontes domestici* II, 292; vor allem Punkt 5.

³⁶ K. Pivec, Studien und Forschungen zur Ausgabe des *Codex Udalrici* in Mitt. d. österr. Institutes f. Geschichtsforschung 45 (Innsbruck 1931) 433—452.

wäre. Hier ist dem Chronisten eine Formel seines Urkundenstiles eingefallen. Diese Malediktionen, wie eine solche etwa aus päpstlicher Sphäre sich in der Urkunde des Kardinalbischofs Theobald für Pannonhalma um 1185 mit folgendem Wortlaut findet: *Si quis autem hoc attemptare presumpserit, indignationem omnipotentis Dei et Beatorum Petri et Pauli apostolorum eius se noverit incursurum*,⁸⁷ gibt es in ungarischen Königsurkunden auch zu bestimmten Zeiten; wann, werden wir unten sehen.

Ausser dieser Fluchformel kommt in den *Gesta* aber noch ganz klar eine andere, sog. Publikationsformel vor. Zu Ende des 56. Kapitels (f. 23a Zeile 31/2) fügt der Anonymus, nachdem er die Niederlage der Ungarn durch Otto den Grossen geschildert hat, noch bei: *Sed istud notum sit omnibus scire volentibus, quod milites Hungarorum hec et alia huiusmodi bella usque ad tempora Tucsun ducis gesserunt*. Der Satz *notum sit omnibus scire volentibus* ist eine Formel; aus der Fixierung in den ungarischen Königsurkunden wird sich gleichfalls ein Anhaltspunkt für die Datierung der *Gesta* entnehmen lassen.

Diese Urkundenformeln unterliegen, einmal in einen literarischen Text aufgenommen, keinen Wandlungen mehr, sehr wohl aber die Personen- und Ortsnamen. Wenn diese vielleicht hier oder dort nicht wesentlich sind, immerhin besteht überall die Möglichkeit, dass sie geändert wurden, wie denn auch ein und derselbe Namen in dem heute vorliegenden Anonymuskodex verschiedene Formen aufweist. Es ist daher methodisch ungleich richtiger und sicherer, von solchen Formeln aus, die offensichtlich diplomatisch sind, Parallelen zu literarischen Quellen zu ziehen als durch Vergleichung der allzu wandelbaren Namensformen den gemeinsamen chronologischen Termin für die Entstehung von Diplom und *Gesta* feststellen zu wollen. Gleichwohl kann den letzteren Versuchen, wenn sie vorsichtig durchgeführt sind, Treffsicherheit und Gültigkeit nicht vollständig abgesprochen werden; allein indes sind sie nicht schlüssig.

Ich könnte hier sehr viele Beispiele aus den zahlreicheren deutschen Urkunden und Chroniken nennen, die unwiderleglich zeigen, dass es aus den Namen allein unmöglich ist, ein nur in Abschrift überliefertes Stück A nach einem sicher datierten, im Original erhaltenen B zeitlich festzulegen. Ich beschränke mich hier auf ein ungarisches Beispiel aus dem 12. und 13. Jahrhundert. Die Urkunden des Klosters auf dem St. Martinsberg sind uns bekanntlich neben der originalen Ueberlieferung auch kopia! im *Liber Ruber* aus der Zeit um 1240 erhalten.⁸⁸ Es liegt

⁸⁷ Ausgabe in *Pannonhalmi rend-tört.* I, 611.

⁸⁸ Ueber den *liber ruber* siehe jetzt die erste ungarische Diplomatik von J. Szentpétery, *Magyar oklevéltan* (Budapest 1930) 246.

also ungefähr der gleiche Fall vor wie nach Jakubovich beim Anonymus; der um 1150 entstandene Archetypus ist erst aus der Zeit um 1270 uns textlich erreichbar; bei Pannonhalma liegt die Sache aber noch wesentlich einfacher, da hier unmittelbar aus dem Original abgeschrieben wurde, wie die nachgezeichneten Monogramme zeigen. Vergleicht man aber die Namensformen in den Originalen mit solchen des 13. Jahrhunderts im Kopialbuche, so bemerkt man Aenderungen; man hat also schon bei der ersten Abschrift die Nomina propria nach der nunmehrigen Aussprache geändert. Stellen wir die Namen einander gegenüber, so ergibt sich folgende Reihe

für die Originale
des 12. Jahrhunderts

Bolatin
Caurisi
Fehera
Fizic
Fizio
Geisa
Geiza
Givra
Gourin
Hecce
Heidrico
Nulos
Podgrad
Pririza
Phudi
Quizun
Sculwata
Ssene
Suesla
That
Temissiensis
Toppe
Vandiga
Wacha
Wagni
Zah

für die Kopien
des 13. Jahrhunderts

Bolotin
Keurisig, Keurusheg
Feyre
Fysig
Fyzig
Geysa
Geyza
Gyura
Geurin
Hecse
Heyndrico
Nyullas
Podrag
Priza
Chudy
Quyzun
Scavaien(sis)
Scene
Suella
Taht
Temesiensis
Toppey
Vendega
Wag
Wagn
Zach.³⁹

³⁹ Siehe die Urkunden und die Lesarten des liber ruber in der ausgezeichneten Edition in Pannonhalma rend-tört. I, 592—614. Dazu ein Faksimile ebenda I, 99.

Es sei ruhig zugegeben, dass hier einige Verlesungen vorliegen — die man auch für den Anonymustext wird konzedieren müssen; alle Differenzen kann man aber nicht aus ihnen erklären; es sind zweifellos willkürliche Aenderungen nach der entwickelten Sprache und Schrift wie der Wegfall einiger Endvokale und die Wandlung des a in Fehera zu e in Feyre zu erkennen. Erfahrungsgemäss ist aber die Aenderung und Schwankung der Namensformen in literarischen Quellen noch grösser; darum kann die Methode der Vergleichung von Namensformen nicht allgemein sichere Resultate zeitigen.

Wir müssen hier eine methodische Anleihe bei der Mathematik, der exaktesten Wissenschaft, machen. Dort wird ein Punkt eindeutig bestimmt als Schnittpunkt zweier Linien — ob Geraden oder Kurven ist gleichgültig. Auf unsere Verhältnisse übertragen: In der Zeit, in welcher der Anonymus in der königlichen Kanzlei sass, muss sich sozusagen die Entwicklungslinie der Publikationsformel der in den Gesta vorliegenden Fassung: *Notum sit omnibus scire volentibus* auf ein Höchstmass nähern. Dasselbe gilt von der Entwicklungslinie der Fluchformel; wo sie sich den Worten *si quis statutum infringere voluerit, anathemati subiaceat in perpetuum* am meisten angleicht, muss der Anonymus zu finden sein. Trifft gar der günstige Fall ein, dass die Approximation bei ein und derselben Urkunde am grössten ist, so können wir geradezu behaupten: der Verfasser dieser Urkunde ist der Anonymus. Mit dieser Methode muss sich der Notar feststellen lassen, wenn anders Urkunden von ihm erhalten sind.

Wir wollen die in Frage stehende Publikationsformel rhythmisch untersuchen; die eminent wichtige Bedeutung der Rhythmik weit vor der Metrik im Mittelalter ist schon lange von Diplomatikern in den rhythmischen Klauseln etwa der päpstlichen Kanzlei hervorgehoben worden.⁴⁰ Später hat sich in grossem Umfang die mittellateinische Philologie mit derselben ausführlich beschäftigt.⁴¹ Die Silbenabfolge der Publikation ist folgende:

No - tum sit om - ni - bus sci - re vo - len - ti - bus
d. h. es sind nach der Sprache der alten Metrik, die immer noch fälschlicherweise hier angewandt wird, vier Daktylen, von denen sich der zweite und vierte zweisilbig, also weiblich oder klingend, reimen. Oder in der neu-

⁴⁰ Siehe Bresslau Handbuch 361—377; dazu jetzt Szentpétery Oklevéltan S. 68.

⁴¹ Grundlegend sind hier die gesammelten Abhandlungen zur mittellateinischen Rhythmik von Wilhelm Meyer 2 Bde Göttingen 1905; dazu dessen Aufsätze in den Nachrichten der Göttingischen Gesellschaft der Wissenschaften 1906, 1908, 1909, 1913, 1915; ferner Karl Strecker im Neuen Archiv 44 (Hannover 1922) 213 ff. — Ueber Reimprosa speziell handelt K. Polheim Die lateinische Reimprosa. Berlin 1925.

gebildeten Sprache der Rhythmik: es sind zwei klingend sich reimende Verse von je 6 Silben, die steigend ausgehen. Man schreibt in der Terminologie nach Wilhelm Meyer aus Speyer für diese Form des Rhythmus 6U — a + 6U — a. Doch sei hier ein für allemal darauf hingewiesen, dass Länge und Kürze der Silben in der Rhythmik keine Rolle spielen; um jede Verwechslung mit metrischen Massen auszuschliessen, schlage ich vor, die Arsis mit einem Zirkumflex, die Thesis mit einer Wellenlinie zu bezeichnen, also in unserem Falle zu schreiben

\wedge \sim \sim \wedge \sim \sim \wedge \sim \sim \wedge \sim \sim
 no - tum sit om - ni - bus sci - re vo - len - ti - bus.

Man muss diesen Rhythmus im Ohre behalten; die Urkunden sind ja nicht in erster Linie zum blossen Lesen, sondern zum Vorgelesenwerden da bei feierlichen Anlässen oder vor Gericht.

Lassen wir nun die gesamte Reihe der erhaltenen Urkundenpublikationen in der Kanzlei der ungarischen Könige von 1118 bis 1210 an uns vorüberziehen.⁴² Man lese laut, vergleiche Rhythmus und Worte der einzelnen Formeln mit der in den Gesta vorkommenden Publikation: notum sit omnibus scire volentibus und muss dann zu einem sicheren Resultate kommen.

Die vorgesetzten Nummern beziehen sich auf die Regestennummern bei Szentpétery Imre, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke Budapest 1923. Ausgeschieden sind sämtliche dort als Fälschungen bezeichnete Diplome, obwohl der Verfasser bei dieser oder jener Urkunde glaubt, dass der Nachweis der Fälschung nicht gelungen ist. Desgleichen wurden Urkunden, welche ihrer Natur nach keine Publikation haben, ferner nur durch eine Erwähnung bekannte Stücke nicht mitaufgenommen, um die hier notwendige formale Statistik nicht zu verfälschen. Die zweite Zahl ist die (angenäherte) Jahreszahl.

Bei 50, 51, 52, 53 und 57 aus den Jahren 1118—1131 fehlt die Publikation.

59 1135 Notum sit cunctis Christifidelibus tam modernis quam posteris

Bei 61, 63 und 64 aus den Jahren 1137—1138 fehlt die Publikation.

⁴² Durch die Liebesswürdigkeit der Bibliothekare des Ungarischen Historischen Institutes und des Collegium Hungaricum in Wien, sowie durch die zuvorkommende Freundlichkeit von Herrn Prof. Angyal, dem ich hier für seine gütigen Literaturnachweise zu danken habe, ist es mir möglich geworden, alle fraglichen Urkundentexte zu erhalten; fast alle konnten in neuerer Ausgabe benützt werden; nur in wenigen Fällen musste auf Fejér, Wenczel und Batthyány zurückgegriffen werden; da es sich aber bei uns nicht um Eigennamen handelt, dürfte der Text für unsere Belange kritisch genug ediert sein.

- 67 1131/41 Notum sit omnibus tam presentibus quam posteris fidelibus
68 1141 Cernacha comiti omnibusque urbis Salonitane proceribus
gratiam cum salute
69 und 70 von 1142/43 haben keine Publikation.
- 72 1146 Generationi, que ventura est, sicut et illi, que nunc super-
est, notum sit
- 73 1146 Notum sit omnibus sancte fidei cultoribus
- 74 1141/6 Notum sit omnibus sancte dei ecclesie cultoribus tam cle-
ricis quam laicis
- 75 1141/6 Notum sit omnibus tam futuris quam presentibus
- 76 1141/6 Notum facio omnibus tam posteris quam presentibus
- 77 1148 Manifestum sit tam modernis Christiane fidei obedienti-
bus quam posteris eorum devocionem imitantibus
78, 79, 80 und 81 aus den Jahren 1150/52 haben keine
entsprechende Formel.
- 82 1152 Notum sit tam presentibus quam future posteritatis om-
nibus
- 83 1153? Notum sit omnibus deum timentibus tam futuris quam
et presentibus
Bei 84, 85 und 86 aus dem Jahren 1156/7 vermisst man
die Formel.
- 90 1157/8 Notum sit omnibus hominibus tam modernis divine legi
subditis quam eciam posteris eorum imitantibus devo-
cionem
91 und 92 aus dem Jahre 1158 zeigen keine Publikation.
- 95 1161 Notum itaque vestre fraternitatis amicitie firmiter facio
96 aus dem Jahre 1161 zeigt keine Formel.
- 101 1162 Notum sit omnibus hominibus sub ditione regis Hungarie
existentibus tam presentibus quam futuris
In 102 und 103 aus dem Jahre 1163 fehlt die Formel.
- 104 um 1163 Notum sit itaque omnibus tam presentibus quam posteris
sub sanctissimo Christianitatis ritu degentibus
105 ist mir nur bruchstückweise zugänglich; eine Pub-
likation ist hier aber wohl nie vorhanden gewesen.
- 106 um 1164 Notum sit omnibus hominibus tam posteris quam pre-
sentibus
- 107 1165 Notum sit omnibus principibus sub ditione regis Hun-
garie existentibus tam modernis quam posteris
- 108 1165 Nosse desidero omnes homines et presentes et posteros
- 110 um 1165 Notum sit omnibus Christi nomen confitentibus tam presen-
tibus quam futuris

- 111 1166 Notum sit omnibus tam presentibus quam futuris
Jn 112, 113 und 116 von 1166, 1169 und 1171 fehlt die Publikation.
- 117 1171 Pateat omnibus tam modernis quam posteris sub dicione regis Hungarie existentibus
- 118 1171 . . . tam presentibus quam futuris in perpetuum
- 120 1172 volo vestram non ignorare christianitatis multitudinem, quod
Jn 125 aus dem Jahre 1174 fehlt die Publikation.
- 126 1174/7 Notum sit tam posteris quam presentibus
- 128 um 1177 Notum sit omnibus tam modernis quam futuris hominibus, qui presentia scripta viderint, audierint vel legerint, quia
130 vom Jahre 1181 hat keine Publikation.
- 131 1181 Notum igitur sit omnibus tam modernis quam future vite successoribus
- 133 1181 Noscat igitur omnis in Christo renatus
135 hat keine Publikationsformel.
- 136 1183 Notum facio cunctis Christifidelibus tam modernis quam posteris.
- 137 1183 Notum volo fieri presentibus et futuris
138 und 139 aus den Jahren 1183/5 weisen keine Publikation auf.
- 140 1185 Notum sit omnibus catholice fidei cultoribus.
141 von 1185 und 142/4 von 1186 haben keine Formel.
- 147, eine Bestätigung von 112 und in vielen Teilen letzterer Nummer gleich, weist keine Publikation auf. Ueberhaupt kommen jetzt, eigentlich schon von 140 an, Urkunden ohne Publikation, so 152 von 1192, 154 und 155 aus dem Jahre 1193.
- Die erste Urkunde von Emerich 168 aus dem Jahre 1193 enthält keine Publikation. Bis ins Jahr 1201 fehlen jegliche Formeln dieser Art mit folgenden Ausnahmen
- 169 1197 Notum sit igitur tam presentibus quam posteris
- 172 1198 Quapropter posteritatis memorie dignum duximus declarare
- 173 1198 Quapropter cognoscat tam presens universitas vestra quam futura
- 177 1198 . . . omnibus notificamus

Die Publikation vermisst man also in den Nummern 171 um 1197, 174, 175 und 176 aus dem Jahre 1198, in 180 um 1198, 182 bis 187 aus dem Jahre 1199, in 188, 189, 191 und 192 aus dem Jahre 1200 oder um diese Zeit usw. Nach 1200 weisen bis Nr. 266 nur noch die folgenden überhaupt eine Publikationsformel auf

185	1199	Notum igitur sit presenti etati et future posteritati
197	1202	Sane igitur ad universorum noticiam volumus pervenire
202	1202/3	Notum sit igitur tam presentibus quam posteris
204	1203	Noveritque tam presens etas quam secutura posteritas
210	1204	Hinc est, quod ad universorum tam presencium quam futurorum noticiam volumus pervenire
217	1205	Eapropter presentes noverint et futuri
219	1205	Eapropter notum fore desideramus universis sub Christi tropheo degentibus
231	1207	Notum esse volumus tam presentibus quam futuris
236	1208	Presentis etiam scripti serie noticie posteris volumus intimari
266	1211	Presentibus notum esse volumus et non latere posteros

Unter Andreas II., teilweise auch schon unter Emerich, vereinigt sich die Publikationsformel organisch mit der Intitulation, also etwa Andreas dei gracia Hungarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Servie, Gallicie, Lodomerieque rex omnibus presens scriptum inspecturis salutem in eo, qui est salus omnium. Die Form notum sit wird hier nicht mehr gebraucht; in den seltenen Fällen, wo die Publikation überhaupt noch selbständig vorkommt, wird sie eingeleitet: Notum esse volumus. Significamus vobis etc.

Was lehrt nun diese Zusammenstellung? Einmal ganz klar, dass Béla IV. auf keinen Fall als der Herr des Anonymus in Frage kommt, wodurch die manchmal noch in Kreisen deutscher Forscher übliche, auf H. Marczali zurückgehende zu späte Datierung ein für alle Male hinfällig wird. Dann aber weiter: wir haben seit 140 — die Nummern 169 und 202 gehen auf Vorurkunden zurück — mit einziger Ausnahme von 185 überhaupt den Anfang Notum sit nicht mehr, müssen also schon tief in die Regierungszeit Bélas III. zurückgehen ins Jahr 1185. Von den übrigen mit notum sit omnibus beginnenden Formeln

- 67 Notum sit omnibus tam presentibus quam posteris fidelibus
- 73 Notum sit omnibus sancte fidei cultoribus
- 74 Notum sit omnibus sancte dei ecclesie cultoribus tam clericis quam laicis
- 75 Notum sit omnibus tam futuris quam presentibus
- 82 Notum sit tam presentibus quam future posteritatis omnibus
- 83 Notum sit omnibus deum timentibus tam futuris quam et presentibus
- 90 Notum sit omnibus hominibus
- 101 Notum sit omnibus hominibus sub ditione regis Hungarie existentibus tam presentibus quam futuris
- 104 Notum sit itaque omnibus tam presentibus quam posteris sub sanctissimo Christianitatis ritu degentibus

- 106 Notum sit omnibus hominibus tam posteris quam presentibus
 107 Notum sit omnibus principibus sub ditione regis Hungarie existentibus tam modernis quam posteris
 110 Notum sit omnibus Christi nomen confitentibus tam presentibus quam futuris
 111 Notum sit omnibus tam presentibus quam futuris
 128 Notum sit omnibus tam modernis quam futuris hominibus
 131 Notum igitur sit omnibus tam modernis quam future vite successoribus
 140 Notum sit omnibus sancte fidei cultoribus,

von diesen sechzehn Publikationsformeln verdient eine, mit dem Rhythmus der Formel in den Gesta verglichen, unstreitig den Vorrang; es ist die Nummer 83. Man prüfe selbst:

no - tum	sit om - ni - bus	sci - re	vo - len - ti - bus;
no - tum	sit om - ni - bus	de - um	ti - men - ti - bus
	tam fu - tu - ris	quam et	pre - sen - ti - bus

Bei keiner Formel ist die Aehnlichkeit des Rhythmus so gross wie bei 83; bei keiner steigen 6 Silben so an, gefolgt von 4 Silben + 6 Silben und einem klingenden Reim. Es sei ruhig zugegeben, dass um 83 herum ähnlich rhythmisierte Formeln stehen; das ist aber, wie wir weiter unten sehen werden, leicht erklärbar. Wenn wir auch vorsichtshalber die Publikationen, welche mit *notum sit omnibus* beginnen, im Folgenden sämtlich berücksichtigen werden, Nr. 83 verdient unser Hauptaugenmerk.

Wenden wir uns nun der anderen Formel, der Fluchformel, zu! Als Ursprungsort dieser manchmal grandios ausgestalteten Sätze hat Cluny zu gelten; aus der 910 von Herzog Wilhelm von Aquitanien gegründeten Abtei, die in den Stürmen der französischen Revolution unterging⁴³, kam sie, die sich massenhaft im Urkundenbuch dieses Klosters findet,⁴⁴ mit dem erstärkten Einfluss des kluniazensischen Mönchtums allmählich im ganzen Abendlande in Aufnahme, verliert sich aber gerade um die Mitte des 12. Jahrhunderts immer mehr in allgemeine Drohungen und kommt nach 1220 kaum mehr vor, es sei denn in Urkunden der päpstlichen Kanzlei.⁴⁵ Auch daraus geht klar hervor, dass der Anonymus nicht

⁴³ Die Literatur über die Kluniazenser und Cluny siehe bei J. Hergenröther und P. Kirsch, *Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte* 2. Bd. 6. Aufl. (Freiburg i. Br. 1925) 341.

⁴⁴ Bruel, *Recueil des chartes de l'abbaye de Cluny*, formé par A. Bernard Paris 1876 ff.

⁴⁵ Ich gestatte mir, an dieser Stelle meinem verehrten Lehrer Herrn Prof. Hans Hirsch, dem Direktor des österreichischen Institutes für Geschichtsforschung in Wien, in dessen Urkundenübungen im Wintersemester 1930/31 ich mit den Kluniazenser Urkunden eingehend vertraut wurde, meinen aufrichtigsten Dank abzustatten. Die im Folgenden angewandte Methode stammt aus der Schule dieses verdienstvollen Forschers.

unter Béla IV. geschrieben haben kann. Die Formel besteht aus zwei Teilen, einem Bedingungssatz (wenn es jemand wagen sollte, der Urkunde entgegenzuhandeln oder gar sie zu fälschen) und dem eigentlichen Fluchsatz. Als Strafe für diese Untat soll der Sünder aus der Kirche ausgeschlossen werden, der Sakramente verlustig gehen und beim letzten Gerichte, mit dem Fluche aller Heiligen belastet, in Gesellschaft der anderen Frevler — hier sind die Namen Kain, Koré, Dathan, Abiron, Holofernes, Judas, Simon Magus u. a. gebräuchlich — zur Hölle fahren. Als Fluchende werden oft die anwesenden Bischöfe und ihre Nachfolger, der Kloster- oder Bistumsheilige, manchmal auch die 318 Väter des nizänischen Konziles von 325 genannt. Die Entwicklung der Fluchformel stand für Ungarn auf dem Höhepunkt, als der Anonymus schrieb; ihre Anwendung muss damals regelmässig gewesen sein; sonst hätte er doch wohl kaum in den heidnischen Blutsvertrag — *more paganismo* sagt er ja selbst — nach der Aufzählung dreier Punkte und der Poenformel eine anathematische Beifügung gemacht. Der Nebensatz lautet bei ihr:

si quis iuramenti statuta ipsorum infringere voluerit, davon sind formelhaft *si*, *infringere*, *voluerit*; auf die beiden Worte *infringere* und *voluerit* werden wir also beim Vergleich achten müssen. Der Hauptsatz ist ganz formelhaft; er lautet: *anathemati subiaceat in perpetuum*. Hier sei auf die drei sinntragenden Worte *anathema*, *subiacere* und *perpetuum* aufmerksam gemacht.

Lassen wir nun die Malediktionen in ähnlicher Weise wie oben die Publikationsformeln nacheinander folgen!

50, 51 und 52 weisen keine Fluchformeln auf.

53 *Huic itaque ordinationi regieue permissioni si quispiam tamquam temerarius contraire conabitur, sancti regis Stephani iudicio seu maledicto subiaceat.*

57 und 59 haben keine Malediktion.

61 *Quod si quis precio vel precibus vel quacumque doli controversia circumventus post me regnantes instigaverit, ut hec mea dispositio non sit firma et stabilis, omnium episcoporum, et qui affuerunt et qui succedent eis, maledictioni subiaceant et beatum Martinum ultorem sue iniurie hic et in eternum sentiant.*

63 *Ut quicumque huius privilegii aliquando auctoritatem transgrediretur, anathema esset et beata virgo Maria mater domini nostri Jesu Christi et beata Margareta martir et beatus Stephanus rex confessor Christi et hic et in futuro illi adversarentur.*

64 *Et quicumque nostro privilegio contrarius assistere voluerit, iratum habeat trinum et unum deum et habeat maledictionem sanctorum patrum (gemeint sind die 318 Bischöfe), insuper nostram iram incessanter incurral.*

Bei 67, 68 und 69 fehlt die Malediktion.

70 Si quis contra nostrum privilegium aliquid frangere vel machinare voluerit, regalis gracie privetur beneficio.

72 Quod si quis obstinate mentis nec deo nec sancte ecclesie reverentiam exhibens molitus fuerit fraude vel violentia horum aliquid sibi vendicare, maxime vero de illis loquor, qui propinquitatem mihi coniuncti fuerunt in seculo, si quis inquam hoc irritum facere voluerit, iudicium dei sine misericordia veniat super illum nisi resipuerit, hic et in evum.

73 Si quis autem temerarie vel aliqua presumptione huic regali edicto voluerit contradicere, divino totius ecclesie subiaceat anathemate (!) et auri libras quinquaginta persolvat magestati regie.

Bei 74 fehlt eine entsprechende Formel.

75 Si quis violenter avertere conatus fuerit, in communi tremendoque iudicio ante dominum coram sanctis omnibus rationem pertimescat anathema redditurus.

76 hat keine Malediktion.

77 Et si quis in posterum eoquod regie dispositioni contraire voluerit, anathematis feriatur exterminio regis et regni totius reus existat.

78 Quam qui infringere voluerit, eiusdem regis decreto quinquaginta libras auri persolvat (ist strenggenommen nur Poenformel).

79 hat keine Fluchformel.

80 Unde si quilibet modernorum seu futurorum aliquid demoliri voluerit, mille maledictionibus et duplici contricione eternaliter feriat.

Bei 81 und 83 fehlen die Malediktionen, dagegen steht in

82 Si quis vero eorum libertatem contra fecerit iniuriam aut abbas aut Martinus filiaster meus, anathema sit a sancto Martino et insuper iram regis incurrat.

84 Quod quicumque cassare temptaverit, anathemati divino perpetualiter subiaceat et regio temporaliter puniatur.

85 Si quis vero decretum hoc infregerit, anathema sit.

86 Si quis vero contra hoc meum statutum agere presumpserit, divina ulcione puniatur.

90 Si quis vero hoc testamentum infringere temptaverit, a deo patre anathematizetur et regalem incurrat iram.

91 Quicumque huius mee donationis ac confirmationis paginam violare presumpserit, iram omnipotentis dei et regiam indignationem incurrat.

95 ein Brief an Ludwig VII. von Frankreich, hat keine Malediktion.

- 101 Si quis igitur hoc institutum regale infringere tentaverit, omnipotentis dei iram et regie maiestatis anathema incurrat.
- 102 Quicumque vero emulus et inimicus ecclesie dei huic decreto regis detrahare presumpserit, gratiam regis inexorabiliter amittat et eternis deputetur suppliciis.
- 103 Quicumque vero huius nostre confirmationis paginam violare presumpserit, iram omnipotentis dei et nostram indignationem incurrat (Bestätigung von 91).
- 104 Verumtamen quicumque eius libertatem et donacionem hanc diminuere voluerit, dei omnipotentis iram incurrat et sancti regis feriatur indignacione et regali sine fine subiaceat anathemati.
- 105 ist mir nur in Auszügen bekannt, in denen eine Fluchformel nicht vorkommt.
- 106 Quisquis autem hoc involare (!) seu diminuere attemptaverit, tanquam rerum ecclesiasticarum invasor omnipotentis dei et beati Michaelis iram incurrat et tanquam regie benignitatis invidus violator regio iudicio subiaceat.
- 107 Si quis autem in posterum hoc regale privilegium a monasterio predicto retrahere voluerit, non aliter quam hostem et dissipatorem rerum ecclesie illum anathematisamus.
- 108 Si quis vero in posterum hanc libertatem regia gratia concessam a predictis hominibus retrahere voluerit, sub anathematis gladio feriatur et in cameram regis centum libras auri persolvat.
- 110 Si quis ergo in posterum huius salubris oblacionis datum infringere aut violare temptaverit, omnipotentis dei gracia et sancti Stephani regis adiutorio careat regieque maiestatis anathemati subiaceat.
- 111 Si quis igitur predictae institutioni in posterum contradicere voluerit, anathematis sententia feriatur.
- 112 Hoc autem edicto presens statum (!) confirmamus, ut si quis infringere temptaverit et fratribus illis de predictis terris diminutionem vel molestiam aliquam facere voluerit, divine ire periculum incurrat et nostram se sentiat ledere maiestatem ac regali iudicio subiaceat.
- 116 Quicumque ergo huius privilegii continenciam nefario ausu violaverit, dei filius, qui ex Acherontis tenebris animas erulas liberavit, ipse sua potestate eorum animas mittat in easdem tenebras eternaliter concremandas.
- 117 Si quis vero hoc institutum infringere voluerit, sub anathemate sit.
- Bei 118, 120 und 125 fehlt die Malediktion.
- 126 Si quis autem hanc meam confirmationem violare et predicti

Symonis donum diminuere attemptaverit, tanquam ecclesiasticarum rerum invasor omnipotentis dei et sancti Michaelis iram incurrat et tanquam regie benignitatis invidus violator regio iudicio subiaceat.

128 hat keine Malediktion.

130 Quod si quis regum destruere voluerit, precaveat sibi in futurum, ne similiter suum constitutum fiat irritum, si quis vero alius illud in irritum redigere voluerit, omnipotentis animadversione, qua ille iratus ferit animas, feriatur et eius anima in gehena ignis inextinguibilis cum Dathan et Abiron crucietur (Diese ausführlichste Malediktion scheint auf eine sog. Empfänger- ausfertigung — Empfänger sind die Fünfkirchner Johanniter — zurückzugehen).

131 Quod si quis violare temptaverit, ut regie institutionis reus et ecclesie violator penam luat et rebus suis mulctatus excommunicationis subeat sententiam.

Nunmehr von Nr. 133 ab — wir stehen noch unter Béla III. im Jahre 1181 — vollzieht sich ein rascher Abstieg der Fluchformel. In den Vordergrund tritt jetzt die königliche Ungnade; ausführliche Fluchformeln kommen nur noch in Bestätigungs-urkunden aus früherer Zeit vor. Für 133, 135, 137, 138, 139, 141, 142 und 144 fehlt die Malediktion.

136 Quicumque vero huic dono nostro contrarius extiterit et quod ad salutem anime mee dedi in aliquo diminuere *temptaverit, iram dei omnipotentis et sanctorum eius incurrat et auctoritate regali in viginti marcis argenti purissimi puniatur.

140 Si quis autem hoc attemptare presumpserit, regalis excellencie iram se noverit incursum.

147 Hoc autem edicto presens statutum confirmamus, ut si quis infringere temptaverit et abbati vel fratribus illis de predictis terris diminucionem vel molestiam aliquam facere voluerit, divine ire periculum incurrat et nostram se sentiat ledere maiestatem ac regali iudicio subiaceat (Bestätigung von Nr. 112).

Nach dieser aus einer Urkunde Stephans III. von 1166 stammenden Malediktion fehlt die Formel wieder in 148, 152, 154, 155, 164, und 168.

169 Quod si qua igitur alicuius dignitatis vel ordinis pertinax et indevota persona presenti decreto contraire presumpserit, iram omnipotentis dei incurrat et regie indignationis sententiam et severitatem vehementius experiatur. (Man vergleiche zu dieser Formel die folgende Nr. 202.)

171, 172, und 174 zeigen keine Malediktion.

173 hat lediglich eine Ungnadeformel.

175 *Si quis contra hoc factum nostrum venire presumpserit, noverit se iram regie indignacionis incursum et ab oracionibus sacrosancte ecclesie se fore alienum.* (geht auf eine Vorurkunde Bélas III. zurück.)

Es fehlt die Fluchformel nun wieder in 176, 177, 180, 182, 183, 184, 185, 186, 187 und 188 ; die folgende hat ihre Vorlage in Nr. 131.

189 *Quod si quis indebite fecerit, indignacionem dei omnipotentis incurrat et propter institutorum inobservantiam districte multandum se cognoscat.*

191 hat keine Fluchformel.

192 hat die Ungnadeformel : *alioquin iram nostram incurrat.*

Nun fehlen die Formeln wieder für 193, 194, 195, 197 und 198. 202 hat die Malediktion von 169 übernommen :

202 *Quod si qua igitur alicuius dignitatis vel ordinis pertinax et indevota persona presenti decreto contraire presumpserit, iram omnipotentis dei incurrat et regie indignationis sententiam et severitatem vehementius experiatur.*

In 204, 205, 206, 208, 209, 210, 217, 218 fehlt der Fluch. 202 gleicht in manchen Worten die Formel 219 :

219 *Si quis autem pertinax et indevotus presenti pagine temerario ausu contraire temptaverit, iram omnipotentis dei incurrat et regie indignacionis severitatem vehementius experiatur.*

Die Nr. 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230 entbehren der Malediktion.

231 *Quod si non fecerint, iram et indignationem nostram gravissime incurrent.*

Nunmehr folgen in den Nummern 233, 234, 235, 236, 237, 240, 241, 242, 243, 244, 253 keine Flüche mehr, ebensowenig in 255, 256, 258, 259 und 260. Nur 254 zeigt eine umfangreiche Malediktion, die aus den Vorurkunden 112 und 147 — immer ist das St. Johannskloster in Dalmatien Empfänger — herammt.

254 *Statuentes presenti edicto, ut si quis illud infringere attemptaverit et fratribus illis de predictis terris diminutionem vel molestiam aliquam facere voluerit, divine ultionis periculum incurrat et nostram se sentiat ledere maiestatem ac regio iudicio nostro subiaceat.*

Aus dieser Vorführung der Malediktionen liessen sich manche Schlüsse für die Entwicklung der ungarischen Königsurkunden ableiten ; doch das interessiert uns hier weiter nicht.

Wir wollen nun einmal rein formalistisch vorgehen ! Die gesuchten

Worte sind *infringere voluerit*, *anathemati subiaceat in perpetuum*. Wir treffen das Wort *voluerit* zum letzten Male und zwar gleich zweimal in 130 vom Jahre 1181 — Uebertnahmen in Bestätigungen und Nachurkunden schliessen wir hier aus. *Subiacere* kommt in 126 (1174/8) zuletzt, vor; *infringere* in 117 (1171), *anathema* ebenda; in *perpetuum* findet sich nicht; dem Sinne nach entsprechen ihm in 104 — *sine fine* —, in 84 — *perpetualiter* —, in 80 — *eternaliter* —, in 72 — *hic et in evum* —, in 64 *incessanter*; rein formalistisch aufgefasst hat *perpetualiter* als stammverwandt den Vorzug. Wenn wir weiter statistisch vorgehen wollen, dann fassen wir die sinntragenden Worte der Anonymusfluchformel je als einen Punkt auf; daraus ergibt sich nach Neben- und Hauptsatz getrennt für die Urkundenfluchformeln folgende Werttabelle:

53	—	1	78	2	—	107	1	1
61	—	1	80	2	—	108	1	1
63	—	1	82	—	1	110	1	2
64	2	—	84	—	3	111	1	1
70	1	—	85	1	1	112	2	1
72	2	—	90	1	1	117	2	1
73	1	2	101	1	1	126	—	1
75	—	1	104	1	2	130	1	—
77	1	1	106	—	1			

Die Annäherung ist in 73, 84, 104, 110, 112 und 117 je auf drei Worte durchgeführt; da diese in 84 alle drei in ein und derselben Satzhälfte stehen, verdient nach dieser auf die Spitze getriebenen Formalistik eben Nr. 84 den Vorzug.

Oben gelang es uns, die grösste Analogie in der Publikation bei Nr. 83 aus den Jahren um 1153 festzustellen, hier kommen wir bei den Malediktionen auf Nr. 84 zum Jahre 1156. Kann das noch Zufall sein?

Zum Jahre 1156 fand ich auch in nichtköniglichen Urkunden die grösste Analogie in der Fluchformel. In einer Schenkung eines gewissen Eusidinus an die Kirche von Gran heisst es: *perpetue anatemati subiaceat*. Diese Formel steht gleichwertig neben der in Nr. 84.; sie ist ein dritter Beweis für die Fixierung der Gesta um 1156. Verschiedene Anzeichen, so derselbe Empfänger, das gleiche Jahr, das genau wie im 84 durch Epakte, Konkurrente und Indiktion erweiterte Datum, eine sonst ungewöhnliche Angabe, ferner Ausdrücke des Eschatokolls, vor allem die kaum von dem niedrig gestellten Donator selbst ausgesprochene Phrase: *a nostre dignitatis precepto rite excommunicatus maneat perpetuus*, machen es wahrscheinlich, dass der königliche Notar, der unter Namensnennung 84 abfasste, auch diese Urkunde, wenigstens das Eschatokoll, stilisiert hat. Aber wenn sich das auch nicht beweisen liesse,

soviel ist sicher, dass wir die weitestgehende Analogie zwischen der Gestafluchformel und den ungarischen Malediktionen um 1156 feststellen können, auch wenn wir nicht den anonymen Notar ausschliesslich in der königlichen Kanzlei suchen dürften, wie dass nach dem klaren Satz zu Beginn des Prologes geboten ist. Drei Urkunden fordern also ganz bestimmt die Zeit um 1156 als Datum der Gestaentstehung und zwar im ganzen 12. und 13. Jahrhundert allein nur diese paar Jahre. Die Urkunden von Béla III. kommen gar nicht in die engere Wahl, sehr wohl aber die Bélas II. und Gézas II., unter dem man schreiben konnte: quondam bone memorie Bele regis notarius. Daraus folgt ganz klar und eindeutig:

Der König des anonymen Notars kann kein anderer als Béla II. sein.

Damit ist ein Jahrhunderte langer Streit endgültig zu Gunsten des blinden Béla entschieden und doch wohl nicht etwa nur wahrscheinlich, sondern ganz sicher. Die bisherigen Masstäbe, welche emsiger Fleiss und grosser Scharfsinn aus Argumenten der Laut-, Rechts-, Verfassungs- und politischen Geschichte herstellten, um den Béla des Anonymus eindeutig festzustellen, hatten zwar Einheiten und markante Kerben genug, um die 80 Jahre zwischen 1062 und 1141 und die fast 80 zwischen 1196 und 1270 genau auszumessen und damit Béla I. und Béla IV. auszuschliessen; sie versagten aber bei der Aufgabe, auch die kleinere Differenz zwischen 1141 und 1174 bzw. 1196 eindeutig zu bestimmen und damit die Alternative Béla II. oder Béla III. klar zu entscheiden, teils wegen Schwierigkeiten und Fehler der Ueberlieferung, vor allem aber wegen des allzu dürftigen Materiales und des Mangels bestimmter, ganz konkreter Merkmale. Wir haben die Jahre zwischen 1118 und 1211 aufgrund zweier diplomatischer Masstäbe, die in einem Fall 44, im anderen Fall 43 Einheiten zeigen, auszumessen versucht; wir konnten zwei Skalen benutzen, die durchschnittlich jedes zweite und dritte Jahr anzeigen. Die eine wies „um 1153“, die andere „1156“ und zwar gleich in zwei Fällen auf. Dass der diplomatische Masstab hier nicht versagte, hat in besonders günstigen Umständen seinen Grund, von denen vor allem der eine hervorzuheben ist, dass die Regierung Bélas III. und die Tätigkeit seiner ersten Kanzler Marksteine in der Geschichte der ungarischen Urkunden sind. Bis dahin konnten sich die Diplome individuell entwickeln, nun werden sie einförmig, schablonenhaft, gleichmässig. Vermutlich hätten wir mit beiden Skalen scheitern müssen, hätte es gegolten, die Alternative Béla III. oder Béla IV. zu entscheiden; das Individuelle tritt hier zurück. Doch haben unsere Masstäbe vor allen den Vorzug: sie können auch den fraglichen Notar erfassen.

Wer ist nun der *magister ac notarius gloriosissimi regis*, der 83 und 84 geschrieben hat? In der Unterschrift von 84 steht: *Huius rei scriptor est Barnabas, regis notarius, Albensis canonicus, sigillator autem Nicholaus*. Dieser Barnabas hat weiterhin von den approximativ in Frage kommenden Urkunden verfasst die Nrr. 70, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87 und 90; die späteren Nrr. 101, 104, 106, 107, 108, 110, 111, 112 und 117 stammen von einem Notar Bicen; die noch folgenden, vereinzelter Diplome können wir beiseite lassen. Zeitlich fallen 70—90 unter Géza II., 101—117 unter Stephan III. Barnabas hat ausserdem mitgeholfen bei 64 vom Jahre 1138, verfasst 67 — aus Bélas II. Zeiten —, 68, — vielleicht 69 expediert —, 79 und 81; von Bicen stammen noch 76, 86, 91 und 92 u. a. Wieso wir das behaupten können, darüber später.

Was haben wir nun festgestellt? Auch der schlimmste Feind der Formalistik wird zugeben müssen, dass aufgrund dieser beiden Urkundenformeln gesagt werden kann, die Aehnlichkeit zwischen dem Stil des anonymen Notars und der beiden Notare Barnabas und Bicen sei wenigstens in den behandelten zwei Formeln sehr gross; bei keinem anderen Notar lasse sie sich weitergehend erweisen. Wir fügen diesem Obersatz den Untersatz bei: Nun ist aber der Anonymus Notar eines verstorbenen Bélas; Bicen muss als zu spät deswegen ausscheiden. Die Conclusio wird nicht mehr schwer sein:

Also ist Barnabas der anonyme Notar.

Freilich, drei solche Beweise sind noch sehr schwach; wir müssen zur Stütze weitere vorbringen. Hier sei vorläufig nur ein neues Argument angeführt. Der Anonymus schliesst seinen Prolog mit den Worten: *Reges Hungarie et nobiles regnum habeant felici fine hic et in evum*. Barnabas schliesst in Nr. 72 das Corpus der Urkunde mit dem Satze: *Judicium dei sine misericordia veniat super illum, nisi resipuerit, hic et in evum*. Hier wird geflucht, dort gesegnet. Sein Vorgänger Johannes schreibt in 61 *hic et in eternum*, in 63 *hic et in futuro*; bei seinem Nachfolger findet sich die Formel in *perpetuum*. Ist das etwa auch Zufall? Dabei ist hier noch folgendes zu beachten. Wer ein metrisch geschultes Ohr hat, hört einen *versus adoniacus* einer sapphischen Strophe heraus: Daktylus + Trochäus. Es gibt in der Liturgie an den Festtagen der Heiligen Bekenner — auch ein Heiliger Stephan gehört zu dieser Gruppe — zur Matutin und Vesper einen Hymnus in sapphischen Strophen, dessen letzte, vor der Doxologie stehende Strophe lautet:

Unde nunc noster chorus in honorem
Ipsius hymnum canit hunc libenter,

Ut piis eius meritis iuvenmur

Omne per eum.⁴⁶

Diesen Hymnus haben Johannes und Bicen bestimmt auch oft gehört; wer hat ihn aber hier wie dort zum wirkungsvollen Abschluss eines literarischen bzw. diplomatischen Stückes gebraucht? Doch wohl eine und dieselbe Person, der „Anonymus“, Barnabas.

Wir wollen zunächst zu einigen Gegenargumenten übergehen, bevor wir unsere Gleichung Anonymus = Barnabas beweisen.

Man könnte einwenden, am Anfange stehe ja *P. dictus magister*; eine Form *Parnabas magister* sei ausgeschlossen. Concedo; doch handelt es sich hier lediglich um die Buchstaben P und B in ihrer Isolation. Scheitern nun wirklich an diesem Buchstaben in einem Kodex, der so viele Schreibfehler zeigt, die ganzen mühsam erarbeiteten Ergebnisse?

Man sagt mit Recht, die Trennung zwischen *tenuis* und *media* sei im Ungarischen sehr scharf. War sie das aber auch immer?

Ich lese f. 13b Z. 19/20: *ex quorum progenie longo post tempore rex Samuel descendit, qui pro sua pietate Oba vocabatur.*

Ferner f. 24a Z. 2: *tunc Thonuzoba in fide vanus noluit esse Christianus.*

Dazu f. 11b Z. 17: *misit virum astutum patrem Opaforcos Ogmand.*

Dann f. 12a Z. 2: *quia a Cumanis et Picenatis multas iniurias patenterentur.*

Schliesslich f. 23b Z. 6: *collocavit etiam Bissenos non paucos.*

Es ist also Tatsache, dass im Anonymuskodex selbst die Form *opa* neben *oba* vorkommt, es ist ferner Tatsache, dass im berühmten Praykodex in den *Annales Posonienses* der Königsname *Abba* und in Urkunden um 1150 der Name *Apa* sich finden⁴⁷; wie wir aus *Bisseni* und *Picenati* sehen, ist die Trennung auch am Silbenanfang zwischen *labialis tenuis* und *media* nicht immer scharf gewesen. Das Gleiche gilt von den Gutturalen; der *Körös* heisst gewöhnlich *Cris* und *Crisius*; einmal indes steht (f. 13b 15) *Grisius*. Ob diese Schreibungen zu Recht bestehen, ob zu Unrecht, ob ferner *Bisseni* und *Picenati* identisch sind, mögen zünftige Fachmänner entscheiden; das Nebeneinander berechtigt den Historiker, die Verwechslung von B und P als einen Hörfehler aufzufassen. Möglich ist auch, dass ein Zwischenglied der Ueberlieferung durch die Hände eines Deutschungarn ging; man denke an die Deutschen in der königlichen Kanzlei. Hier wird ja z. B. *bâbest* und *pâbest*, predigen

⁴⁶ Ueber diesen wohl noch dem 9. Jahrhundert angehörigen Hymnus siehe J. Schulte a. a. O. 89.

⁴⁷ Siehe die Faksimiles in *Pannonhalmi rend-tört.* I 83 und 103; die Urkunde auch bei Szentpétery *Oklevéltan* 2. ábra II. táblán.

und bredigen geschrieben. So kann sehr wohl ein lapsus auris vorliegen.

Aber schon ein lapsus calami oder eine visuelle Verlesung ist gut möglich. Können wir vielleicht nicht zum alten Predictus magister zurückkehren? Nein, auf keinen Fall! Eine Kürzung pre als Initiale und ein dann erforderliches Titelblatt sind für Kenner der Materie Phantastereien. Oben sahen wir, dass die Ueberschriften und damit die Initialen nicht originell sind, wir stellten das unsinnige Dunc für Tunc fest. Wie wird nun aber rubriziert? Wer sich mit Handschriften des 12. bis 15. Jahrhunderts beschäftigt, weiss, dass sehr häufig, ja vielleicht in der Mehrzahl der Fälle, der Schreiber nicht gleich beim Schreiben des Kontextes mit schwarzer Tinte aussetzte, um die Ueberschrift zu rubrizieren. Er machte gewöhnlich an Stelle der Initiale oder der Ueberschrift einen kleinen, leicht wieder zu tilgenden Buchstaben, bezw. schrieb in kleinen Kritzeln die ganze Inscription an den Rand oder auch an die Stelle, wo sie später prangen sollte.⁴⁸ Auch im Anonymuskodex ist an einigen Stellen der Initialbuchstaben noch jetzt mit schwarzer Tinte gezeichnet sichtbar. Nun schrieb aber gerade unser Rubrikator sehr nachlässig; ist es da nicht möglich, dass er statt eines B ein P machte? Dass beide Buchstaben eben in eine und dieselbe phonetische Klasse gehören, wäre dann Zufall. Gerade die Initialbuchstaben sind ferner sehr schwer zu lesen;⁴⁹ gewöhnlich entscheidet hier nur der Zusammenhang; da aber das B am Anfange isoliert stand, war es der Willkür des Abschreibers unterworfen. Möglich ist ferner eine direkte Verlesung von B zu P. Sie kann folgendermassen entstanden sein: In einer der vor unserem Kodex liegenden Handschrift waren Wappen oder Aehnliches am Rande gemalt. Dadurch wurde der untere Sinus des B ganz oder teilweise verdeckt. Man sage nicht, das sei weithergeholt; der Abstrichschaft des P in der Wiener Bilderchronik gleich zu Anfang (Per me reges regnant) ist durch den anjovinischen Schild vollständig übermalt. Eine zweite Möglichkeit: die ersten Blätter eines Kodex leiden nicht selten am Wurmstich, so auch der Anonymuskodex, wo gleich auf der ersten Seite nicht weniger als 9 Buchstaben auf solche Weise lädiert sind.⁵⁰ Ist es bei dieser Häufig-

⁴⁸ Ich habe solche Beobachtungen an scholastischen Handschriften Deutschlands, Oesterreichs und Frankreichs oft machen können. — Vergleiche neuestens etwa W. Levison im Neuen Archiv 49 (Hannover 1932) 204.

⁴⁹ Man schaue etwa die bei Szilágyi oft wiedergegebenen Initialen mit ihren Malereien durch, die fast alle aus der Wiener Bilderchronik stammen; bei allen sicher zu sagen, welcher Buchstabe hier dargestellt sein soll, ist nicht gerade leicht, wie eine Probe am Original gezeigt hat.

⁵⁰ Z. 2 m in quondam, Z. 6 e in et, Z. 21 ct in dilectionis, Z. 22 zweites g in ag-gressus, Z. 23 d in diversorum, Z. 26 q in quod, Z. 27 n in nobilissima, Z. 28 t in et. — Diese Wurmstiche werfen die Frage der Geschichte unseres Kodex auf. Sie stellt sich

keit — durchschnittlich jede vierte Zeile — nicht wohl möglich, dass auch der Sinus eines kleinen Majuskel—B auf diese Weise oder auch sonst, etwa durch Rasur, andere Bemalung, Tintenverblässung usw. beschädigt wurde? Auch die Ähnlichkeit der beiden Buchstaben unter besonderen Umständen kann der Anlass der Verwechslung gewesen sein. Der Schaft des Majuskel—P hat nicht selten an seinem unteren Ende

nach meinen Beobachtungen und den von Jakubovich im Magyar Könyvszemle NF 34 (Budapest 1927) 82—102 gewonnenen Resultaten wie folgt dar — die Gründe für meine Schlüsse müssen an anderer Stelle nachgeholt werden —: Oditur ab ove ändern wir den bekannten Horazvers für unsere Verhältnisse ab; das fragliche Tier stammte wohl aus der Puszta, jedenfalls nicht aus der Isle-de-France und Pariser Herkunft des Kodex ist nach der ganzen Herstellung des Pergamentes ausgeschlossen wie auch der Adressat N. kein Ausländer ist. Die weiteren Stadien sind diese: Bereiten des Pergamentes mit häufiger Rasur der Haarseite; Schnitt in 12 Stücke von ca 340/240 mm; einmaliges Falten von je vier übereinandergelegten Stücken ohne Hefen; besondere Punktation jedes dieser drei so entstandenen Faszikel (1—8, 9—16, 17—24); doppelseitiges Bleistiftlinieren während des Schreibens, wobei von f. 19a ab die Kolumne von 34 vorgestochenen Linien um je eine Zeile vermehrt wurde und auf f. 23 und 24 durch Herausrücken der Randstriche mehr Platz gewonnen worden ist; Beschreiben der ersten Seite durch X, die, weil sie später ohne nachträgliche Rasur (?) unmittelbar auf einen Holzdeckel (?) aufgeklebt werden sollte, auf f. 1b wiederholt werden musste; Schreiben des Kontextes bis zum Schluss durch den Scriptor X mit brauner, von f. 10b Z. 25 al — *tera* ab mit schwarzer Tinte; Korrektur durch Y mit schwarzer Tinte — das entscheidendste Charakteristikum von Y gegenüber X ist das *z* in *Zemlum* auf f. 7b Z. 4 —; Erfindung und Eintragung der Ueberschriften durch Z, der wahrscheinlich auch das P. am Anfange schrieb und verzierte, wenn nicht für diese Initiale eine vierte Hand Z1 angenommen werden muss. Hefen der Lagen durch drei Stiche; Aufkleben des Holzdeckels auf f. 1a und 24b und Beschneiden der Ränder, wobei Punktlöcher verschwanden und auf f. 23b die Ueberschrift verletzt wurde. Nach diesen dem ausgehenden 13. Jahrhundert angehörigen Vorgängen treffen wir erst im 17. Jahrhundert auf Spuren neuer Bearbeitung des Kodex. Um 1630 klebt Tengnagl in der Wiener Hofbibliothek den bekannten Zettel — siehe Jakubovich a. a. O. 89 — auf den nicht aus der Ambraser Sammlung stammenden Kodex und zwar auf den Holzdeckel auf; eine spätere Hand (I), vielleicht die Peter Lambecks, schreibt die Kapitelzahlen, eine noch spätere (II), ganz gewiss nach dem Jahre 1665 liegende Hand foliiert. Nun frisst der Holzwurm Zettel, Deckel und die ersten 3 Pergamentblätter an — die auch bei Jakubovich a. a. O. sichtbaren Wurm-löcher passen genau auf die Wurmstiche in der Schlinge des P am Anfange und im m von quondam auf f. 1b —; um 1750/80 wird der Holzdeckel entfernt und der Kodex hinter Pansas Jtinerar eingebunden; im 19. Jahrhundert endlich wird er wieder selbständig mit dem Deckel des 18. Jahrhunderts und unter Beigabe dreier Vor — und dreier Nachsteckblätter eingefasst, während Pansas Jtinerar einen neuen, für die Biedermeierzeit typischen Pappendeckel erhält. — Diese mit einer an die sog. Indizienbeweise erinnernden Methode gewonnenen Resultate verdanke ich nicht zuletzt einer bereits dreijährigen Beschäftigung mit den Handschriften der Wiener Nationalbibliothek und einer mehrwöchigen Untersuchung von Pariser Handschriften; den ausführlichen Beweis für diese Kodexgeschichte muss ich, wie gesagt, später nachholen; nur eine These sei hier bewiesen. Der Adressat war gewiss kein Ausländer, wie Pauler MHK 390 und Jakubovich a. a. O. 210 wollen. Letzterer wird nach seinem bereits erwähnten schlagenden

einen kräftigen wagrechten Abschlussbalken, der z. B. im Praykodex gut geschwungen ist.⁵¹ Ein Punkt nach dem P, der regelmässig bei solchen Abkürzungen steht — vgl. im Kodex f. 1b 3: · N · —, ersetzt, wenn er auch nicht mit zitternder Hand oder spritzender Feder geschrieben wirdt in Verein mit diesem Schlussbalken zu mindest den halben unteren Sinus des B (B E); durch die visuelle Aehnlichkeit lassen sich dann die Buchstaben vertauschen.

Gibt es vielleicht statt dieser plausiblen Vermutungen nicht einen positiven Beweis, der den Uebergang von B zu P bestimmt erklären kann?

Es ist sicher, dass das P mit seiner Verzierung nach dem Kontext geschrieben worden ist. Ueber den mit schwarzer Tinte gefertigten Schaf,

Nachweis, dass der Anonymuskodex nicht wie der Pansakodex aus der Ambraser Sammlung stammt, die Vermutung, Pansa hätte den Kodex aus Frankreich nach Deutschland gebracht, kaum aufrecht erhalten können. Paulers Argument, dass die Interpretationen gewisser Namen für Ungarn zu ausführlich seien, stimmt zwar für einige Stellen, aber ebenso gewiss ist, dass sie für Nichtungarn manchmal unzureichend ist, und das ist entscheidend. Für Nichtungarn — auch der Verfasser kam gleich bei der ersten Lektüre auf diese Schwierigkeit — sind die Sätze unverständlich: *Tunc fluvius ille per socios Ketel vocatus est per risum Ketelpotaca* (8b 5/6) und: *Unde fluvius ille ab Hungaris vocatus est Loponsu, eo quod Romani propter metum Hungarorum latenter transnataverunt* (20a 17/18), weil ihnen die Kenntnis der Pointe *potaca* = *fluvius*, *loponsu* = latenter abgeht. Adressat ist vielmehr in erster Linie das grosse ungarische Lesepublikum, das in seinem Freunde apostrophiert ist, den er nur in der Vorrede in der 2. Person und zwar singularis numeri nennt, während er sonst sagt: *Notum sit omnibus scire volentibus* (23a 32/33) und: *Si scriptis presentis pagine non vultis credere, credite garrulis cantibus ioculatorum*. Ganz klar aber geht die ungarische Nation als Adressat des Werkes hervor aus den Sätzen der Vorrede: *Optimum ergo duxi, ut vere et simpliciter tibi scriberem, quod legentes possint agnoscere, quomodo res geste essent. Et si tam nobilissima gens Hungarie primordia sue generationis et fortia queque facta sua ex falsis fabulis rusticorum vel a garrulo cantu ioculatorum audiret, indecens esset. Ergo nobiliter (= von mir) percipiat. Felix Hungaria... gaudeat de munere sui litteratoris, quia exordium genealogie regum suorum habet*. Diese Sätze sind schlechthin unverständlich, wenn der Kodex etwa bestimmt gewesen wäre, ins Ausland zu gehen. — Während mein Aufsatz gedruckt wurde, erschien die Anonymusausgabe von Ladislaus Juhász, die gegenüber den alten Editionen entschieden ein grosser Fortschritt ist: hier ist auch u. a. canbivit richtig erkannt worden, dagegen weicht die Darstellung der Kodexgeschichte in wesentlichen Punkten von meiner ab. Juhász zählt die Zeilen seiner Ausgabe ganz durch und vereinfacht so sehr gut unsere Zitiermethode. Ich folge ihr nur deshalb nicht, weil mir der Editor versichert, in einigen Jahren den Text unter Berücksichtigung der neuen Resultate herausgeben zu wollen. Es ist mir eine erste Genugtuung für meine mühevollen Arbeiten, dass der junge Gelehrte, der zweifellos den Anonymustext mit am besten kennt, mit meinen Ergebnissen im Ganzen einverstanden ist; er besass die Freundlichkeit, anlässlich eines Wiener Besuches die Korrektur teilweise mitzulesen, wofür ich ihm herzlichst danken muss.

⁵¹ Siehe etwa *Pannonhalmi rend-tört.* I, 520/521 Z. 6 bei Post. Aus deutschen Handschriften liessen sich noch mehr Beispiele anführen.

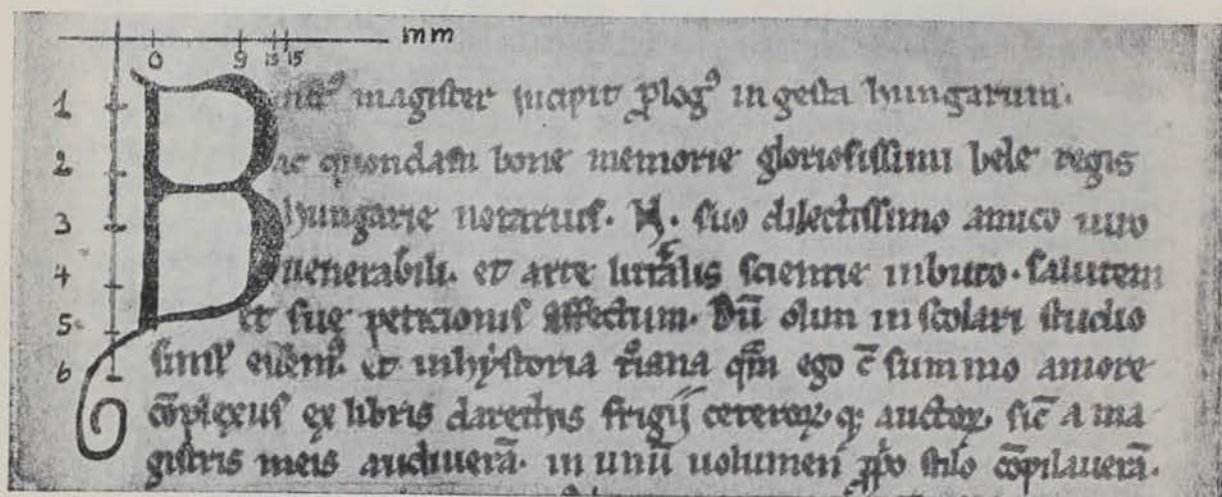
des *s* von simul in der 6. Zeile von f. 1b ist nämlich ein roter Strich des Rankwerkes gemalt. Ausserdem ist die rote Tinte an einer ganzen Anzahl von Stellen über die schwarze gezeichnet worden, nirgends aber umgekehrt die schwarze über die rote. Vor den Initialen der Anfangsworte bei den Kapiteln 26 (Tunc), 27 (Mane), 48 (Jn) und 50 (Tunc) sind heute noch die Buchstaben t, m, j, t für die nachfolgenden Rubrikation mit schwarzer Tinte gezeichnet sichtbar; doch sind anderseits diese Initialen gewiss nicht überall angemerkt gewesen. Also der Schluss ist unumstösslich: erst wurde der Kontext geschrieben, nach dessen Vollen- dung kam die Rubrikation. Das P zu Anfang ist frühestens vom Rubri- kator selbst gemalt worden; verschiedene Beobachtungen, die freilich nicht zu einem bündigen Schlusse ausreichen, machen sogar eine vierte Hand wahrscheinlich. Oben sahen wir, dass der Kontextschreiber die Ueberschriften seiner Vorlage noch berücksichtige, dass aber der Rubri- kator diese nicht mehr zur Hand hatte und eigene erfunden hat. Wir glauben nun nachweisen zu können, dass der Skriptor X noch B vor sich sah, dass aber der Rubrikator Z in seiner nachlässigen Art, weil der Schreiber X vergessen hatte, ein B vorzuzeichnen oder anzumerken, zu Predictus konjizierte und ein P schrieb. Eine genaue Abmessung des Ab- standes der Zeilenanfänge von der Randlinie um die Initiale P, so wie er war, als der Skriptor seine Arbeit beendet hatte und der Rubrikator über den Kodex kam, ergab folgende Längen:

- Die 1. Zeile steht 13 mm ab: dictusmagister
- Die 2. Zeile steht 13 mm ab: acquondambone
- Die 3. Zeile steht 15 mm ab: hungarienotarius
- Die 4. Zeile steht 15 mm ab: venerabilietarte
- Die 5. Zeile steht 9 mm ab: . . etsuepeticionis
- Die 6. Zeile steht 0 mm ab: simulessemuspetisti

Man wird nicht behaupten können, dass in diesen Raum ein P ge- höre, dass also der Skriptor für ein P einrückte.

Welcher Buchstabe passt in diese eingerückte Lücke hinein? Die erste Zeile und die zweite stehen beide gleichweit ab, die dritte und vierte sind ebenfalls gleichweit eingerückt, aber so, dass die zweite Ein- rückung um zwei Millimeter grösser ist als die erste. Es muss sich also um einen Buchstaben handeln, der zweimal nach rechts vorspringt und ausserdem unten weiter ausläuft als oben, da sonst nicht ersichtlich wäre, warum man das zweite Mal tiefer einrückte. Die erste Bedingung erfül- len in damaliger Zeit die Buchstaben B, C, E, F, G, K, Q, R, Z, die erste und die zweite nur B, C, E, G, K, Q, R; das Majuskel—P muss schon beim ersten Wettbewerb ausscheiden. Da nun je zwei Linien gleichweit eingerückt sind, muss dieses Vorspringen nach rechts ein län-

geres Stück erfolgen: damit scheiden aus C, E, G, K, Q. Bleiben noch die beiden Lettern B und R übrig. Da weiterhin die Anfangsorte der 4., 5. und 6. Zeile (15 mm, 9 mm, 0 mm) die geometrischen Orte einer Kurve sind, muss die untere Ausladung ein Sinus sein; ein anderer Buchstabe als B kommt gar nicht in Frage; keiner von allen des ganzen Alphabetes erfüllt sämtliche Bedingungen. In unserem Falle ist die Deduktion so zwingend, dass selbst dann, wenn wir den Anhaltspunkt Barnabas nicht hätten, wir ein B postulieren müssten, nachdem feststeht, dass der Skriptor noch für die alten Ueberschriften einrückte, der Rubrikator aber so wenig wie wir bisher den Anfangsbuchstaben gesehen hat. Dieser Logik entspricht auch die folgende Trickaufnahme der fraglichen Stelle, wo P durch das vorzüglich passende B ersetzt ist.

Für den Buchstaben P hätte man ungefähr folgendermassen eingerückt:

dictus ma	dict	dictus	dictus magis
acquonda	acq	acquo	acquon
hungari	hun	hunga	hungar
venerabi	vene	venerabil	venerabil
etsuepetici	etsuep	et suepeti	et suepeti
simulessem	simulessem	simulesse	simulesse
complexus e	complexus ex	complexus e	complexus ex

Wie ist aber dann anstatt eines B ein P gemalt worden? Das erklärt sehr gut ein argumentum ad hominem. Was würden wir in gleicher Lage wie der Rubrikator machen, wenn wir vor dictus einen Buchstaben zu ergänzen hätten, wenn wir wie der Rubrikator keinen vorgezeichneten Buchstaben fänden und dictus, was gleichfalls zu erweisen ist, als significatio modestiae bereits veraltert und deswegen ungebräuchlich wäre? Die Bestimmung des B mit der eben angewandten Methode er-

fordert Denkarbeit; aber gerade die war keineswegs des Rubrikators starke Seite, wie wir aus allem entnehmen können. Doch billigen wir ihm selbst ein Nachdenken zu; was hätte er ergänzen sollen? Es kam doch lediglich ein Kompositum von dicere in Frage; das einzige mit einem reinen Buchstaben gebildete edictus gab keinen Sinn. In zweiter Linie war dann an eine Kürzung durch einen einzigen Buchstaben zu denken; hier sind nur conductus, perdictus, predictus, prodictus, vielleicht noch postdictus möglich; das naheliegende Benedictus kann nicht gekürzt werden. Schliesslich half sich der Rubrikator mit Predictus als Lückenbüsser; er malte den für den unteren Sinus des B frei gelassenen Raum mit einer schönen Ranke aus, wobei er wohl unabsichtlich über das s von simul in der 6. Zeile zu Anfang einen roten Strich zog, der uns die Möglichkeit gibt, den Vorgang der Rubrikation genau zu rekonstruieren. In diesem Falle nehmen wir sogar noch an, dass der Rubrikator bei seiner Arbeit etwas dachte; es gibt Fälle, wo das bestimmt nicht gesagt werden kann. In Cod. Pal. Vind. 3424 ist ein alphabetischer Schriftstellerkatalog, dessen letzter Name Zacharias lautet, aufgezeichnet. Nachdem der Text geschrieben war, wurde rubriziert, wobei alle die alphabetisch angeordneten Namen mit Anfangsbuchstaben zu versehen waren, gewiss keine Kopfarbeit die doch fehlerlos gemacht werden konnte. O nein, weit gefehlt! Am Ende der Reihe wird rubriziert: W-ilhelmus, V-incencius, W-ilhelmus, U-lricus, W-ictorius, V-ercellensis und dann — incredible dictu — M-acharias. So zu lesen im genannten Kodex aus der Zeit um 1470 auf f. 106a. Schwieriger ist natürlich die Sache bei einem isolierten Buchstaben oder in Fällen, wo das zu ergänzende Wort unbekannt oder ungewöhnlich war. Auch dafür einige Beispiele. In der österreichischen Chronik von den 95 Herrschaften ist eine berühmte Fabelreihe mit erfundenen, durch schematische Buchstabenverschiebungen gebildeten Namen, deren Form, weil dem Schreiber ungewöhnlich, nicht aufgrund der gebräuchlichen Ausdrücke ergänzt werden konnte. Die zu den Eigennamen verwendeten Initialen dieser einzelnen Abschnitte, welche über die Geschichte solcher erfundenen Herrschaften berichten, stimmen in den führenden Handschriften einigemal mit den Anfangsbuchstaben der im Text genannten Herscher nicht überein. So steht

in der Herrschaft	am Anfang	im Text:
IV	Saptan	Laptan
V	Naptan	Laptan
XIV	Pynna	Synna
XV	Nattan	Rattan
XXXII	Sanan	Zanan
L	Nolan	Rolan

Dabei ist in XV das r zu Rattan, in L Ro zu Rolant, in LI s zu Sanna mit schwarzer Tinte vorgezeichnet gewesen; trotzdem wurde zu Nattan, Nolant und Panna rubriziert.⁵² Quid ultra?

Am Buchstaben P scheitert unsere These also ganz gewiss nicht, im Gegenteil. Oben wiesen wir von den Urkundenformeln ausgehend Barnabas als den dictus magister ac notarius nach; auf den Anfangsbuchstaben dieses syrischaramäischen Namens eines Apostelschülers kommen wir in einem doch wohl evidenten Beweis, der von der Textform ausgeht, wie sie der Skriptor X nach seiner Vorlage gestaltete; beide Argumente treffen sich im Resultat, wodurch logisch ihr Wahrheitswert erhöht wird.

Zu den sachlichen Indizien für Béla III. nur ein Wort. Es gehören schon scharfgespitzte Argumente und ein äusserst umfangreiches Material dazu, aus der Chronik klipp und klar verfassungsgeschichtliche Angaben entnehmen zu wollen, um dann sagen zu können und zwar mit aller Bestimmtheit sagen zu können, das findet sich nur bei Béla II., jenes nur bei Béla III. Die zeitliche Differenz ist zu klein. Aus den verhältnismässig viel zahlreicheren chronikalischen und urkundlichen Notizen, die wir für deutsche Verhältnisse haben, lassen sich nur in wirklich ganz günstigen Fällen eindeutige rechts- und verfassungsgeschichtliche Momente gewinnen, die sicher zur Distanzierung auf fünfzig Jahre führen können. Schon Jakubovich konnte Paulers Argumente in manchen Fällen treffend als nicht stichhaltig nachweisen; wir werden später einmal in dieser Richtung fortfahren können.

Ferner könnte man einwenden: Barnabas ist nach seinen Subskriptionen immer Gézas II. Notar; wieso kommt er dazu, sich quondam bone memorie gloriosissimi Bele regis Hungarie notarius zu nennen? Der Fall muss doch offenbar so liegen: Anonymus war Notar eines Béla, nach dessen Tod er sein otium cum dignitate dazu benützte, um seinen Landsleuten von ihren Vorfahren zu erzählen; quondam heisst also: vorzeiten, einst des verstorbenen Bélas Notar. Doch beachte man:

⁵² Siehe diese Stellen in der ausgezeichneten, vielleicht bestgerateten Edition einer Chronik überhaupt, die Joseph Seemüller in den Monumenta Germaniae historica Deutsche Chroniken VI (Hannover und Leipzig 1909) besorgte, auf den Seiten 27, 29, 33, 38 und 39, nebst den dazu gehörigen Anmerkungen. Die Varianten stammen aus den führenden Handschriften 1, 2 und 5. Als den Verfasser dieser Chronik habe ich, wie ein demnächst in den Mitteilungen des österreichischen Institutes für Geschichtsforschung erscheinender Aufsatz zeigen wird, den bereits oben S. 11 erwähnten Kaplan des österreichischen Herzogs Albrechts III. (1365—1395) Leopold Stainreuter von Wien nachgewiesen.

quamvis multis et diversis huius laboriosi seculi impeditus sim negotiis, tamen facere aggressus sum, que facere iussisti.

Es ist um diese Worte schon viel gekämpft, über diesen Ausdruck schon viel gedacht worden. Muss quondam nun wirklich so heissen? Der Ausdruck bone memorie kommt im Anonymustexte an zwei Stellen vor, hier und f. 4a 34, wo es heisst: Anno dominice incarnationis d. ccc. l. xxxiiij. septem principales persone egressi sunt de Scithia versus occidentem. Inter quos Almus dux filius Ugek de genere Magog regis vir bone memorie dominus et consiliarius eorum egressus est. Heisst hier bone memorie wirklich „seligen Angedenkens“, vielmehr muss es so heissen? Es wird sonst nirgends verwendet, nicht bei Attila, nicht bei dem grösseren Arpad, auch nicht bei dem Heiligen Stephan. Hier scheint vielmehr die Bedeutung vorzuliegen: bereits rühmend erwähnt, nämlich in den vorausgehenden Kapiteln; das 4. Hauptstück ist ja ausschliesslich dem Preise des Almus gewidmet. Von hier aus lässt sich auch das quondam beleuchten. Es kommt ausser im Prolog nur noch einmal vor zu Beginn des Kapitels 55 (f. 22b 2): Postea vero anno v. regnante Cuonrado imperatore Lelu Bulsu Botond incliti quondam et gloriosissimi milites Zulte ducis Hungarie missi a domino suo partes Alemannie irrupuerunt. In den Gesta ist vorher ausführlich von den drei Helden die Rede gewesen; Botond soll ja nach den Sängern bis nach Konstantinopel gekommen sein. Hier legt sich die Bedeutung nahe: schon, bereits; also bereits hochberühmt und die ruhmreichsten Soldaten Zultas. So kann auch das quondam am Anfang recht wohl bedeuten: schon des verstorbenen Bélas Notar. Zwingend lässt sich diese Bedeutung freilich nicht eruieren.⁵³

Tatsache ist jedenfalls, dass das erste Diplom von Barnabas bereits unter Béla II. abgefasst ist. Dies möchte ich im Folgenden zu erweisen suchen mit Hilfe des sog. Diktatvergleiches. Da hier, soviel ich wenigstens sehe, zum ersten Male ausführlich mit dieser Methode in der ungarischen Diplomatie operiert wird, sind wohl einige Worte der Rechtfertigung am Platze.⁵⁴ In der deutschen Diplomatie ist diese Art der Stilkritik schon

⁵³ Schon Du Cange, Forcellini und Maigne d'Arnis-Migne führen quondam in ähnlicher Bedeutung an.

⁵⁴ Ueber die Methode des Diktatvergleiches siehe Bresslau II, 355—359. Zu der dort genannten Literatur sind nachzutragen B. Schmeidler, Kaiser Heinrich IV. und seine Helfer im Investiturstreit Leipzig 1927 sowie der oben in Anm. 36 genannte Aufsatz von Pivec, der fortgesetzt wird. — Den Diktatvergleich haben in beschränktem Masse in Ungarn schon angewandt Karácsonyi, Fejérpataky u. a.; auch Madzsar verdankt, wie aus Századok 65, 228 ff zu entnehmen ist, einem ähnlichen Verfahren seine Resultate. — Methodisch bin ich folgendermassen vorgegangen: Die gesamten Urkunden wurden durchgesehen, alles, was in ihnen anders lauten könnte, wurde herausgeschrieben und dann die Worte und Phrasen mit Hilfe meiner lieben Frau alphabetisch angeordnet. Dabei mussten benützte

seit Theodor von Sickels Zeiten, also über 70 Jahre, mit den besten Erfolgen allgemein angewandt worden; sie besteht darin, durch gemeinsame Wörter, Sätze und Spracheigentümlichkeiten die Verfasser der einzelnen Diplome, die sog. Diktatoren, zu erweisen. In der frühen ungarischen Kanzlei ist man dieser Aufgabe sehr oft enthoben, da dort sich die Notare in der Mehrzahl der Fälle nennen; gleichwohl ist die Zahl der Urkunden ohne Notariatssubskription sehr gross. Diese genau dem oder jenem Notar zuzuweisen, ist auch hier die Aufgabe der Diktatvergleiche. Ihr liegt das Prinzip zugrunde, dass jeder Mensch seine eigenen Ausdrücke hat, die, wenn auch oft schwer erkennbar, von denen anderer Menschen verschieden sind. Ist das schon in der lebenden Sprache so — man denke etwa an Neckereien eines Mannes wegen seiner Spracheigentümlichkeiten, an das gegenseitige Hänkeln der Bewohner verschiedener Nachbarorte wegen ihrer Ausdrücke —, dann a fortiori bei den toten, nur angelernten Sprachen. Noch enger begrenzt ist das Gebiet, um das es sich hier handelt, die ungarischen Königsurkunden einer bestimmten Epoche. Einmal liegen feste Formulare vor, von denen selten allzu stark abgewichen wird, so dass der Willkür des Konzipienten nicht sehr grosser Spielraum gelassen ist. Dann kommen in der fraglichen Zeit kaum mehr als zwei Notare vor, wie wir unten sehen werden. Bestimmen lässt sich nun etwas bekanntlich durch Definition oder durch Deskription. Zur Definition gehören *genus proximum* und *differentia specifica*. *Genus proximum* ist in unserem Falle die Summe der Urkunden einer bestimmten Zeit, soweit sie aus der königlichen Kanzlei stammen; uns interessieren die Urkunden Bélas II. und III., weshalb wir die zu behandelnde Epoche mit 1118 und 1196 begrenzen. Wenn diese Diplome auch nicht alle erhalten sind, so können wir doch induktiv von den erhaltenen behaupten, sie zusammen seien ein *genus proximum*. Die *differentiae specificae* lassen sich finden durch Vergleich des Stiles der einzelnen Diktatoren, die sich in der ungarischen Kanzlei häufig nennen. Aber auch deskriptiv können wir vorgehen. Gelingt es uns, eine Anzahl von Parallelen zwischen zwei Urkunden aufzuzeigen, dann können wir doch wohl sagen, dass sie vom gleichen Verfasser herrühren. Freilich hat diese Methode auch ihre Gefahren. Bei der Definition muss das *genus proximum* nach Möglichkeit vollständig erfasst werden, wenn nicht einseitige Resultate folgen sollen. Bei der Bestimmung ist es ferner falsch zu sagen: Hier wie dort kommt der gleiche Ortsname, dieselbe Sache vor: ergo muss der gleiche Diktator vorliegen. Nur dann gilt dieser Schluss, wenn dieselbe Sache bei einem Notar so, bei einem

Vorurkunden natürlich entsprechend berücksichtigt werden, desgleichen sog. Empfänger-ausfertigungen. Aus den beigelegten Nummern bei Szentpétery ergab sich dann allmählich der Notarstil.

andern anders benannt wird; man erinnere sich an die eingangs gemachte Bemerkung über *fluvius* und *flumen*. Die Vergleiche müssen sich in erster Linie auf Sätze, Phrasen und Worte beziehen, die gleichsam *epitheta ornantia* sind und ebenso gut anders lauten könnten, die möglichst viele Synonyma haben. Je umfangreicher diese Ausdrücke sind, je seltsamer die gewählten Worte, je zahlreicher die aufgedeckten Parallelen, desto schlagender ist der Diktatvergleich. Durch eine Anzahl von *differentiae specifica*e und *descriptive* Merkmale gelangen wir schliesslich zu einem sicheren Resultate. Es ist indes auch möglich, dass ein junger Notar von einem älteren beim Textieren der Urkunden beeinflusst ist; aber auch in diesem Falle lassen sich die Differenzen bei vorsichtiger Methode feststellen.

Unsere Aufgabe muss zunächst sein, die Stileigentümlichkeiten der von Barnabas signierten Urkunden festzustellen, ferner andere, nicht signierte ihm zuzuweisen, endlich die Gesta aufgrund der Stileigentümlichkeiten diesem Notar beizulegen. Es ist sicher, dass die Gesta von einem königlichen Notar geschrieben wurden; sie sind sozusagen eine grosse, nicht signierte Urkunde eines Notars, wie denn auch zwei regelrechte Urkundenformeln und manche Ausdrücke des Urkundenstiles sich in ihnen finden. Uns erwächst danach also nur die Aufgabe, diese grosse Urkunde genau nach den gleichen methodischen Grundsätzen wie die kleineren, nicht signierten Urkunden einem bestimmten Notare zuzuweisen. Noch auf zwei Dinge sei dabei aufmerksam gemacht. Wer die Reihen der Notare bei Szentpétery vergleicht, wird einmal feststellen können, dass in der fraglichen Zeit nur je ein Notar genannt wird z. B. Johannes 1135—1137, Barnabas 1146—1158, Bicen 1162—1172, Vatha (Wasca ist wohl identisch mit ihm) 1174—1181. Dann fällt auf, dass in den Zwischenzeiten je einige Jahre kein Notar sich nennt; dies dürfte so zu erklären sein, dass erst nach einiger Bewährung in der Kanzlei es dem Notar gestattet wurde, die rechtgebende Urkunde auch rechtskräftig zu zeichnen mit seinem eigenen Namen.

Nach diesen theoretischen Erörterungen einige praktische Beispiele. Es geht nicht an, dass man schliesse: in den Gesta kommen einige Male Hermelinpelze als Geschenke vor; Barnabas erwähnt solche auch urkundlich: ergo ist er der Verfasser der Gesta. Hermelinpelze dürften sich nun eben nicht anders denn als *pelles ermelinae* bezeichnen lassen, hier wie dort. Anders dagegen steht es etwa mit dem Ausdruck *hic et in evum*; er kommt urkundlich nur bei Barnabas vor, ebenso beim Anonymus; an der einen Stelle schliesst er den Prolog, an der anderen Stelle das Corpus der Urkunde. Andere Notare schreiben *hic et in eternum*, *hic et in futuro*, *in perpetuum*. Der Satz *quod sic factum est* kommt mit kleinen Variationen

viermal in den Gesta und nur einmal in den Urkunden, bei Barnabas, vor; also haben wir eine beweiskräftige Parallele, die durch die Stellung mehrerer Worte in der gleichen Reihenfolge noch in ihrem Werte erhöht wird, zumal sich der Gedanke natürlich auch anders ausdrücken liesse und gelegentlich auch anders ausgedrückt wird. *Acceptā licentiā* kommt häufig in den Gesta vor, urkundlich nur bei Barnabas *acceptā igitur regali licentiā* und *acceptā igitur regie dignitatis licentiā*; sonst findet sich wohl im gleichen Sinne *cum regali censura*, später *optentā a rege licentiā*. Auch einzelne Worte sind beweiskräftig, so *honorifice*, das schon Madzsar als Charakteristikum der Gesta Hungarorum festgestellt hat;⁵⁵ es kommt in den Gesta und nur bei Barnabas vor; vor diesem Notar schreibt man *honestissime*, nach ihm *honorabiliter*. Der Fall, dass der alte Notar Barnabas den jungen Bicen anlernte, lässt sich auch nachweisen; so findet sich *sublimari* nur in den Gesta, bei Barnabas und in der ersten Urkunde Bicens. Wer die Fluchformeln mit einander vergleicht, wird feststellen können, dass der Uebergang von einem Notar zum andern ziemlich organisch erfolgt. Nur einmal reisst die Entwicklung jäh ab, bei Nr. 102. Die Worte *emulus*, *inimicus*, *detrahare*, *inexorabiliter gratiam regis amittat* und *eternis deputetur suppliciis* sind den bisherigen und nachfolgenden Flügen fremd. Diesem Abreissen der Tradition entspricht auch das Abreissen in der Kontinuation der Politik; das Diplom stammt nämlich von Hugo, dem Notar des Gegenkönigs Stephans IV. Gibt es einen besseren Beweis für die Richtigkeit unserer Methode?

Gehen wir nun zu den Stileigenheiten des Barnabas über. Er nennt sich selbst Notar in 73, 77, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 89, 90 und 93. 91 und 92, in denen er als Kanzler zeichnet, sind von seinem Schüler und Nachfolger Bicen, dem auch 76 und 86 zuzuweisen sind, verfasst. Die nicht signierten Nummern 67, 68, 70, 72, 74, 75 stammen von Barnabas; der Brief an König Ludwig VII. von Frankreich Nr. 95 ist gleichfalls von ihm stilisiert; dagegen sind Spuren seines Diktates in Nr. 96, einem Briefe an Erzbischof Eberhard von Salzburg, kaum zu entdecken; hier dürfte ein Briefsteller zugrunde liegen. Schwierig liegt der Fall bei 69 und 79, da hier ein festes Formular benützt wurde; 79 ist nach den geringen Abweichungen gegenüber 69 unserem Barnabas zuzuweisen. Die Wiedergabe der Argumente für die Abfassung all dieser Stücke durch unseren Notar sei mir, da sie den Rahmen eines Aufsatzes weit sprengen würde, hier erlassen; ich werde sie später in aller Ausführlichkeit nachholen. Zeitlich fallen die von Barnabas diktierten Stücke in die Jahre 1131 bis 1161, also unter Béla II. und Géza II. Diese Untersuchung hat auch für

⁵⁵ Századok 65,228 ff.

die Kanzleigeschichte ihren Wert; doch kann ich mich darüber hier nicht auslassen.⁵⁶

Wir wollen lediglich noch eine Menge von Parallelen zwischen diesen Urkunden und den Gesta aufzeigen; auch hier wählen wir nur aus und nehmen, wo nichts anderes bemerkt, nur specifica, also lediglich bei Barnabas gebräuchliche Phrasen und Worte, zum Vergleich.

Das bereits von Madzsar als ein Schibboleth der Chroniken festgestellte Wort *honorifice* wird in Urkunden als Stileigentümlichkeit des Barnabas in einer Weise nachgewiesen, wie wir das uns kaum besser wünschen können. In den Gesta kommt das Wort dreimal vor:

f. 13a 23 Quos (Etu et Voyta) dux Arpad *honorifice* recepit

f. 21b 18 Filiam Menumorout *honorifice* ad ducalem domum duxerunt

f. 21b 30 Qui (Arpad) *honorifice* sepultus est.

Urkundlich findet sich das Wort zunächst in Nr. 85 (um 1156); das für die beiden Deutschen Gottfried und Albrecht ausgestellte Diplom ist im Jahre 1171 (Nr. 117) von Stephan III. durch den Schüler und Nachfolger des Barnabas Bicen erneuert worden. Stellen wir die beiden Diplome in ihren diesbezüglichen Sätzen einander gegenüber.

85

Quocirca ego Geyssa secundus rex, secundi Bele regis filius, summa gratia assistrice, regnum obtinens, quibusdam hospitibus meis, videlicet Gotfrith et Albreht militibus strennuis, qui ad vocationem meam, relicta paterna sua et hereditate, regnum Hungarie sunt *honorifice* ingressi

Die Benützung der Vorurkunde in 117 ist doch evident, aber ebenso sicher die Ungewöhnlichkeit des Wortes *honorifice*, das der eigene Schüler durch *honorabiliter* ersetzt. Dass aber auch andere Notare vor ihm anders stilisierten, ist bei diesem Worte ebenso klar zu sehen. Barnabas hat in einem Privileg älterer Herkunft, das er erneuern musste, sehr wohl die Phrase *honestissime* sepultus est stehen lassen; er selbst aber schreibt

117

Quum quidam nobiles Gothfridus et Albreht hospites teotonici, relicta terra natalis patrie, regnante glorioso rege Geyssa, regnum Hungarie ad vocationem suam *honorabiliter* sunt ingressi, quos dominus rex iamdictus Geyssa, quia milites fuerunt strennui, benigne eos recepit

⁵⁶ Ich kann mich der Auffassung, dass die Nrr. 87 und 93 gefälscht sind, nicht anschliessen. Das Hauptargument gegen 87, die Benützung einer früheren Urkunde des Klosters, ist nicht stichhaltig; man vergleiche etwa die Fluchformeln in Nr. 112, 147 und 231. Nr. 93 zeigt die Diktate von Notaren Ladislaus I., Bélas II. und Gézas II.; über sie ausführlich weiter unten S. 48. Die Diktatvergleiche sind nach den Methoden der Wiener Schule, des österreichischen Institutes für Geschichtsforschung, gemacht, das wohl als die beste Urkundenschule des deutschen Volkes gelten darf.

in dem von ihm stilisierten Urkundenteil: ab abbate et fratribus illius loci honorifice susceptus (est) (Nr. 93, fälschlich als unecht bezeichnet). Gerade diese Urkunde zeigt sehr viele Stileigentümlichkeiten von Barnabas und Anonymus, wodurch sowohl ihre Echtheit als auch die Herkunft der Gesta von Barnabas bewiesen wird.

Nr. 93 (Batthyány II, 252).	Gesta
Postea vero transactis multorum temporum curriculis...	16b 22 Postea vero transactis quibusdam temporibus... (transactis in Verbindung mit tempus und dies 5mal)
Haec sunt condonata a Bela olim ducis (Almi) filio prefato monasterio	16b 16 dux condonavit suis nobilibus diversa loca... (condonare 11mal)
qui ibique ab abbate illius loci honorifice susceptus et de rebus ecclesiasticis summotenus victui vestituique tam sibi ipsi quam suis omnibus necessaria ministrando	17b 32 visa fertilitate illius loci (häufiger Ausdruck) f.13a 23 Quos Arpad honorifice recepit... f. 9a 10 Salanus missos benigne suscepit... f. 5b 15 persolverent insuper victum vestitum et alia necessaria... f. 6b 8 tam duci (in 93 ipsi = duci Bele) quam etiam omnibus militibus suis condonavit...
cum a conventu licentiaretur, dona promisit non modica sedaturum, si quando iure sublimari hereditario contingeret et ditari (ditare in 93 dreimal), tandem regio sceptro sublimatus... tributum forense dedit	f.10a 27 qui cum a duci essent licentiati, cum exercitu non modico egressi sunt. f.13b 22 dum Arpad se vidisset ita sublimatum f. 9a 11 diversis donis missos ditavit (ditare 4mal)

Die Worte *honorifice*, *licentiare*, das gleich dreimal vorkommende *ditare*, die Kombinationen *postea vero transactis temporibus* und *victum vestitum et alia necessaria* kommen in den Urkunden von 1118 bis 1196 nur bei Barnabas vor. *Sublimari* verwendet nur noch sein Nachfolger Bicen in seinem ersten signierten Diplom (101), an dessen Abfassung Barnabas vielleicht noch mitbeteiligt war. *Condonare* treffen wir nur bei Bar-

nabas in 77 und 93; erst 155 zum Jahre 1193 kommt es wieder vor, wobei zu beachten ist, dass dieses Diplom auf eine Vorurkunde der Witwe Gézas II. zurückgeht, die Barnabas als Notar benützt haben kann. Der Fall 117 steht gleichfalls in einer Vorurkunde. Die Worte *multorum, haec, sunt olim, filio etc* finden sich natürlich auch in den Gesta, sie sind für unsere Beweise belanglos, weil nicht individuell genug. Die merkwürdige Koordination *honorifice susceptus est et necessaria ministrando* gehört zu den grammatischen Extravaganzen des Barnabas und des Anonymus, der oft *verbum finitum* und *infinitum* durch *et* verbindet: *egressi et venerunt, venientes et pervenerunt*. *Insuper* werden wir als *Specificum* weiter unten nachweisen. Dabei sind auf der linken Kolumne, wenn wir vom ersten Beispiele absehen, ganze 19 Kolumnenzeilen bei Batthyány excerptiert, also hier keineswegs ein Mosaik von Stellen zusammengefügt. Und doch haben wir in ihnen 5 Spezifika des Barnabas und 2 weitere, die füglich als solche gelten können, hier in der Urkunde und dort in den Gesta. Wenn aber einmal jede dritte Zeile ein Charakteristikum begegnet, kann an der Identität des Verfassers von Nr. 93 mit dem Autor der Landnahmebeschreibung nicht mehr gezweifelt werden; wir haben doch die Hyperkritik am Anonymus glücklich überwunden.

Wir sahen eben, dass *sublimari* sich nur noch im ersten Diplom des Bicen findet. Mit dem als Epitheton zu *miles* gebrauchten Worte *strennuus* hat es die gleiche Bewandnis. Es kommt bei Bicen in Nr. 117 vor; wie die obige Gegenüberstellung ergibt, ist es dort aus einer Barnabasurkunde übernommen. Sonst findet es sich noch bei Barnabas und zwar in 87: *Victoriosissimo Geysse (!) rege regna Pannoniorum strennue et gloriose gubernante*. In 85 sind Gottfried und Albrecht *milites strennui*, in den Gesta Turzol ein *miles strennuissimus* (f. 8b 29), ebenso werden genannt (f. 9b 28/9) *Usubuu* und *Velec milites strennuissimi*; in 87 wird *strennue et gloriose* regiert, in den Gesta *strennue et fortiter* gekämpft (f. 5a 20, f. 16a 21). Nun liegt aber in letzterem Falle eine Vorlage, die Gesta Alexandri, zugrunde; daraus könnte man entnehmen, dass Barnabas' Arbeiten über die Landnahme vor 85 und 87, also vor 1156 liegen; das seltene Wort *strennuus* ist ein Residuum der Alexander- und Trojanerbearbeitung des „anonymen“ Barnabas.

Ähnlich wie bei *strennuus* liegt der Fall bei den Stämmen *amplecti* und *complecti*. Sie sind zu finden bei Barnabas in 68 — *vos ampliori dilectione et amplecti volumus et promittimus* und in 87 — *cordatenus amplectens* —; ferner transumiert Bicen aus Gézas II. und Barnabas' Zeiten in 104, dem zweiten von Bicen signierten und erhaltenen Diplom: *quendam infra regie dileccionis amplexum retinuit*. Der Anonymus schreibt unter Benützung des Dares Phrygius: *hy-*

storia troiana, quam ego cum summo amore complexus compilaveram (f. 1b 6/7).

Ganze Sätze lassen sich gleichfalls als Parallelen zwischen Gesta und Barnabasurkunden feststellen. In Nr. 80 (um 1151) steht in der Narratio folgende Phrase: Set abbas regem adiit et rogavit, ut vel purum pretium ecclesie redderet, vel, quod dederat, fortius stabiliret. Quod et factum est. In den Gesta findet sich dieser Satz in folgenden Verbindungen:

- f. 9a 3/4 Turzol ad ducem Arpadium reversus est, ut ei utilitatem illius terre nuntiaret. Quod et sic factum est.
- f. 11b 11 Tuhutum cepit hanelare (!), quod per gratiam ducis Arpad terram Ultrasilvanam sibi et suis posteris acquireret. Quod et sic factum fuit postea.
- f. 12a 20 Partem misit parum superius, ut pugnam ingrederentur. Quod sic factum est.
- f. 13a 14 Miserunt nuntios, qui peterent ab eo (Salano) terram usque ad fluvium Zogea. Quod sic factum est.

Der zweite und vierte Fall ist hier auch im weiteren Zusammenhange mit der Urkunde Nr. 80 verwandt. Diese Phrase habe ich in der Zeit von 1118 bis 1196 sonst nirgends in königlichen Diplomen gefunden.

Ein weiterer bereits als Charakteristikum der Sprache des Anonymus bezeichneter Ausdruck ist auch als Eigenheit des Diktates unseres Barnabas festzustellen; es ist das Wort *machinare* (*machinari*). Es kommt in den Gesta nur einmal vor; inimici Athonis regis theotonicorum in necem eius detestabili facinore *machinabantur* heisst es zu Beginn des vorletzten Kapitels, das der Rubrikator in seiner nachlässigen Art ganz unpassend deswegen De inimicis Athonis regis nennt. Die entsprechenden Parallelen stehen in der Fluchformel in 70: Et si quis contra nostrum privilegium aliquid frangere vel *machinare* voluerit, regalis gratie privetur beneficio; ähnlich in 72: ut nullus audeat *machinari* ad hec infringenda; schliesslich in dem Briefe an Ludwig VII. in Nr. 95: Si imperator vobis aut regno vestro aliquid mali *machinari* voluerit. Nun kommen in den Fluchformeln massenhaft Synonyma für dieses Wort vor; dass es aber gerade bei Barnabas und beim Notar sich findet als vereinzelt in den Urkunden und in den Chroniken, ist doch wohl kein Zufall.

Ein weiteres Charakteristikum für Barnabas und den Anonymus dürfen wir in dem Ausdruck *dictare* erblicken. In den Gesta kommen als Worte der Schreibtechnik folgende Vokabeln vor: proprio stilo compilare, scribere, dictare, scriptis presentis pagine (*credere*). Praesens pagina, eigentlich die vorliegende Urkunde — freilich heisst *sacra pagina* auch die Heilige Schrift —, ist häufiger Ausdruck in dieser Zeit, desgleichen das

farblose scribere. Dagegen findet sich dictare nur einmal in der königlichen Kanzlei, in einem Diplom Gézas II. aus dem Jahre 1152, das schliesst: Barnabas regis notarius, qui iussu regis hoc privilegium dictavit hac (= ac) sigillo regie maiestatis munivit. Dabei gibt es häufige Synonyma wie adnotavit, scripsit, assignavit, conscripsit, adscripsit, scriba fuit, perscripsit, inscripsit u. a.; fast in jedem signierten Diplom findet sich eines dieser Worte. In den Gesta steht: His omissis redeamus ad propositum opus iterque hystorie teneamus et, ut spiritus sanctus dictaverit, inceptum opus perficiamus (Kap. 2 f. 3a 14/16).

Häufig kommt in den Origines die Zusammenstellung *accepta licentia* vor; jeder, der sich vom Hofe des Herrschers entfernt oder als Gesandter von dem fremden Fürsten wieder nach Hause zurückkehren will, ja Turzol, der sich von seinen beiden Kollegen verabschiedet, um gemäss dem Auftrage Arpads zu diesem als Berichterstatter zu gehen, muss die *licentia* haben, muss *licentiatus* sein. Diese Phrase lässt sich nur in Urkunden von Barnabas feststellen, so in seiner ersten Nr. 67: *Accepta igitur regie dignitatis licentia* und in Nr. 72: *Accepta igitur regali licentia*. Sonst kommt sinngemäss vor *cum regali censura, optenta licentia, data permissione*.

In 72 findet sich auch der Ausdruck *inito itaque salubri consilio cum marito meo*. Diese Phrase kommt in den Gesta im ganzen 14-mal vor, das erste Mal f. 5b 12: *inito consilio cum suis*. Sonst habe ich diese Zusammenstellung nicht gefunden; wohl aber *communi consilio, habito consilio* bei Barnabas und anderen Notaren sowie in den Gesta.

Das gleiche Diplom weist *acquiescere* vor: *mox illi acquiescentes nostris petitionibus*; auch es ist ein hapax legomenon in den Urkunden seiner Zeit. In den Gesta kommt es in ähnlichem Zusammenhang und in gleicher grammatischer Form vor f. 7a 2: *Dux vero Almus et sui primates acquiescentes consiliis Ruthenorum pacem fecerunt*. Synonym dafür steht nur bei Barnabas und in den Gesta f. 5b 30/31 *satisfacientes*: *Dux Almus et sui primates petitioni satisfacientes pacem fecerunt* und Nr. 80: *illum comminando, ut iussui regis satisfaceret, misit*.

Das singuläre Wort *adipisci* bei Barnabas (Nr. 73 *celestia adipisci festinans*) kehrt beim Anonymus in der sinngemäss ähnlichen Verbindung *adapta victoria* sechsmal wieder.

Eine grammatische Eigenheit des Barnabas—Anonymus ist die fallweise *Nachstellung von cuius*. Sie kommt in den Gesta dreimal vor, das erste Mal im Prolog f. 2a 2: *laus et honor regi eterno et sancte Marie matri eius, per gratiam cuius reges Hungarie et nobiles regnum ha-*

beant felici fine hic et in evum. Amen. Das nun folgende cuius, das erste in der Beschreibung Skythiens, ist gleichfalls nachgestellt: Scithia igitur maxima terra est, finis cuius ab aquilonali parte extenditur usque ad nigrum pontum (f. 2a 6). Und noch ein drittes Mal finden wir diese Eigentümlichkeit an einer frei stilisierten Stelle, die der geschichtskundige Notar wie auch sonst abschweifend eingefügt hat: Zumbor genuit minorem Gellam, tempore cuius sanctus rex Stephanus subiugavit sibi terram Ultrasilvanam (f. 12b 4). An der ersten und dritten Stelle war der Anonymus nicht gebunden; an der zweiten Stelle hat er trotz der durch Rühl und Fóti genau nachgewiesenen Benützung der Exordia Scytica zuerst noch eine Umstellung gemacht, dies aber ein zweites Mal 15 Zeilen weiter unten unter dem Einfluss der Vorlage unterlassen. Dieses cuius findet sich allein nachgestellt in dem von Barnabas signierten Diplom 93: Abbas Gaufredus mortis debitum persolvit, successor cuius, scilicet Petrus abbas exemplaria deportavit. Eine weitere Nachstellung von contra in 82: si quis vero eorum libertatem contra fecerit iniuriam ist singular bei Barnabas; möglicherweise geht sie auf die ungarische Postposition ellen zurück.

Oben lasen wir das falsch aufgelöste canbiū als canbivit. Dieses Wort steht nur bei Barnabas zweimal in 74: Predium cambivit mutando(l) a filiis Andree . . . interfector Stephanus partem Jpoliti cambivit. Auch hier gibt es Synonyma dare et pro vice accipere, mutare u. a.

Die Substantivierung interfector hat eine Parallele in dem Worte habitator, das nur bei Barnabas sich findet; in 74: terram, super quam posuit servos suos habitatores; in 83: habitatores vero libertatem habent eundi quo volunt; in 87: si qui habitatores ad terram ita desertam convenissent. Dieses durch incola, cultor, inhabitans, habitans, homo u. a. ersetzte Wort kommt in ganzen 22mal beim Anonymus vor.

Bei unserem Chronisten ist die Vokabel ebdomada nach der ersten Deklination flektiert — es kommen die Formen vor: in e b d o m a d ā 4mal, per e b d o m a d a m 2mal, per e b d o m a d a s 2mal. Diese nach Ausweis der Lexika in der gesamten Literatur gewöhnliche Form statt des alten hebdomas, hebdomadis ist in der Kanzlei nur einmal, bei Barnabas zu treffen; in Nr. 74 heisst es: in h e b d o m a d a tribus diebus fenum falcant.

Die Verwendung des Ablatives causā als Präposition ist in den Gesta 7mal zu belegen: c a u s ā amicicie ducis (f. 4b 31), c a u s ā spectaculi (f. 8a 29), c a u s ā custodie regni (f. 9b 13), c a u s ā furti et rapine (f. 14b 1), c a u s ā pugne (f. 15b 18), c a u s ā venationis (f. 20b 18), c a u s ā pacis (f. 21b 2). In den Urkunden verwendet nur Barnabas das Wort, z. B. in 77: cuius rei c a u s a multorum regni nobilium assignata est testimonio.

In 74 spricht Barnabas als einziger Notar mehrmals von ligna in-

cidere; man vergleiche dazu f. 17b 10/11: portam auream Constanti-nopolis Botondium cum dolabro suo incidisse.

Lediglich bei Barnabas findet sich auch das Epitheton *inclitus*; in 74 ist Béla ein rex *inclitus*; in den Gesta erhalten dieses Attribut Lelu Bulsu Botond *incliti* quondam et gloriosissimi milites Zulte ducis Hun-garie (f. 22b 2).

Als kausale Konjunktion ist in den Gesta 20mal *eo quod* verwendet; in Urkunden ist es nur in dem von Barnabas signierten Stück 77 aufzufinden.

Den Stil unseres Notars zeigt auch das Wort *eventus* in dem wieder durch seine merkwürdige Koordination sonderbaren Satze des Diplomes 83: quia vero dominus momenta cum temporibus *eventus* que rerum omnium in solius sui potestate firmata mortalium sollerciam nullatenus prescire concessit; dazu noch in 74: a quibus *evenit* pater eius. In den Gesta entsprechen f. 3a 22: Ab *eventu* divino est nominatus Almus und f. 11a 31: fere singulis diebus inebriabantur(!) propter *eventum* tante leticie.

In den Gesta ist dreimal von einer *expeditio* die Rede: misit mili-tes in *expeditionem* f. 13b 23; quibus militibus in *expeditio-nem* euntibus principes constituit Zuardum Cadusam Hubam f. 13b 26/27; ipsos secum in *expeditionem* duxerunt f. 14a 16/17. Lediglich bei Bar-nabas in Nr. 72 findet sich das Wort: tamen proficisci debent ad exercitum et regis *expeditionem*. Dabei ist von der Heerespflicht in anderen Ur-kunden natürlich auch die Rede.

Im Prolog sagt der Anonymus, er wolle sein Versprechen einlösen, quamvis multis et diversis huius laboriosi seculi impeditus sim negotiis (f. 1b 21/22). Der gleiche Zusammenhang begegnet in Nr. 67, dem frühesten Diplom des Barnabas: ab huius mundi laborioso cer-tamine ad eremi se transtulit solitudinem.

Ein typisches Wort für das Gesandtschaftswesen bei Anonymus ist neben *licentia* auch *mandare*, das sich 12mal findet. Es hat nicht nur allein die Bedeutung: verlangen, sondern auch: ein Angebot machen, etwas ausrichten lassen. So steht es f. 17a 26: Insuper *mandavit* (dux Bulgare), quod partem Salani ducis avunculi sui non foveret, sed Arpadio serviret et vectigal persolveret. Dieses Wort ist aber trotzdem, so eigenartig diese Feststellung auch klingen mag, ein Charakteristikum in den ungarischen Königsurkunden von 1118 bis 1196; es findet sich nur bei Barnabas in 80; *mandavit* rex Raphaeli, ut absque ulla dilatione quadraginta marcas mittere non differet und in der unten behandelten littera Nr. 95.

Das Adverb *insuper* kommt sechsmal in den Gesta vor, in den Ur-kunden nur in den von Barnabas diktierten Stücken 63, 74, 75 und 82.

Das Partizip *considerans* steht als einziger Vertreter des Stammes *considero(r)* in den Urkunden bei unserem Notar dreimal und zwar in Nr. 73: *viam carnis universe spiritualiter considerans*, in Nr. 83: *considerans presentis vite cursum miserabilem nec etatis mature semper attingere finem* und in Nr. 84: *considerans confratres meos ecclesie supradicte canonicos usque ad mea tempora cena caruisse*. In den Gesta steht f. 10b 14/16: *Zobolsu considerans quendam locum iuxta Thysciam et cum vidisset qualitatem loci, intellexit esse munitissimum*. Die Koordination disparater Worte *considerans et cum vidisset intellexit* entspricht der in Nr. 83 *considerans cursum nec attingere*. Die Phrase *etatis mature* in diesem Stück ist in den Urkunden singulär; ihr entspricht in den Gesta die Kombination *cum Almus pervenisset ad maturam etatem* und *dum ad maturam etatem iuventutis pervenisset* (f. 3b 5 & 8).

Discessum kommt nur bei Barnabas und in den Gesta vor (73): *notum sit me Fulconem primo Almo duci adhessisse, post eius autem discessum archiepiscopo Seraphino und (f. 14b 15) post discessum Borsu egressi sunt*. Aehnlich steht in 82: *memor decessionis mee*.

Donaria ist beim Anonymus synonym mit *munera*, *dona* u. a. 5mal zu finden: *misit ei donaria sua* (f. 9b 27), *donaria ei presentaverunt* (f. 10a 2), *gaudium annuntiantibus diversa dedit donaria* (f. 13a 3), *miserunt nuntios suos cum donariis multis* (f. 19a 7) und *militibus diversa donaria donavit* (f. 19b 15). In den Diplomen, welche wohl in der Mehrzahl Schenkungsurkunden sind und daher gleichsinnige Worte häufig verwenden, treffen wir das Wort nur einmal, bei Barnabas in 87: *per donaria divine maiestati oblata homines assequi promerentur eterna*.

In den Gesta meint Menemorout (f. 10a 9/10): *Terram, quam petivit a nostra gratia, nullatenus concedimus nobis viventibus*; Barnabas stilisiert in 72: *sicut fecerunt nobis viventibus*. In den Gesta bestimmt Almus ipso vivente seinen Sohn Arpad zum Herzog (f. 7b 10); in 74 heisst es bei einer Erbschaft: *pars Alexii data est sibi eo vivente*. Dabei findet sich diese Kombination nur bei unserem Notar.

In der Landnahme liest man häufig das Wort *mos*. Sechsmal heisst es dort *more paganismo* — dazu einmal *ritu paganismo* —, je einmal steht *more ruthenico* und *more bulcarico*; ferner treffen wir *ut mos erat eorum* (f. 4b 7), *sicut enim mos est bonorum dominorum suos fideles remunerare* (f. 6b 34), *more bulcarico, ut mos est eorum* (f. 7b 28) und *sicut mos est bonorum dominorum suos diligere fideles* (f. 13a 5). Nur bei Barnabas findet sich in Nr. 81: *cum, ut moris est, proficisci voluisset* und in Nr. 83: *more priorum testibus adibitis* (!).

Wir haben schon oben das Wort *studium* in der Bedeutung Bemühung, Beschäftigung in den Gesta festgestellt; auch in Urkunden, die der

Abfassung der Gesta sehr nahestehen, kommt es vor. So schreibt Barnabas in 67: *In tali vero divine contemplationis studio* und in 73: *me Almo duci studio servitutis clericalis adhesisse* und ebenda: *ea, que temporibus supradictorum patrum humano studio congregavi*. Bis wir dieses Wort wiederfinden, müssen wir schon ins Jahr 1192 gehen, wo es in 152 heisst: *sancte negotiationis studia exercere*; denn der Fall 136 geht auf eine Vorurkunde zurück.

Dem Grammatiker müssen bei Anonymus die Konjunktionen *ut non* und *ut ne* auffallen. Erstere ist auch bei Barnabas zu finden. In seltsam gewundener Konstruktion schreibt er in 80: *mandavit, ut absque ulla dilatione quadraginta ei marcas argenti examinatissimi mittere non differet*. Ähnlich heisst es in 92: *decernens, ut non liceat*. Nur noch einmal findet sich *ut non*, in 103, das dem ersten Jahre Stephans III. angehört; es liegt aber, wie aus dem Text hervorgeht, eine Vorurkunde Gézas II., also wohl aus der Feder unseres Barnabas, zugrunde.

In den Gesta kommt sehr häufig das Wort *gratia*, genau so wie bei Barnabas vor, wo es an Erwähnungen von Gottesgnadentum und Königs-gnadentum nicht im geringsten mangelt. Eine Nuance dieses Gedankens, die *misericordia*, findet sich nur bei Barnabas. Bei diesem Notar heisst es in 72: *Judicium dei sine misericordia veniat super illum, nisi resipuerit, hic et in evum*; in 73: *Salva gratia misericorditissimi (!) regis Geize*; in 83: *Si deus misericordie heredem mihi tribuerit*. Nur noch in 105, das von Bicen abgefasst ist, findet sich eine ähnliche Phrase: *Rex Stephanus solito benignitatis sue tenore servato misericorditer assensum prebuit*. Doch hat hier Bicen wohl Teile des Stiles seines Vorgängers übernommen, wenn nicht gar Barnabas mithalf. Das geht aus einem Vergleich der Arenga hervor:

85	77	105
Quoniam generatio preterit et generatio succedit, iure igitur ac iuste longa etas patrum precedencium curavit statuta et decreta sua per testamenti descriptionem tam modernorum noticie quam eciam posterorum consciencie tradere et sic oblivione defendere	Quoniam generatio preterit, et generatio succedit	Cum conditio humane nature mirabili detineatur decursu, iure igitur ac iuste longa etas patrum precedencium curavit statuta et decreta sua per testamenti descriptionem tam modernorum notitie quam etiam posterorum consciencie tradere et sic eaab oblivione defendere

85 und 77 stammen nach der Signatur von Barnabas, 105 nach der Signatur von Bicen. Wir können danach wohl auch das Wort *misericorditer*

für Barnabas als Charakteristikum in Anspruch nehmen: es steht in den Gesta f. 20b 15: *cuius misericordia previa erat*.

Wie gross die Stilähnlichkeit ist, wenn der Notar selbst ohne Einfluss von Formularen freier textieren kann, dafür ein Beispiel, den Brief an Ludwig VII. von Frankreich.

(Batthyány II 253)

	Gesta
Geysa dei gratia rex nobilissimus Ludovico amico suo dilectissimo indissolubile vinculum dilectionis.	f. 15a 31 quia gratia dei antecedebat eos... f. 3a 19 erat quidam nobilissimus dux Scithie... f. 1b 27 tam nobilissima gens Hungarie... f. 1b 3 suo dilectissimo amico... f. 1b 20 memor igitur tue dilectionis...
Certus de amicitia et fraternitate vestra	f. 1b 31 de certa interpretatione scripturarum... f. 8a 14 propter amiciciam Salani ducis vestri...
mitto ad vos nuncium meum familiarem et fidelissimum Osbertum nomine	f. 8a 23 Arpad misit nuntios suos ad Salanum... f. 11a 25 per fideles nuntios mandaverunt... f. 8b 10 pro fidelissimo servicio... f. 19b 29 pro suo fidelissimo obsequio...
Scitis enim, quia... orto in ecclesia schismate proprium papam sibi elegit...	f. 5a 10 nescitis, quia... f. 9a 20 maxima leticia orta est... f. 12a 28 sua propria voluntate dominum sibi elegerunt Tuhutum...
sicut per nuncios meos mandastis, confirmavi et ab hoc nullo modo dissentire proposui...	f. 9b 27 sicut primo miserat Salano... f. 11a 25 per fideles nuncios mandaverunt... f. 15a 7 nullo modo eis transitum concedere volebant... f. 17b 12 ad presens opus scribere non proposui...

	f. 9b 12	qui confinia regni confirmaret...
si in confirmatione et oboedientia	f. 4a 1	in bello fide stabiles...
stabilis permanere decrevit,	f. 7a 18	ibi permanserunt...
pervestrum nuncium mihi mandetis		wie oben
Notum itaque vestre fraternitatis	f. 23a 31	notum sit omnibus...
amicicie facio, quatenus si predictus	f. 6b 32	predictus rex...
imperator vobis aut regno	f. 10a 34	ut ne aliquid mali patenterentur
vestro aliquid mali machinari voluerit, ego regnum eius	f. 22b 32	in necem eius machinabantur...
in manu forti devastando	f. 14a 28	cum valida manu...
aggreddiar...	f. 10a 16	violenta manu rapuerat terram hanc...
	f. 21a 9	Carinthinorum fines devastasse...
	f. 22a 31	deinde Lotorigiam et Alemanniam devastaverunt.
	f. 1b 22	facere tamen aggressus sum

Mit dem Worte *devastasse* ist die Zahl der hier wiedergegebenen Spezifika für Barnabas und den Anonymus auf 43 gewachsen, etwas mehr als ein Drittel der gefundenen. Davon bestehen 31 aus einem Worte, 5 aus zwei Worten, 4 aus drei und 3 aus vier Worten. Es treffen also durchschnittlich auf ein Blatt des Oktavkodex fünf Parallelen und zwar spezifische Barnabasausdrücke; wollte man auch noch andere nicht bloss bei diesem Notar sich findende Phrasen und Worte belegen, so dürfte man vermutlich jede dritte oder vierte Zeile solche feststellen können.

Ich glaube, es kann nach diesen Parallelbeweisen kein Zweifel mehr sein, dass wir in dem Anonymus den Notar Barnabas zu sehen haben. Hier handelt es sich doch gewiss nicht um eine geistreiche Hypothese, hier liegt ein mit diplomatischer, sozusagen naturwissenschaftlich exakter Methode gewonnenes Resultat vor. Nur noch einige mögliche Einwürfe seien hier in Kürze widerlegt. Ist vielleicht an Johann zu denken oder an Bicen, wenn wir auf den Anfangsbuchstaben schon nichts zu geben haben? Auch diese Fragen wurden untersucht; sie sind zu verneinen; weder beim Vorgänger noch beim Nachfolger lassen sich soviel Spezifika, die bei Anonymus ihr Pendant haben, und so viele Parallelen nachweisen.

Hóman sieht als Quelle des anonymen Notars an die Gesta Un-

rorum in den Färbungen Ladislaus I., Stephans II. und Gézas II., Dares Phrygius, Gesta Alexandri, Exordia Scithica, Ober-Theiss-Beschreibung. Wird damit nicht unser Verfahren umgeworfen, da ja auch Phrasen aus den benützten Quellen übernommen sein können? Darauf ist zu erwidern: Einmal kann der Notar gerade diesen Quellen ein Gutteil seiner Eigentümlichkeiten verdanken, wie wir das von strenuus und amplexus nachgewiesen haben. Dann lassen sich aus den bei Hóman gedruckten Kollationen zwischen dem Anonymus und anderen Quellen und Chroniken nur drei von den 120 fraglichen Worten, auf die wir den Beweis hier stützen, ansehen; es sind dies donaria in der St. Gerhardslegende aus dem 14. Jahrhundert (sic), strennuissimi viri in der polnisch-ungarischen Chronik aus dem 14. Jahrhundert (sic) und inhabitator statt habitator aus der Wiener Bilderchronik von 1358 (sic). Nun liegt aber der anonyme Notar um 1150; daran ist doch wohl nicht mehr zu rütteln. Und die Bemerkung sei gestattet: Gerade inbetreff dieser drei Chroniken scheint mir Hómans Stammbaum mehr als fraglich. Auch wenn bessere Kenner der ungarischen Urkunden und Quellen das eine oder andere Spezifikum zurückweisen, die grosse Anzahl der herausgestellten Charakteristika wird man nicht wesentlich verringern können. Der historiographische Wert unserer Arbeit liegt nicht zuletzt darin, dass der heissumstrittene anonyme Notar gleichsam mit hundert Nägeln, von denen ruhig der eine oder andere nicht halten braucht, an die Zeit um 1140 angeheftet wurde und damit ein erster Anker geworfen ist, an dem das ganze konstruktive Gebäude der ungarischen Geschichtsquellen wird zu einem guten Teil haften müssen. Die Antithese: hie Gesta Hungarorum aus der Zeit Gézas II., hie Gesta Hungarorum vom Notar Gézas II. springt zu sehr in die Augen, als dass man es sich versagen könnte, hier neue Perspektiven zu eröffnen. Doch darüber später einmal. Der Diplomatiker wird in unserer Arbeit neben der Echtheitserweisung zweier angeblich gefälschter Diplome vor allem die systematische Behandlung zweier Urkundenformeln in der Zeit von 1118—1210 und die umfangreiche Anwendung des Diktatvergleiches bei den Urkunden von 1118—1196 begrüßen.

Die Frage: wer war der Anonymus? ist also zu beantworten: Barnabas, der Notar Gézas II. und Bélas II. Die zweite Frage: wer war Barnabas? mögen die ungarischen Lokalforscher entscheiden. Es liessen sich Anhaltspunkte gewinnen aus den Urkundenempfängern und ihrer Behandlung durch den Notar, aus gewissen Formeln — es zeigen sich französische und auch deutsche Einflüsse —, aus liturgischen Phrasen — hier sei mit allem Vorbehalt die Vermutung ausgesprochen, dass er mit Panonhalma etwas zu tun hat. — Schliesslich gebe ich noch einen vielleicht brauchbaren Fingerzeig. Einmal drückt sich der Anonymus anläss-

lich einer Landschenkung sehr gewählt aus. Er schreibt f. 9b 1—4: Et ibidem iuxta Tocolam et infra silvas dux Arpad dedit terras multas diversorum locorum cum suis habitatoribus Edunec et Edumer nec. Quas etiam terras posteritas eorum divina gratia adiuvente usque nunc habere meruerunt. Daraus kann man vielleicht folgern, dass er aus dem Geschlechte dieser beiden oder aus ihrer familia stammt. Möglich ist ferner, dass er mit dem in Nr. 53 (1127—1131) genannten Zeugen Barnabas identisch ist. Weitere Daten über ihn, der Kanonikus in Stuhlweissenburg und später Propst von Ofen war, geben Fejérpataky⁵⁷ und Szentpétery.⁵⁸ In dem Adressaten N. dürfen wir wohl den Kollegen des Barnabas, den Siegelbewahrer Nikolaus erblicken, obgleich die Bitte, die Gesta zu schreiben, per litteras mitgeteilt wurde.

Wir sind mit unseren Ausführungen vorläufig zu Ende. Nach kurzem Eingehen auf die biblischen und liturgischen Vorlagen des Anonymus haben wir durch verschiedene Beobachtungen den Beweis erbracht, dass zwischen dem Archetypus des Gestatextes und dem heute vorliegenden einzigen Textzeugen Cod. Vind. Pal. 514, den wir um 1270 datieren, eine Reihe von Handschriften liegen muss, von denen eine um 1200 geschrieben gewesen ist; höchstwahrscheinlich ist im Stammbaum der Handschriften einmal eine Kreuzung zweier Klassen erfolgt. Zwei Urkundenformeln des Anonymustextes, der ja einen Notar eines Königs Béla zum Verfasser hat, gaben die Veranlassung, die gesamten erhaltenen Königsurkunden von 1118 bis 1210 auf die Ähnlichkeit mit diesen Formeln des Gestatextes zu prüfen; in merkwürdiger Uebereinstimmung liess sich die grösste Ähnlichkeit bei zwei Urkunden, die sich unmittelbar chronologisch folgen und um 1156 liegen, feststellen. Mit der Methode des Diktatvergleiches wurde hierauf der Verfasser der beiden Diplome, der Notar Barnabas, als Autor der Gesta erwiesen und noch eine Anzahl anderer Urkunden, darunter auch zwei fälschlich als unecht betrachtete, seiner Feder zugewiesen. Dieses Resultat trifft sich in seinem Kernpunkt mit den Thesen, welche Jakubovich bereits 1925 aufgestellt hat. Der dort wahrscheinlich gemachte Béla II. ist als König unseres Notars erwiesen; aber statt des Propstes Peter von Ofen — das von Jakubovich beigezogene Diplom stammt frühestens aus der Zeit Andreas II. — ist der Propst Barnabas von Ofen, der Notar Bélas II. und Gézas II., der langgesuchte Anonymus. Die von Jakubovich erhärtete Lesung P. dictus magister ist vom Rubrikator aus B. dictus magister verschlechtert worden; als Adressat N. ist der Siegelbewahrer Nikolaus, der spätere

⁵⁷ A királyi kancellária az Árpádok korában (Budapest 1885) 90.

⁵⁸ Oklevéltan S. 69.

Bischof von Grosswardein und Erzbischof von Gran, wahrscheinlich. Zeitlich liegen die Gesta um 1156.

Wir dürfen also nach dem Vorausgehenden den ersten ungarischen Chronisten, dessen Erzeugnisse in grösserem Umfange auf unsere Tage gekommen sind, jenen in seiner Anonymität so rätselhaften und verzauberten Geschichtschreiber der Landnahme, dem Nikolaus Ligetis Meisterhand in Budapest das eindrucksvolle Denkmal setzte, sein berühmtes Werk beginnen lassen: BARNABAS DICTUS MAGISTER AC QUONDAM BONE MEMORIE BELE SECUNDI REGIS HUNGARIE NOTARIUS.

Einmal zur Lüftung seines Inkognitos veranlasst, einmal bewogen, die tiefgefallene Kapuze zurückzuschlagen und zu reden, dürfte der „anonyme“ Notar Barnabas uns eine Auskunft geben, die wohl für die Auffassung der gegenseitigen Abhängigkeit der ungarischen Chroniken von einander grundstürzend sein kann. Es werden nicht nur die vielen sachlichen Argumente, welche Jakubovich teilweise aus Urkunden von der Feder des Barnabas abgeleitet hat, um einen Notar Bélas II. zu erweisen, glänzend bestätigt und bekräftigt, sondern eine bald nach Jakubovichens Beweisen aufgestellte Theorie eröffnet zusammen mit unseren Resultaten neue, ungeahnte Perspektiven. Madzsar stellte in den hauptsächlichsten Geschichtsquellen eine ganze Reihe bezeichnender Ausdrücke als dem Anonymus und anderen Chroniken gemeinsam fest; er schloss daraus scharfsinnig, dass es sich bei diesen Phrasen und Worten um Residua einer gemeinsamen Urquelle handle, als welche er die Gesta Hungarorum aus der Zeit Gézas II. ansieht. Bereits jetzt könnten wir zeigen, dass verschiedene dieser Ausdrücke Charakteristika der Sprache des Barnabas sind und zwar in sensu stricto, also auch von ihm eingeführt und gebraucht wurden und daher vielleicht nicht auf eine frühere Zeit zurückgehen. Gelänge es uns, durch Nachweise auf breiter Grundlage diese beiden Thesen zur unumstösslichen Gewissheit zu erheben, dann würde aus ihnen mit unerbittlicher Logik das neue Resultat folgen: BARNABAS, der führende Notar Gézas II., ist auch der VERFASSER der GESTA HUNGARORUM aus der Zeit GEZAS II.; er ist wohl der ERSTE bedeutende UNGARISCHE REICHSCHRONIST und Schriftsteller; mit Hilfe der erhaltenen Origines, wie wir vielleicht in Zukunft die Landnahmebeschreibung nennen wollen, unter Beiziehung der auf den Gesta fussenden Chroniken und nicht zuletzt der von ihm stammenden Urkunden lassen sich mit eisernem Fleisse und klarer Methode die verlorenen Gesta nicht nur inhaltlich, sondern teilweise auch wörtlich rekonstruieren. Diese imponierende Gestalt des geschichtsschreibenden Notars, organisierenden Kanzlers und kanzleibewanderten Geschichtsschreibers, der in den Origines Urkundenteile und in den Urkunden hi-

historische Reminiszenzen verwendet, aufgrund des gesamten Materials herauszumeisseln und seine Werke wiederherzustellen ist die lohnende, aber auch ungeheuer schwere und komplizierte, nur von einer Synthese von Historikern und Mittellateinern aus zu bewältigende Aufgabe, zu deren Lösung die vorliegende Arbeit ein Beitrag sein dürfte.⁵⁹

Konrad Josef Heilig.

⁵⁹ Gewiss haben wir z. B. als historische Reminiszenz die Bezeichnung Gézas II. als Rex Pannoniorum in dem echten Diplom 87 aufzufassen. — Aus der Tatsache, dass unter dem Kanzler Barnabas zuerst der aus der päpstlichen Kanzlei stammende Data — per-manus — Vermerk vorkommt und dass die Urkunden unter der Kanzlerschaft dieses Mannes einen ungenannten Notar Bicen als Konzipient aufweisen, lässt sich neben anderen Gründen schliessen, dass Barnabas eine Kanzleiorganisation nach päpstlichem und deutschem Muster geschaffen hat, die freilich in den stürmischen Zeiten unter Stephan III. wieder einging, aber von Béla III. erneuert wurde. Es ist eigenartig, dass ausgerechnet unter dem letzten päpstlichen Kanzler, der die Formel Data per manus gebraucht, die Aufnahme in die ungarische Kanzlei durch Barnabas erfolgt. Nachdem dieser Kanzler Roland im Sept. 1159 Papst Alexander III. geworden war, verschwindet die Formel in Rom. Aber gerade 1158 kommt sie in Ungarn auf und hält sich hier bis zum Ende der Arpadenzeit.

A TÖRÖK BÍRODALOM PÉNZÜGYEI SZOLIMÁN KORÁBAN.¹

A XVI. század első feléből éppen a korszak leghatalmasabbik birodalmának, Törökországnak pénzügyi erőforrásai felől való ismereteink nagyon bizonytalanok. A konstantinápolyi levéltárakban valószínűleg számos pénzügyekre vonatkozó feljegyzés van ebből az időből is, amíg azonban ezek nyilvánosságra nem kerülnek, addig csaknem kizárólag a nyugati források szétszórt, néhol ellenmondó, gyakran homályos adataiból kell a valóságra következtetnünk.

Ezekből az adatokból két fontos tény ötlük szembe először. Egyik az, hogy a roppant birodalomnak hűbértartókra osztott területe felett a szultán rendelkezési joga sokkal korlátlanabb volt, mint bármely egykorú államfőé, — tehát jutalmazni, valakit egész életére lekötöztetni, készpénzáldozat nélkül — birtokadománnyal — senki úgy nem bírhatott, mint a szultán. A másik szembeötlő tény a szultán készpénzjövedelmének és készpénzvagyonának mesés volta. Szolimán gazdagságából főleg a készpénzjövedelem méreteit szeretném a következőkben tisztázni. Két módszer kínálkozott a kérdés megoldására; egyik a bevételek, másik a kiadások kiszámítása, mivel természetes és bizonyítható is, hogy a bevételek és kiadások között nagy általánosságban megvolt az egyensúly.

1. *Bevételek.*

Lybyer² összeállítja a Szolimán évi jövedelmének becsléséről szóló forráshelyeket. Ezek írói közül Ludovisi, Navagero, Trevisano, a két Barbarigo, Erizzo és Donini Velence követei voltak különböző időkben Szolimánál, az olasz atyától és görög anyától származó Spandugino pedig

¹ A szövegben előforduló ritkább török szavak jelentése:

adsemoglán = idegenek fiai (a gyermektizedben összegyűjtött ifjak)

akce = oszpora, aszper, — 50 *akce* = 1 magyar arany

felva = döntvény.

kaszna = kincstár.

khász = császári, kamarai

mirliva = (zászlós úr) szancsák bég

nisandsi = kancelláriai, írnok.

² Albert Howe Lybyer: *The Government of the Ottoman Empire in the time of Sulaiman the Magnificent*, 179 és köv. II.

sokat járt Keleten. Lybyer Spandugino művének Bajazid koráról szóló első kiadását (Schéfer 1896-i lenyomatában) használta, előttem a Sansovino-féle 1573-i kiadás volt.³

A velencei követek könnyen szerezhettek hiteles adatokat a birodalmi pénzügyekről, hiszen legtöbbször jó viszonyban volt a pasákkal, egyiküknek Ibrahim nagyvezér megengedte egy alkalommal a magyar királyi követekkel folytatott tárgyalás titkos meghallgatását. De a török birodalom rabszolgaszervezete alacsony sorsú embereknek is lehetővé tette az államtitkok megismerését. Schepper írja meglepetéssel 1534 aug. 2-i jelentésében, hogy Ajasz pasának egy német-renegát rabja a szultán előtt folyt kihallgatásnak minden részletét pontosan tudta másnap. A felsorolt források írói mind hosszasabban időztek Sztambulban, elég szabadon érintkeztek a szultán embereivel, tehát jól értesülhettek. Önállóságuk is kétségtelen, hiszen adataik sokkal eltérőbbek annál (kivéve Jónus-Gritti és Ramberti adatait, amelyeknek egyezése feltűnő), semhogy arra gondolhatnánk, hogy egymás munkáját használták föl.

Azokat az adatokat, amelyek ezekben a forrásokban a szultán pénzügyeinek eredetére vonatkoznak, csaknem kivétel nélkül felsorolja Lybyer, világosság kedvéért szükségesnek tartottam ezeket a Lybyer által mellőzött adatokkal együtt táblázatba foglalni. (L. I. táblázat.)

Feltűnő e táblázatban Barbarigo 1564-i kimutatása, amely két kasznáról tud. Vajon a szultán magánpénztárát különböztették-e meg már akkor a közpénztártól, mint tették a későbbi századokban, amire Baranyai Decsy Sámuel is figyelmeztet, vagy a török birodalom régebbi szervezésére emlékeztetően az ázsiai és európai defterdárság még önállóak voltak-e, nem tudtam megállapítani.

A táblázat rovatai közül legmegbízhatóbbnak látszik a *harácsról* szóló. Ezt harácsnak nevezi mind a négy forrás, az összegben is csak Trevisano adata mutat eltérést, bár ez az eltérés tekintélyes. A másfél millió és még több arany harácsösszeg helyességét valószínűvé teszi Spandugino (116. verso). Szerinte Bajazid korában 1.112.000 keresztyén alattvalója volt a szultánnak, Szelim korában a szám 1.333.000-re emelkedett.

³ Historia Vniversale... de Turchi, raccolta da M. Francesco Sansovino, Venetia, Mich. Bonelli 1573. c. mű, benne a 107—136. levélen: Costumi et leggi de Turchi. Ugyanebben van Spanduginónak még két munkája, melyek közül az Origine de Principi de Turchi (182—206. levél) szól Rhodus elestéről, VII. Kelement már pápának tudja, ismeri Achmet egyiptomi pasa bukásának történetét, tud Ibrahim nagyvezéri kinevezéséről, sőt házasságáról is, említi a szultán újabb készülődéseit a keresztyénség ellen, de nem tud Mohácsról, keletkezése tehát 1525-re tehető. Ez azért fontos, mert a Costumi hivatkozik e műre (Egli mi pare haver detto a bastanza dell'origine della casa Ottomana etc. fol. 107.), a Costumi korát tehát szintén 1525-re tehetjük. A következőkben Spanduginót említve mindig a Costumi et leggi de Turchit értem.

1. tábla.

	Spandugino 1520 körül	Ludovisi 1534	Navagero 1553	Trevisano 1554	Barbarigo Daniele 1564
1. Harács	1.500,000 dazii e gravezze	1.500,000 d. delli bestiame	1.500,000 dazii e commerci	2.000,000 d. delli bestiame	Másik kaszna bevétele 5.541,666 arany kiadása 4.988,333 arany
2. „dazii”	1.000,000	7—800,000	1.200,000	2.000,000	
3. Gabona- és élelmiszer tized	gabelle 700,000		800,000	800,000	
4. Irodai bevételek . .	100,000		100,000	100,000	
5. Elhaltak vagyonából	100,000— 600,000		300,000	200,000	
6. Bányák egyéb : só :	90,000 500,000	600,000	1.500,000	1.000,000	
7. Argosiaktól (füstpénz nem harács)	?		200,000	?	
8. Egyiptom és Arábia	1.000,000		900,000 ⁴	500,000	
9. Sziria	?		300,000 ⁴	300,000	
10. Mezopotámia . . .	?		200,000 ⁵	250,000	
11. Moldva	500,000		160,000	20,000	Egyik kaszna bevétele 3.518,333 arany kiadása 3.125,000 arany
12. Oláhország (Valachia)	12,000		12,000		
13. Magyarország . . .	—		?	30,000	
14. Erdély	—		10,000	10,000	
15. Ragusa	12,500		10,000	12,000	
16. Scio	10,000		10,000	10,000	
17. Nicosia	?		8,000	?	
18. Az Archipelagus töb- bi része	Zante 5,000 Ciprus 8,000		6,000	6,000	
19. Velence				8,000 ⁶	
20. Hivatalok üresedésé- ből	500,000				
21. Ajándékokból . . .	300,000				
			7.166,000	7.246,000 vagy 8.196,000	9.059,999 kiadás 8.113,333

Szolimán korában a hódítások is nagy mértékben gyarapították a keresztyén alattvalók számát; pedig éppen a harács-jövedelem közel annyi arany lehetett, mint ahány keresztyén alattvaló volt, mert fejenként (háztartásonként) 40—50 akcse, egy arany pedig a számításokban 50 akcse volt. Igaz ugyan, hogy a források 54, sőt több akcsét számítanak egy aranyra, a török kincstár bevétele szempontjából mégis vehetünk 50 akcsét egységül, mert a kasznában nem számlálták, hanem súly szerint fogadták el a pénzt, még az aranyat is.

⁴ A bevétel kétszerannyi, de a fele ott marad zsoldként.

⁵ A bevétel 250,000 arany, 50,000 ott marad zsoldul.

⁶ „A többi tartományokból 950,000 arany”.

Rokonhangzású a két következő rovat címe. Ludovisi állatadóról (*dazii delli bestiami*) beszél, Navagero gabona- és élelmiszertizedről, aztán külön adó- és vásárpénzről (*dazi e commerci*). A gabona- és élelmiszertized szerepel Trevisanónál is, a „dazi” rovat nála csak állatokról szól, meg is mondja, hogy állatonként ez másfél akcse. Szintén két rovatot említ Spandugino, nála az egyik „gabelle” a másik „dazii e gravezze” címet visel.

Gabona- és élelmiszertizedet a birodalomban mindenki fizetett, a mohamedánok kevesebbet, a keresztyének többet. Amint Ebusuud effendi fetvája⁷ mondja: „a termésadó a termés feléig emelkedhetik. Mivel sok föld csak tizedet fizeti, azt hiszik a tudatlanok, hogy csak ez a törvényes, a többi meg nem engedhető. Azt hiszik, hogy ők nem lázadók, ha a követelést megtagadják. Ez káros tévedés. Az oszmán birodalom földjei nem tized-, hanem adóköteles földek.”

A két rovat közül tehát az egyik valószínűleg ez a tizednek, vagy állat- és termésadónak nevezhető bevételé, a másik a vámjövedelem lehet, de az ügy nem egészen világos. A tizedeket a khasz-birtokokról természetesen a császári kincstár kapta, de a hűbérbirtokokon a hűbéresek élvezték.⁸ Mint-hogy a táblázatban fölűntetett adatok hallgatnak a széna- és fapénzről, mely Velics—Kammerer szerint félannyi, vagy éppenannyi volt, mint a fejadó,⁹ lehetséges, hogy a szóbanforgó rovatok közül valamelyik ezt tartalmazza.

Homályos Trevisanónak a „többi tartományokból” jelzésű bevételi rovata. Talán ebben van a Rusztán pasa által bevezetett hivatalvásárlásból eredő jövedelem.

A bányajövedelemre vonatkozólag Spandugino adata nemcsak azért érdekes, mert Ludovisihez hasonlóan félannyira, vagy még kevesebbre teszi a bevételt, mint Trevisano és Navagero jóval későbbi időből származó jelentései, hanem azért is, mert külön említve a sójövedelmet, sejteti, hogy a legnagyobb haszon a sóbányászatból volt.

A hűbéres országokból és a török pasák által kormányzott tartományokból (Egyiptom, Sziria, Mezopotámia) befolyó jövedelmeket forrásaink nagyon eltérő összegekkel adják meg. Egyik sem sorolja fel valamennyi tartomány ajándékát. Navagero és Trevisano nem említi a hivatalok üresedéséből és az ajándékokból eredő jövedelmet, pedig ezt a kettőt Spandugino összesen 800.000 aranyra teszi. Annál feltűnőbb ez, mert a kinevezések pénzért való osztogatását éppen Szolimán uralma végén vezette be Rusztan nagyvezér, ezt a jövedelmet tehát éppen ekkor kell

⁷ Hammer, Staatsverfassg, I. 349.

⁸ Számos példáját lásd Velics—Kammerer: Magyarországi török kincst. defterek c. művében.

⁹ U. o. 203. I. jegyzet.

nagynak feltételeznünk. Legalább Szolimán uralmának végén tehát ez a két bevételi forrás nem azonos az elhaltak vagyonából szerzett jövedelemmel, amely néha az évi jövedelem 20 %-án felül emelkedhetett. Isz-kender Cselebi és Ibrahim kivégzése, majd Barbarossa halála roppant vagyonhoz juttatta a szultánt. Rusztem után csak készpénzben 2 millió arany maradt: az elhaltak után óriási bevételei voltak a kincstárnak.¹⁰ Ez a bevétel megkülönböztetendő úgy attól, amelyet a hivatalok vásárlása jelentett, mint attól az összegtől, amely az alattvalók önkéntes ajándékaiból jutott a kincstár birtokába.

Azokat az adatokat, amelyek egy összegben mutatják ki a szultán összjövedelmét, Lybyer szintén összeállította, de Barbarigo Daniele adatlát mellőzte, a többi közül néhányat nem közölt teljesen. Ez adatokat teljesen mutatja a következő táblázat:

II. tábla.

	Bevétel	Kiadás
La Broquière (1433)	2.500,000	?
Chalcocondylas (1465)	8.000,000	?
Alvise Sagudino (1496)	3.300,000	?
Gritti András (1503)	5.000,000	?
Spandugino (Bajazid kora)	3.600,000 ¹	?
	3.130,000	?
Mocenigo (I. Szelim kora)	+800,000 (Persiából)	?
Zeno (1524)	4.500,000	3 000,000
	12 000,000 ebből	
Bragadino (1526 jún. 9.)	4.500,000 készpénz	?
	7.000,000	?
Minio (1527)	+300,000 Szíria és Egypt.	
	6.000,000 (ebből?)	4.000,000
Zeno (1530 nyaráról)	1.600,000 Szíria és Egypt.	
Giovio (Comment. 73)	6.000,000	4—5.000,000
Postel, Gritti Alajos után	4.000,000	?
d'Ohsson VII. 258 (é. n.)	20.000,000	
Navagero (1553) (többféle adat közt ingadoz- va, ezeket sorolja föl)	{ 7 166,000 9 026,000 10 800,000 15 000,000 7 246,000 vagy	6.000,000
Trevisano (1554)	8.196,000 ²	5—6.000,000
Erizzo (1557)	4.600,000	3.596,000
Barbarigo A. (1558)	7.740,000	4.100,000
Donini (1561)	4.330,396	4.131,639
Barbarigo Daniele (1564)	{ egyik kaszna 3 518,333 másik 5 541,666	{ 3 125,000 4 988,333

¹⁰ Az elhalt hűbéreseket és zsoldosokat az egész birodalomból a szultánra szállott, — az itt említetteknel természetesen lényegesen kisebb tételekre gyakran bukkanunk Velics—Kammerer kiadványában.

¹¹ Az I. táblázatban közölt részletezés szerint az összes pénzüjvedelem mintegy 6 000 000 aranyra rug.

¹² Lásd az I. táblázatban közölt részletes kimutatást.

Szembeötlő, hogy egy-két kivételtől eltekintve, a számok az évekkel növekvő magasságot mutatnak. Ha pusztán azokat vesszük szemügyre, amelyek Szolimán korából származnak, akkor az első feltűnő jelenség Bragadino 1526-i adata, amely 12 millióra téve az összbevételt, 4.500,000 aranyra becsüli a *készpénzjövedelmet*. Ez a megkülönböztetés emlékeztet a török birodalom hűbér-rendszerére. A török birodalomban a korán megállapítása szerint minden földbirtok Isten tulajdona. Az isteni tulajdon fölött a szultán rendelkezik. A földbirtokok egy részét a szultán hűbérként kiosztja katonáinak, — minden katonának (beglerbég, szancsákbég, spahi, timariota) meghatározott jövedelmű birtokot ad haszonélvezetre katonai szolgálat ellenében. Ezekről a birtokokról és a belőlük várható jövedelemről Szolimán uralmának kezdete óta pontos kimutatás volt Sztambulban: ezeknek a birtokoknak jövedelme az, amely nem folyik be a kincstárba, hanem spahiknak, vagy más, rendesen előkelő rabszolgáknak jut a szultán ajándékából.

Bragadinónál jóval többre, 7 millióra teszi a pénzjövedelmet Minio 1527-ben. Amint Bragadino 1526 júniusában, úgy Minio 1527 őszén az előző évi jövedelmek összegéről szólhatott és nem a folyó évről, Minio jelentésében tehát bizonyos mértékig annak az emelkedésnek tükröződését láthatjuk, amelyet az 1526-i magyarországi hadjárat előtt elrendelt adóemelés hozott.

Feltűnő visszaesést mutat Gritti Alajosnak Postelnél közölt adata. Ez az adat talán háborús évre vonatkozik, amikor különösen a vámjövedelem, de több más tétel is lényegesen csökkent.

Lybyer 7.166,000 aranyban állítja be Navagerónak 1553-i adatát. A bevételek *részletezésében* (lásd az I. táblázatot) Navagerónál valóban ez az összeg jön ki, de az összjövedelmet 9.026,200 aranyra mondja Navagero, ezt az összjövedelemre vonatkozó adatot pedig nem vethetjük el szó nélkül, hiszen látható, hogy részletezése nem teljes. Megerősíti Navagero nagyobbik összegének hitelét a következő évekből származó Trevisano-féle részletes kimutatás, amely szintén nem teljes, de már 8.196,000 arany bevételről számol be.

Annál feltűnőbb Erizzo 1557-i és Donini 1561-i adata. Ez a kettő 5 milliónál lényegesen kevesebbre teszi az összes bevételt. Ezt a két alacsony becslést Barbarigo A. 1558-i 7.740,000 aranyról szóló adata választja el időben egymástól, nyomban követi Barbarigo Daniele jelentése, amely különbséget tesz a két kaszna között, — mintegy okot adva arra a feltevésre, hogy Erizzo és Donini adata csak az egyik kaszna bevételére vonatkozik.

A direkt adatokból ezek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy Szolimán *készpénzjövedelme* uralkodásának kezdetén évi 5—7 millió aranyra

rugott, uralkodásának végén jobb években a 9 millió aranyat is meghaladta.

Ennyi és ilyen biztos készpénzjövedelme Szolimán egyetlen vetélytársának sem volt. És hol maradt ettől I. Ferdinándnak a legjobb években egy milliónyi jövedelme? A szultán előnyére még aránytalanabbá tette a viszonyt a terményjövedelem.

Terményjövedelem, jogi (nem tényleges) jövedelem.¹³

A szultán készpénzjövedelme nem foglalja magában a török alattvalók adójának teljes összegét. Egyiptom, Szíria és Mezopotámia adójánál Navagero és Trevisano egyértelműleg mondja, hogy a jövedelem a kimutatottnál sokkal nagyobb, a két előbbinél kétszeresre rug, a kormányzó pasák t. i. csak a tartomány katonai és egyéb kiadásainak levonása után fennmaradó összeget szolgáltatják be. Trevisano szerint Sztambul, Pera, Kaffa, Negroponte és több más sziget adója II. Mohamed mecsetjének jár, Koron, Modon és Lepanto harácsa II. Bajazid mecsetjéé, — földbirtokból tartják fenn Szelim mecsetjét, az övének nincs harácsjövedelme, mert ő nem hódított a keresztyénektől. Ezekből látszik, hogy a nép törvényes adóban is többet fizetett, mint amennyinek a szultán pénztárába jutnia kellett és látszik az is, hogy az adónak ez a része is közcélokra fordítatott. E jövedelmen kívül voltak a császári birtokok terményjövedelmei és a jogi jövedelmek. A birtokok szolgáltatták a takarmányt a császári istállók részére és szolgáltattak bizonyára élelmiszert az udvar, a távoli tartományokban a hadsereg részére, vagy egyszerűen készpénzt.

A császári birtokokénál összehasonlíthatatlanul több a jogi jövedelem. Ennek megbecsülésénél gondoljunk arra, milyen hatalmi növekedést jelentett a spanyol királyok részére az, hogy magukhoz ragadták a nagy lovagrendek tagjainak kinevezési jogát. A szultánnak evégből nem kellett olyan küzdelmet folytatnia, mint Katolikus Ferdinándnak.

A szultán maga nevezte ki nem néhány lovagrendnek, hanem az egész európai Törökország területének s azonfölül Anatólia jelentékeny részének minden egyes birtokosát. Pasák és agák fizetésének kiegészítésére, vilézeinek jutalmazására úgy rendelkezhetett birodalmának egész területével, mint Európában csak a spanyol király csak a három lovagrend birtokaival. A maga korában mesés készpénzjövedelmen kívül ez a páratlan hatalom tette képessé a török birodalmat olyan hadseregek moz-

¹³ Jogi (nem tényleges) jövedelemnek azt a jövedelmet nevezem, amelyet Sztambulban nyilvántartottak a defterdárok, de amely nem folyt be a kincstárba, hanem hűbérként volt szétosztva. A szétosztott birtokok földesúri jövedelmét adományozta a szultán, a közjövedelmek (adók) az ilyen birtokokról is a kincstárt illették.

gósítására, amelyeknek tömegét modern katonai írók tudós számítások alapján igyekeznek a hihetőség méreteire leszállítani, még így is elismerve a létszámnak akkori európai fogalmakat meghaladó nagyságát.

A birtok-eloszlásról némi fogalmat nyújthatnak a következő magyarországi adatok:

	császári khászbirtok	a szancsák- bég jövedelme	ziámetek akcse-ben kifejezve	timárok
a budai ¹⁴ szancsák területéből	4.240,000	368,000 ¹⁵ 35,000 10,000	610,000 (24 ziámet)	620,000 (83 timár)
nógrádi ¹⁴ „ „	224,000	197,000	70,000 (3 ziámet)	200,000 (28 timár)
koppányi ¹⁴ „ „	17,900	—	—	131,000 (17 timár)

A fentebb közölt részletező kimutatások nem szólnak a császári birtokok jövedelmeiről hacsak Barbarigo 1564-i adatát nem erre értjük. Még kevésbé tudhatjuk, vajjon figyelembe vannak-e véve a birtokjövedelmek az egy összeget említő adatokban. Velics—Kammerer nagybecsű, de töredékes adataiból a köz- és magánjövedelmek arányára, akár csak Magyarországon is, merész dolog volna következtetni. A „budai vilajet bérleteiből” ott közölt 1543—45, illetve 1546—48. évi jövedelmek úgy látszik khászjövedelmek, mint az 1552/3-i is.¹⁶

Szulejmán készpénzkiadásai.

1. A rabszolgaszervezet.

Szulejmán készpénzkiadásainak megértéséhez ismernünk kell birodalmának rabszolgaszervezetét. Ebből tankönyveinkbe is átment annyi, hogy a török hadsereg igazi erejét képviselő janicsárság keresztyén gyermektized útján gyűjtött rabszolgákból állott, tudományos művek nem hagyták említetlenül azt sem, hogy a török birodalom magas tisztviselői közt igen nagy számmal voltak rabszolgák. A rabszolga-rendszer egész méretéről Lybyer föntebb idézett könyve adott elsőként helyes fogalmat. A *török birodalom egész polgári kormányzása és csaknem teljes hadereje a rabszolgaszervezeten alapult*. Bírák, papok csak született mohamedánok lehettek, de a közigazgatási szolgálatba és az állandó hadseregbe született

¹⁴ Velics Antal és Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek 142—167. 133—142. és 167—173. l. Mindhárom az 1562/3. évről.

¹⁵ A budai szancsákban a budai pasáé (368,000), akinek bizonyára volt birtoka elsősorban más szancsákban is, — 35,000 a székesfehérvári, 10,000 a szerémi mirliváé (= szancsákbége).

¹⁶ 24—28., 57—59. és 142. köv. II.

mohamedán alig kerülhetett. Bajazid korában 18,000-re tették a szultán által fizetett rabszolgák számát. Szelim ezt a létszámot szaporította, Szolimán uralmának kezdetén 35,000 főre becsülte őket Spandugino (116 l.), későbből 84,000 zsoldhúzózt említ egy jólértesült.

E tömeg életsorsa a gyermektized szedésénél kezdődik. A ráják egy része örömmel látta gyermekének besorozását a szultán rabjai közé, török szülők keresztyén gyermekek közé csempészték a sorozás idején a magukét, mert ezzel fényes jövő nyílt meg a gyermek előtt s a szülőkben halvány remény ébredhetett arra, hogy a besorozott gyermek segíteni fogja őket öreg napjaikban, amint Ibrahim nagyvezér szancsákságot juttatott részeges atyjának és jó állást testvéreinek, amint Ajasz pasa segítette zárdába vonult édesanyját. Mások természetesen elborzadtak ettől a pokoli elgondolású adótól és korai házassítással igyekeztek menteni előre fiaikat. A gyermekszedők négy-öt évente indultak útra. Magukkal új ruhákat vittek, ebbe öltöztették a besorozottakat. 10—12,000 ifjút, 8—20 éves korbeli, hajtottak egy-egy ilyen sorozáskor Konstantinápolyba. Ott a szultán és a janicsáraga legfőbb ellenőrzésével először a szultán udvara részére válogatták ki az anyag javát, a maradékból válogathattak a pasák, a többi hajtották tovább, Anatoliába. Ott élt a mohamedán törökség és onnan volt legnehezebb a szökés, ott osztották széjjel az igénylők között, akik 25 akcsét fizettek egy-egy fiúért a vezelőnek. Néha külön ajándékot is adtak értük, talán hogy jobbat kapjanak, talán azért, hogy haszabb időre hagyják náluk az ingyen rabot.

Sztambulban, a szerájlban, tanítók keze alá kerültek a fiúk. Külön házba helyezték a 14 évnél kisebbeket, külön a nagyobbakat. Nyilazáson kívül tanították őket egyébre is, egyik tanító török, a másik arab, egy harmadik persa nyelvre. Oktatták őket a pasák udvarában is, különösen híres volt Iszkender Cselebi iskolája, amelyből több későbbi nagyvezér került ki, köztük Szokoli Mehemet. Anatoliában e gyermekek végeztek gazdájuknál minden munkát, emellett a környezet tanította őket a török nyelvre.

A szétosztáskor kapott gyermekről — mint modern államokban a remonda-lóról — felelős volt a gazda, s néhány év múlva köteles volt visszaadni őt. Ekkor valamennyien Konstantinápolyba kerültek, most jobb kedvvel, mert ettől kezdve 1—2 akcsényi napi zsoldot is kaptak. Ott újra kezdődött az osztozás. A java megint a szerájlba került, ott az iskolába, de mindeniket beosztották különböző szolgálatra. Az ügyesebbek jobb szolgálati beosztást, több zsoldot és szebb ruhát kaptak. A kertészek, favágók, szabók, cukrászok mellett mind voltak beosztott ifjak, éppenúgy, mint a szultán személyének kiszolgálására. A két sztambuli, a perai és drinápolyi szultáni palotákban egyenként többszáz ifjú szolgált. A drinápolyi palotában élő adsemoglánok számát 300-ra teszi Jonus-Gritti hír-

adása, a rájuk fordított költséget 220,000 akcséra (= 4400 arany) egy évben. A *Sztambulban* élő összes adsemoglánok számát 3000-re teszi Spandugino (1525), 5000-re Ramberti (1534), 6800-ra Trevisano (1553). A pasáknál és a vidéken szétszórtnak élő adsemoglánok száma 9600-ra ruggott 1553-ban, az összes létszám tehát 16,400 volt.

Ha serken a bajusza, szakálla az adsemoglánnak, akkor nem tűrik meg a palotában, akkor beosztják a szultán gyalog vagy lovas seregébe. Más ifjak bekerülnek a szultán istállójába vagy vadászai, solymárai közé, a defterdárok vagy a nisandsi mellé. A törökké lett gyermekek tehát nem kerülnek okvetlenül a katonasághoz, a katonaság keretén belül pedig az adsemoglánoknak valamivel több, mint fele jut a janicsár seregbe. Azonban már az egykorú keresztyén megfigyelőre is legnagyobb benyomást a janicsár sereg tett. A janicsár névnek szélesebb jelentéskört tulajdonítottak a valóságnál, amivel egyébként a lényegét nem hamisították meg. A janicsár nevet „janicserola” alakban megadták már a janicsár seregbe szánt ifjaknak is, akiket valóban be is írtak a janicsárok könyvébe és akik fölött a parancsnokság az adsemoglán-aga közvetítésével már a janicsáragát illette meg. Janicsároknak mondják a szultán vadászait (szegmenler), pecéireit (ciarcagi) lovas janicsároknak nevezi egyik forrásunk a spahikat, janicsárok szolgáltak Egyiptomban és Magyarországon, — ahol Velics—Kammerer töredékes adatai szerint 1543-tól mintegy 3000 főnyi janicsár volt szétszórva a várakban. A janicsár név emlékét viselik a szultán testőrei, a szolakok, akiket derekabb katonák közül válogattak össze, s a janicsár nevet őrizték azok a kiszolgált katonák is, akiknek a szultán öregségük napjaira napi 2 akcse zsoldot adatott. Ezekből érthetőnek érezzük, ha 1553-ban Navagero arról értesül, hogy janicsár ugyan csak 12,000 van, amint ennyi is volt Szulejmán uralmának elejétől, de beírva 15,561 szerepel a könyvekben.

Adsemoglánokból került ki a zsoldos lovasság két csoportja, a spahoglán és sziliktar ezred. Ezek összes zsold-létszáma 6000, ezen fölül békében is készpénzzel fizetett lovassága a szultánnak további 4000 zsoldfőnyi volt, t. i. az előkelők fiaiból toborzott ulufedsik és a szegény emberekből toborzott gurébaoglánok („vidéki fiúk”). A tényleges létszám sokszorososa volt a zsoldlétszámnak, mert mindezeknek a zsoldos lovasoknak zsoldjuk arányában még néhány lovaszt kellett fogadniok, éppenúgy, mint a hűbéres spahiknak és a timariotáknak jövedelmük arányában.¹⁷ Bajazid szultán idejében napi 5 akcse után, Szelim korában napi 3 akcse után,

¹⁷ Ez a tény nem változtat Velics—Kammerer (id. m. XVIII. l.) azon megállapításán, hogy a török lovas zsoldja lényegesen nagyobb a magyarénál. A török zsoldos-lovas 50 magyar aranyat meghaladó jövedelem esetén volt köteles még egy lovaszt tartani, — lásd lentebb.

Szolimán korában megint napi 5 akcse után 1—1 lovast kellett fogadniok. Elképzelhetjük, mekkora lovastömeget jelentett a 3000 spahi, akiknek zsoldjuk napi 15—45 akcsére rugott. Egy-egy zsoldos spahi 3-9 lovast jelentett a 6000 főnyizsoldlétszám legalább 18,000 főnyi tényleges létszámnak felel meg a spahik és sziliktárok rovatában. Ilyen számítás lehetővé teszi azt, hogy (közvetve vagy közvetlenül) 84,000 ember élt a szultán zsoldján, — de ez a magas létszám már nem a gyermektized áldozataiból került ki.

Feltűnőnek találhatjuk, hogy a 8—20, illetve 12—20 év közötti adsemoglánok 16000 főnyi létszámával szemben a 20—40 éveseknek föltételezhető janicsárok, zsoldos spahik, sziliktárok összes száma 18000-nyi. 12-nél inkább kevesebb korosztály között oszlik meg a 16,000 adsemoglán, és a 20-nál több korosztályra becsülhető zsoldos sereg létszáma 18,000! Ennek az alacsony létszámnak magyarázata — a még alacsonyabb létszám. Úgy látszik, az 1552-i magyarországi hadjárat katasztrofális veszteségekkel járt, ennek tudhatjuk be, hogy Navagero szerint a 2000 főnyi „rendes létszám” helyett csak 500 zsoldos spahi volt 1553-ban, ugyancsak szerinte a janicsárok száma is „néha” 8—10000. A háborúk megritkították a zsoldosok sorait, ilyenkor a felnövekvő adsemoglánokból kellett sürgősen pótolni a hiányokat. A persa hadjáratok idejéből vannak adataink arra is, hogy különböző számú adsemoglán azonnali besorozását rendeli el a szultán és rendeli az újabb besorozottak azonnali megindulását a harctérre.

Ezek a háborúk meggyarazzák meg azt, hogy a 4—5 évenként ismételt gyermekgyűjtés dacára csak 35—40 ezernyi rabszolga-zsoldosról tudnak kimutatásaink, 70—80 ezer helyett . . .

Ezekben a háborúkban emelkedtek a janicsárok, spahik, sziliktárok a fizetési fokozatokban, ezekben szerzett érdemeik alapján jutottak be a szultán testőrségébe, kaptak timárt vagy ziametet, szancsákot vagy pasalikot, vagy kerültek a szultán legmagasabb tisztviselői, az agák és pasák közé. Szulejmán nagyvezérei, defterdárjai, pasái, beglerbégjei, agái, összes katonai és polgári tisztjei rabszolgák voltak. Az egyetlen született törököt, Piri pasát atyjától örökölte, de el is mozdította néhány évi szolgálat után. Rabnők töltötték meg háremét, — rabok voltak közigazgatási és katonai főemberei; amint fel is tűnt egyik velencei követnek, Szolimán környezete legalacsonyabb sorból származott emberekből állott.

Ezek a rabszolgák — mert rabszolgák maradtak ők a legmagasabb polcon is. Szolimánnak úgyszólván gyermekkori barátja, a híres Ibrahim nagyvezér is büszkén nevezi önmagát a szultán rabjának — meggazdagodhattak, a szultánéra emlékeztető udvart tarthattak, 200—500—1000 és több rabszolgájukról adnak hírt forrásaink; — építhettek szép palotát, rendezhettek szép kerteket; — haláluk után, (mely nem ritkán szultáni parancsra következett be) vagy még azelőtt, az egész vagyonuk, vagy

legalább egy része a szultáné lett. Barbarossa, mint önálló fejedelem lépett a szultán szolgálatába, végrendeletében mégis 30,000 arany adósságot engedett el Rusztán nagyvezérnek, tanult evezősi közül 400 rabszolgát adott neki, 800 rabot a szultánnak, avégből, hogy többi vagyonát örökölhessen a fia.¹⁸ Ezeket a rabokat, béke idején a pasák saját költségükön tartották el, háborúban úgy látszik segítségükre jött a szultán is.¹⁹

A zsoldosokról szóló keresztyén tudósítások ki is emelik azt, ha a zsoldosok valamelyik csoportja nem rabszolgákból áll. „Született törökök és tekintélyes emberek (e „tekintélyes emberek” persze jórészt rabszolgák, t. i. agák, pasák stb.) fiai”, mondja Navagero a zsoldos seregnek alig 1 % -át alkotó muteferikákról, — „ebben a csapatban (banda) nincsenek sem törökök fiai, sem senki, aki a szultáni szerájból jött, hanem csak rene-gátok, akiknek katonai hírük van”, mondja ugyanő a „ciarcagi” (helyesen gurébaoglán) lovasságról. Külön megemlíti azt is, hogy sok a „többféle nemzetbeli keresztyén”, u. m. német, zsidó stb. a tűzerek közt, sok a velen-cei alattvaló az evezősök között, akikből sok megszökött a szigorú bortila-lom bevezetésekor, de aztán jórésztük vizatért, mert nem volt miből élniök.

Ilyen tájékoztatás után nézzük a zsoldoskatonákról szóló táblázatot.

	Menavino 1514 után	Spandugino 1520 körül	Pietro Bragadino 1526	Ludovisi 1534	Ramberti 1534	Jonus bej 1534—37	Navagero 1553	Trevisano 1554	Ant. Erizzo 1557	Ant. Barbarigo 1558
janicsár	10,000	10,000	10,000	12,000	12,000	12,000	néha 8000 most 12,000 beírva 15,561	?	12,000	12,000
spahoglán	?	3500		3000	3000	3000	500 rendesen 2000	2000	spahi több név alatt 3500	6000
sziliktár	1500	2500		3000	3000	3000	2000	1500— 2000		
ulufedsi	900	1000		2500	2000	200	2000	2000		
gurebaoglán	700	1000		2000	2000	2000	?	1500		
muteferika	200			80	100		250— 300	250		
topcsi (tüzér)	500	1000	1000 ²⁰		2000	2000	600			
arabadsi (szekerész)					3000	1000				
mehter	200					12,000				

¹⁸ Veltwyck jelentése 1546 okt. 9. és nov. 5-ről, Turcica 5/IV. 91. és köv.

¹⁹ U. o.: lui le nutriva a sua spese, perche il Turco non da stipendio per nutrire nessun schiavo al tempo di pace.

²⁰ Ebből 700 „többféle nemzetbeli keresztyén” t. i. német, zsidó stb.

A létszám Szolimán korában inkább csökkenő tendenciát árul el, bár az előző uralommal szemben emelkedés látszik. Az egyes csapat-testeknek, illetve az egész katonaságnak évi kiadásáról összefoglaló adatunk alig van, egyébként azonban a források elég egybehangzóan közlik a napi zsold összegét. Eszerint a *janicsár* napi zsoldja 3—8 akcse közt ingadozik, közülük az 1200 odabasi napi 40—40 akcsét, a 120 bölükbasi 60 akcsét kap. Ha az általános janicsárszoldot napi 4 akcséra tesszük, akkor

10,700 janicsár à 4 akcse	42,800
1,200 odabasi „ 40 „	48,000
120 bölükbasi „ 60 „	7,200

összesen napi 98,000, csaknem 100,000

akcsét kapott pusztán a janicsár hadtest, bele nem számítva a forrásokban külön említett janicsáragát, akinek évi fizetése 4—7 ezer aranyra és még többre rugott. 100,000 akcse 2000 arany, tehát a janicsár sereg évi 700,000 aragnál többbe került a szultánnak. Ezt a számítást valószínűsíti Bragadino, aki 1526 elejéről mintegy odavetve írja, hogy 10,000 janicsár évi 500,000 aranyba kerül a szultánnak.²¹

Igen sokba került a *spahoglanok* hadosztálya. A spahoglan zsoldját 20—40, vagy 15—45 akcséra teszik a források. 25 akcsényi átlag zsoldot tételezve fel

3000 spahoglán à 25 akcse 75,000 akcse,

vagyis 1,500 arany a napi kiadás rájuk, tehát évi 500,000 arany körüli összeget emésztett a zsoldos lovasságnak ez az egy csoportja. Nem sokkal kevesebb költséget okozott a másik lovas-csoport, a sziliktároké, amelynek napi zsoldját 20—25 akcséra, vagy még többre, a spahoglánokéval egyezőnek becsülik a források. Az ulufedsik és gurébaoglánok napi zsoldját Jónus—Ramberti 8—16 és 7—14 akcséra, Spandugino 15—20 akcséra teszi. Ha napi 10 akcsét fogadunk el átlagzsoldnak, akkor ez a két csapattest összesen napi 60,000 akcsényi költséget vagyis évi 400,000 arany kiadást okozott. Topcsikra és arabadsikra összesen 20,000 akcse kiadást számítva kereken évi 150,000 aranyat vehetünk fel, — a főbb fegyvernemekben tehát

janicsárookra	700,000
spahoglánokra	500,000
sziliktárokra	400,000
a többi zsoldos lovasra	400,000
tűzérség és szekeresz	150,000
	<hr/> 2,150,000

²¹ Albéri III. 3. 110.

arany évi kiadást számíthatunk a zsoldos hadsereg zsoldjára. A zsoldon fölül kapott a janicsárság évente 32 akcsét, 5 rőf posztót és 52 rőf vásznat, bizonyára volt hasonló természetbeni járandóság a többi fegyvernekénél is. Aligha mondunk sokat, ha a fentiekben ki nem mutatott főtisztek készpénzjárandóságával együtt évi 2,500,000 aranyra becsüljük a szárazföldi hadseregre béke idején fordított összeget. Éppen 2,500,000 aranyra teszi a hadsereg zsoldjára fordított összeget 1553-ban Navagero (gli assegnamenti che sommano a 2,500,000 d'oro ai suoi capitani e soldati). A zsoldos hadsereg ezzel az összeggel ki volt elégítve, saját élelmezéséről a zsoldból önmagának kellett gondoskodnia.²²

Hatalmas kiadási tételt jelentett a katonasághoz nem számítható hivatalnok sereg és az udvar. Érthető, hogy erről még kevésbé nyújtanak kimerítő adatokat a források, mint a katonai kiadásokról. Menavino 5400-nál több embert, Spandugino közel 7000 lelket, Jonus szintén annyit, Ramberti 7000-nél is többet mutat ki részletező felsorolásában, amely fölsorolások nagyon eltérők, mert mindenikük belefáradt a részletezésbe, nem is beszélve Navageróról, aki alig egy-két részletet említ. Spandugino 10,000-re, Ramberti és Jonus-Gritti 16,000-re teszi a szeraljbeliék összes számát s megemlíti, hogy ezek naponta 2—20 akcsét kapnak fejenként. A zöm bizonyára a kisebb fizetésűekből telt ki, de napi két akcsénél minden egyes többre került, mert a fizetésen fölül legalább ruhát kapott, a forrásokban említettek közt pedig csak az adsemoglánok szerepelnek napi 2 akcséval és ruhajárandósággal,²³ a többi kategória 3 akcsétól emelkedő fizetést húz. Ideszámítva a fel nem sorolt főhivatalnokokat, napi 100,000 akcsénál, vagyis 2,000 aranynál többre becsülhetjük az udvar és a hivatalnoksereg zsoldját, ami évente 700,000 aranynak felel meg. Ez alacsony becslés Navagero azon bizonyára túlzott adatához képest, mely szerint a szultán 6 millió aranyat ad embereinek a zsoldos sereg fizetésén felül. Az az alapkiadás tehát, amely pusztán a rabszolga-, illetve zsoldosállomány költségeit fedezi, legalább 3,200,000 aranyra becsülhető. Ez a becslés is elmarad Erizzo adata mögött, amely 84,000 ember részére évi 3,596,000 arany kifizetéséről tud. Ehez járulnak a szultán építkezései és fényűző kiadásai. Ezek közül az építkezésekről tudjuk, hogy milliókat emésztettek föl, a fényűző kiadásokról számszerű adatunk nincsen, de tekintélyes voltakra következtethetünk abból, hogy 1534-ben Gritti Alajos roppant zavarba jött, zsidókhoz vetette zálogba arany és ezüstneműjét, mert a szultán

²² Velics—Kammerer (id. m. XXXVI.) szerint élelmet is kaptak, — hátrább (127. l. jzet) ők is úgy látják, hogy élelmiszert zsoldlevonás ellenében kaptak a katonák.

²³ Ilyen gondolatvilágban természetesnek látszik az, amit egyébként jogosan mond érdekesnek Velics—Kammerer (LIII. l.), hogy t. i. iskolai tanulók némely esetben 2—3 akcsényi fizetést kaptak naponta Magyarországon is.

a perzsa háborúk nagy költségei miatt hirtelen visszaadta a tőle már átvett selyemárúkat.²⁴ Gritti szállítmányainak kifizetésére szolgálhatott az a nagy bevételi forrás, amelyet neki engedett át a szultán, t. i. Konstantinápoly és Görögország parti városainak „daciái”.²⁵ Még e nagy visszaadás után is megmaradt neki Konstantinápoly daciája.²⁶

Normális években Szolimán kiadásaira elég lehetett 4—4,5 millió arany. Ha ennél többre rugott bevétele, amint a jövedelmi kimutatásokból lényegesen többre kell következtetnünk, akkor tekintélyes összegeket helyezhetett el kincstárába. Forrásaink beszélnek is évente félretett pénzekről; Ibrahim gőgösen mutatott Hoberdanaczéknak a héttoronyra: „az tele van kincsekkel,” de mi is gondolhatjuk azt, amit vitéz Hoberdanacz válaszolt: „a tornyot ugyan látom, de hogy mi van benne, azt nem tudhatom.” Kétegyeinket a sok háború és különösen a tengeri háborúk nagy költségei indokolják.

Rendkívüli kiadások és a hajóhad.

A rendes kiadások közé soroltam a fényűzésre és az építkezésre fordított összegeket, rendkívülieknek csak a háborús kiadásokat és a hajóhad költségeit számítom. Törökök és idegenek egyaránt bámulták a szultán roppant gazdagságát, bámulták a hadseregre béke idején fordított összegek arányait, s elhihetjük, hogy Szolimán rabjai őszintén meg voltak győződve arról, amivel a keresztyén hatalmasságok előtt dicsekedtek: a szultánnak nem kerül pénzbe a háború, hiszen hadseregét békében éppúgy fizeti, mint háborúban, — s a szultánnak csak kára van a békéből, mert ilyenkor kevesebb rabot kap alattvalóitól s elmarad a mindig győztes háborúk jutalma, a zsákmány. „Ha Európában hadakozik, fizetik a zsoldot az európai alattvalók és szállítják az élelmet az Anatóliabeliek, ha Anatóliában harcol, akkor megfordítva”,²⁷ — a szultánnak nem is kiadást, hanem jövedelemszaporulatot jelent a hajóraj háborúba küldése, mert a lakosságot kirendelheti az evezéshez s az evezősök fizetése bőven kitelik azok váltságából, akik nem akarják ezt a szolgálatot vállalni. Amint azonban túlzás van Ibrahim nagyvezér azon állításában, hogy a szultán naponta 400,000 embert fizet a hozzájuk csatlakozó köznépen felül,²⁸ úgy túlzás van abban az állításban is, amely szerint a szultán pénzügyei szempontjából közömbös a háború.

²⁴ Schepper jelentése 1534 aug. 2-ről Gévaynál.

²⁵ Zárai Vespasián jelentése 1534 márc. 5. Gévay II. 2. 104 és köv.

²⁶ Schepper idézett jelentésében.

²⁷ Ezt Gritti mondta Zárai Jeromos és Schepper előtt 1533-ban, I. Gévay II./1. 3—48.

²⁸ Lamberg és Jurisics jelentése 1531 febr. 23. Gévay I. 1.

Gritti nyilatkozata szerint²⁹ 1532-ben a szultán podgyászát 1800, Ibrahimét 1000 teve szállította. A szultán istállóiban nem volt annyi teve, amennyi egy nagy hadjáraton a podgyász szállításához szükséges volt, legalább is 1541 elejéről a szultán hadikészületeivel kapcsolatban azt jelenti Lasky, hogy 1000 teve és 1500 öszvér vásárlására adtak pénzt a kasznából.³⁰ Külön költséget jelentett háború előtt az utak, hidak karbáhozatala, az élelmiszerek és lovak vásárlása.³¹ Hadbaindulás előtt külön ajándékot kapott az egész zsoldos sereg fejenként, a felszerelés kiegészítésére. Ez a nagy kiadás volt egyik oka annak, hogy Szulejmán nagy hadjáratai között 2—3 békeévet hagyott. A mi követeinket elsősorban a reánk vonatkozó hírek érdekelték, természetes, hogy Scheppertől a magyarországi háborúk költségeiről kapunk tudósítást. Neki Gritti dicsekedve mondta, hogy a szultánnak Jánossal való szövetségéből semmi haszna sincs, sőt saját költségén tart Magyarországon 6000 zsoldost, ami évi 200,000 aranyába kerül.³² 1541-től Magyarországból is volt jövedelme a szultánnak, de a Budáért folyó háborúk roppant pénzt fogyasztottak. Tranquillus 1542 végén azt a török birodalomban hallatlan hírt hozza, hogy a szultán kincstára teljesen kimerült, a határvárak őrségeinek zsoldját néhol már két éve nem fizették ki, a sürgetésekre azt válaszolják, hogy minden pénzt elnyel Buda védelme (flagitantibus stipendium respondentur omnem insumi pecuniam in tuenda Buda). A budai vilajet 1552/53-i kincstári bevételei és kiadásai közt a zsoldkiadások két részében 35,000,000 akcsén felüli összeggel szerepelnek, az ennek megfelelő nagyságú bevétel legfőbb tétele 22,073,785 akcse (= kb. 440,000 arany) „az isztambuli kincstárból szállítattott”.³³

Ettől kezdve megszűnik a szultán gazdagságával való dicsekvés. Rusztán nagyvezér szokatlan eszközhez nyúl pénzszerzés végett, de a kincstár gondjait megszüntetni nem bírja. Még azt is föltehetjük, hogy összefüggés van a Szolimán végső éveiről jelentett alacsony zsoldos-létszámok és a pénzügyi nehézségek között: a hadsereg leépítésére kellett fanyalodni. A távoli tartományokban állomásozó katonák zsold helyett egyre növekvő arányokban kapnak hűbértokot.³⁴

²⁹ Zárai Jeromos és Schepper végső jelentése, Gévay II. l. 3. és köv.

³⁰ 1541 május 3.

³¹ Ugyancsak Lasky jelenti, hogy Mehmet pasa 20 000 aranyat kapott erre a célra. Rachani 1551 júl. 5-i jelentése szerint a viddini szancsáknak 800,000 aranyat küldtek élelmiszer-vásárlásra (Turcica 8. III. 8—11.) az 1532-i hadjárat végén Budán maradt élelmiszerekről Gritti rendelkezett (Gévay II/l. 3)

³² 1534 aug. 2-i jelentése Gévaynál.

³³ Velics-Kammerer 72/3. l. Ll. sz. Sajnos, hogy ilyen összegező kimutatás nincs több e nagybecsű kiadványban.

³⁴ Velics-Kammerer XXVI. l.

Ennek a súlyos pénzügyi zavarnak a magyarországi háborús költségeken kívül a haditengerészeti kiadások voltak előidézői. A haditengerészet követeléseinek legjellegzetesebb képviselője Khairaddin Barbarossa volt. Az ő tuniszi kalandját előzi meg Gritti jövedelmeinek megcsonkítása, a kettő (t. i. a tuniszi kaland és Gritti jövedelmeinek csonkítása) között a kapcsolatot valószínűvé teszi az, hogy akkoriban az a Gritti fordul gyűlölettel Barbarossa ellen, aki saját állítása szerint maga szerezte meg részére a szultán kegyét. — 1534-ben 500,000 aranyat, 96,000 mázsa kétszersültet visz magával a kalózvezér, s ebben az értékben szó sincsen a hajók felszereléséről. Arról Trevisano értesít, hogy a szultánnak a hajóhaddal kapcsolatban főleg a hajó-építés, felszerelés (*fuste, armezzi et corpo della gallera e per straordinaria della munizione*) kerül pénzébe. Ezért kellett a kapitányoknak (*reis*) vigyázniok hajóikra, ezért volt nehéz új hajót kapniok, ezért jelentett számukra 800 aranyig menő vesztegetési kiadást, ha új hajót akartak kapni (Marino Cavalli adata, 1560-ból). Trevisano adatai szerint egy evezős fölfogadására a *reis* 950 akcsét kapott a szultántól, de neki magának 7—900 akcse is elég volt e célra; zsoldként három óra 270—450 akcsét számítottak, de a természetben adott élelmiszerekért való leszámítások után 165—306 akcsét fizettek készpénzben egy-egy matróznak negyedévenként.

A hajóraj költsége tehát következőképpen alakulhatott 200 hajóból álló nagy flotta kiindulásakor:

200 hajó átlagban 160 emberrel 950 akcse előleggel	608,000 arany
200 hajó átlagban 160 emberrel átlagban 350 akcse három havi zsolddal	224,000 „
összes személyi kiadás	832,000 arany

Ehhez jött a flotta kiállításának költsége. Erről adatunk nincsen, de igen sokra kell tennünk ezt a kiadást, ha figyelembe vesszük, hogy közel egy évtizeddel a nagy tengeri vállalatok kezdete előtt, 1526-ban 700,000 aranyra becsülte a hajóraj egy évi költségét Bragadino. Európai fogalmakhoz képest később is aránytalanul sokat költhetett a szultán, mert a hajóépítésnél gondatlanul jártak el, nyers fát használtak föl, a hajókat nem gondozták kellően, földél alatt csak szárazföldön tarthatták őket, vízen nem voltak földött dokkjaik, mint Velencének.

Békében a reisek (kapitányok) és a keretlétszám (Dandolo Andrea 1562-i adata szerint mindenik *reis*nek van 6 állandó embere „*principi officiali di galea*”, jó fizetéssel), kapott zsoldot továbbá az arzenál őrsége, melyre Trevisano gályánként 25—30 „*janicsárt*” számít. Más adatok szerint nem *janicsárok*, hanem kisebb fizetésű *aszabok* (nem rendes *gyalogosok*) őrizték a gályákat.

A kiadásoknak ez a rendkívüli csoportja, közelebbről a tengeri há-

borúkra fordított összegek borították föl Szolimán pénzügyeinek egyensúlyát. A zavarokról szóló első adatunk (Gritti anyagi romlásával kapcsolatban) az első nagy tengeri vállalat előestéjéről való, — az algeri tengeri háború idejéről jelenti Lasky, hogy Barbarossa kimerítette a szultán kincstárát, gyűlölik őt emiatt a törökök, ³⁵ ezt követi Tranquillus idézett híradása, majd Rusztem pasa kíméletlen pénzszerző politikája.

Eredmények.

Szolimán pénzügyeinek vizsgálatából többirányú eredményhez jutunk el.

A birodalmi pénzgazdálkodásra vonatkozólag megállapíthatjuk, hogy a rendes bevélek az idő haladtával évi 5—7 millió aranyról — 7—9 millióra emelkedtek. A rendes kiadások összege évi 4 millió körül járhatott, a többletet a háborúk és a hajóraj költségei emésztették föl.

A birodalom pénzügyein kívül bepillantást nyertünk a hadsereg létszám viszonyaiba is, és itt kiszámíthattuk, hogy a zsoldos gyalogság átlag 12,000 főnyi volt ugyan, de a zsoldos lovasságot 30,000 főnyire, vagy még többre is becsülhetjük. A hűbéres és kalandor lovasság figyelembevételével nem tarthatjuk mesék országába utasítandónak a török hadsereg létszámáról szóló egykorú 200,000-es vagy még nagyobb számokat sem.

Végül a szultán bevételeinek részletei közt a legmegbízhatóbbnak talált harácsadó összegéből a keresztyén háztartások számát a török birodalom területén — Egyiptom, Sziria és Mezopotámia kivételével legalább 1,500.000—2,000.000-ra becsülhetjük. Ha egységesen 40 akcsét fogadunk el harácsnak háztartásonként, akkor ez a szám 1,900.000—2,500.000-re emelkedik, s talán nem is követünk el hibát, ha ezeket a nagyobb számokat fogadjuk el. Ha t. i. a kivetés is nagyobb volt átlagban 40 akcsénál, akkor is ott van ellensúlyként a harács alá vetett lakosságnak az a része, amely nem a szultán kasznájába, hanem a különböző mecseteknek fizette azt az adót. Ha minden háztartásra 5 lelket számítunk, akkor Szolimán birodalmának keresztyén lakosságát 9,500.000—12,500.000 lélekre becsülhetjük. Ha a mohamedán lakosság számát a keresztyén lakosság felénél valamivel kevesebbre tesszük, akkor az összes lakosságot 14—18 milliónyira tehetjük.

16 milliónyira becsülik e korban Franciaország, 20 milliónyira a német birodalom, 7-re Spanyol-, 5-re Angolország lakosságát. A megosztott német birodalmon kívül tehát csak az egy Franciaország vetekedett népszámra a török birodalommal, — de alattvalóinak vagyona és élete

³⁵ 1541 márc. 30.

fölött a francia király sem rendelkezett olyan korlátlanul, mint a szultán. És a szultán birodalmának csak egy része az, amelynek lakosságát 14—18 milliónyira becsültük. Nincs itt figyelembe véve a korlátlanul alájackett Szíria, Mezopotámia, Egyiptom, Arábia, és nincsenek figyelembevételre hűbéres uralkodók: Krímia kánja, az északafrikai kalóz-államok, a keresztyén hűbéreseik.

A szorosabb értelemben vett török birodalom (Anatolia és az európai közvetlen birtok) területe nagyobb, — török melléktartományokat beszámítva a szultán alattvalóinak száma is lehetett közel annyi, mint a német és francia birodalomé együtt, — az utóbbinak, t. i. a szultán fenhatóságát elismerő összes országoknak területe az összes román-germán államok együttes területével is fölért. Nem pusztán műveletlenségből származott a szultán rabjainak gögje, s nem kellett túlzott elbizakodás ahhoz, hogy — különösen a francia király szövetségében — a szultán pl. 1543-ban az egyetemes keresztyénség ellen Spanyolországtól—Lengyelorszáig terjedő arcvonalon intézzen támadást.

Török Pál.

A WITTENBERGI EGYETEM ÉS A MAGYARORSZÁGI KÁLVINIZMUS

Pokoly József közel három évtizeddel ezelőtt vetette fel a kérdést: mit köszönhet a magyarországi kálvinizmus Wittenbergnek? Figyelemre méltó megállapítása, amely a kérdést felvetette s amely nem váltott ki komolyabb tudományos visszhangot, így szólt:

„Azok az ifjak, akik Wittenbergből 1550—1552 után tértek vissza hazánkba, már nem voltak többé szigorú lutheránusok. Melanchton hatása alatt állottak és tőle az ő — ezen időben már határozottan kifejezésre jutott — kryptokálvinizmusát szívták magukba. A melanchtoni kryptokálvinista iránynak lehet betudnunk azt, hogy a század ötvenes éveiben, 1550—1560 között, a Duna és a Tisza-vidéki magyarság szinte észrevétlenül reformátussá lett. Bármily különösen hangozzék is: az a valódi tény, hogy hazánkba úgy a lutheri, mint a kálvini reformáció egyaránt Wittenbergből származott át.”¹

Még fontosabbak *Pokoly* megállapításai közül a következők, amelyeket jegyzetben, mint mellékéseket szögezett le:

„A magyarországi református egyház tehát nem is Genfre, vagy Zürichre, hanem Wittenbergre viszi vissza a maga eredetét. Ez az eddig figyelmen kívül hagyott körülmény a magyarországi református egyház beltörténetének számos homályos pontjára fényt derít, különösen az egyházszervezet és a szertartások kérdésében.”²

Pokoly idézett állításai hivatva voltak arra, hogy a magyar kálvinizmus történetének kutatásához alapvető új szempontul szolgáljanak. Az ezekből folyó kérdések: hogy valóban személyes hatásra, Melanchton tanítására vezethető-e vissza a wittenbergi magyar hallgatók elhajlása 1546, Luther halála után a lutheri tantól? Kálvinizmust, kryptokálvinizmust, vagy csak kevésbé szilárd alapú lutheranizmust hoztak ifjaink haza? Mi és mennyi volt az a lutheri tanokból és külsőségekből, amit utóbb sacramentarius irányú fejlődésüknél is megtartottak? Miért csak a magyar anyanyelvű hallgatóknál tapasztaljuk azt, hogy könnyen

¹ *Pokoly József*: Az erdélyi református egyház története, I. köt. 120. l. Bp. 1904.

² i. m. 121. l.

eltérnek itthon a lutheri tanoktól? stb. stb., mind olyan kérdések, amelyek megoldatlanul, vagy éppen figyelmen kívül nem hagyhatók, ha tisztán akarunk látni a magyarországi kálvinizmus genezisének kérdésében.

Sajnos, Pokoly felismerte ugyan a kérdéseket, de maga nem foglalkozott azok további kifejtésével. Hatása pedig alig volt. Mikor mintegy két évtizeddel később Zoványi Jenő összefoglalóan és kimerítően megírta a magyarországi reformáció 1565-ig haladó történetét,³ bár a wittenbergi egyetemről többször is említést tett, figyelmen kívül hagyta, illetve nem is érintette a Pokoly által felvetett gondolatokat.

A magyar protestáns egyháztörténetírás kétségtelenül nehezebb helyzetben van, ha Pokoly megállapításait adatszerűen akarja alátámasztani. Iskolatörténeti kutatásaink ugyanis csak azt tartották feladatuknak, hogy névsorokat közöljenek, de nem mélyedtek el annak vizsgálatába, hogy a külföldre ment hallgatók kiket hallgattak, mily eredménnyel dolgoztak és miként éltek odakint. Pedig ezek ismerete nélkül lehetetlen helyes feleletet adni egyes külföldi egyetemeknek a magyar hallgatókon keresztül hazánkra gyakorolt hatásának kérdésére. A wittenbergi egyetem magyar hallgatóival sem foglalkozott behatóbban a magyar tudományosság. Így nem adhatott feleletet arra sem, hogy valóban milyen téren és hogyan hatott a magyar reformációra ez a nagyon szorgalmasan látogatott egyetem. Az iskolatörténeti előmunkálatok hiánya miatt a Pokoly-féle megállapítások igazolására az egyháztörténet nem tudott vállalkozni.

Következőkben igyekezni fogok a wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak ottani életkörülményeit vizsgálva tisztázni, hogy Pokoly megállapításai mennyire helytállóak s felelni arra a már rég nyitott kérdésre, hogy szükséges-e a magyarországi kálvinizmus genezisének vizsgálatánál az eddig mellőzött Wittenberg-kutatás széleskörű kiépítése, vagy sem.

Vizsgálatom a következő kérdésekre felel: Wittenberg közvetítette-e tényleg hozzánk a reformáció genfi irányát? Ha igen, akkor ez Melanchton kryptokálvinizmusának volt-e az eredménye, vagy más körülmények is közrejátszottak? Mik voltak ezek az egyéb hatótényezők? Miért szorított a Wittenbergben tanuló ifjak közül csak a magyarokra a lutheri tanoktól való elhajlás készsége?

A wittenbergi egyetem nagy fellendülése az ott működő *Luther Márton* hatására vezethető vissza. Nem hiába parentálta el August Schurf, az egyetem rectora ily szavakkal rectori hirdetményében, melyben a hallgatóságot Luther végtisztességére meghívta: „Ita vere inter nos Princeps Dei fuit D. Martinus Luther.”⁴ Valóban mint „Princeps Dei” emelte korá-

³ Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. Év nélkül.

⁴ Scripta publice proposita a professoribus in Academia Wittenbergensi. Wittenberg. 1553. 150. l.

ban páratlan magasságra és jelentőségre az akkori legelső tudományt, a theológiát s tette így a wittenbergi egyetemet is kora irányító és vezető főiskolájává. Halála után mérhetetlen űr maradt utána. Volt ugyan tudományosabb, filológiaiilag felvértezettebb utód, aki az egyetem hírét és tudományos szintjét fenntartotta: Melanchton személyében, de Luther páratlan egyénisége, mely teljesen idegen volt a humanizmustól, pótolhatatlan volt. Luther halálával új fejezet nyílt meg a wittenbergi egyetem életében. Az egyetem történetírója, *Friedensburg* ezt a kort a kryptokalvinizmus korának nevezi.⁵ Ez a korszak egybeesik a kálvinizmus magyarországi felbukkanásával és elterjedésével. A terjesztők majdnem mind Wittenbergből tértek haza. Kézenfekvőnek látszik tehát Pokoly állítása, hogy összefüggésnek kell lennie a Luther ellenőrzésétől felszabadult, kiegyezésekre és kiegyenlítésekre mindig hajlamos Melanchton önálló működése és a magyarországi kálvinizmus megszületése között.

Legelőször is arra kell felelnünk, hogy nem voltak-e közvetlen kapcsolatok Magyarország és a reformáció svájci ága között Melanchton önálló működését megelőzően már, vagy vele egyidőben. Erre vonatkozóan igen kevés adatunk van.

Az adatok kis száma mellett azok időbeli szétszórtsága miatt sem lehet pontos képet adni arról, hogy a svájci reformáció kezdetben milyen utakon jutott hazánkkal kapcsolatba, de a későbbi kapcsolatok útjáról már megnyugtatóbb felelet adható, amelyet lényegében esetleg még előkerülő újabb adatok sem változtatnának meg. Fejtegetéseim első felében, amikor az egyháztörténet eddigi anyagának tanulságait veszem Pokoly szempontjából revízió alá, a dolog természetéből kifolyóan Zoványi adatain kell haladnom.

Először 1544-ben találkozunk azzal a jelenséggel, hogy egy magyar személyes kapcsolatot keres a svájciakkal. *Pesti Macarius* János, ki 1540-ben íratkozott be a wittenbergi egyetemre, 1544 tavaszán Speieren át Strassburgba ment, ahol *Bucert*-től kért és kapott egy az ő úrvacsoratajáról szóló hitvallást, majd Zürichben *Bullinger*-rel lépett érintkezésbe. Onnan Konstanzba ment, majd Augsburgba, előbbi helyen *Blaurer*-rel, utóbbiban *Musculussal* ismerkedett meg. Útjából Wittenbergbe visszatérve azonban ismét Luther tanait fogadta el.⁶

Még ez évben egy magyar diák, bizonyos *Belényesi* Gergely kereste fel magát Kálvint, mint arról egy a látogatás után Strassburgból Kálvinhoz írt levele tanúskodik.⁷ Belényesi — levelének bizonyysága szerint — 1542 óta tar-

⁵ W. *Friedensburg*: Geschichte der Universität Wittenberg. Halle a. S. 1917. (V. Kapitel: Übergang an die Albertiner. Der Kryptokalvinismus in Wittenberg.)

⁶ Zoványi: i. m. 284 l.

⁷ Corpus Reformatorum. XXX. k. 52 l. S. Szabó József: A Kálvint meglátogató magyar. Protestáns Szemle, 1909. 259. l.

tózkodott külföldön. Hogy volt-e Wittenbergben, nem tudjuk, mert neve az egyetem anyakönyvében nem fordul elő. Szinte kizártnak tartom azonban, hogy három évi külföldi tartózkodása alatt Wittenbergben nem fordult volna meg. Nem tudunk arról sem, hogy valamelyik másik egyetem hallgatója lett volna. Ez vagy arra mutat, hogy nevét valamely egyetem anyakönyve felismerhetetlenségig torzítva őrzi, vagy pedig nem tartózkodott huzamosabb ideig egy helyen sem. Mindkét esetben a valószínűség hitével gondolhatunk arra, hogy Wittenbergben is megfordult, mielőtt Genfbe ment volna.

1551-től *Fejértói* János, a magyar kancellária titkára levelezett *Bullingerrel*, sőt már előbb *Musculussal* is váltott levelet.⁸ Hogy *Musculus* milyen közvetítéssel lépett érintkezésbe, nem tudjuk. *Bullingert* azonban ismeretlenül, közvetítő nélkül kereste fel soraival. Hogy valaha wittenbergi hallgató lett volna, arra nézve semmi adatunk nincs.

Bár az ilyen kimutatható érintkezések igen szórványosak, mégis alkalmasak voltak arra, hogy a helvét sacramentarius irány elveit propagálják Magyarországon. Már *Pesti Macarius* kapott egy urvacsorával foglalkozó hitvallást, amely *Zoványi* fellevése szerint azonos lehet azzal, amelyet *Heltai Gáspár* 1550-ben közre is adott.⁹ *Macarius Bullingert* is kérte, hogy az urvacsoráról szóló véleményét foglalja számára írásba. 1551-ben *Fejértói* kérésére *Bullinger* küldött is egy „az összes vallási kérdésekről részletes fejtegetéseket tartalmazó tájékoztató íratot, tulajdonképpen egy gyakorlati és apologetikus részletekkel is bővített egész dogmatikát”.¹⁰

1554-ből is tudjuk, hogy egy magyar *Strassburgból* *Genovába* menve, *Vermigliótól* levelet vitt *Kálvinnak*.¹¹ Az illető gyilkosság áldozata lett az úton. Hogy megfordult-e Wittenbergben, nem tudhatjuk.

1556-tól kezdve tudunk *Huszár Gál* és *Bullinger* levelezéséről is. *Huszár* ifjúságáról nem tudunk semmit s így nem tudjuk, hogy megfordult-e Wittenbergben. *Bullingerrel* ő is közvetítő nélkül lépett levelező viszonyba.

A svájciak irodalmi térfoglalására jellemző, hogy *Vizkeleti* lévai plébános 1561-ben *Luther*, *Melanchton* és *Brenz* könyvei mellett *Bullingerét* is tanulmányozta.

Az eddigi adatokból kétségtelen, hogy még *Luther*, majd *Melanchton* életében közvetlen kapcsolatai voltak a svájci reformátoroknak ha-

⁸ *Zoványi*: i. m. 291. l., *Erdős Károly*: *Bullinger Henrik és Fejértói levelezése*. Debrecen, 1913., *Ráth György*: *Bullinger Henrik és a magyar reformáció*. Irodalomtört. Közl. 1896. 42 l.-tól.

⁹ *Zoványi*: i. m. 291. l.

¹⁰ U. o. 331. l.

¹¹ U. o. 298. l.

zánkkal s így a kapcsolatokat nemcsak Wittenberg közvetítette. Wittenberg döntő közvetítő szerepe Svájc és Magyarország között a személyes kapcsolatok terén *Melanchton halála után* veszi kezdetét. Ennek igen kézenfekvő a magyarázata. Luther halála után annak tekintélyét majdnem csorbitatlanul örökölte Melanchton. A Wittenbergben tanuló ifjak nem érezték szükségét annak, hogy helyette más tekintélyhez forduljanak. Ennek közvetlen szüksége csak Magyarországon élt, ahol bizonyos kérdésekben tul akartak jutni Melanchtonon, tehát szükségük volt Bullingerék auktoritására. Melanchton halála után már nem volt Wittenbergben olyan tekintély, akinek szava kétségtelenül döntő súlyú lett volna. Azok a wittenbergi magyarok tehát, akik ekkor kétségek közé jutottak, kényszerítve voltak az élő tekintélyekhez fordulni, akik ekkor már kizáróan a svájciak: Kálvin, Bullinger, majd Béza voltak.

Ezzel magyarázhatjuk, hogy 1561-ben a krasznai *Kaprophontes* Ferenc Wittenbergből felkeresi soraival *Kálvint*.¹² „A munkát a hős Luther kezdette” írja „de Ön vitte azt felséges tökéletességre.” Kaprophontes Stancarus tanai ellen kért támogatást Magyarország számára Kálvintól. Melanchton életében erre nem lett volna szükség, mert 1553-ban maga Melanchton is fellépett Stancarus ellen „*Responsio Philippi Melanchtonis de controversiis Stancari*” c. művében s azt a brassaiak még abban az évben utána is nyomtatták.¹³ Most azonban már csak Kálvintól lehetett segítséget várni, aki már addig is két művel írt Lengyelország támogatására Stancarus tanai ellen.

A következő évben (1562) szintén Wittenbergből keresi fel *Bullingert* Szöcs Lukács, aki hasonlóképen a stancarismus ellen kér cáfolatot a magyar egyház segítségére.¹⁴

Thuri Mátyás személyesen is felkereste Bullingert, akit az Béza ajánlata folytán roppant szívesen fogadott, mint azt Thurinak Bullinger társához, Wolfiushoz 1568. márciusában Wittenbergből írt leveléből tudjuk.¹⁵

Wittenberg közvetítése Svájc és Magyarország között állandósult. A XVI. században Genfben a következők fordultak meg hazánkból: 1566-ban Szikszai Hellopaeus Bálint és Thuri Mátyás, 1570-ben Skarica Máté, 1572 körül Paksi Mihály, 1580-ban Horváth Gergely és Polianii Mátyás, 1584-ben Enyedi György, 1596-ban Szenci Molnár Albert. Ezek közül Szikszai, Thuri, Skarica, Paksi és Szenci Molnár Wittenbergen át jutottak Genfbe s a legnagyobb részben utóbb vissza is tértek Wittenbergbe. Még

¹² Szabó József: Egy magyar ifjú levele Kálvinhoz. Prot. Szemle 1911. 95. l.

¹³ Zoványi: i. m. 353. l.

¹⁴ U. o. 364—365. ll. Erdélyi Prot. Közlöny 1878. 523. l.

¹⁵ Ráth: i. m. 52. l.

javulna az arány, ha hitelt adhatnánk azoknak a kései feljegyzéseknek, amelyek szerint Szegedi Gergely és Thuri Pál Kálvin életében megfordultak volna Genfben, mert mindketten a wittenbergi egyetemnek voltak a hallgatói.

Első kérdésünkre tehát azt felelhetjük, hogy Magyarország és a svájci reformáció között kezdetben a helvét irányt közvetítő összeköttetés nem szorítkozik Wittenbergre, hanem megvolt a maga független útja is. Melancthon halála után azonban ez az összeköttetés majdnem kizáróan wittenbergi közvetítéssel tartatott fenn. Véleményem szerint ugyanis Wittenberg egyeteme a tradíciók ereje folytán megmaradt ugyan a leglátogatottabb egyetemnek, de a vallási kérdésekben a döntő tekintély súlya átszállt Bullingerre, Kálvinra, majd Bézára.

Ez az eredmény ellentmond Pokoly azon tételének, hogy a hazai kálvinizmus kizáróan Wittenbergre megy vissza és azon állításának is, hogy maga Melancthon, illetve az ő kryptokálvinizmusa lett volna a kezdeményező közvetítő. Adataink az ő szerepére nézve különben is igen érdekesen oszlanak meg.

Melancthon már 1540-ben, az ágostai hitvallás módosított alakjában engedményeket tett a svájci iránynak. Ezáltal kétségtelenül alkalmat szolgáltatott arra, hogy a vita anyagát közelebb hozva, az általánosabban ismertté legyen. Melancthon utóbb egyre jobban vesztett tekintélyéből. Zoványi is úgy látja, hogy a lipcsei interim, a synergista vita és más tanbeli ellentétek nemcsak az ő tekintélyét csökkentették, hanem másokat is fellováltak arra, hogy bátorságot és szabadságot véve maguknak, önálló véleményt nyilvánítsanak.¹⁶ Ez a szabadság, amely Melancthon humanista és kiegyenlítő lényéből fakadt, sokkal súlyosabb példaadás volt, mint az ő hol kétségtelennek látszó, hol erősen bizonytalan kryptokálvinizmusa.

A wittenbergi egyetemi könyvtár már elég korán igen tekintélyes könyvanyag felett rendelkezett. Már az Ernest-korszak végén 1040 theologiai, 562 jogi, 545 orvosi, 964 filozófiai és 21 zenei mű volt benne felhalmozva. Az anyag gyűjtése igen szabadelvű volt. Így például 1539-ben megszerezetett György szász herceg hagyatékából a Luther ellenes iratok gyűjteménye is.¹⁷ A könyvtár még ma is együttlevő theologiai anyagát a helyszínen átnézve győződtem meg róla, hogy a különböző szektárius mozgalmak irodalma megvolt benne. A meghatározott időben a professzoroknak és a hallgatóknak egyaránt nyitva álló, cenzuramentesen összegyűjtött anyagú könyvtár és a Melancthonra visszavezethető egyéni szabá-

¹⁶ Zoványi: i. m. 287. l.

¹⁷ Friedensburg: i. m. 238–239. ll.

dosság, önállóság voltak — szerintem — elsősorban okai annak, hogy Wittenbergben is otthonos lehetett a svájci iránnyal való foglalkozás.

Emellett magának Melanchtonnak az előadásai is hozzájárultak bizonyos esetekben ahhoz, hogy a hallgatók közelebb kerüljenek a svájci, mint a lutheri tanokhoz. Erre két példánk is van. Szegedi Gergely 1557-ben hazatérve Wittenbergből Kassára ment, ahol a városi tanács meghívására többször prédikált. Szegedi állásfoglalása a vitás kérdésekben megbotránkoztatta a hithű lutheránusokat. Szegedi védekezésül azt hozta fel, hogy ő Melanchton felfogása szerint hirdette az igét.¹⁸ Bizonyos Amicinus Titus pedig, akit 1555-ben Wittenbergben szenteltek pappá és 1561-ben került Brassóba, egy csomó svájci szellemű változtatást hozott be a szertartásokba, amiért távoznia is kellett.¹⁹

Ez a két eset arra vall, hogy egyesek valóban Melanchton kryptokálvinista hatására fogadták el a helvét szellemű tanítást. Sajnos, a ma távlatából nem állapítható meg, hogy Melanchton ezekben az esetekben kétségtelenül a svájci tanítások mellett foglalt-e állást s így hatott, vagy pedig nem egészen világos állásfoglalását magyarázták egyoldalúan félre. Egyéb adataink miatt az utóbbi eset látszik valószínűbbnek.

Melanchton állásfoglalása ugyanis, amikor az nyilvános volt, sohasem volt nyíltan és kétségtelenül a svájciak javára szóló. Érezték ezt Magyarországon is, mert hisz 1557 őszén Huszár Gál arra kérte Bullingert levelében, birja végre rá Melanchton az urvacsora terén nyílt szinvallásra, mert alakoskodásával rengeteg bajt okoz.²⁰ Amikor pedig szinvallásra került a sor, Melanchton inkább a lutheránus álláspont mellett foglalt állást. Mikor 1558 januárjában Melanchtont megkérdezték az erdélyiek bizonyos kérdésekben, felelete gondosan kerülte a kényes kérdésekben való határozott állásfoglalást, s inkább arra törekedett, hogy az egyetértést segítse elő, mintsem hogy az ellentéteket mélyítse el határozott egyoldalú állásfoglalással. Amikor Melanchton halála után, 1563-ban egy vita kapcsán újra Wittenberghez fordultak Magyarországról döntésért, az egyetem viszont határozottan a lutheri tanok mellett foglalt állást.²¹

Tehát Melanchton inkább mint a kiegyenlítésre törekvő képviselője hatott és segítette elő a svájci irány ismeretét a wittenbergi egyetem magyar hallgatói között. Az egyetem maga, függetlenül Melanchtontól, természetesen a lutheri hagyományokat próbálta őrizni. A legjellemzőbb a wittenbergi légkörre Thuri Pál kijelentése, aki 1563-ban Sátoraljaujhelybe Perényi Gábor elé idéztetvén azt állította, hogy ő és társai „nem tá-

¹⁸ Zoványi: i. m. 322—326. ll.

¹⁹ U. o. 391. l.

²⁰ U. o. 327. l.

²¹ U. o. 414 l.

volodtak el az ágostai hitvallástól, sőt a *Beza dolgozatát éppen ennek a bővebb kifejtéseként fogadták el.*²² Bizonyosságul a lipcsei és wittenbergi teológusokra hivatkozott! Kétségtelen ebből, hogy Melanchton hatása elsősorban és majdnem egyedül abban mutatkozott, hogy hallgatói elvesztették érzéküket és bizonyosságukat a tiszta lutheri tanokkal szemben s egyidejűleg kriticismusuk is megszűnt a svájci tanításokkal szemben.

Második kérdésünkre ezekután azt kell felelnünk, hogy Melanchton kryptokalvinizmusa nem példaadásként, azaz közvetlenül szolgálta a svájci reformáció érdekeit, hanem közvetve, amennyiben annak a hatására tűnik el a kevésbé iskolázott, most tanuló ifjak előtt az éles választóvonal, amely a wittenbergi és a helvét reformációt elválasztotta egymástól s így a hallgatók megkezdték a két irány elemeinek önhatalmú és öntudatlan összevegyítését. A tanbeli bizonytalanság és lelki kétség, amellyel telítve tért vissza Melanchton önálló működésétől kezdve a magyar ifjúság Wittenbergből, tette utóbb itthon alkalmassá a volt tanítványokat, hogy Genf mellé álljanak. Így lett Melanchton lelki előkészítője reformátoraink helvetizmusának. Melanchton nem kryptokalvinistákat nevelt, ami szintén egy merev álláspont elfoglalását jelenti, csak nem nyújtott szilárd alapot, míg azelőtt Luther azt a biztos alapot meg tudta adni.

A Zoványi által felhasznált anyag alapján tehát nem lehet Pokoly megállapításait helyesbítés nélkül elfogadni, hanem azt az alábbi értelemben kell módosítanunk:

Kezdetben hazánkban a reformáció mindkét irányának van közvetlen összeköttetése is eredeti forrásával. Melanchton halála után azonban, amikor Wittenberg teológiai tekintély nélkül marad, Wittenberg az akaratlan közvetítő szerepét Svájc felé úgyszólván teljesen kisajátítja. Melanchton önálló működése elmosta a tiszta lutheri tan határát és a helvét tanítással szemben fennálló ellentétének hangsúlyozását s így az utóbbival való foglalkozás Wittenbergben természetes lett, annál is inkább, mert Melanchton auctoritásának csökkenése arányában lett egyre erősebb az egyéni magyarázás szabadossága. Így lettek a saját lábukra állított hallgatók utóbb itthon a genfi irány befogadói és hirdetői. Bár Wittenbergből jöttek haza, már nem hozták magukkal az egyetem lutheri korszakának szilárd álláspontját. A Wittenbergből származott kálvinizmus helyett a Wittenbergből megerősített kálvinizmusról kell tehát beszélnünk. A megváltozott Wittenberg és az önálló Melanchton tette fogékonyakká a lelkeket arra, hogy itthon támogatás nélkül, önállóan a már előbb elszórt sacramentarius kísértések között ők is a svájci reformációhoz álljanak át.

²² U. o. 413. l.

A kérdés lényege most már az lesz, hogy miért nem maradt meg a magyar hallgatók zöme a lutheri tan mellett akkor, amikor a választás a saját kritikájára lett bízva? Itt játszik szerepet egy eddig figyelmen kívül hagyott, nem vizsgált faktor, amelyet Zoványi sem vett figyelembe s amelyre nem is volt adata. Mi volt ez a hatótényező, amely ifjainkat ép Wittenbergben jegyezte el Genffel? Erre a választ az iskolatörténeti kutatás adja meg. Előre kell bocsátanom, hogy a romantikus történet szemlélet szereti erre a kérdésre azt felelni, hogy a kálvinizmus jobban megfelel a magyar léleknek, mint a lutheranizmus. Ez az állítás azonban csak utólagos tetszetős belemagyarázás, a dolgok kezdetén egy egészen banálisnak nevezhető tényező és nem ez játszotta a döntő szerepet.

Vizsgálva a Wittenbergben tanult magyar ifjak tanulmányait és életkörülményeit, arra az eredményre jutottam, hogy azok az ifjak, akik magyar vidékről mentek ki, bár éveket töltöttek odakint, *nem tanultak meg németül*. A német nyelv nemismerése és meg nem tanulása pedig sokkal komolyabb következményekkel járt, mint azt első pillanatban gondolnók.

A német nyelv nemismerésének számos adattal való részletes alátámasztása meghaladná e tanulmány eleve megszabott terjedelmét. Ezért az erre vonatkozó részletes bizonyítást máshol adom közre.²³ Itt csak rövidre fogva ismétlem kutatásom eredményét, utalva máshol kifejtett előadásomra, amely az itt elmondandókhoz mintegy okmánytárul szolgál.

Hogy a magyar vidékről kikerült magyar ifjak nem tudtak németül, azt több közvetlen adat mellett számos közvetett adat is bizonyítja. Saját vallomásukból tudjuk, hogy sem Dévai Biró Mátyás, sem Erdősi Sylvester János nem tudtak németül.²⁴ A Luther féle úgynevezett asztali beszélgetések több helyen feljegyezték a magyarokról, hogy megkérték Luthert, mivel nem tudnak németül s nem értik a szöveget, szolgáltatassa ki nekik az úrvacsorát latinul.²⁵ Ugyancsak az asztali beszélgetések jegyzik fel, hogy egy magyar Luthert csodálatos, helyén nem való és felesleges kérdésekkel terhelte. Az a vélemény, hogy a szóban forgó magyar nem értette meg jól Luthert, mert az előadásaiba az előadás élénkítésére gyakran egész hosszú német mondatokat fűzött.²⁶ Legutóbb már az a kérdés is felmerült, hogy vajon mennyire értették meg, vagy értették félre Luthert a németül nem tudó magyar hallgatók.

²³ „A wittenbergi egyetem magyar hallgatóinak idegen nyelvismerete a XVI. században.” Megjelenik az Egyet. Philol. Közlöny 1932. évfolyamában.

²⁴ Payr S.: Dévai Mátyás Luther Márton házában. Prot. Szemle. 1917. 633. l. és a Sylvester féle „Grammatica Hungaro-latina” 1539-es kiadásának D4 levele.

²⁵ Tischreden. Weimari kiadás. IV. köt. 27, 28, 8., 11.

²⁶ Wiczián Dezső: Luther tanulmányok. I. Luther mint professzor. Bp. 1930. 21 és 88. 11.

Amikor a schmalkaldeni háború után a wittenbergi egyetemet fenyegető fegyveres veszély elmúlt, Melanchton, „mivel sok magyar nem értette a templomban a német beszédet”, bevezette házába azok számára a vasárnapi evangéliumok ünnepnaponkénti latinnyelvű magyarázatát. Ezekből nőtt ki utóbb a „Postilla” című kötet.²⁷

Már ezek az első forrásból származó közvetlen adatok is rávilágítanak arra, hogy a magyar ifjak előtt mennyire ismeretlen maradt a német nyelv. Még kétségtelenebbé válik ez akkor, ha a közvetett adatokat vizsgáljuk.

A Wittenbergbe ment ifjak két célból keresték fel a várost. Vagy hogy egyetemére beiratkozzanak, vagy hogy egyházában avattassák magukat lelkészekké. Ez utóbbira a wittenbergi egyház auktoritásának elnyerése végett volt szükség. A XVI. században ezernél több hallgatója volt az egyetemnek és háromezren avattatták magukat lelkésszé. Mivel sokan beiratkozás nélkül avattattak fel, mintegy ezerkétszázra tehetjük az e században Wittenbergben járt magyarországiak számát.

A lelkésszé avatottak névsorának²⁸ vizsgálatánál azonnal szembejűnik, hogy azok között elenyészően csekély számú a magyar, különösen pedig az olyan, ki nem nemzetiségi vidékről való. Ezt is nagyrészt a német nyelv nemismerésére lehet visszavezetni.

Igen tanulságos volt átvizsgálnom ebből a szempontból a wittenbergi egyház levéltárában fennmaradt XVI. századi házassági és keresztelési anyakönyveket. A század folyamán elég szép számban fordul elő ugyanis, hogy magyarországi hallgató lesz a keresztapja valamelyik polgári újszülöttnak. A keresztapák között azonban keresve sem találunk nemnémetet, illetve magyart. Egyetlen kivétel báró Forgách Mihály, aki azonban főúri nevelésével hozta magával a német nyelv ismeretét. Több hazánkfia házasságra is lépett Wittenbergben. Ezek között egyetlen magyar anyanyelvű sem található.²⁹ Nem fordul elő magyar a tömértelen egyetemi hallgató törvénytelen apák között sem. A keresztelő és házassági anyakönyvekből megállapíthatjuk, hogy a magyarok nem kerültek társadalmi összeköttetésbe a város polgárságával, csak a nem magyar magyarországi hallgatók. Ez a tény is arra vall, hogy a gátló körülmény a polgárság anyanyelvének nemismerése lehetett.

Nem véletlen az sem, hogy a XVI. századból ismert egyetlen oly

²⁷ Postilla Melanchtoniana. Heidelberg. 1594. 3. jelzetű levél.

²⁸ Az u. n. „Wittenberger Ordinierterbuch” magyarországi anyagát kiadta Prónay és Stromp „Magy. Evang. Egyháztört. Emlékek”. I. köt. 1—147 ll., magam a hiányos kiadás hibáit és hiányait a wittenbergi egyházi levéltár eredeti kéziratáról pótoltam.

²⁹ Az idevágó anyagot említett kiegészítő cikkemben közlöm.

„Stammbuch”, amelybe magyarok is írtak emléksorokat, szintén nem német diák tulajdona volt.³⁰

A közvetett adatok további halmozása helyett egy igen fontos s eddig senki által észre nem vett körülményre kell felhívnom a figyelmet. Ismeretes, hogy a wittenbergi egyetemen elég korán (1555) megalakult a magyar ifjak társasága, amely szigorú szabályok között élt. Azonban senki sem vette észre, hogy ez a társaság *határozottan nemzeti jellegű volt*. Összehasonlítva az egyetemre beíratkozottak névsorát a társaságba belépettek névjegyzékével, azt látjuk, hogy a társaságba az egész század folyamán csak a kétségtelenül magyar anyanyelvűek léptek be, a nem magyar anyanyelvű hallgatók azonban nem. A nemzeti jelleg magából a társaság szabályaiból is kiviláglik, de egész világossá lesz a névsorok összevetéséből.³¹

A nem magyaroktól való szigorú elzárkózás nemcsak előmozdítója volt annak, hogy a német nyelvre ne szoruljon rá a magyar ifjú, de elősegítette a magyarok elidegenedését a lutheri tantól is. Elég csak arra hivatkoznom, hogy a Kálvinnak és Bullingernek író két wittenbergi magyar, valamint a Wittenbergből Genfbe ment magyarok valamennyien tagjai voltak a wittenbergi magyar társaságnak. 1592-ben az egész társaság vizsgálat alá vonatott s elítéltetett a kálvinizmus vádja miatt. Az ekkor felvett jegyzőkönyv tanulsága szerint a tagok akkor sem tudtak németül.

A németül nem tudó s egymással együttélő magyar ifjakat az eddig taglalt okok mellett a német nyelv nemismerése is sodorta a kálvinizmus felé.

Hogy a latin nyelv tudományos uralma idejében a magyar ifjak Wittenbergben inkább a holt görög és héber nyelvekkel igyekeztek közelebbi ismeretségbe kerülni, mint az élő (nemzeti) német nyelvvel, az természetes dolog volt. Nem vették észre, hogy ép a lutheranizmus, amelynek megismerése céljából keresték fel Wittenberget, szakított — egy évezred után elsőnek — a latin nyelv tudományos kizárólagosságával és a teológia tudományát az élő német nyelven hirdette írásaiban.

A lutheranizmus a gyakorlatban tömegmozgalom volt, amelynél a tömegek meggyőzése legalább oly fontos volt, mint a mozgalom tudományos, dogmatikus megalapozása. Ez okozta azt, hogy a lutheranizmus korai irodalma a német nyelvet előbbre helyezte a latinnál, amelyet úgy szólván csak a dogmatikus kidolgozásnál s a tisztán tudományos jellegűnek tekinthető és latinul provokált vitáknál vett igénybe. Luther maga viszonylag igen keveset írt latinul s azt is inkább dogmatikailag jelenték-

³⁰ „Stammbuch Textor” a wittenbergi Augusteum levéltárában. Részletesen ismertetem a fent idézett helyen.

³¹ Idézett cikkemben szemléltető összehasonlításokat közlök.

telenebb, korábbi idejében. Az ő munkássága tehát csukva maradt a németül nem értő magyar ifjak előtt. Így nem is vehették észre azt a különbséget sem, amely Luther és Melanchton felfogása között uralkodott.

Ezzel szemben a reformáció svájci ága, mely a humanizmusból sarjadt ki, még a közérthető latin nyelven írt. A svájci irány elvontabb, tudományosabb jellegű volt, mint a Lutheré. A svájciak voltak a reformáció logistái. Így megokoltabb is volt náluk a latin nyelv használata.

A németül nemtudó magyarok kezébe már igen korán eljutott hazánkban is a közérthető, latin nyelvű svájci reformációs irodalom. Az első, a sacramentalista irányra való Wittenbergtől független hazai felfigyelések is arra vezethetők vissza, hogy ennek irodalma nyelve miatt közelebb került azokhoz az érdeklődőkhöz, akik itthonról figyelték a külföldi eseményeket, fejleményeket, mint a lutheranus irodalom, ahol egyelőre csak a másodrendű csillagok s a nem elég megbízható Melanchton írtak latinul.

Luther halála után megszűnik az a közvetlen hatás, amit ő a németül nemtudókra többé-kevésbbé latin nyelvű előadásaiban gyakorolt, akik előtt így mégis megnyílt a lutheranizmus legeredetibb forrása. Melanchton — mint láttuk — nem tarthatott vissza senkit az antilutheranus tanok megismerésétől, viszont a harcias, meggyőzni akaró Lutheri-iratok már érthetetlenek voltak a magyar ifjak zöme előtt s azokat élőszóval senki sem közvetítette nekik. Így latin olvasmányaikból, másodrangú Luther munkatársak és elsőrangú svájci reformátorok írásaiból ismerkedtek meg a kérdésekkel. Hogy az utóbbiak hatása erősebb volt számukra, annyira kézenfekvő, hogy nem szorul külön bizonyításra.

Hogy mennyire a latin olvasmányok határozták meg a magyar ifjak későbbi magatartását, arra a legjellemzőbb, hogy mert Melanchton és Kálvin egyaránt szembeszálltak Stancarus tanításával, a magyar társaság is erőteljesen és többszörösen szembehelyezkedett azzal. Felismerték, hogy az veszélyt jelent az „igaz” tanítással szemben. Ez a felismerés azonban magával a Kálvini, Bullingeri és Bézai tanítással szemben kellő irodalmi támogatás híján nem tudott létrejönni.

Ezek alapján bizonyosnak látszik, hogy az a hatótényező, amely arra készítette a Wittenbergben tanuló magyarokat, hogy amidőn maguknak kellett döntenie, vajon mit fogadnak el: akkor a kellően meg nem ismert lutheranizmus helyett inkább egy olyan bizonytalan keveréket tettek magukévá, amelyben a svájci elvek domináltak; az a hatóerő a *német nyelv nemismerése volt*.

Ezt a megállapítást azonban csak a wittenbergi magyar diákok életkörülményeinek beható vizsgálata alapján tehettem meg. A pusztán egyháztörténeti adatok e téren némák.

Ennek alapján felelhetünk arra is, miért oszlott meg Magyarországon úgy a reformáció, hogy a magyarság kevés kivétellel túlhalad a lutheranizmuson, míg a reformációtól érintett nemzetiségeink kisebb jelentőségű kísérleteket mellőzve lutheranusok maradtak.

Mert a hazai németséghez szintén nemzeti nyelven szólt Luther. A Wittenbergben tanult hazai németek és — úgy látszik — tótok előtt így nem volt elrekesztve a lutheri forrás. Számukra ez volt az a konzerváló erő, amely a wittenbergi egyetem kritikus éveiben is megtartotta őket az igazi lutheranizmusnak s felismertette velük, hogy a svájci tanítás lényegesen más; amit pedig a magyar ifjak nem ismertek fel.

A nemzeti nyelven hódító lutheranizmus rögtön a nemzeti nyelvre téréskor megbontotta Magyarországon az addig tudományban egységes közvéleményt s a németség és a többség a német-lutheranus, a magyarság a latin-svájci ág mellé állt. Mindenik ahhoz, amely nyelvében közelebb állt hozzá.

A felekezetek nemzetiségi megoszlásának ez a kézenfekvő magyarázata egyben hangsúlyozza előbbi tételmet is, a német nyelv nemismerésének a kálvinizmus diadalra jutásánál való döntő jelentőségét.

Látjuk, hogy a wittenbergi magyar diákok életkörülményeinek vizsgálata egyháztörténetileg igen fontos megállapításokat eredményezhet. A következő feladatnak annak kell lennie, hogy a Wittenbergből hazatért magyarok irodalmi emlékeit oly szempontból vizsgáljuk, hogy teológiai fejlődésük mikéntje és *alapja* lehetőség szerint tisztáztassék. Így lehetne csupán rekonstruálni azt a kiforratlan, sem lutheránus, sem kálvinista, sem kryptokálvinista alapot, amelyet Wittenbergből magukkal hoztak. Ennek későbbi összevetése Melanchton teológiájával tisztázná csak véglegesen Melanchtonnak a magyar kálvinizmus megerősítésében való szerepét. Természetesen itt külföldi párhuzamok is felhasználhatók, miért is a wittenbergi egyetem és tanítványai közös életének kutatása — túl az egyetem külső történetén — elsőrangú egyháztörténeti jelentőségű feladat. Az egykori egyetemek jelentőségének helyes ítéletét különben is elsősorban a tanítványok s nem a professzorok vizsgálata adja meg, ha az a kérdés, hogy az egyetem mennyire felelt meg nevelő hivatásának.

A wittenbergi egyetemnek a magyarországi kálvinizmus kialakulása körül játszott szerepét az előadottak alapján abban határozhatjuk meg, hogy Wittenbergben a Luther utáni időkben Melanchton hatására lábra kapott a vallási tanok szabados kezelése s mivel a magyar hallgatók németül nem igen tudtak, a latinul író svájci irány hatása alá kerültek. Melanchton halála után a megfelelő lutheránus tekintély hiányában a Wittenbergben tanuló magyarok is Svájc tekintélyeihez fordultak kétségeikben s ettől kezdve a wittenbergi magyar társaság mintegy kizárólagos közve-

títo lett Magyarország és Svájc reformációja között.

Pokoly megállapításait tehát két irányban kellett módosítanom :

a hazai kálvinizmus nem Wittenbergből származik, csak onnan erősödik meg ;

a megerősödésben Melanchton szerepe és hatása mellett jelentősebb tényező volt a német nyelv nemismerése.

Asztalos Miklós.

A VALLÁSALAP KEZDETEINEK TÖRTÉNETE.

A magyar katolikus vallásalap keletkezése részben a magyar király legfőbb kegyúri jogán, részben pedig az egyházi kánonok rendelkezésein alapul. Az egész magyar katolikus egyházra kiterjedő legfőbb kegyúri jog kötelezettségekkel is járt, melyek annak hű gyakorlása esetén nem szorítkozhattak csak az egyes egyházak időről időre felmerülő szükségleteinek kielégítésére. A legfőbb kegyúri jogból származott a magyar királyoknak az a kötelezettsége is, hogy, ha a szükség úgy kívánta, országos és állandó természetű intézményekkel is igyekezzenek a katolikus vallás érdekeit támogatni. Ennek a kötelezettségnek, valamint az egyházi kánonok előírásának, mely szerint az egyház jövedelmeit az egyház és vallás céljaira kell fordítani, óhajtottak királyaink eleget tenni, mikor nagyrészt egyházi eredetű vagyonokból és jövedelmekből katolikus egyházi célokat szolgáló alapokat létesítettek vagy létesíteni igyekeztek.

A magyar katolikus vallásalap létesítése tulajdonképpen II. József nevéhez fűződik. II. József 1782 szeptember 10-én kelt rendeletében fordul elő ugyanis először a vallásalap, „fundus religionarius”, „fundus religionis” elnevezés. De ez alap gyökerei jóval régebbi időbe nyúlnak vissza. Magának II. Józsefnek ez említett rendeletében olvashatjuk, hogy az uralkodó az eltörölt kolostorok minden vagyonát a III. Károly által alapított lelkészi pénztárhoz, a *cassa parochorum*hoz csatolta.¹ A *cassa parochorum*ba viszont III. Károly olvasztotta be, annak 1733-ban való szervezésekor, a „*fundatio Ferdinanda*”-t, vagyis a III. Ferdinánd által 1650-ben a kamarai jövedelmekből szegény katolikus lelkészek eltartására rendelt évi 6000 forintot.²

Azonban még ennél régebbi időben is történtek kísérletek, bár eredmény nélkül, a katolikus vallás céljait szolgáló országos alap létesítésére. Az 1548. évi XII. törvénycikk ugyanis elrendeli az elhagyott monostorok, kolostorok és káptalanok javainak és jövedelmeinek „ludós lelkészek és Isten igéjének igaz hirdetői” javára való fordítását, kiknek azonban köte-

¹ A magyar királyi vallásalap jogi természetének megvizsgálására szolgáló vezérok-mányok. Budapest, 1879. 40. l. XVIII. okmány: „universam abolitorum claustrorum massam praeexistenti cassae parochorum adiecimus”

² Vezérok-mányok. 12. l. VIII. okmány.

lességüké teszi, hogy a népet a régi, igaz katolikus hitben megtartsák az eltávozottakat pedig abba visszavezetni igyekezzenek. A javak felhasználásánál a törvény a felügyeletet a megyéspüspökökre bizza, hozzáteszi azonban, hogyha szükséges, a püspök a királynak is elszámoljon. Bár e törvényt az 1550. évi XIX. törvénycikk is megerősíti, mégsem hajtották azt sohasem végre, csak papíron maradt. Az egyházi javak a XVI. században világiak kezére kerültek s csak Pázmány kezdi meg azok visszaváltását.

Hasonlóképpen eredménytelen volt a második kísérlet is egy országos katolikus egyházi célt szolgáló alap létesítésére. Pázmány katolikus restaurációs munkája előfeltételén, az égető paphiányon akarván segíteni, a kamarával folytatott nehéz küzdelem után Lamormain császári gyónató segítségével kiharcolta II. Ferdinándnál, hogy a főpapi hagyatékok jelentékeny részben papnevelés céljára fordíttassanak. Az erre vonatkozó diploma kiadása előtt ugyanis a kamara, gyakran botrányos módon is, rendesen rátette a kezét a főpapi hagyatékokra. Pázmánynak azonban sikerült kivinnie, hogy II. Ferdinánd 1625 december 25-én kelt diplomájában már csak reményének ad kifejezést, hogy a főpapok a véghelyekről is meg fognak emlékezni végrendeleteikben, de elrendeli, hogy nem családi jellegű ingó vagyonuknak a temetési és egyéb költségek levonása után megmaradt egyik felét a felállítandó magyar papnöveldeire hagyományozzák. Ha pedig ez a papnövelde már tökéletes lesz, az esztergomi érsek és a többi püspökök belátásuk szerint fordítsák a hagyatékból befolyó összegeket rossz állapotban levő plébániák javítására vagy pedig kamatra kiadva papnövendékek nevelésére, vagy szegényebb plébánosok segélyezésére.³ Az 1630. évi nagyszombati nemzeti zsinat el is határozza, hogy a befolyó összegeket a pozsonyi káptalan kincstárában fogják őrizni mindaddig, amíg 10.000 forint egybe nem gyűl, azután pedig kamatra kiadva, a jövedelemből papnövendékeket fognak taníttatni. A pénztár kezelésére a zsinat külön bizottságot alakított. Megigérik a zsinaton jelenlévő kanonokok is, hogy vagyonuk felét szintén papnövendékek nevelésére fogják hagyni. Hiába volt azonban Ferdinánd diplomája, hiába voltak a zsinat határozatai, az alap sohasem jött létre. Maguk a főpapok sem vették figyelembe a zsinat és diploma rendelkezéseit, sajátmaguk által megjelölt egyházi célokra és saját egyházmegyéjük alkalmi szükségleteire igyekezvén hagyni vagyonukat. Később a kamara

³ Vezérokmányok. I. l. 1. okmány. „... media pars in usum erigendi seminariorum, vel postquam seminarium in perfecto statu fuerit, parochiis meliorandis seponatur, vel ad censum collocata summa aliqua alumni clerici educari, vel tandem parochiis in deteriori conditione constitutis subveniri possit, ubi metropolitano Strigoniensi, ac aliis episcopis videbitur”.

is újból igyekezett rátenni kezét a hagyatékokra.⁴ Lipót ugyan 1677-ben megerősítette Ferdinánd diplomáját,⁵ de a helyzeten ez sem változtatott. A végrendeletek végrehajtásával kapcsolatban rengeteg vita és pereskedés keletkezett a klérus, a kincstár és a rokonok között. Ezeknek a megszüntetése szükségessé tette az új rendezést. Így kötötte meg a magyar klérus és az udvari kamara 1702-ben az ú. n. Kollonics-féle szerződést, mely megváltoztatta és újból szabályozta II. Ferdinánd rendelkezéseit.⁶ Ezt az egyezményt az 1715. évi XVI. törvénycikk a törvénytárba is beiktatta. Egyetemes alap azonban ezután sem jött létre a főpapi hagyatékokból. A Kollonics-féle szerződés ugyanis egyenesen kimondja, hogy a hagyatékok egyharmada arra az egyházi célra fordítandó, amire azt az elhunyt kívánja.

Az első állandó, a legújabb időkig fennállott katolikus egyházi célt szolgáló országos alap csak III. Ferdinánd 1647-es, illetőleg 1650-es rendeleteivel jött létre.

III. Ferdinánd alapítványa.

A XVII. század közepén, 1645-ben, abban az időben, mikor a katolikus restauráció a protestantizmussal szemben a küzdelmet tulajdonképpen már megnyerte, mert ekkor a protestantizmus már évtizedek óta nem tudta a Pázmány fellépésével megindult katolikus restaurációt útjában megállítani, a linzi béke súlyosan veszélyeztette a katolicizmus további restauráló munkáját. Ennek a békének, mely a protestantizmus védekező harcában a legmagasabb pontot jelenti, a negyedik pontja következtében rendeli el ugyanis az 1647. évi VI. törvénycikk kilencven templomnak a protestánsok részére való visszaadását s menti fel a XII. törvénycikk a protestánsokat a katolikus lelkészek részére való fizetések alól. E törvények most sok plébánia fenntartását, illetőleg plébános ellátását veszélyeztették s gátolták ezáltal a katolikus restauráció előhaladá-

⁴ Lásd az egész végrendelezési kérdésre Kollányi Ferenc munkáját: A magyar kath. főpapság végrendelezési jogának története. Budapest, 1896. Különösen a 162. s következő lapokat. — A kamara 1675-ben azt állította, hogy II. Ferdinánd diplomája elvesztette érvényességét, mert a főpapok nem feleltek meg a diplomában adott végrendelezési jog feltételének, vagyis annak, hogy végrendeleteikben a véghelyekről sem fognak megfélelkezni. (Az erről szóló kamarai iratot közli Baranyai Béla: Tanulmányok és közlemények a magyar jog-, alkotmány- és köz-történet köréből. II. füzet, 1927, a 138. lapon.) A kamara érvelése alaptalan volt, mert II. Ferdinánd a véghelyekről való megemlékezést nem kötötte ki a diploma érvényességének feltételéül, hanem csak reményének adott kifejezést, hogy a főpapok a véghelyekről sem fognak megfélelkezni.

⁵ Vezérokmányok. 4. l. IV. okmány.

⁶ Vezérokmányok. 6. l. V. okmány.

sát. Ennek a megakadályozása birta III. Ferdinándot még az országgyűlés folyama alatt arra az elhatározásra, hogy a lelkészeket megsegítse.⁷ Még ugyanaz év szeptember 9-én az udvari kamarát, október 6-án pedig a magyar kamarát értesíti arról, hogy a lelkészek ellátására évi 6000 forintot szándékozik kiutalni. Felszólítja mindkét kamarát, jelöljenek meg valamely jövedelmi forrást, melynek terhére ezt az összeget folyósítani lehetne s tegyenek neki erről jelentést. A magyar kamarához küldött rendeletére még sajátkezűleg is ráírja a király: „Az a kívánságom, hogy ezt az ügyet mindenekfölött szíveteken viseljétek, végre is hajtsátok, nehogy a lelkészek szükségét lássanak.”⁸ A kamarák válaszát nem ismerjük, de a nehéz pénzügyi helyzet lehetett az oka, hogy a király csak 1650 aug. 6-án adhatta ki ez irányban alapítólevelét.⁹

Az alapítólevél szerint, melyet a kancellária útján az esztergomi érsek kapott meg, az ország nyugalma és békéje végett kénytelen volt a király a protestánsokat a katolikus lelkészek részére való szolgáltatások alól felmenteni. El akarja azonban kerülni, hogy ennek következtében az

⁷ Ír erről Kazy: *Historia regni Hungariae*. Lib. VI. Tom. II. pag. 107. és őt követve Katona is: *Historia critica*. Tom. XXXII. pag. 437. — Szerintük 5000 forintot szándékozott Ferdinánd az előzőtt papok részére a kamara jövedelmeiből kiutalni.

⁸ Mindkét akta Bécs, Hofkammerarchiv, Hungarn. Sub 1647 okt. 6. Az udvari kamarához intézett rendelet eredeti, a magyar kamarához küldött pedig fogalmazvány. Az udvari kamarához: „Der kaiserlichen anwesenden Hofkamer zuzustellen. Ihre kai. Maj. sich in dem nágsthin gehaltenen hungarischen Landtag, under andern allergnädigst resolvirt, zu Unterhaltung etlicher gewisser Pfarrern daselbst im Königreich Hungarn, sechstausent Gulden darzugeben und weile nun Ihr kai. Maj. annoch allergnädigst entschlossen dis Werk nit erligen zu lassen, sondern die bewilligte sechstausent Gulden auf ein gewisses Mittel, worvon dieselben richtig erhebt werden mügen, zu assignirn. Also ist deroselben allergnädigster Bevelch, dass Sie Hofkammer solchen Mitlen nachsinnen und Ihrer kai. Maj. dis Werk mit dero gehorsambisten Guetachten ganz unanstendig referiren und fürbringen solle. Per imperatorem. Pilsen. 9. Sept. 1647.” — A magyar kamarához: „Bene meminertis qualiter ac quibus de causis in nuperrima diaeta isthic Posonii inter alia clementer decrevimus, ut pro alimentatione certorum parochorum in regno isto nostro Hungariae sex millia florenorum annua, certo loco secure assignari et imposterum effective persolvi debeant ac quidnam porro vobis iam tum ratione necessariae assignationis super certa aliqua fundandae insinuari curevimus. Cui benignae resolutioni nostrae siquidem omnino adhuc inhaeremus et effectum dictae assignationis nunc tandem quantocyus clementer rescire cupimus. Idcirco vobis harum vigore denuo benigne committimus ac demandamus, quatenus negotium hoc nunc omnino indilate collegialiter deliberare, ac nobis desuper ulteriorem informationem vestram una cum adiuncto voto ubinam scilicet annua haec fundatio commode assignari et deinceps secure persolvi poterit: ad benignam resolutionem nostram quamprimum demisse rescribere velitis. Pragae. 6. Octobris 647. Camerae Hungaricae. NB. Caesaris manu propria subscriptum. Intentio mea est, ut hoc negotium prae omnibus aliis cordi habeatis, et ut in effectum deducatis, ne parochi defectum aliquem sentiant.”

⁹ Vezérokmányok. 2. I. II. okmány.

egyházi rend kárt valljon és maguk „a lelkészek a szükségeseket nélkülözve és önfenntartásuktól megfosztva híveiket elhagyni, máshová költözni és lelkészségeiket elhagyva az eretnekeknek átengedni kényszerüljenek.” Az igazság is azt kívánja, mondja tovább az alapítólevélben Ferdinánd, hogy az ily, jövedelmeiktől elesett lelkészeket valamiképen kárpótolja. Épen ezért elrendeli, hogy a magyar kamara jövedelmeiből évente 6000 forintot utaljanak ki ezentúl az esztergomi érseknek az ily lelkészek megsegítésére.¹⁰ Az esztergomi érsek viszont köteles mind saját egyházmegyéjében, mind pedig a többi egyházmegyében hűségesen és arányosan szétosztani ezt az összeget a jövedelmeiktől megfosztott és szűkölködő lelkészek között. Állami hatóságnak, így a kamarának való elszámolást nem kíván Ferdinánd, az érsek csak a négy évenként tartandó tartományi zsinaton köteles elszámolni.

1650 november 12-i kelettel a magyar kamara is megkapja Ferdinánd rendeletét¹¹ azzal a paranccsal, hogy minden évben, minden további rendelet várása nélkül mint örök alapítványt (fundatio perpetua) csálhatatlanul és bizonyosan fizesse ki az évi 6000 forintot.¹²

1650 november 12-től az 1671 év végéig 126.800 forintot tett ki az alapítványi összeg, de a magyar kamara a valóságban csak 36.314 frt. 57 den.-t fizetett ki erre az időre, betudva ebbe az összegbe az elűzött lelkészeknek már 1648-tól kezdve kiutalt segélyeket is.¹³ A kifizetett összegből közel 30.000 forintot az esztergomi érsek, a többi pedig egyenesen az illető lelkészek kapták kézbe. Az érseknek az egyes évek szerint a következő összegeket utalta ki a kamara:¹⁴

1650	965 frt.	1657	1350 frt.
1651	2580 „	1658	1620 „
1652	2820 „	1659	1435 „
1653	2480 „	1660	1747 „ 50 den.
1654	1980 „	1661	950 „
1655	1180 „	1662	935 „
1656	2440 „	1663	682 „ 50 „

¹⁰ Ez a 6000 forint jelentékeny összeg volt ebben az időben. Acsády számításait és 1890 körüli vásárlási értékét véve alapul kb. 72.000 aranykoronának felelt meg.

¹¹ Hofkammerarchiv, Hungarn. Sub 1673 febr. 8.

¹² Ennek a 6000 forintnak később a cassa parochorumba, majd a vallásalapba való kifizetése véglegesen csak 1868-ban szűnt meg. — Lásd a költségvetési jelentést. — V. ö.: Apponyi Albert jelentése a magyarországi kath. vallásalap jogi természetének megvizsgálásáról. Budapest, 1883. 41. l.

¹³ Lásd a magyar kamara számvevőségének 1672 szeptemberi jelentését. Hofkammerarchiv, Hungarn. Sub 1673 febr. 8.

¹⁴ A magyar kamara számvevőségének 1677 július 1-én kelt jelentése szerint. Hofkammerarchiv, Hungarn. Sub 1677 július 12.

1664	562	frt.	50	den.	1668	620	frt.
1665	515	"			1669	927	"
1666	557	"	50	"	1670	740	"
1667	970	"			1671	1115	"

1672-ben Kollonics lett a magyar kamara elnöke s ettől kezdve az alapítványi összeg kiutalása, ha nem is minden tekintetben az alapító akaratának megfelelően, de mégis pontosabban történt. Kollonics az alapítvány céljául a katolicizmusnak általában való előmozdítását tekintette s nemcsak az esztergomi érseknek utalt ki belőle szegény lelkészek segélyezésére összegeket, hanem más, a katolicizmus megerősödését elősegítő célokra is, így a missziókat tartó jezsuitáknak és kapucinusoknak s a Pozsonyban szép eredménnyel működő orsolyáknak. 1672—1675 között a következő kiutalások történtek az alapítvány terhére:¹⁵

1672-ben az érseknek szegény lelkészek részére	920	frt.
kamarai rendeletekre	136	"
1673-ban az érseknek szegény lelkészek részére	2027	"
kamarai rendeletekre	1765	"
1674-ben az érseknek szegény lelkészek részére	2502	"
királyi és kamarai rendeletekre . . .	6097	" 30 den.
1675-ben az érseknek szegény lelkészek részére	2949	" 50 "
királyi és kamarai rendeletekre . . .	6343	" 36 ¹ / ₆ "

1672-ben a klérus kérvénnyel fordul Lipóthoz¹⁶ és emlékeztetve őt Ferdinánd alapítványára, kéri az évi 6000 forintnak teljes összegében, halogatás nélkül való kiutalását, mert a papság a legutolsó török háború és az azt követő zavarok következtében a legnagyobb nyomorba került. A ki nem utalt hátralékos összeg felszaporodott 90.000 forintra, a kamarák pedig a kincstár nehéz pénzügyi helyzete miatt nem találnak módot annak kiegyenlítésére s csak kisebb segélyek kiutalását tartják lehetőnek.¹⁷ A király végül is, válaszul a klérus kérvényére, közös konferencia tartását rendeli el a klérus, a kancellária és a kamara képviselői között a fundatio Ferdinandaea ügyében. A konferencia Szelepcsényi György esztergomi érsek elnöklete alatt 1676 január 21-én a pozsonyi érseki palotában ült össze. A kancelláriát Pálffy Tamás nyitrai püspök, kancellár, a magyar kamarát akkori elnöke, Kollonics Lipót bécsújhelyi püspök, a klérust pedig Szelepcsényin kívül Bársony György egri, Pongrácz György váci, Gubasóczy János pécsi püspökök, továbbá Kálmánczay János és Borsitzky György prelátusok képviselték. A konferencián a klérus képviselői

¹⁵ Lásd az előbbi számvevőségi jelentést.

¹⁶ Hofkammerarchiv, Hungarn. Sub 1673 febr. 8.

¹⁷ A kamarák jelentéseit lásd ugyanott.

selői hangsúlyozzák, hogy a lelkészkedő papság most sokkal rosszabb helyzetben van, mint régebben volt s ezért, ha a nehéz pénzügyi helyzet miatt a kamara nem tudja a hátralékot kiutalni, folyósítsa legalább a jövőben az évi 6000 forinttal együtt a hátralékos összeg kamatát is. A tárgyalás folyamán azonban a klérus képviselői Kollonics kívánságára, hangsúlyozva, hogy bár joguk lenne a hátralékos összeget vagy legalább is annak kamatát követelni, végül mégis beleegyeznek abba, hogy a király ezt az összeget saját belátása szerint más kegyes alapítványokra fordítsa. Ez engedmény ellenszolgáltatául feltételül kötik azonban ki, hogy a király megerősíti Ferdinánd diplomáját és hogy a jövőben a kamara az évi 6000 forintot negyedévi egyenlő részletekben minden késedelem nélkül kiutalja az esztergomi érseknek. Most találkozunk az alap felhasználásánál az állami ellenőrzés első nyomával is. Megegyezés történik ugyanis arra nézve, hogy a pénz őrzésére egy kettős lakatú ládát készíttetnek s azt a pozsonyi káptalan őrizetére bizzák. Az egyik lakat kulcsa a pozsonyi káptalannak az érsek által kijelölt tagjánál, a másiké pedig a kamaránál, vagy egy kamarai embernél lesz, akik így egymás nélkül nem nyithatják fel a ládát. Teszik pedig mindezt, az egyezmény szavai szerint, a gyanúsítások elkerülése végett. A segélyek kiutalásának is egy kamarai tiszt jelenlétében kell történnie. Az egyezmény 4. és 5. pontja intézkedik még arról, hogy a pozsonyi orsolyák az alapítvány terhére rendes évi segélyt (300 frt.-ot) kapjanak s hogy a Kollonics kamarai elnöksége óta keletkezett kb. 1250 forintnyi hátralékot a pozsonyi orsolyák, jezsuiták és kapucinusok és a szatmári jezsuiták között osszák fel. Ezt a pozsonyi szerződés néven ismert egyezményt Szelepcsényi, Pálffy és Kollonics írják alá¹⁸ s Lipót a kamarák meghallgatása után még ugyanez év május 12-én jóvá is hagyja azt.¹⁹

Kollonics azonban hiában írta alá az egyezményt, a 6000 forintot 1676-ban sem adta át teljes egészében az érseknek lelkészek segélyezésére, hanem a saját maga által előbbrevalónak tartott egyházi célokra fordította azt. 1676-ban királyi rendeletre 748 frt.-ot, kamarai rendelkezésre 8079 frt. 10 1/2 den.-t fizettek ki az alapítvány terhére s csak 2719 frt. ot kaptak érseki kiutalásra a lelkészek.²⁰ Szelepcsényi hamarosan panaszt is emel ez ellen az eljárás ellen a királlynál. Bemutatja III. Ferdi-

¹⁸ A pozsonyi szerződés kiadva: A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister kezelése és felügyelete alatt álló alapítványok és alapítványi alapok jogi természetének megvizsgálására vonatkozó i r o m á n y o k. I. füzet. A magyar királyi vallás-alap. Budapest, 1880. 106. l. LXVIII. okmány.

¹⁹ Rományok. I. 107. l. LXIX. okmány. A pozsonyi szerződésre és jóváhagyására vonatkozó iratok: Hofkammerarchiv, Hungarn. Sub 1676 május 12.

²⁰ Az 1677 július 1-én kelt számvevőszégi jelentés szerint.

nánd diplomáját és kéri annak annál is inkább való megerősítését, mert a papság száma növekedőben van és az országos zavarok következtében fokozódott szegénységüket enyhíteni kell. Lipót 1677 július 3-án egész terjedelmében meg is erősíti III. Ferdinánd alapítólevelét, a pozsonyi egyezményt megsemmisíti és meghagyja, hogy a jövőben a 6000 forintot a kamara jövedelmeiből negyedévi egyenlő részletekben hiánytalanul utalják ki az esztergomi érseknek s azt csakis a szegény papság megsegítésére fordítsák és semmiféle más, az alapító akaratától eltérő célra fel ne használják.²¹ Egy újabb rendeletével, érvénytelenítve 1676 június 16-i rendelkezését, külön is megtiltja a kamarának, hogy a pozsonyi orsolyák részére Ferdinánd alapítványának a terhére utalják ki az évi segélypénzt s annak a kamara jövedelmeiből való kifizetését rendeli el.²² Megváltoztatja Lipót a pozsonyi szerződésnek a kifizetett alapítványi összeg kezelésére s a kamarai ellenőrzésre vonatkozó részét is. Az esztergomi érseket csak arra kötelezi, hogy a már Ferdinánd által is előírt tartományi vagy nemzeti zsinatnak való elszámolás mellett, erről tudomásul vétel végett a magyar kamarát is tudósítsa.²³

A magyar kamara most egyenesen a királyhoz fordul²⁴ s vitatja a saját érdekében, hiszen újabb megterhelését jelentette volna, azt a felfogást, hogy az alapítvány intentiojának a megsértését jelenti, ha egyéb kegyes célokra, így a missziókat tartó jezsuitáknak és kapucinusoknak, valamint a katolikus nevelés terén szép sikerrel működő orsolyáknak is utalnak ki az alapítvány terhére évi segélyeket. A kamara felfogása szerint Ferdinánd alapítványa által azt akarta megakadályozni, hogy a hívek lelkipásztorok nélkül maradjanak, ennek a szándéknak pedig akkor felelnek meg a legjobban, ha a missziókat tartó szerzetesrendeket segítik. A magyar kamara álláspontja diadalmaskodik is, amennyiben Lipót 1678 március 16-i rendeletével, eltörölve a ki nem utalt hátralékos összeget, melyről a klérus a megsemmisített pozsonyi szerződésben már különben is lemondott, a kamarát az alapítványi összeg pontos folyósítására kötelezi, de megengedi, hogy a jezsuiták és kapucinusok is részesüljenek belőle.²⁵

Az évi 6000 forint kiutalása azonban ezután sem történt pontosan. A kamarának nem igen volt erre a célra pénze. A francia és török há-

²¹ Irományok. I. 108. I. LXXI. okmány.

²² Lásd a magyar kamara 1727 január 23-án kelt jelentését az udvari kamarához. Hofkammerarchiv, Ungarn. Sub 1733 ápr. 9. U. i. Lipót 1676-os rendelete is.

²³ Ezeket a III. Ferdinánd diplomáját megerősítő rendelkezéseket 1677 július 30-án a kamarával is tudatja Lipót. Vezérokmányok. 4. I. IV. okmány.

²⁴ Országos Levéltár, Kamara, Exp. cam. 1677 okt. Nro. 2.

²⁵ Hofkammerarchiv, Ungarn. Sub 1678 márc. 16. Mellékletekkel.

borúk, majd a spanyol örökösödési háború a Habsburgok kincstári deficitjét nagyon nagy mértékben megnövelték. Rákóczi szabadságharca miatt pedig a magyar kamara jövedelmei is nagyon megcsappantak. A lelkeszkedő papság pedig a legnagyobb nyomorban élt s gyakran az a pár forint, mit az alapítványból kaptak, adta meg a lehetőséget legszükségesebb dolgaik megszerzésére. 1689-ben írja Kollonics Einrichtungswerkjében, hogy 100 pap közül alig van 10, aki ne úgy nyomorogna, mint a legszegényebb paraszt. Előfordult, hogy egy plébános egy éven át nem tudott misézni, mert nem volt kelyhe, a másik meg két esztendőn át misekönyv nélkül lévén, kénytelen volt a sajátmaga által lemásolt requiemet mondani mindennap.²⁶ Az 1687-es országgyűlésen fel is szólalnak az alapítványi összeg pontos folyósítása érdekében²⁷ s hogy volt is annak némi eredménye, mutatja az a körülmény, hogy az 1714. év végéig, tehát 1676-tól számítva 39 év alatt, a hátralékok nem szaporodnak fel többre 44.953 frt.-nál,²⁸ a kiutalt összeg tehát megközelítette a 190.000 frt.-ot. Az igaz ugyan, hogy a kiutalt összeget csak részben fordították szegény lelkészek segélyezésére. 1699-ben az egyéb célra fordított összegek már elérik az évi 3000 frt.-ot. Állandó évi segélyt kaptak az alapítványból az egyházi zene fenntartására a pozsonyi jezsuiták, a lelkipásztorkodással foglalkozó pozsonyi franciskánusok, a pozsonyi és bazini kapucinusok, a késmárki pálosok, a komáromi és bécsi jezsuiták, a pozsonyi orsolyák, valamint a bécsi St. Marx kolostor és kórház s a nagyszombati kórház is.²⁹

1699-ben a magyar kamara az alapítvány eltörlését javasolja a kincstár helyzetének könnyítése végett arra való hivatkozással, hogy az már úgy sem szolgál felerészben szegény lelkészek segélyezésére.³⁰ Ugy okoskodik a kamara, hogy azok a menekült lelkészek, akik miatt az alapítvány tulajdonképpen tételt, már úgyis elhaltak, az új lelkészek anyagi helyzete pedig kielégítő, megszűnvn tehát az alapítvány tételének oka, megszüntetendő lenne maga az alapítvány is. Az alapítvány megszüntetéséből azonban semmi sem lett. Az alsópapság helyzete távolról sem volt olyan fényes, amint azt a kamara a maga java miatt elgondolta.

²⁶ Maurer: Cardinal Leopold Graf Kollonitsch. Innsbruck, 1887. 267—268. l.

²⁷ U. o. 270. l.

²⁸ Lásd az 1717 július 21-én kelt udvari kamarai számvevősegi jelentést, Hofkammerarchiv, Ungarn. Sub 1717 szept. 23.

²⁹ Lásd az előbbi számvevősegi jelentést, valamint u. o. sub 1733 ápr. 9. a magyar kamara számvevőségének 1726 dec. 28-án kelt jelentését, hol mellékelve vannak az egyes rendeletek is, melyek alapján a kiutalások történtek.

³⁰ Lásd az előbbi udvari kamarai számvevősegi jelentést, melyben hivatkozás a magyar kamara 1699-i jelentésére.

Láttuk, hogy Kollonics türhetetlenek tartotta a plébánosok anyagi helyzetét 1689-ben és tudjuk, hogy még 1716-ban is sok volt az olyan lelkész, akinek nem volt több, mint évi 12—15 forint jövedelme.³¹ 1699-ben pedig Kollonics volt a primás s talán az ő fellépésének volt köszönhető, hogy az alapítvány megszüntetésére vonatkozó tárgyalásoknak ekkor semmi további nyoma nincs.

A hátralékok újból való nagy megnövekedésének oka volt részben a kifizetésnél követett eljárás is. Egy 1680-as kamerális decretum³² kötelességévé tette ugyan a főpénztárnoknak, hogy a lelkészek segélyezésére szánt évi összeget az esztergomi érseknek adja át s a kifizetések Kollonics haláláig így is történtek, de azután szokásba jött és a kamara a kiutalásnak ezt a módját rendszeresítette is, hogy a lelkészek érseki utalványra egyenesen a kamarától vették fel az őket megillető összeget. Ez a rendszer azonban sok bajnak lett a kútforrása. 1714-ben Keresztély Ágost, az akkori érsek, panaszt emel a királynál, hogy az utalvánnyal jelentkező lelkészeket a kamara több héten át váratja vagy pedig nagy távolságra, a harmincadhivatalokba utasítja őket. Kéri az érsek ép ezért az alapítványi összegnek negyedévi egyenlő részletekben neki való kiutalását, azzal, hogy a pénz miként való elosztását ő majd mindig tudatja a kamarával.³³ III. Károly helyt is ad részben az érsek kérésének, amikor 1714 március 15-én a 6000 forintnak negyedévi egyenlő részletekben a primás kezébe való kifizetését rendeli el. Nem elégszik meg azonban a pénz szétosztásáról adandó egyszerű jegyzékkel, hanem azt kívánja, hogy az érsek nyugtákkal is igazolja a segélyek kifizetését. Fel szólítja a király egyúttal a magyar kamarát, hogy további intézkedés végett pontos jelentést tegyen az udvari kamara útján arról, miképpen tételt meg az alapítvány?³⁴

A magyar kamara 1714 április 20-ról keltezve küldi el jelentését az udvari kamarának³⁵ s nagy részében az 1699-i érvek alapján újból az alapítvány eltörlése mellett tör lándzsát. Érvül használja fel a magyar kamara azt is, hogy a 6000 forintot sohasem utalták ki pontosan s hogy 1676-ban a felgyülemlett hátralékot is törölték. A kamara szerint a plébánosok most már tisztességesen meg tudnak élni, mert a főpapok megkapják tizedeiket, s ebből a plébánosoknak egy tizenhatodot adnak át

³¹ Hofkammerarchiv, Hungarn. Sub. 1717 szept. 23 Keresztély Ágost felségfolyamodványa szerint.

³² U. o. Sub 1733 ápr. 9.

³³ U. o. Sub. 1717 szept. 23. A kamara az érsek állítását visszaütötte és kétségbe vona 1714 ápr. 20-án kelt jelentésében. U. o.

³⁴ U. o. Sub. 1714 márc. 15. Fogalmazvány.

³⁵ U. o. Sub. 1717 szept. 23.

vagy legalább is kötelesek átadni. Megfontolandó lenne tehát, nem kelene-e, a kincstár különben is nehéz helyzetének könnyítése végett, törölni nemcsak a meglévő restanciát, hanem az évi 6000 forintnak a további kiutalását is? Az udvari kamara, a magyar kamara jelentésének birtokában, át is ír a magyar kancelláriának, hogy nevezzen meg valakit a maga részéről, akit annak idején majd arra a kincstári gyűlésre, melyen az alapítvány sorsáról döntenek, meghívják.³⁶ A kancellária azonban a maga részéről elutasítja a meghívást, mivel véleménye szerint erre az ország primása, aki egyúttal ennek az alapnak kurátora is, az illetékes. Felhívja ép ezért az udvari kamarát, közölje a primással az alapítvány megszüntetésére vonatkozó szándékát és hívja meg őt a gyűlésre.³⁷ A kancelláriának ezt a válaszát az udvari kamara a Hofkommissionnak is bemutatja s a primással érintkezésbe sem lépve, hisz ez úgyszólván céltalan s eredménytelen lett volna, 1715 január 23-án teszi meg a királynak jelentését.³⁸

Az udvari kamara azt írja referátumában, hogy jól átgondolta a magyar kamara javaslatát s ámbár azt racionális okok is megerősítik, mégis mindaddig, amíg a vallás ügye Magyarországon másképp nem áll, nem javasolja Ferdinánd alapítványának az eltörlését. Nem lehet ugyanis tagadni, hogy a parochiák nincsenek jól ellátva s hogy a legtöbbször a protestánsok ülnek. Az igaz ugyan, hogy a főpásztoroknak lenne kötelességük a lelkészek megsegítése, de azok vagy elmulasztják vagy nem tudják megtenni azt. Félő tehát, hogy éppen a rossz anyagi helyzet miatt meg fog a lelkészek száma fogyatkozni. Ennek az elkerülése végett az az udvari kamara javaslata, utasítsa a király a magyar kamarát a 6000 ft. további kifizetésére s azt a kitűzött célra fordítsák s el is számoljanak róla. III. Károly elfogadja az udvari kamara javaslatát s azt rendelet formába átírva 1715 február 11-én meg is küldik a magyar kamarának.³⁹

Ezek után 1715 augusztus 13-án Károly külön is megerősíti III. Ferdinánd diplomáját, a hátralékokat törli és meghagyja, hogy a jövőben, 1716 január 1-től kezdődően, az évi alapítványi összeget utalják ki az esztergomi érseknek, aki az előzetes kimutatás mellett a szokásos számadást is megadja.⁴⁰ Az udvari kamara azonban nem nagyon sietett a ki-

³⁶ U. o. Sub 1714 nov. 6.

³⁷ U. o. Sub 1717 szept. 23. A kancellária válasza 1714 nov. 20-án kelt.

³⁸ U. o. Sub. 1715 febr. 11.

³⁹ U. o.

⁴⁰ U. o. Sub 1733 ápr. 9. Cópia. „Carolus VI. etc. Vobis absque hoc cognitum erit Ferdinandum III. imperatorem quondam hanc piam et sanctam fundationem resolvere, ut annuatim sex millia flor. Rhen. ex ordinariis camerae nostrae Hungaricae proventibus, pro sublevanda pauperum sacerdotum in praefato nostro regno Hun-

rályi rendeletnek eleget tenni. Krapf udvari kamarai tanácsos, aki a magyar ügyek előadója volt, egyszerűen nem értesíti róla az ekkor megalapított állami hitelbankot, az universalis bancalítást, mely ettől az időtől kezdve a kifizetéseket eszközölte, s amikor a primás 1716 augusztusában emiatt panaszt emel III. Károly előtt,⁴¹ még mindig szükségét látja az udvari kamara, de azt is csak egy év múlva, hogy a számvevőségtől az egész alapítványra vonatkozóan felvilágosítást kérjen. A számvevőségi jelentés után,⁴² nem lévén más tennivaló, kénytelen az udvari kamara 1717 szeptember 23-án mind a magyar kamaránál, mind pedig az universalis bancalításnál rendeletileg intézkedni a 6000 forint kiutalására vonatkozóan.⁴³ Igyekszik azonban gondoskodni róla, hogy az alapítvány értékét veszítse. A kifizetés módjára vonatkozóan ugyanis azt írja elő a rendelet, hogy az érsek által kiutalt egyes összegeket maguknak az illető lelkészeknek a kezébe fizessék ki. Mint a primás teljhatalmu megbízottja, Erdődy László Ádám nyitrai püspök hamarosan panaszodik magánál a bancalításnál ez ellen az intézkedés ellen,⁴⁴ hangsúlyozva, hogy az teljesen az alapító rendelkezése ellen van s megszünteti jóformán magának az alapítványnak az értékét is, hisz egy-egy lelkésznek alig pár forintot utalnak ki, ezt a pár forintot pedig az összeg felvételével kapcsolatos útnak a költségei teljesen felemésztik. A bancalítás Erdődy panaszát átteszi az udvari kamarához s gróf Löwenburg, a kamara negyedik, a magyar camerale felügyeletével megbízott főbizottságának az elnöke enyhíti is az intézkedést, amennyiben az 1718 március 25-én kiadott új rendelet azt írja elő, hogy a 6000 forintot az esztergomi érsek kezébe fizessék ki,

gariae existentium necessitate angariatim exsolvantur Quemadmodum vero hanc altenominati piissimi fundatoris mentem ac intencionem a Leopoldo primo imperatore in omnibus confirmatam esse intelligimus, et obinde nos eandem hisce pariter roborandam ac confirmandam duximus, vobis firmiter et serio mandantes ut memoratam summam pecuniariam relaxata respectu eiusdem nupera erogationum sistencia, incipiendo a 1-a Januarii anni proxime venturi imposterum, donec collegium bancale instituetur, ex regiis nostris proventibus angariatim ad manus reverendissimi et serenissimi ducis Saxoniae, domini Christiani Augusti sanctae Romanae ecclesiae praesbyteri cardinalis et archiepiscopi persolvere debeatis, ita tamen, ut non solum praevis praefatus dominus archiepiscopus parochorum adhuc exulantium, si qui essent, specificationem praevis exhibeat, sed etiam in debitum eiusdem Ferdinandae foundationis finem, super huiusmodi sex millium florenorum annuali summa, solitae rationes praestentur

⁴¹ U. o. Sub 1717 szept. 23.

⁴² U. o. Kelt 1717 július 21-én.

⁴³ U. o.

⁴⁴ U. o. Sub 1718 márc. 15.

de még mindig csak egyenesen az illető lelkészek által kiállított nyugták ellenében.⁴⁵

Ez a kívánság azonban, hogy a primás a lelkészek egyéni nyugtáit előre gyűjtse össze és adja át, nagyon nehezen volt keresztül vihető. Nem csodálkozhatunk tehát rajta, nem is tekintve a kincstár állandó nehéz helyzetét, hogy az évi 6000 forint pontos kifizetésére sor nem került. — 1716-ban semmit sem, 1717-ben 150, 1718-ban 6750, 1719-ben 5100, 1720-ban 3375, 1721-ben 300, 1722-ben 3300, 1723-ban ugyancsak 3300 forintot, 1724-ben, részben a hátralékok fejében 10.111 frt. 30 dénárt, 1725-ben 3500, 1726-ban 300, 1727-ben 7060, 1728-ban 1495, 1729-ban 6860, 1730 és 31-ben 860—860 forintot, összesen tehát 52.461 forint 30 dénárt fizetett ki a magyar kamara, illetőleg a bancalításnak 1718-ban Pozsonyban felállított képviselte a Ferdinánd diplomájának III. Károly által való megerősítése óta eltelt tizenhat esztendő alatt⁴⁶ s így a ki nem utalt hátralékos összeg az 1731 év végével újra 42.678 frt. 70 dénár szaporodott.

Az alapítvány terhére elszámolt összeg III. Károly megerősítése óta sem szolgált, ha nem is olyan nagy mértékben, mint azelőtt, csak a szegény lelkészek segélyezésére. Az alapítványt a kincstár általában kegyes célokra szolgálónak tekintette most is s a pozsonyi és bazini kapucinusoknak, a késmárki pálosoknak, a pozsonyi ferenceseknek, valamint a pozsonyi egyházi zene fenntartására utallak is ki az alapítvány terhére segélyeket.⁴⁷

A primás állandóan tiltakozott az ellen az eljárás ellen, hogy a kamara, illetőleg a bancalítás pozsonyi kirendeltsége nem elégszik meg az ő nyugtájával s az 1726 tavaszán Pozsonyban összeült papi konferencia a hátralékok növekedésének okát is abban látta, hogy a lelkészek egyéni nyugtáit előre követelik. A konferencia panasszal is fordult

⁴⁵ U. o.

⁴⁶ U. o. Sub 1729 ápr. 16 és 1733 ápr. 9, a magyar kamara számvevőségének jelentései szerint. Nem lesz érdektelen annak az elmondása, hogy miképpen oszlott meg az egyes egyházmegyék lelkészei között a kiutalt összeg. Az 1725-ben kiosztásra került 6000 forintból (a számvevőség felében még a megelőző évre számolta el) az egyes egyházmegyék lelkészei a következő összegeket kapták: Esztergom 2937 frt. 60 den., Kalocsa 57 frt. 60 den., Eger 672 frt., Győr 1075 frt. 20 den., Pécs 129 frt. 60 den., Veszprém 163 frt. 20 den., Nyitra 508 frt. 80 den., Zágráb 139 frt. 20 den., Várad 67 frt. 20 den., Csánád 57 frt. 60 den., Vác 129 frt. (Lásd az esztergomi érseki vikárius kimutatását u. o. Sub 1729 ápr. 16.)

⁴⁷ Az erről szóló kimutatást lásd u. o. Sub 1733 ápr. 9. Az 1726-os számvevőségi jelentés szerint évi 1979 frt.-ot tett ki az az összeg, ami az alapítvány terhére nem a szegény lelkészek segélyezésére lett volna kiutalandó. Azonban a szerzetesrendek sem kapták meg pontosan a nekik járó összeget. Az 1716-tól 1731 végéig kiutalt 52.461 frt.-ból k. b. 5000 forinttra tehetjük, a számadásokat figyelembe véve, a nem lelkészek segélyezésére fordított összeget.

emiatt a kancelláriához és nehézményezte a kamara, illetőleg a bancalítás kívánságát, nem kifogásolná azonban, mint mondja, az egyéni nyugtáznak utólagos átadását. A kancellária elégségesnek is találta a nyugtázásnak a konferencia által kívánt módosítását s nem emelt kifogást ellene.⁴⁸ A papi konferencia elgondolása szerint a nyugtázás oly módon történhelnék, hogy a püspökök az egyházmegyéjükre eső összeget megkapva, azt azonnal nyugtáznák, a lelkészek nyugtáit pedig az év végén utólagosan, de még mielőtt a következő évi járandóságot megkapnák, adnák át a kifizetett összegekről szóló kimutatással együtt. Nagy levelezés, gyűlésezés indul meg most e tárgyban s tart éveken át az udvari kamara, a magyar kamara és az universalis bancalítás között.⁴⁹ Felmerült közben az a gondolat is, hogy vissza kellene térni arra a rendszerre, melyet a pozsonyi konvenció állapított meg, végül is azonban jogosnak ismerik el a papság kívánságát s az 1732 szeptember 11-i udvari kamarai tanácsülés, melyen a bancalítás is képviselve volt, elfogadta a nyugtázásnak a papság kívánsága szerint való módosítását.⁵⁰

Kísértett közből újból az alapítvány megszüntetésének a gondolata is. 1726 augusztus 4-én az udvari kamara ugyanis átírt a magyar kamarának⁵¹ és többek között feltette azt a kérdést is, hogy a lelkészeknek most már jobb helyzetére való tekintettel nem lehetne-e az alapítványt, az alapító szándékának megsértése nélkül, megszüntetni vagy módosítani? A magyar kamara 1727 január 23-án válaszol az udvari kamarának⁵² s válaszában, bár 1714-ben épen ő volt az alapítvány megszüntetése mellett, most annak fenntartása mellett tör lándzsát. A magyar kamara szerint, a feltett kérdéssel kapcsolatban, hogy az alapító intentiójának megsértése nélkül megszüntethető lenne-e az alapítvány, gondolkodóba ejthet ugyan az a körülmény, hogy a lelkészek most általában jobb helyzetben vannak, de viszont közismert tény az is, hogy alig egy-két megye kivételével, melyekben azért van néhány nagyon rosszul ellátott lelkész, a legtöbb vármegyében a lakosság legnagyobb része protestáns s a lelkészek a legnagyobb szükségben élnek. Ezenfelül Ferdinánd alapítványát mint örök alapítványt tette meg s Lipót is ép ezért erősítette azt meg. A szegény papok helyzete és ennek következtében a lelkipásztorkodás elhanyagolásától való félelem birta rá III. Károlyt is arra, hogy az alapítványt

⁴⁸ U. o. Sub 1726 június 18. A kancelláriának 1726 ápr. 25-én az udvari kamarához intézett átirata.

⁴⁹ Az erről szóló akták u. o. Sub 1726 június 18. 1729 ápr. 16. 1731 nov. 19. 1733 ápr. 9.

⁵⁰ U. o. Sub 1733 ápr. 9.

⁵¹ U. o.

⁵² U. o.

mindaddig, míg a vallás ügye az országban másképp nem áll és amíg a papok szükséges jobb ellátásáról gondoskodás nem történik, fenntartsa. Épen azért a magyar kamarának az a véleménye, hogy az alapítvány létesítésének oka csak akkor fog megszűnni, ha a lelkészek jobb ellátásáról már gondoskodás történt s így csak akkor lehet majd az alapítványt az alapító intentiojának megsértése nélkül megszüntetni, de addig nem. A feladott kérdésnek a második részére pedig, hogy nem lehetne-e az alapítványt módosítani, azt feleli a magyar kamara, hogy az alapítólevél egész világosan írja elő a 6000 forintnak teljes összegében és pontosan szegény lelkészek megsegítésére való fordítását s így az alapító szándéka ellen van, ha az összeget csökkentik, vagy abból bármily csekélységet is más célra fordítanak. Épen azért az alapító szándékának megsértését és megváltoztatását jelentette, mikor Lipót ebből az évi 6000 forintból más egyházi célokra is rendelt összegeket. Megerősíti ezt a véleményt az is, hogy bár Lipót, a klérusnak a pozsonyi szerződésben való beleegyezése alapján, a pozsonyi orsolyák zárdájának évi 300 forintot utalt ki az alapítvány terhére, mégis később ő maga volt, aki Ferdinánd diplomájának megerősítése következtében, ennek az összegnek az alapítvány terhére való további kifizetését megtiltotta és annak a kamara jövedelmeiből való kiutalását elrendelte. Ezenfelül III. Károly is szegény papok részére rendelte az alapítványi összeget teljes egészében, így tehát az alapító szándékának megsértése nélkül nem folyósítható az alapítványból semmiféle más, még kegyes célra sem semmi, hacsak maga a klérus meg nem engedi, hogy olyan szerzeteseknek, akik lelkipásztorkodással foglalkoznak, évi járulékokat adjanak belőle.

A magyar kamarának ezt a jelentését az udvari kamara tanácsa, a magyar kamarának egy újabb átírata után, 1732 január 18-án egy kebelbeli bizottságnak, melyben a bancalitas is képviselteti magát, adja ki felülvizsgálat és véleménynyilvánítás végett. Ez a bizottság a magyar kamara jelentését helyeselte és azon a véleményen volt, hogy az 1716-tól felgyülemlett hátralékos összeget folyósítani kellene s a jövőben az alapítvány rendeltetésétől eltérő kiutalásokat, kivéve azokat az összegeket, melyeket a lelkipásztorkodással foglalkozó szerzetesek kapnak, be kellene szüntetni, lehelne azonban az alapítványból a kincstári birtokokon működő nélkülöző lelkészeknek is kiutalni segélyeket.⁵³ Ezt a bizottsági jelentést az udvari kamara tanácsa 1732 szeptember 11-én tárgyalja, azt lényegében elfogadja, a hátralékos összeget illetően azonban vita támad. Egyesek azon a véleményen voltak, hogy tárgyalásokat kellene kezdeni a klérussal annak elengedésére vonatkozóan, de végül is egyértelműen

⁵³ U. o. az anteaktákkal együtt. A bizottság jelentése aug. 14-én kelt.

abban állapotnak meg, hogy a hátralékot, évi 3000 forinttal törlesztve, részben új plébániák szervezésére, részben pedig régiek jobb ellátására kellene fordítani.

Az udvari kamara 1732 szeptember 23-án teszi meg ez ügyben a királynak előterjesztését⁵⁴ s III. Károly 1733 február 4-én, figyelembe véve a miniszteri konferenciának a magyar kancellária előterjesztése alapján a magyarországi lelkipásztorkodás megjavítására vonatkozó javaslatát is,⁵⁵ úgy döntött, hogy a kamara a jövőben, az 1733. év kezdetétől számítva, az évi 6000 forintot a bancalítás útján a Pozsonyban általa most felállított pénztárnak, a cassa parochorumnak fizesse ki s utaljon be továbbá ugyancsak ide, a hátralékok fejében, további évi 4000 forintot is. Az összeg felhasználására vonatkozóan úgy intézkedik a király, hogy fizessenek ki ebből a pénztárból a pozsonyi egyházi zene céljára, az orsolyáknak, a kapucinusoknak, a pozsonyi várkaplánnak és a várkapolna szükségletére, valamint a mármarosai piaristáknak bizonyos évi járulékokat, összesen évi 1586 forintot,⁵⁶ az összegnek a többi részét azonban, az alapító intentiójának megfelelően, csakis lelkészek segélyezésére fordítsák. Kijelenti továbbá Károly, hogy mivel Lipót 1693-ban fogadalmat tett mindazoknak a plébániai templomoknak, melyek részben a török uralom, részben pedig az idő viszontagságai miatt tönkre mentek, újból való felépítésére és plébánosaik ellátására,⁵⁷ ő most ezt a fogadalmat teljesíteni akarja és 100.000 forint tőke helyett annak hat százalékos kamátát, vagyis további évi 6000 forintot utal ki e célra a kamarai jövedelmekből a már említett pozsonyi pénztár részére.

III. Károly rendelkezése értelmében így most már évi 16.000 forintot fizetett ki a kincstár szegény lelkészek segélyezésére, illetőleg új plébániák szervezésére s ennek az összegnek a cassa parochorum, illetőleg később a vallásalap részére való kiutalását csak 1868-ban szüntették meg.⁵⁸

⁵⁴ U. o. Kiadva: Vezérokmányok. 12. 1. VII. okmány. A kiadásban a referátum időpontja szeptember 23 helyett tévesen február 23. A referátumra rávezetett királyi resolutio kelte (1733 febr. 4), melyet az akta hátlapján levő feljegyzésről állapíthatunk meg a kiadásban nincs megadva.

⁵⁵ Bécs, Alsóausztiai levéltár, Hüttner Sammlung, Tom XLII. fol. 17—23.

⁵⁶ A pozsonyi egyházi zene céljára és az orsolyáknak évi 300—300, a kapucinusoknak összesen 200, a várkaplánnak 126, a várkapolna szükségleteire 60, a piaristáknak 600, összesen tehát 1586 forintot kellett évente kifizetni. Lásd az udvari kamara referátuma mellé csatolt kimutatást.

⁵⁷ Lipót ezt a fogadalmat 1693 augusztus 16-án a bécsi Szent István templomban tette, amikor is Szent István példájára újból felajánlotta Magyarországot Máriának, „Magyarország Nagyasszonyának”. A fogadalom szövege: Országos Levéltár. Magy. Kanc. Orig. refer. 1733 ad 28.

⁵⁸ Lásd a költségvetési jelentést. V. ö.: Apponyi Albert jelentése a magyarországi kath. vallásalap jogi természetének megvizsgálásáról. Budapest, 1883. 41. l.

A cassa parochorum megszervezésével öltött tulajdonképen testet III. Ferdinánd alapítványa. Ettől kezdve az államhatalom iniézményesen gondoskodik a szegény lelkészek segélyezéséről. A cassa parochorum közvetítésével intézett most már az államhatalom félszázadon át majdnem minden, a katolikus lelkészségekkel és lekipásztorkodással kapcsolatos ügyet is. Szerepét csak 1782-ben vette át a helytartótanács kebelében II. József által felállított egyházi bizottság.

Salacz Gábor.

RAKÓCZI JULIANNA HÁZASSÁGA.

Ismeretes, hogy Zrinyi Ilona és gyermekei: Rákóczi Julianna és Ferenc számára Munkács meghódolása után a vár átadását megállapító feltételek értelmében Bécs városát jelölték ki állandó tartózkodási helyül. Lipót császár ugyanis arra hivatkozva, hogy a haldokló I. Rákóczi Ferenc az ő kezébe tette le árvái sorsát,¹ személyesen óhajtotta irányítani a Rákóczi gyermekek nevelését. Utóbb azonban gr. Kollonics Lipót bíboros, esztergomi érseket bízta meg ezzel a feladattal. A bíborosnak a Rákóczi gyermekek neveltetését és főleg a nagy Rákóczi-vagyon kezelését és jövőendő rendeltetését illetőleg végleg kialakult tervei voltak már akkor, amidőn Zrinyi Ilona és gyermekei 1688 március 27-én hosszú és fáradtságos út után Bécsbe megérkeztek.² Ez a magyarázata annak, hogy a bíboros legsürgősebb teendőjének a testvéreknek egymástól való szétválasztását tartván, Ferencet alig néhány nappal Bécsbe érkezésük után a csehországi Neuhausba küldte, hogy tanulmányait a jezsuiták ottani intézetében befejezhesse. Ugyanakkor Zrinyi Ilonát és lányát az Orsolyarendű apácák bécsi kolostorában szállásoltatta el.

A mai Johannes-gasseban lévő kolostor, mely 1675-ben épült,³ rideg külsejével és rendeltetésének megfelelő szerény belső berendezésével a világ örömeiről való lemondás szolgálatában állott. Fejedelmi vendégek számára, akik nem foglalkoztak a világtól való elvonulás gondolatával, legfeljebb csak átmeneti szálláshelyként jöhetett számba. Az udvar azonban Zrinyi Ilonát tulajdonképpen államfogolynak tekintette, s ezért a kolostorban felette alkalmas helyet látott nemcsak a fejedelemasszony személyes megfigyelésére, hanem főleg a Thökölyvel feltételezett kapcsolatok ellenőrzésére is. Thököly ez időtájt kiszorult ugyan az ország területéről, de mivel állandóan a határok mentén tartózkodott, mégis módjában állott, többek között pl. a bécsi francia követség közvetítésével is,⁴ fenntartani az érintkezést Zrinyi Ilonával. Ennek, a bécsi udvar szempontjából nem érdektelen levélváltásnak ellenőrzése pedig Zrinyi Ilona új szál-

¹ *Thaly Kálmán*: II. Rákóczi fejedelem ifjúsága. Pozsony. (1882) 7. l.

² II. Rákóczi Ferenc fejedelem önéletrajza. Ford. Domján M. Miskolc. 1903. 14—15. ll.

³ *Zwei Jahrhunderte des Ursulinerklosters in Wien. 1660—1860.* Wien, 1860.

⁴ *Thaly Kálmán*: II. Rákóczi Ferenc fejedelem ifjúsága. 111. l.

láshelyén nem ütközött volna nehézségekbe. A bíborosnak azonban a kolostori elszállásolással egyéb céljai is voltak. Azt tervezte, — mint azt Rákóczi Önéletrajzában olvashatjuk, — hogy Rákóczi Ferencet jezsuitának nevelteti, Juliannát pedig az Orsolya-rendbe való belépésre fogja reábirni, hogy ezáltal a nagy Rákóczi-vagyon az egyháznak jusson s magva szakadjon egyuttal annak a családnak is, mely nemzedékeken át annyi bajt okozott a császári háznak.⁵

Az élet azonban áthúzta a bíboros gondosan kidolgozott terveit. Zrinyi Ilonának és gyermekeinek Bécsbe való érkezése nagy esemény volt a császári fővárosban.⁶ Mig azonban az alsóbb néprétegek csakhamar napi-rendre tértek felette, azon arisztokrata családok körében, ahol égetően nagy szükség volt már a megkopott címerek megaranyozására, Rákóczi Julianna személyével mind többet kezdtek foglalkozni. A fiatal, alig 17 esztendőös Julianna (sz. 1672.)⁷ Magyarország leggazdagabb örökösőjének hírében állott, kinek kezéért érdemes volt felvenni a versenyt. Hozományvadászokban nem is volt hiány. Ezek szinte kivétel nélkül a legfelsőbb arisztokrácia tagjaiból kerülván ki, összeköttetéseiknél fogva kieszközltek az egyébként könnyen befolyásolható Lipót császárnál az engedélyt Zrinyi Ilona és leánya meglátogatására, jóllehet a bíboros minden esetben a leghatározottabban ellenezte az efféle látogatási engedélyek megadását.⁸ Zrinyi Ilona természetesen tisztában volt azzal, hogy a mind gyakrabban megismétlődő látogatások háttérében mi lappang. Valamennyi kérőjelöltnek azt felelte tehát, mikor azok támogatását kérték, hogy „ő leányának elhatározásába befolyjni nem akar”.⁹

Az ostromló kérők közt hosszú időn át a legállhatatosabb volt *Commercy Károly Ferenc* herceg tábornagy,¹⁰ Károly lotharingiai herceg vezérkari főnöke, akivel Commercy épűgy, mint Savoyai Jenő herceggel közeli rokonságban állott. Kiváló katona volt, kinek hódolatára büszke lehetett Rákóczi Julianna, aki azonban, talán az őket elválasztó különbség miatt, nem gondolt arra, hogy a herceg felesége legyen. Ugy látszik, hogy abban a levelezésben, mely Rákóczi Ferenc és anyja, illetőleg néneje közt folyt szétválasztásuk óta, Commercy alakja gyakran szerepelt. Így válik érthetővé az, hogy Rákóczi Ferenc egyik levelében, mely 1690 június 6-án kelt, tréfásan gyöngyöket ígért nénejének, mint Commercy

⁵ II. Rákóczi Ferenc Önéletrajza. 28. l.

⁶ II. Rákóczi Ferenc Önéletrajza 16. l. és *Thaly K.*: i. m. 98. l.

⁷ V. ö. *Márki Sándor*: II. Rákóczi Ferenc. I. k. 49. (Budapest, 1907.)

⁸ II. Rákóczi Ferenc Önéletrajza. 27. l.

⁹ U. ott. 28. l.

¹⁰ *Arneth A.*: Prinz Eugen von Savoyen. I. (Wien, 1858.) 62—63. ll., *Márki S.*: I. 99 és 100., *Thaly K.*: i. m. 130—131. l.

herceg menyasszonyának és egyuttal üdvözetét is küldte „Commercy Sógor urának”.¹¹ Rákóczi Ferenc ekkor természetesen még nem tudhatta, hogy nénye közben már választott a sok kérő közül s hogy választása gr. Aspremont-Reckheim Ferdinánd Gobert császári szolgálatban álló altábornagyra esett. Titkolni kellett ugyanis a dolgot a Rákóczi Julianna házasságát mereven ellenző Kollonics bíboros előtt, mert tudták róla, hogy módjában áll a tervezett házasságot megakadályozni.

Gróf Aspremont Ferdinánd Gobert, Linden és Reckheim grófja, (sz. 1644 körül) Lipót császár szolgálatában emelkedett az altábornagyi rangfokozatig. Mióta a Lüttichtől északra fekvő kis Reckheim grófságot a franciák megszállották, Aspremont súlyos anyagi helyzetbe került, mert jóformán csak zsoldja volt egyedüli jövedelemforrása. A római szent birodalmi grófi rang, melyet 1684-ben adományozott neki a császár,¹² bizonyára kárpótlásul az elveszett Reckheimért, növelte ugyan tekintélyét a hadseregben és egyengette is további előhaladásának útját, de egyuttal anyagi gondjait is fokozta. A magas ranghoz teljességgel hiányzott a vagyon s szorult helyzetén az a házasság sem segített, melyet 1686-ban Sarolta nassau-dillenburgi hercegnővel, Ágost liegnitzi herceg özvegyével kötött. Mikor felesége még ugyanazon 1686-ik esztendőnek a végén elhalt,¹³ Aspremont új házasságra gondolt, de azt most már elsősorban anyagi érdekeinek szemmeltartásával akarta megvalósítani.

A folyamatban lévő felszabadító török háborúban való részvétele miatt Aspremont házassági tervei késedelmet szenvedtek. 1686-ban résztvett Budavár ostromában,¹⁴ ahol meg is sebesült. A következő esztendőben kinevezték Eszék, 1688 végén pedig Felsőmagyarország katonai parancsnokává az Erdélybe rendelt Caraffa helyébe.¹⁵ Mint kassai parancsnoknak számtalanszor lehetett és volt is alkalma a helyszínén meggyőződnie a Rákóczi-család nagy gazdagságáról. Ez az óriási vagyon a közben Bécsbe szállított Rákóczi Julianna személyére irányította figyelmét,¹⁶ kinek kezéért érdemesnek látta felvenni a harcot. Minthogy azonban 1689-ben egy ideig Nagyvárad blokádját is ő vezette,¹⁷ a Bécsbe való utazásra csak akkor kapott engedélyt, mikor kitünt, hogy a vár ostromá-

¹¹ *Thaly Kálmán*: i. m. 131—32. II.

¹² *Zarándy A. Gáspár*: Aspremont-Rákóczi utódok. Turul. 1903. 146. I.

¹³ *Hübner J.*: Genealogische Tabellen. Leipzig, 1712. 258-ik tábla és *Thaly K.*: i. m. 138—39. I.

¹⁴ V. ö. *Károlyi Árpád*: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Budapest, 1886. 336. I. Arcképe u. o. 250. I. *Ricaud*: Der neu-eröffneten Ottomannischen Pforten Fortsetzung. Augsburg, 1700. p. 339. és 341.

¹⁵ *Thaly Kálmán*: i. m. 139. I.

¹⁶ II. Rákóczi Ferenc Önéletrajza. 28. I.

¹⁷ *Ricaud*: i. m. 499. I.

ban hosszú ideig nem várható még fordulat s ennek következtében Aspremont az ostrommunkálatok eddigi eredményeinek kockáztatása nélkül felmenthető.

Igy jutott Aspremont 1689 őszén Bécsbe. Itt a talajt házassági tervei számára már kellően előkészítve találta. Nőtestvérei ugyanis, köztük különösen Anna Mária (megh. 1727) gróf Althann Vencel Mihály özvegye, továbbá Anna Salome, gróf Souches Lajosné, aki 1690-ben lett özveggvé,¹⁸ értesülvén bátyjuk házassági terveiről, azonnal érintkezésbe léptek az Orsolya-apácák bécsi kolostorának főnöknőjével és sikerült is azt a házassági terv számára megnyerniök. Hogy ezt az eredményt, mely döntőleg folyt bele az események alakulásába, kellően megérthessük, tudnunk kell, hogy az Orsolya-rendű apácákat III. Ferdinánd özvegye, Eleonora császárné 1660-ban Lüttichből hívta Bécsbe.¹⁹ Minthogy pedig az Aspremont család is Lüttich-vidéki volt, feltételezhető, hogy köztük és az Orsolya-apácák közt már akkoriban meg voltak az összeköttetések, melyek természetesen Bécsben sem szüntek meg, ahol az Aspremont-család és az Aspremont rokonság előkelő szerepet vitt. Igaz ugyan, hogy a két Fürstenberg-grófnak, Ferenc Egon (1626—1682) strassburgi érseknek, továbbá Vilmos Egon (1629—1704) bíborosnak XIV. Lajos francia királyhoz való csatlakozása,²⁰ mely Bécsben hazaárulás számba ment, megrendítette az Aspremont-család pozícióját, — lévén Aspremont Gobert gróf anyja Fürstenberg-leány,²¹ az előbb említett két Fürstenbergnek nőtestvére, sőt a francia-barát érzelmek gyanúja miatt gr. Althanné és gr. Souchesné ki is voltak tiltva az udvarból, — a népes Aspremont- és Fürstenberg-család más tagjai viszont gondosan tudták ápolni az udvari összeköttetéseket és a kétfejű sas árnyékában szépen emelkedtek is. Így lett gróf Aspremont Gobert 1684-ben római szent birodalmi gróf, nem sokkal utóbb pedig császári altábornagy, kiről egyébként is mindenki tudta, hogy Lajos badeni őrgróf főhadparancsnok kegyeltebb emberei közé tartozik.

A hagyományos családi összeköttetések ereje, Aspremont Gobert emelkedő pályájának képe, nemkülönben az Aspremont-család szigorú katolicizmusa, — hiszen Gobert gróf három fítestvére egyházi pályán működött, három nőtestvére pedig apáca volt, — s végül talán a Tilly- és Kollonics-sógorság is,²² mind olyan tényezők voltak, melyek hathatósan közreműködtek abban, hogy a főnöknő nemcsak magáévá tette a házas-

¹⁸ Hübner J.: Genealogische Tabellen. II. T. Leipzig, 1744. tab. 446.

¹⁹ Binder Irén szíves közlése Bécsből.

²⁰ Wurzbach: Biogr. Lexicon. V. (Wien, 1859) 16. és 19. II.

²¹ Hübner J.: Geneal. Tabellen. II. T. tab. 446.

²² Hübner J.: u. o.

sági tervet, hanem udvari összekölttetéseinél fogva, így különösen gróf Strattmann Tivadar Henrik udvari kancellár támogatásával azt is keresztül tudta vinni, hogy Lipót császár a Bécsbe érkező Aspremontnak megadta az engedélyt Rákóczi Julianna meglátogatására.²³ Az engedély megadása annál könnyebben megtörténhetett, mert a házassági terveket mindig ellenző Kollonics bíboros 1689 őszén Rómában tartózkodott, hogy a XI. Ince pápa elhalálozása (1689 aug. 12.) következtében esedékessé vált pápaválasztáson résztvegyen. Rómából visszatérve hosszabb időt töltött az augsburgi birodalmi gyűlésen s csak 1690 januáriusának első napjaiban tért vissza Bécsbe,²⁴ mitsem sejtve arról, hogy összeomlás fenyegeti a Rákóczi-gyermekekkel vonatkozásban gondosan kiesztelt terveit. A főnöknő és Aspremontnak említett két nőtestvére ugyanis a császári engedély birtokában lévén, tervszerűen felkeltették Rákóczi Juliannában az érdeklődést és a rokonszenvet a vitéz gróf Aspremont Gobert személye iránt, úgy hogy ezen gondos előkészítés alapján Aspremontnak, bár csaknem harminc esztendővel volt idősebb Rákóczi Juliannánál, alig néhány heti ismeretség vagy udvarlás után nemcsak Julianna beleegyezését sikerült megszereznie, hanem Lipót császár hozzájárulását is, akinek mindössze az volt a kikötése, hogy meg kell várniok a hadjárat kimenetelét és csak annak befejezte után köthetnek házasságot.²⁵ Mindez 1689 őszén történt a legnagyobb titokban. Zrinyi Ilona és lánya odáig mentek a titkolózásban, hogy még Rákóczi Ferencet sem tájékoztatták a legújabb fejleményekről, sőt épen ellenkezőleg, továbbra is meghagyták abban a hitében, hogy a kérők között még mindig Commercy hercegnek vannak a legnagyobb esélyei.

Gróf Aspremontnak 1689 végén Lajos badeni őrgróf hadseregébe kellett bevonulnia, mely az Alduna vidékén táborozott. A téli táborozás csendes napjaiban alkalma lévén elmélkedni a további teendők felett, végül is arra a meggyőződésre jutott, hogy nem lesz tanácsos a bíboros kirekesztésével megkísérelni a házasság megkötését, mert ebben az esetben, számolni kell a nagybefolyású bíborosnak kellemetlen következményekkel járható neheztelésével. Rákóczi Juliannával egyetértésben tehát, miután

²³ II. Rákóczi Ferencz Önéletrajza. 28. l.

²⁴ Maurer J.: Cardinal Leopold Graf Kollonitsch. Innsbruck, 1887. 227. és 241. l.

²⁵ „E. Kais und königliche Maiestät haben noch im verwichenen 1689-ten Jahre durch dero Hofcenzlern Grafen von Stratman allergnädigst mich versichern und vertrösten lassen, wie dass E. K. Maiestät die Heirath mit dem Grafen von Aspermont zwar nicht zuwider seie, jedoch allergnädigst gerne sehelen, dass der Vollzug derselben bis zu Ende der 1690-igen jährigen campagne aufgeschoben verbliebe.“ Rákóczi Julianna 1691 aug. 6-án kelt felterjesztéséből. (Eredetije bécsi Staatsarchiv: Öst. geheime Staatsregistratur. Rep. N. F. XXIII. p. 9.)

bécsi pártfogói közbelépése által újból megnyerte a császári hozzájárulást a házassághoz, talán sógorának, gróf Kollonics Jánosnak közvetítésével, aki unokaöccse volt a bíborosérseknek, ez utóbbit is tájékoztatta a történetről. Mikor azután a bíboros meggyőződött a tényállásról, nem akaráván ellentétbe kerülni sem a császári elhatározással, sem pedig Strattmann udvari kancellárral, a maga részéről is tudomásul vette a történetet.²⁶ Mindezek alapján gr. Aspremont és Rákóczi Julianna elérkezettnek látták az időt arra, hogy a bécsi püspök, mint illetékes egyházi hatóság előtt, 1690 nyarán bejelentsék eljegyzésüket s kérjék annak hivatalos tudomásulvételét.²⁷ Ezáltal a valóságos házasságkötés összes akadályai elhárultak. Házasságra azonban Aspremont a harctéri események újabb fordulatai következtében egyelőre nem gondolhatott.

Az új török nagyvezér, Köprili Mohamed, aki 1689 őszén vette át az ügyek vezetését, a hadjárat erélyes folytatására határozta el magát, melyben a francia kormány legmesszebbmenő támogatását helyezte kilátásba. A nagyvezér eleinte békeajánlatokkal kísérletezett, minthogy azonban azokat Bécsben nem tartották elfogadhatóknak, 1690 nyarán nagy erővel megkezdte a támadást.²⁸ Egyidejűleg Thököly Imrét is támadásra ösztönözte Erdély ellen, melynek fejedelemségét neki biztosította.²⁹ Thököly az augusztus 21-i zernyesti ütközetben döntő diadalt aratott az ideiglenes erdélyi kormányt támogató császári hadsereg felett, sőt a keresztényszigeti országgyűlésen Erdély fejedelmévé is megválasztatta magát.³⁰ Az erdélyi események nagy izgalmat okoztak Bécsben, mert a zernyesti ütközet és a keresztényszigeti választás az idáig követelt és eredményesnek ígérkező császári politika teljes kudarcát látszott jelenteni. Már

²⁶ „Da ist E. K. Maiestät allergnädigst wohl erinderlich, wasmassen E. K. M. sie sowohl durch den Herrn Cardinaln Kollonitsch, als Herrn Hofcanzlern ihre Intention wegen erholtens Grafens Aspremont noch vor einem Jahr eröffnen und umb deren gnädigsten Consens selbigen zu ehelichen bitten. E. K. M. auch darauf iro bedeuten lassen, wasmassen sich die Sachen nach Ausgang fertiger campagna schon schicken und sie endlich darwider gnädigst kein Bedenken haben wurden.“ Gr. Kinsky, gr. Strattmann és gr. Jörger együttes jelentéséből, mely 1691 augusztus 9-én kelt. (Eredetiye bécsi Staatsarchiv : u. o.)

²⁷ „Wohl besagte ihre Excellenz Herr Graf von Aspremont und seine fürstliche Freüle Braut Julianna Barbara von Ragozzi, hoch vorgedachten Herrn Bischofen, als hiesigen ordinario loci, samentlich und ausdrücklich ihren publicum actum sponsaliorum und dero miteinander treu gethanen Eheversprechungen, so bereits vor ein Jahr hoch ermelten Herrn Bischofen und dessen venerabili consistorio per supplicationes declarirt worden“ etc. Sigl Zachariás és Ruland Arnold együttes nyilatkozatából, mely 1691 június 26-án kelt. (Hitelesített másolata bécsi Staatsarchiv : u. o.)

²⁸ J. Hammer : Geschichte des osmanischen Reiches. Pest. 1830. VI. k. 551. és 556. II.

²⁹ Angyal Dávid : Késmárki Thököly Imre. II. k. (Budapest, 1889.) 213. I.

³⁰ Lukinich Imre : Erdély területi változásai. Budapest, 1918. 561—62. II.

most az volt a kérdés, hogy fontosabb-e a birodalmi érdekek szempontjából az újból megindult török támadás elhárítása, mint egy Thököly ellen irányuló hadjárat Erdély birtokának biztosítása végett? A haditanács Erdély visszaszerzésének elsőbbsége mellett foglalt állást s ennek következtében Lajos badeni örgróft arra utasította, hogy a balkáni harcszintéren egyelőre csak defenzívára szorítkozzék s az ekként felszabadult erőket személyesen vezesse Thököly ellen. A főparancsnok a vett utasítás értelmében 1690 szeptemberében haladéktalanul megkezdte előnyomulását Erdély felé, azt megelőzően azonban az Alduna mentén visszamaradt császári haderő felett való ideiglenes parancsnokságot gr. Aspremont Gobert altábornagyra ruházta.³¹

Aspremontot parancsnoki megbízatása súlyos helyzet elé állította. A nagyvezér szeptember folyamán kisebb-nagyobb ellenállás után visszafoglalta a császáriaktól Nis, Viddin és Szendrő várakat, sőt szeptember végén a főhaderővel magát Belgrádot is ostrom alá fogta. A védelmet Aspremont egy ideig sikeresen vezette, de mikor október 8-án a török tűzsergő felgyújtotta a város lőszerraktárait s az azokban felhalmozott lőszeranyag felrobbant, nemcsak a várban levő épületek dőltek romba, vagy váltak hasznavehetetlenekké, hanem a falak is. A védősereg nagy része a romok közt lelte halálát, az életben maradtak pedig egy szál ruhában menekültek a Száva balpartjára. Aspremont maga csak akkor hagyta el a várost, amikor a török sereg már benyomult a romok közé. Egy szál rongyos ruhában érkezett azután Eszék várába.³²

Belgrád váratlan bukása nagy megdöbbenést keltett Bécsben, mert itt nem alaptalanul attól tartottak, hogy a törökök, felhasználva Belgrád elfoglalásának erkölcsi hatását és azt a körülményt, hogy Lajos badeni örgróf a főhaderővel Erdélyben volt elfoglalva, folytatni fogják támadó hadműveleteiket. Egy török csapattest meg is kísérelte Eszék ostromát, minthogy azonban itt váratlanul erős ellenállásra akadtak s másrészt az időjárás is őszire fordult, a vár alól csakhamar elvonultak.³³

Aspremont Eszékre érkezvén, innen mindenekelőtt írásbeli jelentést küldött Bécsbe a haditanácshoz, melyben részletesen ismertette Belgrád török kézre jutásának körülményeit s egyúttal igazolni is igyekezett azt, hogy ebben személyes felelősség nem terheli. A haditanács azonban hadbíróság elé utalta az egész ügyet s mikor Aspremont Bécsbe érkezett, hogy szóbelileg is megtegye jelentését, a haditanács meghallgatta ugyan előadását, de akként döntött, hogy meg kell várnia a hadbíróság ítéletét

³¹ Ricaut: i. m. p. 540.

³² J. Hammer: VI. k. 557. l. Aspremont jelentése Belgrád bukásáról közölve Ricaut-nál: p. 543–45.

³³ Eszéket gr. Starhemberg Guido védelmezte. Arneth A.: i. m. I. 93. l.

s mindaddig, míg az meg nem törlenik, sem Bécs városát, sem pedig itteni szállását nem szabad elhagynia.³⁴

A házfogság tétlen hónapjai alatt Aspremontnak volt ideje arra, hogy számot vessen tényleges helyzetével és jövője esetleges kialakulásával. Nem tagadta, s nem is csinált belőle titkot, hogy anyagilag teljesen tönkrement, mert birtokait már korábban elvesztette, Belgrádban pedig minden ingósága, köztük értékes ezüstneműje és ruhatára odaveszett. A haditanácshoz Eszékről küldött jelentésében az ekkor szenvedett kárt 40 ezer tallér-ra becsülte.³⁵ Másrészt azonban minél jobban húzódott ügyének vizsgálata, annál valószínűbbé vált előtte az is, hogy katonai pályájának Belgrád alatt alighanem vége szakadt s a hadbíróság ítéletétől legfeljebb erkölcsi igazolást remélhet. Az adott körülmények közt tehát minden eshetőséget számbavéve, csakis a Rákóczi Juliannával kötendő házasság látszott számára az egyetlen módnak arra, hogy anyagilag talpraálljon s katonai pályájának megszakadása esetén rangjának megfelelően élhessen. Előtte most csak az a kérdés jöhetett tekintetbe, hogy a házasságkötés a hadbírószági ítélet kimondása előtt történjék-e, vagy pedig csak azután?

Zrinyi Ilona, akinek szabadonbocsáttatása ügyében már 1690 ősze óta folytak alkudozások Thököly és a bécsi udvar között,³⁶ s aki ennek következtében tudta, hogy minden percben esedékessé válhatik Bécsből való távozás,³⁷ minden valószínűség szerint a házasság mielőbbi megkötése mellett foglalt állást, hogy ezzel leánya jövő sorsát biztosítsa. Tulajdonképpen ezt óhajtotta maga Aspremont is, aki végeredményben nem tartotta okos dolognak megvárni egy esetleges marasztaló ítélet kockázatát. Mivel pedig a házasságkötés egyházi feltételei megvoltak s megvolt a császári hozzájárulás is, — igaz, hogy feltételekhez kötve, — a bécsi püspök nem támasztott nehézségeket akkor, midőn Aspremont és Rákó-

³⁴ „Weilen er (t. i. gr. Aspremont) annoch einerseits wegen Abandonierung Belgrad in reatu und Arrest, ... befindet.“ Gr. Kinsky, Strattman és Jörger már idézett jelentéséből. (Bécsi Staatsarchiv: u. o.) „Selbiger anfänglich wegen der ihm zugelegten Schuld, dass Belgrad vor einem Jahr an den Feind übergangen, alhier mit dem Hausarrest belegt worden“ etc. Gr. Kinsky, Strattman és Jörger 1691 november 2-án kelt együttes jelentéséből. (U. o.)

³⁵ Ricaut: i. m. p. 544: „Jedoch hab ich meine gantze Bagage (Tafel-Silbergeschmeid) und alles, was ich gehabt, in die 40.000 Thaler wert verloren und bin ich, nebst dem Grafen Archinto, hieher in einem zerrissenen Kleid und Hembd gekommen.“ (Aspremont eszéki jelentéséből.)

³⁶ V. ö. Angyal D.: i. m. II. 228—29. II.

³⁷ Csak 1692 január első napjaiban távozott Bécsből: „1692. 6. Januarii ist die Töckelin von Wien aus ihren Arest los anhero kommen durch kaiserliche confoi etc. Den 7. dits von hier abgereist.“ (Danninger Kristóf feljegyzései. Pozsonyi ev. lyceum könyvtárában.)

czi Julianna arra kérték fel, hogy eskesse őket össze. Minthogy azonban mindketten őrizet alatt állottak és szállásaikat tilos volt elhagyniok, ezt az akadályt úgy akarták megkerülni, hogy Aspremont az egyházi esketés idejére, anélkül, hogy arra engedélyt kérne, elhagyja lakását, az esketés megtörténte után azonban azonnal visszatér. A nagy nyilvánosságot természetesen kerülniök kellett, miért is a főnöknő az esketés színhelyéül a kolostor társalgóját jelölte ki, ahol 1691 június 24-én Zrinyi Ilona, a főnöknő helyettese, a két alkalmi tanu és mások jelenlétében a bécsi püspök teljes egyházi díszben, a szokásos formások közt összeadta őket. Az esküvő után Aspremont visszatért szállására.³⁸

A házasságkötés formailag kifogástalan volt. Tekintettel azonban arra, hogy a császári hozzájárulás határozottan ahhoz a feltételhez volt kötve, hogy a házasságkötésnek csak a hadjárat befejezte után szabad megtörténnie, melyet azonban nem tartottak meg, — tekintettel továbbá Aspremont házifogságára, melyet most önkényesen megszegett, a házasságkötést egyelőre csak az Aspremont-család németországi rokonságával

³⁸ „Den 24-ten Junii dits Jahrs am Fest des heiligen Ioannis Baptistae, ihre hochfürstl. Gnaden Herr Bischof zu Wien in der Closterkirchen St. Ursulae das hohe Ambt und folgend die Intronisation dreien Beischwestern gedachten Klosters, so vor ihm die Profession gethan, gehalten, darnach er auch etliche weltliche Jungfrauen gefürmet und alsdan in seinen bischoflichen Pontifical-Kleidern in das negste, an der Kirchen gelegene parlatorium sambt ihre Excellenz und Gnaden Herrn General Grafen von Aspermont gegangen und aldorten wohl besagte ihre Excellenz Herr Graf von Aspermont und seine fürstliche Freüle Braut Julianna Barbara von Ragozzi, hoch vorgedachten Herrn Bischoffen, als hiesigen ordinario loci, samentlich und ausdrücklich ihren publicum actum sponsaliorum und dero miteinander treu gethanen Ehe-versprechungen, so bereits vor ain Jahr hoch ermelten Herrn Bischoffen und dessen venerabili consistorio per supplicationes declarirt worden, de novo mündlich vorgebracht und anbei angezeigt, dass keiner von ihnen beiden Braut-Personen kein engagement mit einem andern, oder anderstwo habe. Diesemnach umb desto kräftiger ante faciem ecclesiae und vor hochbesagten ihre Hochfürstlichen Gnaden, Herrn Wienerischen Bischoffen das matrimonium zu celebriren, hat vorermelter Herr Graf von Aspermont, als Bräutigamb, mit hell lautender Stimm öffentlich bekendt, dass er sie Freüle Ragozzi für seine Ehefrau würklich erkenne und nembe und alle Treue, Ehepflicht bei ihr auf ewig halten wolle. Welches auch mit heller und lauter Stimm sie Freüle Ragozzin mit ebenmessigen besagten Formalien reciproce bejaet und ihrer seits alles widerhollet habe. Darauf alle beede widerumb einander die Händte der Ehetreu gegeben und hierüber die Ehe- und Copulations-benediction von hochbemelten Herrn Bischoffen in Gegenwart dero fürstlichen Freüle Braut gnädigen Frau Muetter, ihre Gnaden Gräfin von Schönkirchen, der ehrwürden Subpriorin und andern begehrt. Welcher aber, dass der consistorial-actus schon matrimonium ratum und eine richtige Sache wäre, beantwortet, wie auch dass sie Braut-Personen Zeugen darzu haben sollen gesagt; dahero vorgesagter Herr Graf von Aspermont vor benandte und hier untergeschriebene und darzue gebettene Herrn Zeugen vorgestellt und praesentiret.“ (Sigl Zakariás és Ruland Arnold tanúk nyilatkozatából. Bécsi Staatsarchiv : u. o.)

tudatták,³⁹ Bécsben ellenben hallgattak róla. Arra számítottak, hogy a jó összeköttetések segítségével majd csak megnyerik az utólagos hozzájárulást és ezzel elejét veszik a tanúsított engedetlenség és függetlenséért várható következményeinek.

Zrinyi Ilona egyébként leánya házasságáról Thökölyt is értesítette, kétségkívül a bécsi francia követség útján, aki azután 1691 április 23-án kelt válaszában erre vonatkozólag a következőket írta: „Ha Isten Aspremont urnak rendelte Juliánkát, arrul én is mit tehetek? Megvallom, kívántam volna magam, örömit látnom és legalább és legfeljebb ennek a nyári táborozásnak kimenetelire férhezmenisít halasztanom”.⁴⁰ Ezt a levelet Rákóczi Julianna és főként az Aspremont-rokonság akként értelmezte, hogy Thököly tulajdonképpen ellene van a házasságnak s szívesebben látna Juliánka férjéül egy kuruc magyart, mint egy császári tisztet. Azt is kiakarták olvasni a levélből, hogy Thököly reméli, hogy a hadihelyzet szerencsésebb kialakulása esetén módjában lesz ezt a házasságot megakadályozni.⁴¹

Kétségtelen, hogy elképzelhető volt egy olyan helyzet, melyben a bécsi udvar nemcsak Zrinyi Ilona, hanem Rákóczi Julianna hazaengedéséről is kénytelen lenne tárgyalni Thökölyvel. Köztudomású volt ugyanis a nagyvezér készüllete Magyarország ellen. Elképzelhető volt továbbá az is, hogy az udvar ebben az esetben ezt a formális házasságot Thököly kedvéért érvénytelenítené, annál is inkább, mert Aspremont részéről tényleg történtek hibák a házasságkötés körül. Az Aspremont-rokonság tisztában volt ugyan azzal, hogy Thököly levelének aligha lesz gyakorlati jelentősége, ellenben komolyan számolni kell azzal, hogy a császár és a Rómából hazatérőben lévő bíboros⁴² nem fognak egyszerűen napirendre térni a házasságkötés ténye felett, ha arról majd tudomást vesznek. Nem lehetetlen tehát, hogy a házasság érvényteleníttetését is kívánni fogják, mert a házasság megkötésének módjában az engedetlenségnek és a függetlenséért való küzdelemnek súlyos esetét látják. Az Aspremont-rokonság, főleg ez utóbbi eshetőség számbavétele után, a házasságkötés érvényességének lehető biztosítása végett feltétlenül szükségesnek tartotta a gr. Aspremont Gobert és Rákóczi Julianna közt fennálló formai házasságnak

³⁹ *Thaly Kálmán*: II. Rákóczi Ferencz ifjúsága. 142—144. II.

⁴⁰ *Magy. Tört. Emlékek*. II. oszt. XXIV. k. (Budapest, 1873.) 401. I.

⁴¹ „Meiner Mutter von ihrem Mann geschrieben worden, sie sollte wenigstens diese Heurath bis Ende heuriger campagne verhindern, vielleicht zu dem Ende, auf das er mich mit jemand andern E. kais. und königlichen Maiestät untreuen Vasallen verheiraten und dadurch E. M. neue Feinde, ihme Freunde und Adhaerenten erwecken könnte.” Rákóczi Julianna 1691 aug. 6-i folyamodványából. (Eredetije bécsi Staatsarchiv: u. o.)

⁴² *Maurer*: i. m. 246—47. II.

valóságossá tételét, abban a meggyőződésben, hogy egy házassági életközösségnek felbontása hasonlíthatatlanul nehezebben menne, mint egy formai házasságnak érvénytelenítése. Gr. Althanné és gr. Souchesné tehát, különösen Thököly levelének Rákóczi Juliannára gyakorolt hatását kiaknázva, reávettek sógornőjüket, hogy hagyja ott a kolosiot s költözzék gr. Aspremonthoz, aki törvényes ura.⁴³

Rákóczi Julianna épügy, mint Rákóczi Ferenc, nem szerette Thökölyt. Az a lehetőség tehát, hogy jövődő sorsa felett esetleg mostohaapja döntsön, elviselhetetlennek látszott előtte. Szívesen hajlott tehát ahhoz a megoldási módhoz, melyet a két Aspremont-nővér ajánlott volí neki s amelyet Zrinyi Ilona sem ellenzett, aki nagyrabecsülte gr. Aspremontot.⁴⁴ Az ajánlott megoldásnak azonban akadályai voltak. A kolostor kapui ugyanis állandóan zárva voltak s a kulcsokat az apácák őrizték. Rákóczi Julianna mindamellett nem adta fel a reményt és az összes kezeügyébe került s részben már használaton kívül helyezett kulcsokat kipróbálta, míg végre sikerült egy olyant találnia, mely nyitotta a kolostornak a templomba vezető egyik ajtaját. 1691 augusztus elsején azután ezen az ajtón át a templomba ment, melynek utcai ajtaja szokás szerint nyitva lévén, azon akadály nélkül kijutott a Johannes-gasseba s előhíván egy közelben veszteglő bérkocsit, azon a Himmelpfort-gasseban lévő Fürstenberg-palotába hajtatott, ahol gr. Aspremont lakott.⁴⁵

A szökés természetesen nem maradhatott titokban. A kolostor főnöknője azonnal jelentést tett erről az udvari kancellár útján a császárnak, s később a Rómából Bécsbe érkező Kollonics bíborosnak is. A császárt és az udvari köröket rendkívül felháborította ez az eset, melyről persze egész Bécs beszélt, mert azt a császári akarat kijátszásának s a császár személyes sérelmének tekintették. Lipót császár ennek következtében el-

⁴³ „Nicht weniger seind auch die zwei Aspermontischen Schwestern nicht ausser Schuld, als welche, dem Vernehmen nach, nicht allein den Abend zuvor, als sich die Ragozische Tochter aus dem Kloster practicieret, sich lange Zeit bei derselben eingefunden und vermutlich mit ihro Unterredung gepflogen, wie das Werk anzugreifen, sondern auch den andern Tags mit ihrer dritten Schwester derselben bei dem Grafen Aspermont erwartet haben sollen.“ Gr. Kinsky, gr. Strattman és gr. Jörger többször idézett jelentéséből. (Bécsi Staatsarchiv: u. o.)

⁴⁴ II. Rákóczi Ferenc Önéletrajza. 28. 1.

⁴⁵ L. erre a 43-ik jegyzetet is. A kolostorból való szökést Rákóczi Julianna így írja le: „Habe der Sachen einmal ein Ende zu machen, nemine instigante, die Resolution gefasset und alle mir zur Hand gekommene Schlüsseln so lang und viel probiret, bis ich endlich durh des Allerhöchsten Verhängnis mit einem alten Schlüssel (ohne einzigen Gewalt) die Winde des Klosters eröffnet, mich hineingesetzt durch die K ürche gangen und mit einem von mir befahlten Lehenwagen geraden Wegs zu meinem Ehemann, den Grafen von Aspermont gefahren.“ (Eredetije bécsi Staatsarchiv: u. o.)

rendelte, hogy a Fürstenberg-palota azonnal szigorú őrizet alá véssék.⁴⁶ Aspremont ebből az intézkedésből arra következtetett, hogy az udvar a leghatározottabban elítéli a történeteket és megtorlásra készül. Atekinetben sem voltak kétségei, hogy a császár szigorú vizsgálatot fog elrendelni a házasság érvényességének kivizsgálására is és ha ennek megkötése körül lényegbe vágó hibákat állapíthatnak meg, házasságát érvénytelenítik. Igazolni kellett tehát mindenekelőtt, hogy a házasságnak a császár által megszabott határidő előtt történt megkötését rendkívül fontos okok tették szükségessé, továbbá, hogy maga a házasságkötés is minden tekintetben érvényes.

A házasságkötésnek szükségét Rákóczi Julianna igyekezett megindokolni 1691 augusztus 6-án a császárhoz és Eleonora császárnéhez gr. Strattmann udvari kancellár útján felterjesztett folyamodványában, melyben, mint döntő fontosságú indítókra, Thökölynek ez év április 23-án kelt imént említett levelére hivatkozott, mely levél minden valószínűség szerint a nyár folyamán, talán épen a június 24-i esküvő után érkezett Zrinyi Ilona kezébe. Ebben a levélben szerinte Thököly ellenezte az Aspremonttal kötendő házasságot és azt tervezte, hogy hívei valamelyikéhez adja feleségül; minthogy pedig ő nem akart olyanhoz férjhez menni, aki a császár ellensége és minthogy különben is a császár elvben nem ellenezte az Aspremonttal való házasságot, s csak azt kívánta, hogy várjanak azzal a háború befejezéséig, Rákóczi Julianna azzal, hogy Aspremonttal házasságra lépett, majd utóbb hozzáköltözött, tulajdonképen Thököly terveit akarta egyszersmindenkorra megakadályozni. Sem neki, sem urának nem volt szándékában szembehelyezkedni a császári akarattal, vagy épen megbántani a császár személyét.

Rákóczi Julianna ezen folyamodványával a császár utasítására gr. Kinsky Rudolf cseh főkancellárnak palotájában 1691 augusztus 9-én egy háromtagú bizottság foglalkozott, melynek tagjai a cseh főkancelláron kívül gr. Strattman udvari kancellár és gr. Jörger alsóausztriai helytartó voltak. Feladatuk volt a tényállás felderítése és jelentéstétel a titkos tanácsnak, illetőleg magának a császárnak.

A bizottság mindenekelőtt megállapította, hogy a császár gr. Kollonics bíboros és gr. Strattman udvari kancellár útján már egy évvel ezelőtt hozzájárult ahhoz, hogy Rákóczi Julianna nőül vehessen gr. Aspremont altábornagyhoz s mindössze azt a feltételt kötötte ki, hogy meg

⁴⁶ „Und weilten sie dadurch (t. i. a szökés által) scandalum publicum et enorme gegeben und den schuldigen Respect gegen E. K. M. so weit und viel verloren, E. K. M. und dero billiche Indignation und resentiment gegen sie hierumben offentlich zu zaigen anfangen und sie in ihren Quartier verwachten lassen.“ Gr. Kinsky, gr. Strattmann és gr. Jörger id. jelentéséből. U. o.

kell várniok a folyamatban lévő hadjárat végét. Magát a házasságkötést és annak körülményeit illetőleg a bizottság tagjai nem lévén kellően tájékozva, emiatt nem is tudtak egységesen állást foglalni, épen azért az egyik bizottsági tag ezt a kérdést az egyházi szentszék elé kívánta utaltatni. Abban viszont valamennyien megegyeztek, hogy a kolostorból való szökés a legnagyobb mértékben sérelmes a császár tekintélyére és személyére s feltétlenül megtorlandó. Zrinyi Ilona és leánya ugyanis *államfoglgyokként éltek* a kolostorban, onnan tehát önkényesen egyiköknek sem volt szabad távoznok.⁴⁷ Rákóczi Julianna szökése által közbotrányt okozott és nagy sérelmet ejtett a császár tekintélyén, aki emiatt őrizet alá vétette azt a házat, melyben az Aspremont-házaspár lakott. A bizottság azonban ezt a fenyítő rendszabályt nem tartja elegendőnek. Az egész világnak tudomást kell vennie — ugymond — arról, kiváltképen az adott esetben, melyet az ujságok kétségtől tárgyalni fognak, hogy a császári tekintélyt nem lehet büntetlenül megbántani. A bizottság ennél fogva vagy pénzbírsággal való büntetésre gondol, melynek egy részéből esetleg a kolostort lehetne kártalanítani, vagy pedig olyan más büntetésre, mely teljes elégtétel volna a megsértett császári méltóságnak anélkül, hogy *visszatetszést kellene a magyar nemzetben*.⁴⁸ Szó lehetne pl. arról, hogy a házastársakat egy időre különválasszák s Rákóczi Juliannának az Orsolyarend bécsi, tulli, vagy bécsújhelyi rendházában kellene egy bizonyos időt eltöltenie, kellő felügyelet alatt ugyan, de mégis akként, hogy annak ne legyen fogság színezete. Innen azután bármikor kibocsátható volna, ha a császár bocsánatáért folyamodik és ha a császár neki megbocsát.

Súlyosabb elbírálás alá esik — a bizottság ítélete szerint — gr. Aspremont szerepe, aki ellen Belgrád elhagyása miatt tudvalevőleg hadbírószági eljárás indult meg s aki a végső ítélet kimondásáig nemcsak állomásfogságra, hanem tudomásuk szerint házifogságra is volt ítélve. Aspremontnak, mint tisztnak, tudnia kellett volna, hogy a kolostorból való szökés nem más, mint a császár tekintélyén ejtett sérelem, épen azért azt neki mindenképen meg kellett volna akadályoznia. A bizottság tehát azt javasolja, hogy Aspremontot is szigorú őrizet alá kell helyezni s amennyiben

⁴⁷ „Eben zu dem Ende von E. K. M. die Tökelin mit ihrer Tochter zu ihrer Herkunft dahin gegeben worden, damit man ihrer desto mehr versichert sein möge, darzue die, von ihro Tökelin mit ihrem annoch in rebellione begriffenen Ehewürt immerdar gepflogene geheimbe Correspondenz noch mehr Ursach ex post facto gegeben hat und also beede pro detentis ex ratione status zu halten.“ Gr. Kinsky, gr. Strattman és gr. Jörger többbször id. jelentéséből. (U. o.)

⁴⁸ „Gleichwohlen aber darbei salva autoritate caesarea innerlich eine Clemenz in sich erhalte, damit widrigenfalls bei der Hungarischen Nation kein disgusto erwecket werde und sie es dahin aufnehmen, als ob nimius rigor in odium nationis hierinnen gebraucht worden wäre.“ Gr. Kinsky etc. jelentéséből. U. o.

kitűnik, hogy Belgrád miatt házifogsággal is van büntetve, akkor a morvaországi Spielbergbe volna szállítandó.

A bizottság egyébként büntetésre méltóknak találja gr. Althannét és gr. Souchesnét is, akikről beigazolódott, hogy a szökést megelőzőleg Rákóczi Juliannánál tartózkodtak a kolostorban és őt másnap a Fürstenberg palotában meg is várták.⁴⁹

A bizottság javaslataival a császár személyes elnöklete alatt augusztus 14-én tartott titkos tanácsi ülés foglalkozott, melyen a bizottság tagjain kívül hg. Dietrichstein főudvarmester, hg. Salm Károly Tivadar, József római király nevelője, gr. Harrach Ferdinánd Bonaventura, gr. Starhemberg Rüdiger, a hadi tanács elnöke és gr. Waldstein Károly főkamrás vettek részt. A titkos tanács a bizottság javaslata alapján beható vizsgálat alá vette az egész ügyet. Abban a kérdésben azonban, hogy vajon érvényes-e a már ismertetett módon megkötött házasság, vagy sem, nem határozott, mert erre magát illetékesnek nem tartotta. Kimondta ellenben, hogy a házastársakat büntetésből egyidőre elválasztja és Rákóczi Juliannát a tültni kolostorba, gr. Aspremontot pedig, akiről kitűnt, hogy nemcsak állomás-, hanem házifogságra is volt ítélve, a spielbergi várba küldi. Itt maradnak tisztességes őrizet alatt mindaddig, míg csak a császár a megkegyelmezés idejét elérkezeltnek nem látja. Aspremont két nőtestvérére vonatkozólag akként határoztak, hogy azok az udvarból továbbra is kitiltandók lesznek.⁵⁰

A gr. Aspremontra és feleségére kiszabott büntetés súlyos volt ugyan, minthogy azonban kifejezetten csak egy bizonyos időre szólt, remélni lehetett, hogy a házassági életközösség belátható időn belül helyre lesz állítható. Nagyobb veszedelmet jelentett ennél a bécsi püspök azon nyilatkozata, mely szerint a történetek után a házasság nem tekinthető érvényesnek.⁵¹ A püspök ugyanis, bizonyára annak az erős visszatetszésnek hatására, melyet az udvarban és az irányadó körökben Rákóczi Juliannának a kolostorból való szökése keltett, arra az álláspontra helyezkedett, hogy mivel a házasuló felek több tekintetben félrevezették, a házasságot nem lehet érvényesnek tartani. Aspremont erre a maga igazolására közjegyzőileg hitelesített másolatban felterjesztette a június 24-i esküvőn sze-

⁴⁹ L. erre a 43-ik jegyzetet.

⁵⁰ Eredeti tisztázata Bécsi Staatsarchiv: Öst. geheime Staatsregistratur. Rep. N. F. XXIII. p. 9.

⁵¹ „Da ich ihme Herr Bischoffen alsobald, dass meine Frau Gemahlin all' improviso zu mir in meine Behausung kommen, berichten lassen, worauf er allererst den 9-ten Tag nach unser ehelichen Cohabitation zu recriminiren anfangen und damals uns wider Gottes Gebot: quod Deus conjunxit, homo non separet, — separiren wollen.“ etc. Aspremontnak 1691 okt. végén kelt folyamodványából. (Eredetije u. o.)

replő két tanúnak: *Sigl Zakariás*nak, az Orsolyarendűek bécsi kolostorában papi teendőket végző volt ödsdorfi plébánosnak és *Ruland Arnold* tiszinek együttes és utóbb esküvel megerősített nyilatkozatát, melyet Aspremont egyébként óvatosságból már két nappal az esküvő után írásba foglaltatott ugyanazon közjegyző előtt. E nyilatkozatból kitűnt, hogy az esküvő a tridenti zsinat által előírt formaságok szigorú szemmel tartásával folyt le, magának a házasság érvényességét újabban kétségbevonó bécsi püspöknek jelenlétében és közreműködésével.⁵²

A házassági ügy természetesen a consistorium elé került, ahol hónapokig tárgyaltak róla. Augusztus közepe óta Rákóczi Julianna Tullnban, gr. Aspremont pedig a spielbergi várban várakoztak a döntésre s mivel az késett, Aspremont október végén folyamodványt terjesztett a császár elé, melyben teljes jóhiszeműségüket hangsúlyozza s hivatkozva az uralkodócsalád szolgálatában eltöltött éveire, mindkettőjük számára a császár bocsánatát kérte.⁵³ A gr. Kinskyből, gr. Jörgerből és gr. Strattmanból álló alkalmi bizottság, melyet Lipót császár javaslatára szőlített fel, november 2-án tartott ülésén tárgyalás alá vévén Aspremont folyamodványát, azzal szemben nem helyezkedett merev visszautasító álláspontra, hanem úgy vélekedett, hogy Aspremont a közel három hónapja tartó spielbergi fogsággal eléggé megbűnhődött a házasságkötés körül elkövetett hibákért, Spielbergből tehát hazaengedhető. Bécsben mindamellett továbbra is házfogságban tartandó mindaddig, míg a belgrádi ügy nem tisztázódik. A házasság érvényességének kérdésében most sem foglaltak állást, lévén a politikummá fajult ügy a consistorium előtt, mely ezideig még nem döntött.⁵⁴

A titkos tanács csak december 7-én foglalkozott Lipót császár elnöklete alatt a bizottság javaslataival, melyeket egészben véve a maga részéről is elfogadott. Tekintettel azonban arra, hogy a consistorium még mindig nem döntött a házasság érvényességének kérdésében, a tanács csak Aspremontnak engedte meg a Bécsbe való visszatérést, Rákóczi Juliannára vonatkozólag ellenben úgy határozott, hogy neki mindaddig Tullnban kell maradnia, míg a consistorium döntése meg nem történik.⁵⁵ Így aztán Aspremont 1691 decemberében visszatérhetett Bécsbe, ahol szigorú házfogságban tartották a hadbíróági tárgyalások befejezéséig. Pere teljes felmentéssel végződött ugyan, amiben nagy része volt Lajos badeni őrgróf azon hivatalos írásbeli nyilatkozatának, mely szerint Aspremont altábornagyot Belgrád elvesztéséért semmiféle személyes felelősség nem

⁵² L. erre a 38-ik jegyzetet, mely a tanúk nyilatkozatát tartalmazza.

⁵³ Eredetije bécsi Staatsarchiv: u. o.

⁵⁴ A bizottság együttes jelentésének eredetije. U. o.

⁵⁵ Eredetije u. o.

terheli,⁵⁶ Aspremont mindamellett befejezettnek tekintette katonai pályáját és felmentése után kilépett a császári szolgálatból.

Rákóczi Julianna tulni fogsága 1692 folyamán véget ért, miután — hogy Rákóczi szavait idézzük, — „semmiféle mód nem találkozott házasságának felbontására.”⁵⁷ Ezzel ennek a maga nemében páratlan házassági bonyodalomnak aktái végkép lezárultak.

Lukinich Imre.

⁵⁶ Lajos badeni örgrófnak 1693 május 30-án Bécsben kelt igazolóiratát közli Ricaud: i. m. p. 627. A Belgrád átadásáért folytatott hadbíróvági per aktái bécsi Kriegsarchiv: Hofkriegsrathsacten fasc. 165. és Justizsachen. 1692 május. Nr. 91/1.

⁵⁷ II. Rákóczi Ferencz Önéletrajza. 29. l.

A DUNA-TISZA-CSATORNA ELSŐ SZABÁLYOZÁSA.

Aránylag korán, a nyugati államokkal csaknem egyidőben, ismerték fel ugyan a víziutak jelentőségét Magyarországon is, e felismerést azonban nálunk, sajnos, nem követte nyomon, mint amott, a kihasználás, mégkevésbé a fejlesztés. Pedig a XVI. század utólja óta jóformán valamennyi országgyűlés hoz egy-egy idevágó törvényt, hol az árvédelemről, hol a szabad hajózás biztosításáról, az azt megnehezítő, megbénító vízimalmok, fatörzsek eltávolításáról, a vámpénzek eltörléséről, stb.

Ma már tudjuk, hogy mindezeknek a törvénycikkek hosszú sorában körvonalazott teendőknek legnagyobb részét — mondhatnók valamennyit — már csak azért sem végezték el annakidején, mert az országgyűlések alig voltak abban a helyzetben, hogy intézkedéseiket, becikkelyezésük után, keresztül is vigyék, a szükséges pénzt és munkaerőt a folytonos háborúk vérveszteségeitől elgyöngült országban előteremtsék. Csoda-e tehát, hogy amíg például Franciaországban Colberték és követőik egyik folyót a másik után szabályozták, egyik csatornát a másik után építik, nálunk csak az ország területi és politikai integritásának fokozatos helyreálltával, a török uralom és a Thököly—Rákóczi mozgalmak megszűntével, szóval a zavaros kül- és belpolitikai viszonyok tisztulásával, bukkan fel az ötlet: kövessük a francia példát olyképen, hogy az ország két főfolyóját, a Dunát és a Tiszát kötjük össze egymással.

A hagyomány ugyan Kun Lászlót és Mátyás királyt is megajándékozta hasonló szándékkal, ez a hagyomány azonban, mint azt talán mondani sem kell, nem állja a kritikát. A Duna-Tisza csatorna első szószólója alkalmasint az a báró Dillherr Ferenc, akire Takáts Sándor a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* hasábjain¹ már 1902-ben felhívta a magyar vízépités multjával foglalkozók figyelmét.

Leleményes tervénél is kevesebb nyom maradt, sajnos, a tervező: báró Dillherr-Althen Ferenc személyéről reánk: alig tudunk róla többet megállapítani annál, hogy régi németbirodalmi, utóbb Alsó-Ausztriába szakadt és az ottani rendek közé jutott család sarja volt. Az alsó-ausztriai rendek bécsi levéltára három vaskos aktanyalábot is őriz ugyan

¹ *Anna-csatorna terve Pest és Szolnok között 1715-ben* címmel (M. G. Sz. : IX. évf. 3. füzet: 137—9. l.)

a familiáról, családfát is találunk benne, de sem ezen, sem egyebütt nem derül ki az, hol és mikor született báró *Dillherr*? Alább érintendő jelek-
ből arra következtetünk, hogy 1670 körül lehetett. E föltevés mellett szól
az a körülmény is, hogy a bárói diploma, amelyet apja 1668-ban kapott
I. Lipót császártól, még nem említi. Családi viszonyairól felesége, egy
Traun grófnő pusztá nevéen kívül jóformán egyebet sem tudunk kideríteni
annál, hogy egy *Fülöp* nevű fia maradt, az ő nevét is csak azok a fo-
lyamodványai őrzik, amelyekben apja halála — 1744 május 16. — után,
annak elmaradt járandóságait, remunerációit keresi a haditanácson és az
udvari kamarán.²

Az udvari haditanács és az udvari kamara levéltári anyagában³ is-
mételten találkozunk ugyan *Dillherr* névvel, egy-egy jelentésének vagy
kérelmének sablonos elintézéséből azonban ép oly bajos életét, munká-
ját rekonstruálni, mint abból az egyébként elég terjedelmes kéziratából,
amelyben jómaga vet számot beosztásáról, működéséről a kurucok ellen
1703—11 mozgósított császári csapatok élén.⁴

Nyilván hézagosan őrzik a haditanács jegyzőkönyvei, illetve a jegyző-
könyvek mutatói *Dillherr* hosszú, közel hatvan évre terjedő katonai pá-
lyájának egyes fordulóit is. Nevezetesebbje: századosi beosztása *Star-
hemberg* tábornagy gyalogezredében. Az első idevágó adat 1687-ből való,
de föltehető, hogy még öt évvel utóbb is, amikor — 1692 október 18-án
— *Herberstein* ezredes arról panaszkodik, hogy *Dillherr* nem tartózkodik
századánál,⁵ ennek a *Starhemberg*-gyalogezrednek a kötelékébe tarto-
zott. Alkalmasint ezredének akkori állomáshelyén, Péterváradon, ismer-
kedett meg a császári gályahadnak papiroson nagyszerű, vízen viszont
annál hitványabb intézményével, amelynek amúgy se nagy hitelét éppen
akkortájt ingatta meg egyik szerencsétlen reformkísérlet a másik után.
Igaz, hogy a reformok végrehajtását megannyi kalandorra bízták, a sok
szemfényvesztés és szélhámosság azonban, amelyben, e dunai hajóhad
kapcsán, a bécsi kormányzéseknek részük volt, gyanússá tett odafönt

² *Dillherr* halálának napját is fia egyik folyamodványának jegyzőkönyvi kivonatá-
ból vesszük. Egyébként már alig két hónappal utána — 1744 július 17-én — foglalkozik
az udvari kamara azzal: *was dem mit Tott abgegangenem königl. General-Wacht-
meistern und Commendanten zu Zolnock: Herrn Franz Dillherrn. Freyherrn von Al-
then bis ad diem obitus Gebühre betraf?*

³ Átnézésük fáradságos munkájával *Fritsch* Kálmán ezredes úr kötelezett le.

⁴ *Dillherr* e naplószerű feljegyzéseire a *Hadttörténelmi Levéltár* berlini exponense
bukkant a dahlemer porosz titkos állami levéltárban, részletes ismertetésüket *Markó* Árpád
(ollából a *Magyar Katonai Közlöny* XVIII. (1930—1) évfolyamának 3—8. füzetei
hozzák.

⁵ *Obst. Gr. Herberstein* beschwert sich aus dem Feldlager bei Peterwardein über
Hptm. Br. *Dillherr* wegen seiner Abwesenheit von seiner Compagnie.

mindenkít, aki csak a *Rudolphi*, *Vecchia*, *Fleury*, *Assenbourg* és a többi kalózkapitány által kompromittált gályahad, akkori nevén *Schiffsarmament*, rendbeszedésére vállalkozott. Három esztendeig — 1694-től 1697-ig — kellett bizony báró *Dillherr*nek is ajánlkoznia, míg végre meghallgatták és megbízták ötletes javaslatainak megvalósításával.

Dillherr jóhiszemű akciójának lényege, a szolgálat kellő átszervezésén kívül, a hivatkozott, de hasznavehetetlen gályák kicserélése volt, fürgébb, körülbelül 22–23 m hosszú, 3–4 m széles, 2 m magas és 1 m vízjárátú, úgynevezett üteg-hajókra, számszerint huszonnégyre. Aligha rajta múlt, hogy alig három hónappal azután, hogy 1698 augusztus 26-án végre sikerült ezredesi címmel parancsnoki kinevezéséhez jutnia, — okkal-e, vagy ok nélkül? — azt véli hajóhadáról az udvari kamara, hogy egyáltalán nem alkalmas az operálásra, de nincs is rá szükség: valamennyi emberét, az admirálistól az utolsó matrózig, el kell bocsátani. Erre a felterjesztésre ugyan azt írta *Lipót* császár, hogy a hajóhadat reformálni kell, — vajon hanyadszor? — a meglévő hajókat pedig biztos helyre vinni, a dolog vége azonban csak az lett, hogy a karlócai béke — 1699 — után javukrészét sutbadobták, végül pedig, az eszéki várparancsnok rendelkezésére, szétverték és valamelyik sürgős erősítési munkánál építőfának használták fel. Következő adatainkban, a szűkszavú expeditionsprotokollumokon kívül, már *Dillherr* imént említett feljegyzéseire is támaszkodhatunk. Ezek szerint 1703 december 19-én rendelte a haditanács a Morva egyik, kilenc óra járásnyira terjedő szakaszának védelmére. 1704 november 4-én az egész Morva-vonal védelmét bízta rá, e beosztása során egyízben azzal tünt ki, hogy a megáradt folyón két óra alatt olyan hidat vert, amelyen *Heister* tábornagy egész hadteste, ágyústól, podgyászostól minden baj és fennakadás nélkül át tudott kelni.⁶ Ezredesi rangjában és a Morva mentén viselt parancsnokságában — 1705 május 29-én — *I. József* is megerősítette, másfél gyalogezredet rendelve alája. Kisebb csetepatékat és portyázásokat nem tekintve, a kurucoknak a Morva vonalán való visszavonulását, 1706 januárjában pedig *Szenic* elfoglalásával, az ostromzár alatt tartott *Trencsén* elestét akadályozta meg. Az utóbb megindult fegyverszüneti tárgyalások alatt, saját kérelmére a németalföldi hadszíntéren küzdő csapatokhoz helyezték át. Harmadfél év múlva azonban (a haditanács jegyzőkönyve szerint 1708 decemberében, a maga emlékezete szerint 1709 elején) visszahívják és ismét a Morva-szakasz védelmét, majd *Nyitra* várát bízják rá. *Nyitrai*

⁶ *Takáts* Sándor cikkében is találkozunk egy *Dillherr*-híddal, amelynek tervéért — hajók nélkül összeállítható, nemcsak a gyalogság, de a nehéz lovasság által is biztonságban használható hídról volt szó — a bécsi francia követ: *Louis François Richelieu* herceg kormányja fejében százezer forintot ajánlott fel.

parancsnoksága során, 1710 január 26-án, úgyszólván az utolsó órában, felmentette Nagyszombatot olyképen, hogy a város ellen vonult kuruc lovasságot a zajló Vágba szorította, február 13-án pedig Egerszegnél tünt ki jeles intézkedéseivel: *Rebellen bei Egerszeg in die Flucht geschlagen* — szól a hivatalos jelentés — *wobei sich Obrist Dillherr besonders distinguirt hat.*

A szatmári béke hírére császári szolgálatba kívánczolt kurucok javából — tizenegyezer lovas közül választhatott volna — a franciák ellen akart csapatot szervezni, tervét azonban, akárhogy is hangsúlyozta, mekkora kárt tehetnének a franciákban, a haditanács nem fogadta el. „Ezt a tervet tehát — olvassuk feljegyzéseiben — el kellett ejtenem, de folyton azon törtem a fejemet, hogy ha még egy ilyen alkalom kínálkoznék, mit csinálnék ezzel a csapattal?”

Ilyen alkalom azonban, nem kínálkozott, báró *Dillherrnek* be kellett érnie azzal, hogy 1712 szeptemberében Szolnok parancsnokává nevezték ki. A Szolnokon töltött pár hónap híján harminckét esztendő során is egyre-másra küldözgeti jelentéseit, kéréseit, panaszait Bécsbe — hol a maga, hol legénysége járandósága maradt el —, egyébként azonban, úgy látszik, nem esik nehezére az új környezetbe, új szerepkörbe való illeszkedés. De máskülönben is derék ember lehetett: *Takáts* Sándor említi, hogy amikor a *Rákóczi-felkelés* után a katonai kihágások és sérelmek ügyében vizsgálatot tartottak, báró *Dillherr* volt az egyetlen, akiről a vármegyék nemcsak hogy rosszat nem tudtak mondani, hanem megírták, hogy jó *atyaként* bánt mindenkor a föld népével.

Katonai rátermettségének dokumentálására már nem nyílt Szolnokon alkalom, technikai ismereteinek, nevezetesen a hídverésben való leleményességének felhasználására azonban igen. Egy, különböző elmaradt járandóságainak rendezésével foglalkozó aktából ugyanis — címe szerint *Commissionsvotum des Hofkriegsrathes* és 1745 február 22-én, kilenc hónappal *Dillherr* halála után kelt — azt tudjuk meg, hogy: *in denen Jahren 715 und 716 über die Moräst bey Zollnock anfänglich zwey, und da solche bey eingefallenem nassem Wetter zur passage nicht hingereicht, auch die dritte sogenannte grosse Morast Bruckhen erbauet.* E hídverésről — olvassuk — Savoyai Jenő herceg úgy nyilatkozott 1716 március 21-i levelében, hogy: *Seine Kays. Mays. wurden sein (Dillherrs) bey diesem Bruckenbau erwiesnen vernünfftigen Eyffer, Beflissen- und Geschicklichkeit, nachdeme dieses schöne, und wichtige werckh Ihro Mayst. in Militari, und Oeconomico einen grossen vorthell zuziehet, bey erai- gend thunlicher gelegenheit mit besonderen Gnaden ansehen.*⁷

⁷ Bezzeg másképen tünteti fel a szolnoki hidak dolgát a haditanács fenti véleményével kapcsolatos, 1745 szeptember 10-i referátumában az udvari kamara: ... *die Er-*

A legfelső elismerés rövidesen meg is érkezett: 1716 június 6-án *Generalwachtmeister-ré* — vezérőrnaggyá — nevezik ki, egyébként azonban Szolnokon felejtik továbbra is.

Az imént említett hidak gondja mellett, azoknál jóval nagyobb probléma megoldásán is ráér töprengeni. Azaz nem is töpreng rajta sokat. Egy-kettőre elkészíti és 1715 elején ő felsége elé terjeszti egy — Duná-Tisza-csatorna tervét.

*Allerunterthänigstes Project-jében*⁸ a víziutak jelentőségének összefoglaló képét nyújtva, a gátak, csatornák és zsilipek hazájának, Hollandiának példáján demonstrálja, mi mindenre képes a szorgalom és a kitartás. Hollandia példáját más államok, nevezetesen Franciaország és Brandenburg is követték, mint ismeretes, szintén jósikerrel.

Sokat elmélkedvén rajta, arra a meggyőződésre jut, hogy:

... zu dergleich imitirung kein anstandigerer und mehr practicabler Situs sich finde als bey Zolnokh an der Theis einen Canal an die Donau unweit Pest zu zihen, so ohne geringster implicanz und ohne grossen unkosten, cum ingenti lucro von Ihro Kays. Mays. einkünften zu effectuiren, und die beiden flüsse an solchen orth zu conjungiren thunlich zu sein aus folgenden ursachen sich zeigen würde.

Dan obschon dass territorium zwischen disen beiden orth nicht eine solche gantz gleiche ebene als das Land Senaar bey Babylon ist... so seint doch auch keine eintzige berge, felsen, oder wälder alda, sondern von Zolnokh biss Pest nur 2 eintzige hügl ohne gebüsch oder anderes obstaculo, welche also dies werkh nicht alzubeschwärllich, sondern nur an disen 2 orth zu denselben etwas mehr arbeith erfordern machen.

Es seint aber, vermög genauer observation, von Zolnock bis besagt Pest precise vierzehen Stund Schrit vor Schrit reitend. Nemblich v Zolnokh biss Seglhit (Cegléd) 4 von dann auf Monor 6 und von dis orth biss Pest widerumb 4.

bauung deren Brücken zu Zollnock ist zwar sowohl pro operatione Militari, als Camerali, insonders wegen des Salz-Negotii ein nuzliches Werkh, es hätte aber darbey benanter Dilt Herr nichts anderst beygetragen, dan die Cameralbeampten den bau besorget und die Gelder verrechnet haben, als dass Er die Sach hat betrieben lassen, welches er als aldorthiger Commendant auf des Gral Lieuts Prinz v. Savoye Befehl hat thuen müssen, damit die Armee bey dem Ao 716. ausgebrochenen Türcken Krieg desto leichter hat operiren können.

⁸ *Böbeszédű alcíme: Wie mit gahr geringen unkosten, in einer sonst unumgänglich forthin hoch sich belaufenden ausgabe eine grosse ersparung von Ihro Kays. Mays. zu effectuiren: Anbey jährlich die einkünfte à parte mit einer Considerablen geld summa zu vermehren: und andere importante avantagen unter eins zugleich, zu erlangen, möglich und leicht wäre?*

Demenach befindet sich, dass der nivo diser beiden Flüsse nicht viel unterscheidet, jedoch die Tonnau respective hiesige Theys-gegend etwas Niedriger liget,⁹ dass also aus solchen fundamentis der Proposition dises Canals nichts Contrares sich hervorthut.

Az építés módjára nézve — wie mit guetter wirtschafft die verfertigung dises vorhabenden Canals zu wege gebracht werden kunte — azt javasolja Dillherr, hogy az ország ingyen munkáját — *gratuitos labores* — rendeljék hozzá olyképen, hogy a környező úzenhat megye mindegyikére egy-egy órányi távolságnak megfelelő darab elkészítését bíznák. A csatornát ugyanis az említett dombok és más nehézségek miatt nem lehet egyenes vonalba vezetni, ezért számítja tizenhat órára és nem tizennégyre a hosszát.

Ausser dem — olvassuk — *därfte kaum ein zulänglicheres mitl sein, alss durch die trouppen... disen Canal zu unternehmen.*¹⁰

Es erforderte aber unter anderem, auch spezialiter die Zeit zu beobachten, und wäre im gantzen Jahr keine, aus allem raisonn allenthalber tauglicherer alss von ersten Julio dise arbeith anzugreifen weil umb solche zeit alle in solchem Districtu befindliche morast ausgetrüknet und der flüsse nidrigkeit zu beförderung des werkes diene: mit welchem es also anzutragen und mit dergleich proportionirter quantität mannschaft zu veranstalten wäre, damit wären 3 monath der Canal völlig fertig sein muste, und es auch leicht sein kunte.

Jó katona lévén nem feledkezik meg báró Dillherr a csatorna jelentőségének hadi szempontból való kiemeléséről — a kiásott földből szép sáncokat lehetne emelni —, a stratégiai előnyök kifejtéséről sem. Építése mellett szól továbbá az is, hogy: *wurde bey friedens zeit Ihro K. M.,*

⁹ A két folyó e szintkülönbsége tudvalevően 17 m., az imént említett két magányos domb pedig 40–50 méteres emelkedést jelent, a helyzet tehát távolról sem olyan ideális, mint amilyennek Dillherr látja.

¹⁰ Ugyancsak a katonaság felhasználását ajánlja e célra, kevéssel utóbb — alkalmasint 1718 körül — a csatornának Dillherr után következő szószólója: Schierendorff Keresztély, a bécsi udvari kamara tilkára, aki a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában Fol. Germ. 230. sz. alatt őrzött, *Parerga sive Otia Schierendorffiana* című, politikai és nemzetgazdasági tanulmány-gyűjteményének keletkezési idejére közelebből, sajnos, meg nem határozható X. fejezetében több, Magyarország talpraállítását célzó javaslat sorában, szintén felveti a Duna-Tisza-csatorna eszméjét. E csatorna építése Schierendorff szerint nemcsak gazdasági szempontokból lenne előnyös, hanem egyúttal igen egyszerű megoldását adná a békeidőben télen katonaság foglalkoztatásának is: *Tempore nunc pacifico pro occupatione Militis ita dicendo otiosi, conduceret: commoditatibus Commerciorum studere et fossam communicatam, vulgo Canal, inter Danubium et Tibiscum fodiendi; ad hanc fossam autem de Ratibus Pagos successive e lignis erigendi, quae salium defoectionibus remanere solent, per fossam autem ulterius communicabiles fierunt, sicuti et ligna ubi in Monetariis abundant vendibilia redderentur etc. etc.*

allein durch den alda hin zu land beschwärlichen Saltz transport in einem jahr mehr profitiren, alß der völlige Canal kostete. Szóvátessi Dillherr azt a körülményt is, hogy a fát azidőtájt Bécsből hozták Budára és ott 1 forint 30 krajcárért adták el szálanként. Hingegen haben Jhro Mayst. in der Marmorosch eine solche quantität dises stambholtzes, daß ex defectu eines verschleißes der Stam nur umb 18 Xr auch wolfeiler gegeben wird. Vermittels dises Canals daß nach Zolnokh kombende Stammholtz biß Pest, Offen, und weiters fortfließete, und große Geldsummen eintragete. Da aber Saltz durch Schiffe von Pest aus Zolnokh abgeholt wurde, kunte alles materialia und bau-Requisiten, so sehr hoch an fuhrlohn über die heide sich belaufet, nebst denen bey Offen überflüssigen Steinen anhero gebracht, und also Zolnokh hiedurch mit geringen unkosten und mit leichter manier zu einer importanten vöstung gemacht werden.

Háromszorosan is kifizetné a csatornaépítés költségét az a haszon is, amellyel a Szolnokon merőben értéktelen temérdek hálnak Pesten és egyebütt való eladása járna, mert hiszen a tapasztalat azt mutatja, hogy a tiszai hal különb valamennyinél. Feltehető továbbá, hogy dises an sich selbst schön „grasreich“ und fruchtbare, aber anietzo wüst und öd ligendes land a csatorna révén benépesülne, hányan települnének ugyanis szivesen le ezen a kitűnő földön, ha építőfához jutnának.

Bey dergleich bequemben Communication würden alle Bruckhen von hier biß Debrezin, woran wegen des importirlichen Saltz transport Jhro Mayst. so viel gelegen ist, und alzeit sein wird, dauerhaft mit aichen holtz auf ein halbes saeculum umb einerley Preis, als es sonst von welchen beschiht, erbauet werden, wo anietzo ob des alzukostbahren fuhrlohnes alle die brückh aus noth von weich holtz gemacht, mit iählichen unkosten ausgebeßert, alle 4 oder 5 iahr aber gantz von novo widerumb errichtet werden müßen.

Fejtegetéseit a csatorna fentebb már érintett katonai jelentőségének kiemelésével fejezi be Dillherr, wiewol dises nur ex superabundanti beyrühre, dan ich der vösten meinung bin, daß bey ietziger hohen Direction deren Kriegs-Sachen der erbfeind leichter auß Constantinopel zu jagen, alß solchem in die Kaysl. land einzudringen möglich wäre. Ezuttal csak nagyjából szólt a csatorna jelentőségéről és hasznosságáról, amelynek megvalósítására az az imént már szóvátett körülmény is biztat, hogy: wir alhier keinen Oceanum zu zäumen, noch felsen, berge, oder der beschwärlichen waldungen zu durchgraben, sondern in schönsten erdboden gantz bequemlich eines ordinari-grabens-arbeit zu unternemen haben. Ha pedig őfelségének tetszik a javaslat, szivesen kidolgozza még részletesebben is, valamint tervet is csatol hozzá, azt azonban már most is hozzáteszi, hogy ha rajta mulnék, arról is gondoskodnék, danit

ein dergleichen von Segedim traversirender Canal in selbigen anhero geleitet würde...

További sorsára nézve a talpraesett javaslatról, amely — fentiekből láthatóan — készülség és körültekintés mellett sok helyütt egyenesen szakértelemre vall, egyelőre csak az állapítható meg, hogy megjárván a haditanácsot, onnan hamarosan — 1715 június 15-én — továbbították is; a véleményadásra felszólított udvari kamara azonban, kellő felelet helyett, ezzel a pár sorral intézte el: *Über das erste als den Dillherischen Vorschlag wegen eines Canals von Pest bis Zolnock zu ziehen, hat die Buchhalterey noch Wissenschaft noch Information, sondern solches wäre durch Ingenieurs und Wasser-Gebäu-Verständige zu überlegen.*

Báró Dillherrt — akárcsak megannyi követőjét a Duna-Tisza-csatorna tervezőinek hosszú sorában — úgy látszik, nem csüggesztette el a hűvös fogadtatás. Csatornatervét részletesen is kidolgozta és — 1728-ban legalább azt írja — a szakemberek elismerését is kivívta vele: *von experimentirten Ingenieuren in summo plane gradu approbirt.*¹¹

Ha nem is a Dillherr-javaslatot, de a csatornakérdést magát azért ébrentartották valamelyest, sőt kevéssel utóbb — talán az akkoriban megkezdett Béga-csatorna példáján felbuzdulva — még jelentékeny lépést is tettek benne. Az 1722/23-i pozsonyi országgyűlés hozta törvények sorában a 122. cikkely ugyanis ekképen szól:

A királyi helytartótanács, amikép az ország közjava előmozdítására és benépesítésére szolgáló egyéb módokról, úgy arról is gondoskodni fog, hogy a hajózható foyóvizeket csatornákkal és árkokkal, a kereskedés megkönnyítése végett, az ország különféle részeibe elvezessék és ezirnt tanácskozni fog az efféle vízelvezetéshez értő férfiakkal s a végzendő munkákat alázatosan Ő legszentségesebb Felsége elé terjesztendi jóváhagyás vagy módosítás végett s az országgyűlésen is elő fogja adni.

Szirmay Antal¹² e törvénycikkkel kapcsolatban szövéteszi, hogy:

Megvan már a VI. Károly császár által e végből meghívott külföldi szakemberek terve is, amelyet az 1722.-i országgyűlés elé terjesztett...

Harmadik és negyedik helyen a továbbiakban felsorolt csatornatervek között — az első kettő a Tiszának, az ötödik pedig a Balaton és a Fertő tavának levezetéséről szól — egy-egy Duna-Tisza csatorna vonalvezetésével találkozunk. Szól pedig az egyik:

Dunai csatornáról, amely a Tiszához, Vácztól, vagy Pesttől kiindulva, Monornak, innen pedig a Tápió és a Zagyva felé hajolva, Szolnokig lenne 15 mérföldön át vezetendő.

¹¹ Takáts Sándor i. h.

¹² NOTITIA TOPOGRAPHICA. POLITICA INCLYTI COMITATUS ZEMPLÉNIENSIS (Kovachich Márton György kiadása, Buda 1803) 629. §: 401—2. l.

Illetve:

Egy másik dunai csatornáról, amelyet Kalocsa alól Zombor felé, a Mosztonya folyócskán (?) át, Szabadkának és innen a Tiszához kellene vezetni, 8 mérfölden át.

Ámde — teszi hozzá Szirmay — boldog emlékü királyunknak ez a javaslata is, az országos levéltárban eltemetve, feledésnek indul...

Bizony nemcsak feledésniel indult, de — ki tudja, hanyadmagával — jóformán el is enyészett benne. A Duna-Tisza-csatorna maholnap könyvtár-betöltő irodalmában első szószólójának: báró Dillherr Ferencnek, tud-tunkkal még a neve sem fordul elő. Pedig mindenképen megérdemli, hogy emlékét kiemeljék a feledés tömegsírjából.

Hajós Antal. †

Kérésünkre Pethő Sándor, a Magyarság főmunkatársa, a következő sorokat írta a korán elhunyt szerzőről, aki többször is vendége volt a mi Intézetünknek: „Hajós Antal 1931 február 21-én, hosszas betegség után, 35 éves korában hunyt el. Mérnök volt, a József-Műegyetemen szerezte meg diplomáját, de mérnöki munkát nem vállalt soha. Azt ambicionálta, hogy a modern technika legújabb vívmányait megismertesse a széles tö-megekkel, a nagyközönséggel, ezen túl pedig, hogy megírja a technika fejlődéstörténel-mét. A „Magyarság”-nál hat esztendővel ezelőtt a „Mérnök műhelyéből” című érdekes és a szakemberek szemében is értékes heti rovatban kezdte közölni ismeretterjesztő cik-keit, azután tudomány rovatunkban folytatta munkáját. Állandó munkatársa volt a „Ter-mészettudományi Közöny”-nek is. Sokat járt külföldön és egy ilyen útja alkalmával a larderelloi melegvíz és földgáztelepeket tanulmányozta. Ennek a tanulmányának volt kö-zönhető azután, hogy cikkeinek hatása alatt, nálunk is érdeklődés nyilvánult meg a ha-zai földgáz kutatás iránt. Szakemberek előtt is elismerten kiváló technikatudós volt.”

AZ 1715—22 ÉVI RENDSZERES BIZOTTSÁG JAVASLATAI. (SYSTEMA POLITICO OECONOMICO-MILITARE.)

I.

Közigazgatási reformjavaslatok 1688—1715-ig.

Magyarországot 1526 után egyrészt a török hódítás sodorta súlyos válságokba, másrészt a Habsburg-király megválasztása állította a mohácsi vész előtt elképzelhetetlen nehézségek elé. A Jagellók alatt már bomlásnak indult állami szervezet megsemmisülése fenyegetett ezekben a nehéz időkben. Az ország 1526 előtti berendezése feltételezte a területi integritást, a nemzet actióképességének, önrendelkezési jogának magasabb fokát és rendszeresen az országban székelő királyt, tehát az alapfeltételek megrendüléséből természetszerűleg következett, hogy a megváltozott viszonyok között élet-halálharcot kellett folytatnia fennmaradásáért. Két évszázad nehéz küzdelmeibe került, míg a magyarság felismerte helyzetének reális erőviszonyait és eredménytelen véres kísérletek után belátta, hogy azokon nem tud változtatni. A nemzet túlnyomó részénél csak a szatmári béke hozta meg ezt a belenyugvást. 1711 után a vezető rétegek törekvései arra irányultak, hogy államukat a meglevő keretek között szervezzék meg minél célszerűbben.

Jól szervezett közigazgatás az állami élet vérkeringése. Az évszázados küzdelmekben ennek hiánya volt az ország egyik legsúlyosabb baja. A Habsburg tartományokban ugyan éppen I. Ferdinánd építette ki a közigazgatás szervezetét a Miksától áthagyományozott kísérletek kibontakoztatásával és ő szervezői tevékenységét Magyarországra is kiterjesztette, de az ország sajátos viszonyai részben átfurmálták, részben megghiúsították a király törekvéseit. Ferdinánd hivatalszervezéseiben a nyugateurópai fejlődés tendenciái érvényesültek: a kollegialitás, rendi méltóságok régebbi kiterjedt hatáskörének átruházása hivatali testületekre és a közigazgatás

egyes ágainak szétválása, specializálódása. A kormányzás gyakorlati szempontjaiból pedig Ferdinánd centralizált kormánysszerveket igyekezett alkotni különféle tartományainak változatos rendi hivatalai helyett.

I. Ferdinánd törekvéseiben közvetlenül tükröződött az európai fejlődés iránya. A rendi intézmények viszont középkori jellegükkel merev el-lentétei voltak ennek a fejlődésnek. A kiegyenlítődést akadályozta, hogy a magyar rendek a külföldön székelő királlyal szemben hagyományos intézményeikhez, mint nemzeti létükhöz ragaszkodtak. A bizalmatlanság mindkét részről egyre csak fokozódott; a rendek idegen királyukkal szemben passzív tiltakozásban merevedtek meg, míg intézményeik lassan tartalmatlan formákká dermedtek. Ferdinánd utódai alatt a szervezési initia-tiva is csökkent, uralkodásuk hanyatlás volt a Ferdinánd-korabeli köz-igazgatási állapotokhoz képest.

A mohácsi vész előtt a magyar kormányzás és közigazgatás legje-lentősebb szerve a királyi tanács volt. A Habsburgok alatt a királyok tá-volléte által ennek a fejlődése is magakadt. I. Ferdinánd próbálkozott ugyan helytartói tanács megszervezésével, de maradandóbb eredmény nélkül: a feudális magyar urakat nem tudta hivatalnok-életmódra szoktatni, ezek nem vállalkoztak állami életünknek bürokratikus centrumból való irányítására. A rendi alkotmányért folytatott küzdelmekben harcoltak a törvények megszövegezéséért, de végrehajtásuk biztosítékának, a jól szer-vezett közigazgatásnak alapvető fontosságát még nem ismerték fel. Ná-dasdy Tamás nádorságával a helytartói tanácsnak csirájában levő intéz-ménye is eltűnt, alkatrészeire bomolva megszűnt.

A XVII. század második felében a király és az ország részéről egy-aránt találkozunk az újjászervezés kísérleteivel. De évszázados bizalmat-lanságok, elidegenedések után nehezen tudta megtalálni egymást uralkodó és nemzet. I. Lipót tanácsosainak szabad kezét engedett a kor abszolu-tista szellemében való kormányzásra; ezek Magyarországon is kísérle-tek abszolút királyi hatalom kiépítésével. Erőszakos és doktriner pró-bálkozásaikban az adott viszonyokat nem vették tekintetbe, a magyarság iránti ellenszenvüket sem titkolták és így természetes volt, hogy műkö-désük erős reactiót keltett. Az Ampringen-féle gubernium csak elmérge-sítette a nehéz helyzetet. A növekvő elkeseredés és a fokozódó anyagi nyomor az ország részéről mindig elkeseredettebb megmozdulásokat váltott ki.

A reformtervezeteknek új lendületet adott a hódoltsági területek visz-szafoglalása. A neoacquista területeken az ideiglenes katonai kormány-zás hiányai és részben talán az 1687–88-as országgyűlés gravamenei in-dították I. Lipótot arra, hogy keresse, hogyan lehetne Magyarországot al-kalmasabb módon berendezni és hogy bizottságot küldjön ki ilyen irányú

tervezet készítésére. Az udvari főtisztviselők¹ből álló deputatio feladata ugyan a császár 1688 június 10-i rendelete értelmében „dass in Conferenzen die Einrichtung der neuen Acquisten in politicis, cameralibus et in bellico erwogen werde“,² — de a Kollonics Lipót elnöklete alatt működő subdeputatio az egész országra vonatkozó javaslatokat dolgozott ki.

A terjedelmes munkálat, az Einrichtungswerk³ az ország különböző természetű bajainak orvoslásával kapcsolatban a közigazgatás körvonalait is igyekezett megrajzolni. A kormányzás politikai hatalmát három kerületi kormány szerv között osztotta volna fel, bár ez a felaprózás nemcsak a magyar intézményektől volt idegen, hanem egyenesen a decentralizálás felé haladó irányzatot vezetett volna be.

Ezeknek a kormányzási reformoknak a megvalósítására semmi lehetőség sem volt; valószínűleg maguk az Einrichtungswerk készítői sem hittek komolyan bennük, mert figyelmüket inkább a részlet-tervezetek kidolgozására fordították. Egyes pontjaik megvalósítása kétségtelenül alkalmas lett volna az ország anyagi jólétének emelésére. A Politicum körében ilyenek a merkantilisták szokott program pontjai: az impopulatio, a hitelügy javítására telekkönyv bevezetése, a műveltség emelésére fő- és középiskolák felállítása, az ipar szakszerűbb művelése és a kereskedők vállalkozási kedvének növelése, pénz- és mértékegységesítés, népjóléti intézmények felállítása (pestis elleni intézkedések, kórházak, tűzrendészet) és a fényűzés mérséklése. A Camerale vezető gondolata, hogy a császár kapja vissza az ország „felszabadításába befektetett összegeket, de a katonai adókat mégis elviselhető quantumra akarja leszállítani és Magyarországot nem akarja jobban megterhelni, mint az örökös tartományokat.

A nagy anyagot felölelő, de részletekben kimerülő Einrichtungswerknek nem volt közvetlen hatása a magyar viszonyok alakulására, előnyös és hátrányos program pontjai egyaránt megvalósíthatatlanok maradtak; már a Hauptdeputatio is csak néhány válogatott pontját terjesztette a császár elé.

Az Einrichtungswerk munkálatainak kezdetén több magyar főméltóságtól és Caraffa tábornoktól is kértek írásbeli véleményezéseket. Nem tudjuk, készítettek-e tényleg a magyar urak ilyeneket, egyedül Esterházy Pál nádor „Informatio“-járól bizonyos, hogy ismerte a deputatio, mert az Einrichtungswerk mellékletként hivatkozik rá.³

A nemzet részéről a nádor javaslata foglalkozott először a guber-

¹ Idézi Th. Mayer: Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit. Wien u. Leipzig 1911. 28. l.

² Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn. Magy. Nemz. Muzeum. Fol. Germ. 210.

³ Einrichtungswerk u. s. w. — Sub Littera F: Informatio Palatini ratione Commissionis. Muzeum Fol. Germ. 210.

niumnak 35 év múlva a helytartótanács alakjában megvalósuló gondolatával. Esterházy elgondolása szerint a gubernium a nádori méltóságon és a rendek közjogi szerepén nyugodott volna. Talán az Ampringen-féle abszolútista berendezésű gubernium felújításának akarta így elejét venni.

Az „Informatio” a legégetőbb országos bajokat tárgyalja: az igazságszolgáltatás eredményes megreformálására elengedhetetlenül szükségesnek látja a kancellária átszervezését és a törvények revízióját. Nagyon súlyosak a katonasággal kapcsolatos bajok is; kéri a királyt, hogy ezek megtárgyalására külön konferenciát hívjon össze; orvoslásukra maga is terjeszt elő javaslatokat és szakértő magyar urakat ajánl a továbbiak kidolgozására.

A legnagyobb bajnak, a kormányzás szervezettlenségének megreformálására szükségesnek tartja, hogy „certum gubernium”-ot állítsanak fel Pozsonyban. Elnöke legyen a nádor, tagjai: két főpap, két báró, egy tanácsos a haditanács részéről, a magyar kamara elnöke, a királyi táblától egy főpap, egy báró, a perszonális és két titkár. A gubernium évente kétszer tartson 5–5 hetes ülésszakokat, feladata a közigazgatás és az igazságszolgáltatás irányítása. Tagjait a felharmincadból lássa el honestum diurnummai.

Esterházy tervezetében a hivatalok általános rendi felfogása tükröződik. A gubernium hatáskörét nem határolja pontosan körül és az igazságszolgáltatást és közigazgatást ugyanarra a kormányzókra bízta. A hivatalnok életmódtól való idegenkedés megnyilatkozása, hogy az ország legfőbb kormányzékét évenként 10 hétig akarja csak együtttartani. Mindenesetre szomorúan jellemzi a közigazgatási viszonyokat, hogy még ennek a tervezetnek a megvalósulását is ideális állapotként kívánta a nádor. De az Informatio mégis hiányai mellett is bizonyítja, hogy a rendek részéről is érezték a kormányzat bajait és tettek kísérletet arra, hogy azokon segítsenek, bár gyakorlati eredményt Esterházy javaslata még kevésbé ért el, mint az Einrichtungswerk. Maga az Einrichtungswerket készítő bizottság bizonyosan ismerte az Informatiot és valószínűleg fel is használta. Anyagbeosztását legalább is mintaként követte,⁴ sőt az államügyeknek politicum, iustitiarium, ecclesiasticum, militare és oeconomicum csoportokra osztása valószínűleg az Informatio közvetítésével vált tradicionálissá a következő évtizedek bizottsági munkálataiban.

⁴ „... die Hofkanzlei einen grossen fasciculum von allerhand zu diesen Einrichtungswerk gehörigen Materien und in specie das in negst vorgegangenen Reichstag zu Presburg von dem palatino regni zu solchen Zühl übergebene scriptum hiebei F herabgegeben lassen aus welchem vorderist zu ersehen, dass die Materien solcher Einrichtung in 5 classes oder Hauptpunct principaliter abgeteilet werden ... nemblich in politica ecclesiastica militaria et oeconomica seu cameralia.” Einrichtungswerk, Muz. Fol. Germ. 210.

A XVII. század utolsó évtizedében a magyar viszonyok csak nehezebbek lettek. Politikai téren vihar előtti nyomott szélcsend volt, a nyomor pedig egyre ijesztőbb méreteket öltött. A századfordulón merült fel ismét egy javaslat, amely a bajok gyökerének a szervezetlen közigazgatási állapotokat tekintette és ezért alapfeltétele volt, hogy a közigazgatás irányítására *consilium intimum regio-Hungaricum*ot kell felállítani. A gubernium tervezetek érdekes variánsa Pattachich Boldizsár⁵ magyar kancelláriai tanácsos *Proiectuma*.⁶ A javaslat amellett, hogy a királyi jogokat abszolutista szellemben elismeri, kifejezetten ragaszkodik a törvényekhez és a privilegiumokhoz. Célja a Consilium szervezése által újítások és változtatások kizárásával csak az, hogy célszerűbb, praktikusabb kormányzási módra és közigazgatási eljárásokra térjenek át.

A *Proiectum*ot Esterházy Imre zágrábi püspök szerint⁷ Batthyány országbíró mutatta be az udvarnak 1700 vagy 1701-ben.⁸ Keletkezésének körülményeiről közelebbi adataink nincsenek, de nem lehetetlen, hogy Pattachich alkalomszerűen és a megvalósulás közvetlen reményében készítette, mert a *Proiectum*hoz a gyakorlati megvalósításra vonatkozó tervezetet fűz, amelyben egy aktuális országgyűlésen követendő eljárási módot jelöl meg.

A *Proiectum* felfogása az, hogy a magyarság országgyűlésileg elfogadta a Habsburg-dinasztia örökösödését, tehát megérdemelte, hogy bajait orvosolják. A nemzet érdemein kívül az uralkodóháznak is érdeke, hogy a *haereditarium regnum*ma lett Magyarország nyugalma és a *contributio* behajtása biztosítva legyen. Az általános bajokon legjobban az segítené, ha „*bonum regulatum Christiano-politicum regimen*”-t állítanak fel. Ez a kormányszék egyedül a királytól függne⁹ és elsősorban a király akaratának végrehajtószerve volna.¹⁰

A felállítandó *Consilium intimum regio-Hungaricum* elnöke a nádor, „*qua locumtenens regius*,” vagy távollétében az országbíró. Tagjai: a magyar kamarai elnök, a *consilium* kancelláriusa, az országos kincs-

⁵ Pattachich személyére l. *Ex diario vitae Balthasaris Pattachich* (Kukuljevič: *Arhiv za povjestnicu jugoslavenscu* X. köt. 232 l. és köv.)

⁶ *Proiectum de noviter instituenda reipublicae Hungaricae administratione, quantum legibus patriae minus disconveniret.* Bécsi áll. ltár. Hung. Fasc. 202.

⁷ Esterházy Imre levele (keltezés nélkül) Bécsi áll. ltár. Hung. Fasc. 201.

⁸ Az időpont meghatározására szolgál Esterházy Imre idézett leveléből: „*Scriptum istud confecerat condam consiliarius cancellariae Hungaricae Balthasar Pattachich et per Comitem Bottyani iudicem Curiae Croatiae Banum fuerat Aulae praesentatum postremis annis Leopoldi Caesaris postquam Josepho fuisset archidux natus.*”

⁹ „*ex solius principis nutu pendens*” l. *Proiectum* 4. §.

¹⁰ „*ut Rex . . . si quid fieri in Regno velit, habeat, quibus certius, quam singulis iubeat.*” u. ott, 3. §.

tartó, három mágnás, az esztergomi és a kalocsai érsek és két püspök, akiket nem foglal el egyházmegyéjük kormányzása. Egészben véve 12 consiliarius legyen az elnök mellett. Fizetésüket az ország adja, ne a királyi kincstár. A consilium összetétele szigorúan arisztokratikus, — kizárólag mágnások és főpapok lehetnek tagjai, — és szigorúan katolikus, nullus nobilis vel acatholicus adhiberi vel speret, — másvallású nem is remélheti, hogy bejuthat. — Székhelye egyelőre Pozsony legyen, de az országnak a központi fekvésű Buda volna a legalkalmasabb.

A legfőbb kormányzók alárendelt hatóságaiként, helyi végrehajtószerveiként Budán és Kassán is fel kellene állítani egy hivatalt, vagy, ha ez nagyon költséges volna, válasszanak legalább minden megyében a fő- és alispánok mellé 4 ülnököt, akik „particulare dicasterium”-ként gyakran ülésezzenek és az összes felmerülő ügyekben intézkedjenek, a ritkábban összegyűlő generalis congregatio elé csak a legfontosabb kérdéseket terjesszék.

Az állam életének négy ága van : politicum, oeconomicum, iuridicum és militare. Legtanácsosabb, ha mindezt ez az egyetlen dicasterium adminisztrálja. Magyarországon nagyon fontos ugyan az ecclesiasticum is, de vallási ügyekben kímélni kell a nemzet érzékenységét, mert ezen az úton esetleg külföldi uralkodók figyelmét is magára vonhatja, sőt azok beavatkozását is előidézheti. A vallásügyekre ezért közvetlenül ne terjedjen ki a consilium hatásköre ; akadnak majd egyéb lehetőségek is a sacra Catholica fides propagálására.

A consilium hatáskörére vonatkozólag elsősorban az a fontos, hogy bizonyos korlátokat túl ne lépjen : ne feledkezzenek meg arról, hogy hatalmának alapja a felség „nutus”-a és az ország „consensus”-a ; semmit se legyen a törvények ellenére vagy a király tudta nélkül.

A speciális munkaköröket illetőleg az oeconomicumból a consilium feladata a contributio szétosztása és behajtása, mert ez az ország általános jólétét érinti. A contributionalis munkálatok intézésével külön tanácstagot bízzanak meg, a thesaurariumot, hogy ő tárgyaljon a consilium utasításai szerint az udvari kamarával és a megyék egyedül tőle fogadjanak el rendeleteket ilyen ügyekben. A többi pénzügyeket a kamarák intézzék továbbra is.

A birodalmi és a magyar katonaság a Consilium bellicumtól függ, a Consilium intimum regio-Hungaricumhoz csak az elszállásolási és ellátási ügyek tartoznának. A nemzet armis assueta, tehát üdvös volna a végeken és az ország négy kerületében magyar katonaságot helyezni el akár a belső mozgalmak ellen is. Viszont a rác katonaság alkalmazása és előnyben részesítése ellen Pattachich horvát léteire erélyesen tiltako-

zik.¹¹ A három generalatusban 2–2.000 főnyi magyar katonaság legyen, amelyet a nemzet fizessen a királytól átengedendő félharmincadból.

Az igazságszolgáltatás reformja Magyarországon nagyon nehéz, mert a törvények megváltoztatása általános felháborodást keltene. Legajánlatosabb az országra bízni, milyen igazságszolgáltatási methodust kíván magának; a törvények revíziójával is magyar embert bízson meg a király, hogy a nemzet lássa jóindulatát.

A Proiectumhoz 9 pontban kidolgozott függelék járult: „De modo inductivo regnicolas in tractatum.” Ez valóságos haditervet nyújt a Proiectum javaslatainak megvalósítására. Talán az Einrichtungenwerke céllozva mondja, hogy a legszebb reformtervezet is hiábavaló, ha megvalósítási módja ügyetlen, vagy a tervezet az illető nép számára nem alkalmas, hiszen van, akinek a legjobb orvosság is árt. A magyarokkal nem nehéz bánni, csak el kell találni a módját, hiszen példabeszéd, hogy „Hungarus humaniter tractatus omnia facit.” — Magyarországon reformokat csak országgyűlési tárgyalások útján lehet törvényesen bevezetni, bár az eddigi országgyűlések és concursusok tárgyalási módja alkalmatlannak látszik erre, mert a concursusokon olyan kevés mágnás van együtt, hogy országos ügyekben nem határozhatnak, az országgyűléseken pedig olyan sok a zajos megyei követ, hogy lehetetlen közöttük egyetértést teremteni. — Ezeken a bajokon az országgyűlés ügyes előkészítésével lehetne segíteni. Az ország három districtusa válasszon 4–4 törvényben jártas férfit és küldje fel Bécsbe a királyi propositiók meghallgatására és véleményadásra. Ügyelni kell, nehogy a megyék előre megtudjanak valamit a királyi propositiókról, mert akkor megbízóleveleikben megszorítják kiküldötteik hatáskörét.

A kerületi követek Bécsben tartózkodásával egy időben ministerialis commissiót rendeljen el a király. Tagjai legyenek: a nádor, az országbíró, a tárnokmester, a kalocsai érsek, a magyar kancellár és egy titkár a magyar kancelláriától. Ez a ministerialis commissio terjessze a királyi propositiókat írásban az országbíró elnöklete alatt ülésező követek elé. Az országbíró általánosan tisztelik és szeretik, neki könnyű lesz a kevés követet meggyőzni és így megfelelő megválogatás esetén mindenkit előre megnyertek, aki csak az országgyűlésen hangadó szerepet vihet. Az így előkészített országgyűlésen bizonyosan sikerülni fog a consilium intimum és a thesaurarius intézményeinek bevezetése; a további reformokat nem

¹¹ „Neque Rasciana gens, quae fidem fallere ac a temporis mutatione pendere semper cernebatur, vel maxime iam Ottomanicae servituti et moribus a longo tempore assueta, quos nunc sola necessitas aut ratio belli ad larvam fidelitatis compulit, Hungaris tot saeculorum iuratis et naturalibus Ottomanicae gentis hostibus nullatenus praeferenda est.” Idézett Proiectum 18. §.

is szükséges az országgyűlés elé terjeszteni, azokat bevezetheti majd a Consilium a saját hatáskörében.

Pattachich javaslata erősen aulikus hajlamú és katolikus szellemű, de az Einrichtungswerktől ellérőleg magyartalansággal nem vádolható. Reformtervei érdekében bizonyos fokú rugalmassággal banna ugyan az országgyűlésekkel, de egyébként ragaszkodik a rendi alkotmányhoz és erélyesen kívánja a magyarság érvényesülését katonai téren. Jellegzetes érdekessége a javaslatnak az exclusiv arisztokratikus szellem. Gyakorlati érzékre utal, hogy az ország konszolidálását elsősorban nem részlet-reformoktól várja, hanem szervezett kormányzat felállításától. Pattachich javaslata kifejezetten nem mondja, de a Consiliumtól valószínűleg állandó functionálást kíván; Pattachich maga hivatalnok-ember volt, közel harminc évig működött a magyar udvari kancelláriánál, volt érzéke a bürokrácia iránt.

Bár az udvar Pattachich személyes szolgálatait annyira méltányolta, hogy bárói rangra emelte és verőcei főispánná tette, a Proiectum kívánságait mégis túlzottaknak találták. A javaslat további sorsáról csak annyit tudunk, hogy Salm herceg, a főudvarmester, időszerűtlennek találta, hogy a lázadásokhoz szokott nemzetnek a tervezetben kidolgozott kiterjedt hatáskörű belkormányzatot engedélyezzenek.¹² Ez a véleményezés valószínűleg el is döntötte a Proiectum sorsát. — Bidermann az 1722/23-i országgyűlés elé terjesztett commissionalis munkálatok közé helyezi Pattachich Proiectumát; szerinte Pattachichot bízták meg a helytartótanács berendezésével.¹³ De Pattachich nevét sem az 1715/59 articulusban felsorolt bizottsági tagok között nem találjuk, sem a király nem küldte ki biztosként a commissio tárgyalásaira. Esterházy Imre leveléből pedig megállapítható, hogy a Proiectum 1701-nél későbbben nem keletkezhetett.¹⁴ Pattachich maga 1719-ben halt meg, tehát életben sem volt már a Systematica commissio működésének idején. A deputatusok valószínűleg ismerték a Proiectumot (esetleg Esterházy Imre közvetítésével), de ez csak kiindulásul szolgálhatott a helytartótanács szervezetének kidolgozásához, nem az 1722-i javaslatoknak a helytartótanácsra vonatkozó részét készítette maga Pattachich.

A Pattachich-proiectum megvalósulási lehetőségei szétfoslottak Rákóczi szabadságharcának előrevetett árnyékában. A szabadságharc küzdelmes évei alatt a particularis országgyűléseket természetesen az ak-

¹² Esterházy Imre idézett levele. Bécsi áll. Itár Hung. Fasc. 201.

¹³ Bidermann: Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee 1526—1804. II. Teil 59 l.

¹⁴ Mert 1701-ben meghalt I. József egyetlen fia, akinek születése után a Proiectumot az udvarnak bemutatták. (l. 8. jegyzet).

tuális katonai kérdések foglalkoztatták. A szintén felmerült vallásügyi kérdések mellett¹⁵ a belső háború állott az érdeklődés középpontjában. I. József törekvései eredménytelenek maradtak, a nemesség az 1708-i országgyűlésen nem vállalta el a hadiadózást. — Az 1712-i koronázási országgyűlésig terjedő időszakban iniciatívaként csak Pálffy János hadügyi tervezete merült fel; ő gyakorlati könnyítéseket akart bevezetni kaszárnnyák és raktárak építése, nyárra mezei táborozás bevezetése által.¹⁶

A szatmári béke után már a magyarság is, a király is ismerték erőiket és belenyugodtak egymáshoz való viszonyukba. A korábban forrongó energiák az ország békés konszolidálásának, belső építésének szolgálatába állottak. Az 1712—15-i országgyűlés a reformjavaslatoknak és főként a reformbizottságok kiküldetésének egyik virágkora. A deputatiók és a commissiok munkálataikkal ezt az évtizedet a XVIII. századi rendiségnek szokatlanul termékeny korszakává teszik.

Érdekes, mennyi akadályba ütközött az első lépés a bizottságban való tárgyalási mód bevezetésére. Mikor a gondolat az 1712-i országgyűlésen felmerült, a rendek nagy része ellene volt és veszedelmes újításnak tekintette. Az indítvány a felsőháztól indult ki; május 28-án ünnepélyes követséggel izenték meg a rendeknek, hogy segíteni kívánnak nekik a munkában. Ezért bizottságot küldenek ki Csáky Imre kalocsai érsek elnöklete alatt Systema Bellicum, Oeconomicum, Politicum és Cameraticum kidolgozására, nevezzenek ki a karok és rendek is tagokat ebbe a bizottságba. Az indítvány általános heves vitát keltett a rendek között. „Ez az ország gyűlése” — volt az ellenpárt véleménye — „hanem országostúl kell mind Systhemát találni, mind a dolgokat végezni, esset novitas, ac sic contra Instructiones in novitate latent vel possunt latere preiudiciosae consequentiae, imo absurda, tartsuk meg régi Diaetalis praxisokat etc. Némelyek pedig mondának: jó lesz, jó lesz, hamarabb végi lesz a Diaetának, compendiáltnak a dolgok.”¹⁷ Az ellenzék legnyomósabb érve az volt, hogy „Ha mondatik is approbatiora előhozatni, bátor az Ország-nak ne tessék, de ha ő Felségének fog tetszeni a Deputationak proiectuma, addet confirmationem azután az ország nem disputálhatja.”¹⁸ Az izgatott hangulat miatt a perszonális a másnapi ülésre halasztotta a szavazást, május 29-én pedig mégis megszavazták a rendek az indítványt és május 30-án kiküldték a bizottság tagjait. — A jég ezzel az actussal megtörött,

¹⁵ Zsilinszky Mihály: Az 1708-iki pozsonyi országgyűlés történetéhez. Értekezések a tört. tud. köréből. Budapest 1888.

¹⁶ Szabó Dezső: Az állandó hadsereg becikkelyezésének története III. Károly korában. — Különlenyomat a Hadtört. Közl. 1911. évfolyamából.

¹⁷ Lányi kedves, eleven diáriumam. Muz. Quart. Lat. 378. (31. l.)

¹⁸ U. ott.

a bizottsági tárgyalások szokása bevonult a magyar országgyűlési praxisba.

A Csáky kardinális elnöklete alatt kidolgozott ideiglenes *Systema*¹⁹ két alapelven épült: 1. a hazai törvényekkel nem ellenkező üdvös közigazgatási methodust kell bevezetni, 2. a törvények mindenkit egyaránt kötelezzenek. Ez a *Systema* nem említette kifejezetten a helytartótanácsot, de alkalmas közigazgatás megszervezését kívánta és a *Politicum* tárgykörében kérte, hogy az ország minden ügyét tárgyalja meg a király a *Consilium Hungaricum*mal, hogy magyar hatóságok intézzék a magyar ügyeket. Bár nem jelölték meg pontosabban, mire gondoltak a *Consilium Hungaricum*on, van alapja annak a feltevésnek is, hogy már az 1712–15-i országgyűlésen foglalkoztak a helytartótanács felállításával. Egy tervezet²⁰ ugyanis sorra veszi a *Consilium* tagjainak kinevezésénél számbavehető magyar urakat és egyenként véleményt mond róluk. Ez a tervezet ugyan keltezés nélküli, de a terminus ante quem megállapítható: Pálffy Miklóst iudex curiae-ként emlegeti. Pálffy 1714-ben választották nádorrá (1715/5), így a reflexiók csak 1715 előtt készülhettek. A *Consilium* tervével tehát már az 1712–15-i országgyűlés idején komolyan foglalkoztak.

A *Systema* pontokba foglalta az ország boldogulásának előfeltételeit: a töröktől visszafoglalt területek reincorporálását, a katonai terhek csökkentését, az ország benépesítését, a magyar kereskedelem szabaddá tételét, a nemzet általános műveltségének emelését a katonáskodásban, iparban, tudományokban, politikai és igazságszolgáltatási téren, — és ezzel kapcsolatban akadémia felállítását a nemes ifjak nevelésére.

Az ország 6 felicitásának elsorolása után a *Systema* külön-külön foglalkozott hadüggyel, igazságüggyel, *politicum*mal és *camerale*val. Az országnak béke idején is szüksége van katonaságra, mert a török állandóan gyujtogat és rabol, ezért békében is kívánatos, hogy idegen katonaság is tartózkodjék benn, de a seregnek legalább kétharmadrésze mindig magyar legyen és az idegen katonaság is a hazai törvények alá tartozzék. A három generalatust magyarokkal töltsék be és a *commissarius*ok is magyarok legyenek, sőt külön *Consilium Bellicum Hungaricum*ot is állítsanak fel. A katonaság zsoldjához a szomszédos provinciák és a király is járuljanak hozzá. A visszaélések elkerülésére várakban és kasszáryákban helyezték el a katonaságot.

A *militare* nemzeti érvényesülésre törekvő kívánságaival a király nem is foglalkozott, ezeket a kérdéseket elhárította egy leíratával, amely sze-

¹⁹ *Systema per deputatos Proiectatum, quod Suae Maiestati Ssmae humillime submittitur.* Orsz. Levéltár Acta diaet. Lad. R. Fasc. Z. NB. NB. N. 20.

²⁰ *Reflexiones super quibusdam Subiectis pro Consilio Regio-Locumtenentiali applicandis, vel non applicandis.* Bécsi áll. ltár. Hung. Fasc. 403.

rint nem kérte az országgyűlést *systema militare* kidolgozására. A legmerészebb pont, az önálló *Consilium Bellicum Hungaricum* az 1715-i országgyűlésen fel sem merült többé.

Az igazságszolgáltatás terén javasolták a hétszemélyes tábla kibővítését, a királyi tábla és a hétszemélyes tábla megreformálását, 4 kerületi tábla felállítását és a *fiscus* törvénytelen perelési módjának megszüntetését. Gazdasági ügyekben nem dolgoztak ki javaslatokat csak általában remélték, hogy ezekben maga a gyakorlat fog útmutatásokat adni, mert ők időhiány miatt nem tudtak velük foglalkozni.

A *Systemát* június 6-án terjesztette a *deputatio* a rendek elé. A javaslatokat kevés változtatással elfogadták, csak a *Juridicumban* nem tudtak megegyezni a rendek a felsőházzal heves vita után sem, „ne nomen etiam *Systhematis* pacifice audire velle vel posse.”²¹ Végre a június 13-i ülésről két variánsban terjesztették a király elé a *Systemát*. A rendi munkát általában megegyezik a bizottsággal, csak az igazságszolgáltatásra vonatkozó részben utasít el erősen minden reformot: az ország „*administrandae iustitiae aliam formam desiderare nequit, quam . . . in legibus Regni . . . habet.*”²²

1712-i országgyűlés tulajdonképpen csak 1715-ben ért véget a végzések *inarticulatiojával*. Az országgyűlés tartama alatt végleges formában nem dolgoztak ki javaslatokat, de a reformok utáni általános sóvárgás megnyilatkozott abban, hogy az egyes törvénycikkek²³ nem kevesebb, mint 12 reformbizottságot küldtek ki. A malomkövek árának szabályozásától a közigazgatás megszervezéséig a legkülönbözőbb területeken kívántak reformokat a rendek. Az egyes tárgykörök elkülönülnek, — külön bizottságok feladata a vallásügyi, igazságszolgáltatási, reincorporálási, határkiigazítási tervezetek kidolgozása és a *neoacquiستا* területek jogviszonyainak rendezése. Részletkérdésekkel is külön *deputatiok* foglalkoznak, mint pl. a győri katonaság és polgárság közti szerződéssel és hasonlókkal. Eddig a közigazgatási javaslatok keretei között foglalkoztak az igazságszolgáltatással, most ez a tárgykör is önállósul: az igazságszolgáltatási reformok kidolgozására és a törvények revíziójára is külön bizottságot jelöl ki a 24. törvénycikk.

A közigazgatás szervezetének kidolgozását a hadüggyel és a gazdaságüggyel együtt az 59. törvénycikkben kiküldött *commissióra* bízta. Ennek a *commissiónak* feladata volt a *Systema politico-oeconomico-militare* készítése, hogy azt a legközelebbi országgyűlésen a király és a

²¹ Lányi diáriuma. Muz. Quart. Lat. 378. (37 lap és köv.)

²² *Systhema, qualiter militaria, iuridicia, politica et oeconomica per regnum Hungariae tractari debeant.* Bécsi áll. ltár. Hung. Fasc. 200.

²³ 10, 20, 24, 30, 39, 43, 56, 59, 61, 72, 90, 92 articulusok.

rendek elé terjesszék. A bizottság elnöke Csáky kardinális, aki már 1712-ben is vezetett hasonló munkálatokat.

A gubernium-tervezetek sorában ez a javaslat érte meg a megvalósulást; ez szolgált alapul a helytartótanács felállításához, megszervezéséhez.

II.

A *systematica commissio* munkálatainak története.

Az 1715/59 *articulus*²⁴ még nem jelentett biztosítékot arra nézve, hogy a *Systema politico-oeconomico-militare* valóban el is fog készülni. Számtalan országgyűlési határozatunk van, amelyet sohasem hajtottak végre; az 59. *articulus* is juthatott volna ezek sorsára, annál is inkább, mert a *systema* kidolgozása több szempontból nagy nehézségekbe ütközött. A királynak és a rendek legaktívabb részének együttes érdeme, vagy inkább mindkét részcél jövő változatos motívumok és összetevőerők eredménye, hogy a javaslat az országgyűlésre mégis elkészült.

III. Károly sürgette a magyar országgyűlést, mert a *successio* kérdését akarta azon rendezni. Az 1715-i törvények szerint pedig a különböző *articularis* bizottságok munkálatainak az országgyűlésig el kellett készülniök. A bizottságok működésének késlekedése az országgyűlést is mindig távolabbra tolta, tehát a király azon volt, hogy minél előbb összeüljenek a bizottságok és elkészüljenek a javaslatok. A reformbizottságokkal szemben elfoglalt álláspontját a *successio* kérdése szabta meg.

Az 1715-i országgyűlést követő években a török háborúk foglalkoztatták a királyt. Amint ezen a téren felszabadult, az igazságszolgáltatási reformjavaslatokat dolgoztatta ki, — ezután került a sor a *systema politico-oeconomico-militarera*.

²⁴ 59. *articulus*. „Pro systematis elucubratione in militaribus, politicis oeconomicis; commissarii denominantur”. A törvénycikk elmondja, hogy a *Systema* kidolgozása az egész ország számára hasznos és szükséges munka, tehát kinevezték a *systematica commissio* tagjait, hogy a tervezetet elkészítsék és a legközelebbi országgyűlésen az ország és a király elé terjesszék.

A *commissio* tagjai: gr. Csáky Imre kalocsai érsek, gr. Koháry István országbíró, gr. Pálffy János horvát bán, gr. Czobor Márk királyi ajtónálló mester, gr. Nádasdy László csanádi püspök, gr. Nádasdy Tamás, gr. Draskovich Ádám, gr. Batthyány Zsigmond, gr. Károlyi Sándor, br. Ebergényi László, gr. Esterházy Gáspár, br. Sándor Gáspár. — A rendek közül: Kiss János anzari püspök és egri nagyprépost, Liptay János pozsonyi káptalani követ, Szluha Ferenc protonotarius, Ráday Pál, Török András, Szirmay András, Huszár József, Bornemissza István, Mikházy György, Sándor Menyhért, Baczkó Mihály, Skaricza Gábor, Kaidacsy Pál.

Ezekén kívül a király a maga részéről is fog biztosokat küldeni ki a *commissio*ba.

Elméletben a rendek is kívánták ugyan a Systema kidolgozását, de a gyakorlatban az ő részükről sok nehézség is gördült útjába. Ha a rendek érezték is az állami szervezet bajait, közülük csak keveseknek volt megfelelő látóköre és műveltsége alapos és alkalmas reformtervezet kidolgozására. Ennek a hiánynak szembetűnő következményei, megnyilvánulási formái voltak. Egyrészt a bizottságok néhány képzetlenebb és munkásabb tagjára nehezedett ezáltal sokszoros munka, másrészt ugyanazok voltak körülbelül a különböző bizottságok tagjai és különféle kötelezettségeiknek egyszerre nem tehettek eleget. Ez természetesen késleltette a bizottságok működését. A *systematica commissio* elnöke, Csáky kardinális például egyúttal három más bizottság elnöke is volt.

Nehézség és vitás pont volt az is, hogy a király vagy a rendek viseljék-e a bizottsági munkálatok költségeit? Az 1720—21-i pozsonyi concursus a királyt kérte, vállalja a költségeket,²⁵ — a király viszont a rendekre hárította ezt 1721 január 5-i resolútiójában.²⁶ Sőt még az 1722-ben elkészült systema is panaszkodott, hogy az összes magyar hivatalokon kívül a jelen *systematica commissio*t is az ország bizonytalan jövedelmeiből kellene fizetni. Hogy a bizottság mégis összeült, az arra enged következtetni, hogy vagy a rendi áldozatkészség, vagy a deputátusok személyes áldozatkészsége elvállalta a költségeket.

III. Károly a nőági örökösödés magyarországi és erdélyi elfogadtatásának kérdésében 1720. július 15-én udvari értekezletet tartatott.²⁷ A konferentia a király intentioi szerint azt határozta, hogy Magyarországon a közhangulat megnyerésére minél előbb össze kell hívni az 1715-i törvények által kijelölt reformbizottságokat, és mihelyt ezek munkálataikat befejezték, meg kell tenni az előkészületeket az országgyűlésre, hogy azon a successiot bevezethessék. Ez volt az első lépés a *systematica commissio* munkálatai felé.

A konferenciái határozat értelmében a magyar kancelláriával elkészítették az 1715-ben országgyűlésileg elrendelt bizottságok jegyzékét.²⁸ A kancellária egyúttal azt is megjegyezte, hogy javasolja-e, kívánatosnak tartja-e az illető bizottság összehívását? — A *systematica commissio* mű-

²⁵ Muzeum, Jeszenák Itár, *Acte concursualia* 1720—34.

²⁶ U. ott.: „Tandem quoad Expensas Articulationum Commissionum celebrationes necessarias; siquidem eiusmodi Commissiones Provinciales essent et in Commodum Regnicolarum tenderent; Aerarium Nostrum similibus Expensis gravari nequit, verum ipsis Regnicolis id ipsum merito incumberet.”

²⁷ Jegyzőkönyvét idézi Horváth Mihály: Magyarország történelme 1873. Budapest. — VII. kötet 108 l.

²⁸ *Extractus Commissionum assumendarum etc.* — Bécsi áll. Itár Hung. Fasc. 403: — Valószínűleg a magyar kancelláriától eredő irat.

ködését a legmelegebben ajánlotta. Jó közigazgatási rendszertől függ a kormányzat békessége és biztonsága és az ország jóléte, nyugalma ; törvény is előírja a commissiót, tehát kezdjen azonnal munkához.

A kancelláriához hasonló reményekkel és komoly várakozásokkal tekintett a *systema* kidolgozása elé az országgyűlési propositióknak²⁹ a *systematica commissio*ra vonatkozó 3.-ik pontja is. A közigazgatás ágainak rendszerbe illesztése nélkül „*confusum rerum statum esse oportere*,” — feltétlenül szükséges kidolgozni ezt a *systema*t. A király fordítson gondot ennek az elkészíttetésére is, „*ne . . . hac in parte quoque aliud deesse videatur*.”

A *systematica commissio* összehívása annyira összefonódott az örökösödés kérdésével, hogy a munkálatot aszerint akarták az illetékes államférfiak elkészíttetni vagy mellőzni, amint a *successio*ra nézve előnyösnek vagy hátrányosnak gondolták. Az udvari konferencia és a magyar kancellária érveivel szemben a *diaetalis propositio*-tervezetre tett megjegyzések³⁰ határozottan ellenezték a *systema* gyors elkészítését. Be kell várni, milyen álláspontra helyezkedik az ország a *successio*val szemben és ettől kell függővé tenni, milyen közigazgatási berendezést érdemel. Más kormányzatot érdemelnek a magyarok akkor, ha elfogadják a *successió*t, mint akkor, ha ügyelni kell, hogy a fiág kihalása esetén ne legyen elég erejük a lázadásra.³¹ Az örökösödés legyen a propositiók első pontja, mert az 1687-i országgyűlés példája is mutatja, hogy ebben a sorrendben a rendek a további pontok kedvező elintézésére számítanak és ezért könnyebb őket megnyerni. — Ez az *Opinio* elvi szempontokból is ellene volt annak, hogy ilyen rövid idő alatt készítsék el a *systema*t. A belső szervezés nagy munkája egész embert kíván ; a fejedelmek ezt a munkát mindig általános béke és nyugalom idején szokták végezni. A királyt háború és más egyéb fontos ügyek foglalták el, nem az ő hibája, hogy nem tudta elkészíttetni a javaslatot.

A mérleg mégis a *systema* javára hajlott, az a nézet kerekedett felül, hogy előnyösebb a *diaeta* előtt keresni az ország kedvét vele. Egy, a király személyes elnöklete alatt tartott konferencián Csáky érsek annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy maga a *systematicus* munkálat képes annyira megnyerni a magyarokat, hogy nemcsak elfogadják,

²⁹ Propositiones pro futura diaeta. Keltezés nélkül. Bécsi áll. Itár Hung. Fasc. 199.

³⁰ Opinio ad propositiones factas pro futura diaeta. Keltezés nélkül. Ugyanott.

³¹ „Aliud enim systema merebitur regnum ut proficiat in haereditatem utriusque sexus augustissimae domus et aliud, ut compescatur, ne deficiente principe mare exclusive Austriaca principe vires habeat haereditariis provinciis quam perniciosissime insultandi.” — Idézett *Opinio ad propositiones* etc.

hanem önként maguk fogják felajánlani a successiot.⁸² -- 1721. október 13-án a király rendeletet intézett Csákyhoz a commissio tagjainak összehívására.⁸³ A kitűzött időpontban, november 17-én azonban sem Csáky, sem a tagok nagy része nem tudott megjelenni Pozsonyban. A munkálatok megkezdését el kellett halasztani.

Az előkészületek időközben továbbfolytak; hozzákezdték az anyaggyűjtéshez, sőt a király a bizottság tagjait is újra kinevezte. 1722. március 2-án III. Károly ismét konferenciát tartott a systematica commissio és a magyar országgyűlés ügyében.⁸⁴ A konferencia tárgya volt 1.) hogy mikor kezdjen munkához a commissio és hány tagot nevezzenek ki abba. — 2. hogy mikor kezdődjék a pozsonyi diaeta? Egyedül Esterházy Imre képviselte azt a nézetet, hogy előnyösebb volna, ha az országgyűlés utánra halasztanák a bizottsági munkálatokat, hogy a bizottság már a diaeta kívánságait is figyelembe vehesse. A többiek azonban egyhangúlag amellett voltak, hogy a commissionak kell megelőznie az országgyűlést. Sőt Trautsohn hg. sajnálta, hogy közvellenül az országgyűlés után nem kezdett munkához a bizottság. Csáky kardinális kevésnek találta, hogy az előterjesztett 38 személy közül a király csak 13-at nevezett ki a commissio tagjává. Szükség volna még legalább 5 tag kinevezésére „ob gravitatem materiae et ne ommissi querulentur.” — Illésházy csatlakozott Csáky véleményéhez. Indítványukra az értekezlet elhatározta, hogy a királytól több bizottsági tag kinevezését fogja kérni. III. Károly fehérvásárnapot jelölte meg a munkálatok kezdeteként, a konferencia pedig megszabta, hogy az anyagot három hónapon belül dolgozzák fel, „alias rem tractatum iri ad infinitum.” A diaeta kezdetét közvetlenül a munkálatok elkészülte után, június végére tervezték.

A korszak egyik legaktívabb és legaulikusabb főura, gr. Esterházy Imre zágrábi püspök a systematica commissio előmunkálataiból is kivette a részét. Még 1722. január 27-én fontos és érdekes aktaanyagot küldött a kancellárnak:⁸⁵ Pattachich Boldizsár proiectumát, saját reformjavaslatait (a „Projectum alapján) és a commissióba kinevezendő királyi biztosok instructio-tervezetét. Esterházy áttanulmányozta a már ismertetett Pattachich-féle tervezetet és annak alapján terjesztett elő aktuális javaslatokat, hogy

⁸² Csekey István: A magyar trónöröklési jog. Bpest 1917. 240 l.

⁸³ Régi Orsz. Levéltár Lad Qu. Fasc. A. N. 3.

⁸⁴ A konferencia jegyzőkönyve a bécsi áll. ltárban, Hung. Fasc. 201. Résztvettek Savoyai Eugén elnökletével: hg. Trautsohn, gr. Starhemberg, gr. Sinzendorf, gr. Csáky Imre érsek, Pálffy nádor, Illésházy kancellár, gr. Esterházy Imre zágrábi püspök, Buol, Öttl és Hunyady tanácsosok.

⁸⁵ Gr. Esterházy Imre zágrábi püspök 1722. január 27-iki levele az udvari kancellárhoz. — Bécsi áll. ltár Hung. Fasc. 201.

a kancellárt és a királyi biztosokat tájékoztassa az ország szükségleteiről és arról, hogy milyen reformkívánságok merülhetnek fel a bizottság tárgyalásain. Pattachich kívánságait annak idején merészeknek találta az udvar; Esterházy Imre igyekezett is mérsékeltebb javaslatokat készíteni. A Proiectumból kiválogatta, mennyi az, amennyi elég volna a nemzet kielégítésére a közigazgatás, hadügy, gazdasági élet és az igazságszolgáltatás terén.

Az ország megnyugtatására és kielégítésére Esterházy szerint szükséges, hogy „gubernium quoddam locumtenentiale”-t szervezzenek a hétszemélyes táblából és a királyi táblából. Ez a nádor elnöklete alatt napoként foglalkoznék az igazságszolgáltatással és a politicummal. Működését a király utasításai és az ország szükségletei irányítsák. Az udvar tartsa fenn magának a jogot, hogy a gubernium végzéseitől hozzá felebezlessenek a panaszosok, hogy a király és az udvar tekintélye csorbítatlan maradjon.

Ha katonai téren nem bízik is meg az udvar a nemzetben, annak kétségtelenül vigasztalására lenne, ha legalább a katonasággal kapcsolatos gazdasági ügyeket intézhelné magyar thesaurarius seu generalis contributionis perceptor, „ut non ignoret natio, quod semper lamentabatur, quo sua impendantur tributa.” De ügyelni kell, nehogy megint Bercsényihez hasonló ember töltsen be ezt a tisztséget, mert ez igen veszélyes volna. — A katonaság kihágásaiért a megye vagy a gubernium locumtenentiale vonja le zsoldjukból a kárpótlást. — Az igazságszolgáltatás reformjával nem a systematica commissio foglalkozik, de szükség esetén mégis a systema iuridiciumot is revideálhatja.

Nagyon fontos kérdés volt a bizottságba küldendő királyi biztosok megválasztása, mert ezekre várt a feladat, hogy az udvar intencióit képviseljék és azokat a systema elkészítésében érvényesítsék. Esterházy erre a küldetésre Krapff József udvari tanácsost ajánlotta. Krapff magánélete ellen ugyan kifogások merültek fel, adósságai voltak, de a közérdek kedvéért mindezekről el kellene tekinteni, mert nála alkalmasabbat nem találhatnak a commissariusi tisztségre. Már 1688-ban, a Kollonich vezetése alatt kidolgozott Einrichtungswerk készítésekor ő végezte a munka nagy részét; tájékozott az anyagban és a reformmunkálatok kidolgozási módjában.³⁶

Esterházy egyúttal utasításokat is dolgozott ki a királyi biztosok

³⁶ „... neminem scio aptiorem, quam dominum Krapff, ... anno siquidem 1688 in materia politicorum, oeconomicorum, militarium, iuridicorum, ecclesiasticorum fuerat commissio una in Hungaria praeside palatino, altera hic in urbe praeside Cardinali Kollonich cui interfuerat et principem laborem fecerat Dominus Krapff.” Eszterházy idézett levele.

számára. Hangsúlyozta, hogy nem rejtett titkok feltárása, vagy részletkérdések tisztázása a célja, hanem általános irányító elvek megszabása. — Az instructio 8 pontja tényleg általános utasításokat ad: Lelkükre köti a commissariusoknak, hogy a leggondosabban őrizték a királyi hatalmat és tekintélyt, — egyebekben a törvények betűjéhez ne ragaszkodjanak, csak a lényegre ügyeljenek. A reformok alkotásában akadályozzák meg a hirtelen változtatásokat, mert veszélyes és természetellenes egyik végletről a másikra térni.

Az országot megvigasztalná és a király jóindulatát tanusítaná, ha gubernium locumtenentialét szerveznének. Nem volna káros a generalis contributionum perceptor tisztségének felállítása sem és helyeselnének a katonai kihágások szabályozását is.

Hivatalok betöltésénél a rátermettség és nem a nemzetiség lényeges, ezért igyekezzenek a magyarok ellenszenvét eloszlatni más nemzetiségűek iránt.³⁷ — Minden felmerülő nehézségben vagy kétes pontban azonnal kérjenek utasítást az udvartól.

Esterházy érdemeit és aktív szerepét tekintve bizonyos, hogy véleménye és nézetei közvetlenül érvényesültek, hiszen nagy mértékben rászolgált az udvar bizalmára és magyar ügyekben elsőrangú szakértőnek tekintették. Levelének érdekes jellegzetessége sajátos particularis horvát érzülete. Szeretné, ha a horvát bán nem venne részt a systema kidolgozásában és nem állana tekintélyének súlyával a veszélyes munkálat mellé. Egáltalában szükségtelennek találja horvát deputátust is küldeni a bizottságba, mert Horvátország közigazgatási módja egészen más, mint Magyarorszáké. A hűséges horvát rendeket nagyon elszomorítaná, ha azon változtatnának, viszont a horvát közigazgatást veszélyes volna Magyarországon bevezetni.³⁸ A horvátok részéről nem is deputáltak senkit a commissióba, pedig a 3 évvel azelőtt működő igazságszolgáltatási bizottságban még horvát deputátus is volt.

A systematica commissio előkészületei 1721 őszétől fokozódó intenzitással folytak, míg végre 1722 áprilisában összegyültek és munkához láttak a deputatusok. III. Károly 1722. március 27-ről újabb rendeletet³⁹ intézett Csáky kardinálishoz, a deputatio elnökéhez, amelyben elrendelte, hogy a bizottság április 13-án Pozsonyban kezdje meg és minél rövidebb idő alatt végezze el munkáját. Közvetlen utasításban adta, hogy az általános

³⁷ „aboleant invidiosam illam, ac plus iusto superstitiosam nativorum ab aliis Hungaris differentiam.” — Puncta instructionis pro commissariis regiis ad deputationem systematicam Posonium in Hungariam profecturis. Esterházy idézett levelének melléklete.

³⁸ U. ott: „ea vero gubernii modalitas si in Hungariam introduceretur fide mea dico periculosior foret, quam in Croatia.”

³⁹ Régi Orsz. Ltár Lad. An. Fasc. A. N. 7.

elvi kereteket alkossák csak meg és ne merüljenek a részletek kidolgozásába.⁴⁰ Csáky érsek küldjön állandó információkat a munka menetéről.

Csáky másolatban továbbította a deputátusokhoz a királyi rendeletet, ezúttal kedvezőbb eredménnyel: a kitűzött időpontban, április 13-án a bizottság megtartotta az első ülést, bár ezen még csak kilencen jelentek meg,⁴¹ maguk a királyi biztosok is hiányoztak. Az első ülés formális hivatalos actus volt csupán. A megjelentek üdvözlése után a bizottságra vonatkozó actákat és királyi rendeleteket olvastatta fel az érsek. Tárgyi tájékozással szolgáltak az 1708-as gravamenek, az 1712-ben ideiglenesen kidolgozott Systema és maga az 1715/59 articulus. Befejezésül Csáky kérte, hogy a következő 2 napi szünetet anyaggyűjtésre használják fel. Skaricza Gábor kérje el Burgstaller pozsonyi polgártól a kereskedelemre vonatkozó régebbi proiectumát, Ráday Pál pedig br. Hellenbach Gottfriedtől kérjen szaktanácsokat. A Burgstaller-féle tervezetről nem tudunk többet, de Hellenbach báró készségesen ajánlotta fel szolgálatait.

A tulajdonképpeni munka a második április 16-i ülésen⁴² indult meg. Erre már a királyi biztosok is megérkeztek. Erdődy Ádám nyitrai püspököt, Mannagetta János György udvari tanácsos és referendáriust és Prileszky Pált delegálta a király. Krapff József távollétére pedig helyettesítésével Jeszenszky Istvánt bízta meg. Prileszky és Jeszenák kiküldésében a protestánsok megnyerésének szándéka is érvényesült; ők mindketten lutheránusok voltak.⁴³ Ügylátszik, Krapff kiküldése később sem vált lehetővé. Mannagetta olyan derekasan kivette a részét a munkából, hogy valószínűleg az ő szolgálatai tették feleslegessé Krapff működését. Megérkezése első napjától kezdve pontos és részletes beszámolókat küldött az udvari kancellárhoz, Sinzendorfhoz és bámulatos rugalmassággal forgolódott a commissio tagjai között. Mannagetta feladata a bizottsági munkálatok keretein belül nem az alkotás és kezdeményezés volt, hanem az ellenőrzés és az észrevétlen irányítás. Mint egyetlen német commissariusnak, a magyar urak terveit és szándékait kellett figyelnie, jóformán még a kialakulásuk előtt megsejtenie és az udvar által kívánatos irányba terelnie. Helyzetét megkönnyítette, hogy a deputatio legbefolyásosabb és legtevékenyebb

⁴⁰ U. ott: „benignam intentionem nostram facile assequetur, si quo ad ideam formandam in generalibus manserint terminis nec ad minuciora et particularia, quae potius ab executione pendebunt condescenderint.”

⁴¹ Diarium sessionis diei 13-ae mensis aprilis anni praecitati 1722. Régi orsz. ltár Lad. Qu. Fasc. E. N. 30. A megjelentek: gr. Csáky Imre, gr. Koháry István, gr. Károlyi Sándor, gr. Esterházy Gáspár, Kiss János, Paluska György, Szirmay András, Ráday Pál, Skaricza Gábor.

⁴² Diarium sessionis diei 16-ae mensis aprilis — ugyanott.

⁴³ Gustav Turba: Die Grundlagen der Pragmatischen Sanction. I. Ungarn. Leipzig u. Wien. 1911. 169. l.

tagjai méltányolták, hogy az udvar közvetlen exponense. Csáky és Károlyi bizalmas tárgyalásaikba is bevonták és a tervezeteket első kézből juttatták el hozzá.

Mannagetta megbízásának félig titkos és legfontosabb pontja, a „Haubtsach” — jelentéseiben ismételten használta ezt a kifejezést, — hogy az urak hangulatát megnyerje és hajlandóvá legye őket a successio-nak minél akadálytalanabb elfogadására.⁴⁴ Amint a commissio összehívásában a successio kérdése volt döntő, úgy a munkálatok irányításában is folyton érvényesül az a szempont, hogy a systema kidolgoztatása „opus aucupari favores”,⁴⁵ a kedélyek megnyerésének legalkalmasabb módja. Mannagetta viselkedését is konferenciái utasítások szabályozták: tartózkodjék attól, hogy elsőnek szavazzon, engedje a jóérzelműeket maga elé és ő csak azokhoz csatlakozzék, nehogy szerepe a kívánt kedvező hatás helyett visszatetszést keltsen. Jelentésének állandó pontja, hogy kik és mennyiben hajlanak a successio elfogadására? Szerepének jelentőségét Mannagetta maga is igyekezett hangsúlyozni. Egyik Sinzen-dorfhoz küldött referátumában⁴⁶ azt írja, hogy az alsóház nagyon kedveli őt, mert megakadályozta a nemességnek a helytartótanácsból tervezett kizárását.⁴⁷ Ez az állítása valószínűleg túlzás, mert a helytartótanácsnak már első tervezete a Proiectum Ideae is be akar venni nemeseket is a helytartótanács tagjai közé. Annyi azonban bizonyos, hogy Mannagetta ügybuzgalmával egyaránt megnyerte a király és az ország elismerését, mert a bizottságban és az országgyűlésen szerzett érdemeiért a királytól 25.000 frt. jutalmat kapott, a magyar országgyűlés pedig a 128. articulussal indigenává fogadta.

A másik királyi biztos, Erdődy Ádám püspök is sűrűn küldött jelentéseket a kancellárnak; ügyelt a királyi tekintély megővésére és a királyi kincstár érdekeire és mindenben segítségére volt Mannagettának. Ők ketten mindent alaposan megbeszéltek, hogy állásfoglalásuk egyöntetű legyen. A harmadik commissarius, Prileszky Pál, mint a systematica commissio jegyzője a munka tárgyi részében szerzett érdemeiért; Károlyi Sándor is írja róla, hogy komoly része volt a systema kidolgozásában.⁴⁸ Jeszenszkyről, Krapff

⁴⁴ Mannagettának ezt a szerepét idézett munkájában Csekey István is hangsúlyozta a Turbától kiadott jelentések alapján. (I. G. Turba: Die pragmatische Sanction, Wien, 1906. és Turbának már idézett munkája: Die Grundlagen der Pragmatischen Sanction.) Turbát a practica sanctio foglalkoztatta és Mannagetta jelentései közül is az arra vonatkozókat adta ki. A systematica commissiót ezek a kiadott részletek alig érintik.

⁴⁵ Conferentiai jegyzőkönyv 1722 ápr. 30-ról. Bécsi áll. ltár. Hung. Fasc. 201.

⁴⁶ Mannagetta jelentése. Pozsony. 1722. jun. 24 Bécsi áll. ltár. Hung. Fasc. 204 d.

⁴⁷ Mannagettának ezt az állítását Csekey J. is elfogadta. id. munka 375. o.

⁴⁸ gr. Károlyi Sándor önéletrajza. Pest 1865. — 122. l.

helyetteséről viszont a commissioval kapcsolatban nem tudunk egyebet, csak annyit, hogy az ülésrend miatt ellentétbe került Nagy István alnádorral. Úgy látszik, ő kizárólag a successio előkészítésére korlátozta működését.⁴⁹

A második, április 16-i ülésen általános vita támadt a commissio feladatáról, a systema anyagáról és tárgyalási módjáról. Csáky érsek élénk reális érzéssel azt indítványozta, hogy elősorban a felállítandó intézmények anyagi alapjairól tanácskozzanak. A többiek azonban általános elvi és technikai kérdéseket vetettek fel. A konzervatívok azt indítványozták, hogy elég volna átnézni és rendszerbefoglalni a közigazgatásra, hadügyre, közgazdaságra vonatkozó hazai törvényeket. Az elmélet emberei először az általános politikai ideákat, elveket akarták megállapítani és a részleteket azok értelmében tisztázni. Egyesek regimen politicum szervezetét kívánták kidolgozni más tartományok intézményeinek mintájára. Voltak, akik az 1712-ben készített systema alapvető fontosságát hangsúlyozták és azt indítványozták, hogy abból fel kell használni, amennyit csak lehet.

A tárgyalási módszer kialakulásában érvényesült Csáky bölcs realitása. A systema tárgyköre hármas: politicum, oeconomicum és militare, — ennek megfelelően elhatározták, hogy a bizottság három subdeputatoria oszlik, hogy mindegyik tárgykörrel alaposan foglalkozzék egy-egy albizottság és csak az így előkészített anyagot fogják az együttes ülés, „plena sessio” elé terjeszteni. A politicummal foglalkozó albizottság elnöke lett Nádasdy Tamás, a hadügyi Károlyi Sándor és a gazdaságügyi Esterházy Gáspár. Csáky meggyőződése volt, hogy az anyag feloldozásával csak így lehet elkészülni.⁵⁰

A három albizottság nem tudott addig munkához látni, ameddig nem volt összegyűjtve a systema anyaga: az ország közigazgatási, gazdasági, hadügyi szükségletei, bajai és kívánságai, — és ez az anyag nem volt a három tárgykör szerint differenciáltan csoportosítva. Az anyaggyűjtéssel és annak osztályozásával tehát külön subdeputatiót bízott meg az érsek. A subdeputatio tagjai voltak Károlyi Sándor elnöklete alatt Esterházy, Paluska, Szirmai és Prileszky; az ő feladatuk „die puncta ad practicabilitatem reducireren und ihr absehen ad modernum rerum statum richten, — die arbeit aber so beschleunigen sollen dass die commission noch diesen Wochen zusambentretten möge.”⁵¹ Munkájukat azzal kezdjék, hogy a hazai törvényekből állítsák össze a politikai kormányzat különböző történetiformáit. Ezekből

⁴⁹ G. Turba: GPS 160 l. és 189 l. 1. jegyzet.

⁵⁰ Csáky levele az udvari kancellárhoz 1722. ápr. 22-ről. Bécsi áll. ltár Hung. Fasc. 201.

⁵¹ Mannagetta jelentése 1722 ápr. 20-ról. Bécsi áll. ltár Hung. Fasc. 201.

és egyéb idevonatkozó adatokból készítsenek javaslatot a gubernium megszervezésére.

Az anyaggyűjtés igen súlyos feladat volt. Csáky és Mannagetta is azon a véleményen voltak, hogy nagyon megkönnyítené a munkát, ha az *Einrichtungswerket* felhasználhatnák. Csáky a királyhoz küldött első jelentésében⁵² kérte is az *Einrichtungswerket*, míg Mannagetta az udvari kancellárnál sürgette elküldését.⁵³ Mannagetta szerint az *Einrichtungswerk* 5 példányban készült el és ezek közül egy példány bizonyosan Krapff-nál van, de ő nehezen adja ki a kezéből, mert általa különböző előnyöket akar magának kiereszokolni. Pedig ez a munkát annyira szükséges, hogy akár erőszakos úton is el kellene vételni Krapfftól. — Nem tudjuk, hogyan intéződött el ez a kérés, de valószínűleg nem jutott el a bizottsághoz az *Einrichtungswerk*, mert a *Systema* előszava szerint minden segítség nélkül, fáradságos munkával kellett összegyűjteni az anyagot.⁵⁴ Az sem lehetetlen, hogy Mannagetta maga megkapta a munkát, de senkinek nem mutatta meg, hanem csak a saját tájékoztatására használta fel, mert az udvari kancellártól külön utasítást kért arra is, hogy megismertetheti-e a kardinálissal és a nyitrai püspökkel is az *Einrichtungswerket*, ha megkapja?

Az anyaggyűjtéssel megbízott subdeputatio ilyen nehézségek közt sem vesztegette az időt. A következő, április 21-i közös ülésen Károlyi már előterjesztette a regimen politicumról készített javaslatot.⁵⁵ A „*Proiectum Ideae*” jelentősége, hogy a további szisztématikus munkálatok kiinduló pontja volt. Kifejezetten átmeneti jellegű javaslatnak készült, de megindította a munkát és szempontokat adott, kérdéseket vetett fel, amelyek körül a tárgyalás és a vita pro és contra megindulhatott.

A *Proiectum* foglalata: a király távol van az országtól és egyéb tartományainak gondja nagyon elfoglalja, tehát jó és szükséges volna, ha „*provinciale quoddam erigatur regimen*” a nádor elnöklete alatt, aki egyúttal helytartó is. Az idevonatkozó törvényeket átnézve 14 pontban állították össze a gubernium megszervezésénél felmerülő kérdéseket: hogyan nevezzék el? kik legyenek a tagjai? hány tagja legyen? van-e szükség országos kincstartóra és generalis commissariusra? milyen legyen a gubernium irodái, hivatalnokszerkezete? hol székeljen? milyen

⁵² Csáky jelentése 1732. ápr. 22-ről. Ugyanott.

⁵³ Mannagetta jelentése 1722. ápr. 16-ról. Bécsi áll. ltár. Hung. Fasc. 201.

⁵⁴ „sed eiusmodi adminiculo quoque destituta commissio necessitabatur fastidiosissimo labore materiaram pro diversitate specierum fienda conquisitione et earum Divisione tempus insumere.” Muzeum Fol. Lat. 555. a *Systema* praefatiója.

⁵⁵ *Proiectum Ideae systematicae circa consilium locumtenentialem*. — Régi orsz. ltár. Lad. An. Fasc. C. N. 16.

anyagi alapokból történjék javadalmazása, hogy a lakosságot ne terhelje meg túlságosan? A gubernium hatásköre közigazgatásra, hadügyre és közgazdaságra fog kiterjedni, ezekben a tárgykörökben kell javaslatokat kidolgozni működésének előkészítésére. A Proiectum mindjárt sorolt is fel néhány ilyen javaslatot.

A commissio egyhangú véleménye az volt, hogy ezeknek a fontos kérdéseknek a meggondolása hosszabb időt kíván, azért elhatározták, hogy pár napi szünet után tartják a legközelebbi ülést. Időközben a bizottsági tagok körözték egymás között a tervezetet, hogy alapos véleményt alkolhassanak róla,

Mannagetta a tárgyalási szünetet egyrészt szorgalmasan felhasználta a „Hauptsach“ előmozdítására, másrészt, amilyen gyorsan csak megkaphatta, lemásoltatta a Proiectum Ideaeit és elküldte a kancellárnak, hogy az pontos utasításokat küldjön neki, hogyan képviselheti a legmegfelelőbb módon az udvar intentióit. Hogy az udvar milyen komolyan vette a commissio eseményeit, arra nézve jellemző, hogy Mannagetta jelentéseit külön konferencia tárgyalta meg. Mannagetta pedig Erdődy segítségével addig késleltette a munkálatok folytatását, míg csak a konferenciái utasításokat meg nem kapta.

Esterházy Imre személyesen nem vett részt a bizottság munkájában, mégis már ápr. 22-én figyelmeztette a kancellárt a Proiectum Ideae veszedelmeire.⁵⁶ Lendületes retorikával óvta a királyi tekintélyt az elavult és esetleg praeiudiciosus törvények felújításától amelyeket a Proiectum sűrűn idéz. Azért is veszedelmes szerinte az elavult paragrafusok idézgetése, mert ezek nagyon hangsúlyozzák a „nativi Hungari“ alkalmazását minden téren.⁵⁷ Különös a magyar Esterháznak ez az állandó aggodalma született magyarok alkalmazásával szemben. — Egyébként Esterházy tekintélyét mutatja, hogy a kancellár azonnal kikérte véleményét a proiectumról.

A nehézkes udvari administratio mellett csak ápr. 30-án gyűlt össze a konferencia,⁵⁸ amelyen maga Mannagetta is részt vett. — Mannagetta a fontosabb kérdésekben máskor is nagy mozgékonyssággal utazott fel személyesen az udvarhoz. Bécsnek Pozsony akkoriban szinte külvárosa

⁵⁶ „Quasi ex ungue leonem, ita ex adiacentibus articulis, quos Posonii pro Systemate politico citant, iudicari poterit Excellentia Vestra futurum vastans praeiudicium” — Esterházy Imre levele a kancellárhoz 1722. ápr. 22-ről. Bécsi áll. ltár, Hung. Fasc. 201.

⁵⁷ U. ott: „nihil magis decantatum est in legibus, quam ut cunctum per solos dumtaxat nativos tractentur — ita in militaribus sicuti in residuis.”

⁵⁸ Konferenciái jegyzőkönyv 1722. ápr. 30-ról. Bécsi áll. ltár Hung. Fasc. 201. — Résztvettek Savoyai Eugén elnöklete alatt: Trautsohn, Sinzendorf, Starhemberg, Buol, Öttl, Mannagetta.

volt és a személyes megbeszéléseket a sűrűn közlekedő staféták sem tudták pótolni.

A konferencia egyébként sorra vette a bizottság tagjait, mennyiben hajlanak a successio elfogadására és az általánosságban kedvező eredmény után pontonként végigtárgyalták a *Proiectum Ideael*. Esterházy Imre nyilvánvaló hatására általános elvként kimondták, hogy az elavult törvényeket lehetőleg ne idézzék; azokat még a török idejében hozták, ma már aktuálitásukat veszítették és a *deputatio* feladata különben is éppen az, hogy új és modern javaslatokat készítsen.

Már ezen a konferencián is hangsúlyozta az udvar azt a nézetét, hogy a helytartói méltóságot nem kell feltétlenül a nádorra ruházni. Kivánták, hogy a biztosok ügyeljenek a fogalmazásra: a *consilium* elnöke a nádor vagy a helytartó legyen. Az 1722/23-i országgyűlésen még sokat vitalkoztak erről a kérdéstről. — A konferencia nem tartotta kívánatosnak a kincstartói hivatal felújítását. I. Ferdinánd is biztosan azért ellenezte ezt 1545-ben, mert ez a hivatal akadályozta a királyt jövedelmeinek szabad kezelésében. „*Pro Coronide*” azt adta utasításában a kancellária, hogy ügyeljenek a királyi biztosok, nehogy olyan intézményeket vezessen be a *commissio*, amelyek más tartományok számára alkalmasak, de Magyarországon veszélyesek lehetnének.⁵⁹

Szabó Dezső a nemesség rovására írja, hogy az 1722/23-i országgyűlés nem szabályozta az 1715/8 törvénycikknek, a katonaságra vonatkozó kerettörvénynek pontosabb részleteit. Szerinte azért nem foglalkoztak a nemzeti katonaság kérdésével, mert a nemesség félt az adózástól; a jobbság nem volt képes önálló hadsereg eltartására, a nemesség pedig nem akart fizetni, inkább a királyra bízta a hadügyet és belenyugdott abba, hogy a magyar katonaság a császári sereg egy része legyen.⁶⁰ Bár ezek a motívumok kétségtelenül hozzájárultak a helyzet kialakulásához, mégis figyelemreméltó, hogy a *Proiectum Ideael* elkészítő *subdeputatio* kifejezetten felvetette a kérdést, hogy mekkora katonaság tartására van szüksége az országnak? — de az ápr. 30-i konferencia erre a pontra azt az erélyes utasítást adta, hogy ezek a kérdések nem tartoznak a bizottságra; az 1715/8 *articulus* is azért nem foglalkozik velük, mert az ilyen kérdések meghatározása szigorúan bizalmas udvari tanácskozások

⁵⁹ „quodsi vero exemplis aliorum regnorum aut etiam vicinarum provinciarum quidpiam grave praetendi videatur sedulo invigilandum erit, ne quae uni genti tute conceduntur, finitimae periculose admittantur”. Bécsi áll. ltár Hung. Fasc. 201. Az ápr. 30-i konferencia jegyzőkönyvének melléklete: *Observationes pro brevitate temporis*.

⁶⁰ Szabó Dezső: Az állandó hadsereg becikkelyezésének története III. Károly korában. 1912. 102. l. és köv.

tárgya szokott lenni.⁶¹ Ez az adat bizonyítja, hogy eredetileg az udvartól indult ki a tendencia, hogy minden olyan kérdés, amelyben az 1715/8 törvénycikk nem határozott, a király közvetlen hatáskörébe tartozik. A deputációt pedig az adózástól való félelem vádja sem érheti, mert a *systema militare* egyenesen azt kívánja, hogy a katonai terhekhez mindenki járuljon hozzá, akinek csak földje van az országban.

Május 4-én tartotta legközebbi ülését a *commissio*.⁶² Ekkorra már a királyi biztosok állásfoglalását pontos utasítások szabályozták. Május 4-re alakult ki a bizottság végleges képe is: Csáky meleg ajánlására a beteg Ebergényi László báró és Dobner Ferdinánd soproni polgármester helyébe a király ifj. Esterházy Ferenc grófot és Kohlács Lipótot nevezte ki. A *plena sessio* a *Proiectum Ideaet* tárgyalta. Egyhangúlag megállapodtak abban, hogy a királyi tanács felállítása szükséges, csak elnevezésében nem tudtak megegyezni; *Curia Regia*, *Consilium Regium*, *Sedes Locumtenentialis* nevek merültek fel. Csáky különben hangsúlyozta, hogy a bizottság munkálatai csupán tanácskozás jellegűek, a döntés minden részletében a király és az országgyűlés joga. Ez az ülés már világosan mutatja, hogy a kezdeményező és alkotó munka a subdeputatiók keretében folyt le, a *plena session* csak a subdeputatio javaslatait korrigálták. Csáky az albizottság feladatául azt jelölte ki, hogy a hármas tárgykör szerint csoportosítsák az anyagot.

A subdeputatio tárgyalásai sok gondot okoztak Mannagettának; arra gyanakodott, hogy ennek a tárgyalási módnak a bevezetése által a királyi biztosokat akarták kizárni az ülésekről, mert a subdeputationak csak Prileszky volt tagja. Igyekezett is Mannagetta, hogy minél előbb megszerezze az albizottság tervezeteit, aktáit. Erdődy ebben is segítségére volt. A püspök máj. 11-én jelentette a kancellárnak, hogy Prileszkyt „mit guter Maniere” rávette, hogy gyakran látogassa Mannagettát és értesítse a tárgyalások menetéről. A munka szempontjából nagyon előnyös volt, hogy a soktagú és nehézkesebb bizottság helyett 3—4 válogatott deputatus dolgozzék együtt. Mannagetta viszont igyekezett úgy állítani be a helyzetet, hogy a subdeputationalis tárgyalások hátráltatják a munkát. Ezt az aggodalmát Csáky előtt is kifejezte⁶³ és a kancellártól is egyre kérte, hogy sűrűsse meg a király nevében a munkálatokat. De az udvar nem is bánta ezt a lassúságot, sőt egyenesen kívánsága szerint törként a munka halo-

⁶¹ „eiusmodi consilia arcanissima et paucorum esse soleant, neque nisi conferentiarum principis soleant adhiberi.” Idézett *Observationes etc.*

⁶² A máj. 4-i és 5-i ülés jegyzőkönyve a Régi orsz. ltárban, Lad. Qu. Fasc. C. N. 15. és Mannagetta jelentése 1722. máj. 4—5-ről Bécsi áll. ltár Hung. Fasc. 201.

⁶³ „dieses Werkh scheine ein langes aussehen zu gewünnen.” Mannagetta jelentése 1722. máj. 8-ról. Bécsi áll. ltár Hung. Fasc. 201

gatása, mert féltek, hogy újabb nehézségeket támaszt, ha a Systema még az országgyűlés előtt elkészül és nem elégíti ki minden igényt.⁶⁴ Lehetséges, hogy az érsek ezen a téren Mannagettánál jobban értesült volt; annyi tény, hogy nem volt eredménye a siettetésnek, Csáky megmaradt azon az állásponton, hogy a dolog fontossága időt kíván, semmit sem szabad elsietni; különben is a bizottság az országgyűlés megkezdése után a diaetával párhuzamosan is folytathatná üléseit.

Mannagettának kénytelen-kelletlen bele kellett nyugodnia a helyzetbe, de elégedetlenségében nem győzte hangoztatni, hogy a subdeputationalis tárgyalások a „Haubtsach“-ra is hátrányosak lehetnek és hogy az érsek önző módon csak azért bízta az albizottságra a munkát, hogy ő maga közben Trencsénbe mehesse fürdőkúrára.

Május hónapban a munka csaknem kizárólag a subdeputatiókban folyt. Ezekről az ülésekről keveset tudunk; Mannagetta is csak elvétele jelenthetett valamit róluk. — Kiindulásképpen, hogy tájékozódjanak az ország ügyeiben, az egyes hivataloktól kértek alkalmas iratokat,⁶⁵ majd az ország általános szükségletei szerint összegyűjtötték a reformkívánságokat. A következő teendő volt az anyagnak három csoportba osztása, „separatio materiaram.“ Mindezekkel 10 nap alatt, máj. 14-re elkészültek. Máj. 15-én Csáky külön megbeszélést tartott Koháry országbíróval, Erdődyvel, Mannagettával és Prileszkyvel. Az ülésen a separált materián kívül egy tervezetet is megtárgyaltak arról, hogy a consilium működésének milyen pontjai tartoznak országgyűlési döntés elé.⁶⁶

Csáky érsek időközben megkapta a királyi engedélyt, hogy Trencsénbe utazhasson. Máj. 19-én plena sessiot tartott, amelyen megindította a további munkát és meghagyta, hogy állandóan értesítsék őt az ülések lefolyásáról és a munkálatok állásáról. Erdődy Csákyt kísérte el Trencsénbe, Mannagetta pedig Pozsonyban maradt a deputatiót ellenőrizni.

A máj. 19-i sessión az anyaggyűjtő albizottság befejezte működését, következett a specificummal foglalkozó subdeputatiók szerepe. A kezdetben tervezett hármas subdeputatio kettőssé apadt: az egyik⁶⁸ gr. Esterházy Ferenc elnöklete alatt a politicum pontjait dolgozta ki, a másik⁶⁸ gr. Károlyi Sándor elnöklete alatt az oeconomicum-militarét.

⁶⁴ G. Turba: G P S — 160 l.

⁶⁵ Valószínűleg hiába. l. 54. jegyzet.

⁶⁶ Diaetaliter pro Consilii directione determinanda, Régi orsz. ltár Lad. Qu. Fasc. C. N. 20.

⁶⁷ tagjai: Kiss János anzari püspök, Nagy István alnádor, Szirmay, Prileszky és Skaricza.

⁶⁸ tagjai: gr. Esterházy Gáspár, br. Sándor Gáspár, Szluha Ferenc, Ráday Pál, Paluska György és Kohlács Lipót.

Május végére ennek a két albizottságnak a működése is ellanyhult. Mannagetta jun. 4.-éről azt jelentette, hogy Károlyi Sándor is a subdeputatio in politicis üléseit látogatja, mert a saját condeputatusai nincsenek Pozsonyban. — Esterházy egyébként is mindenben kikérte Károlyi tanácsait, például a consilium tagjainak számára nézve sem határozott, míg ezt Károlyival meg nem beszélte.

Ezekben a hetekben Mannagetta fokozódó lendülettel szentelte magát az örökösödés ügyének, a „Werbung der Gemüter“-nek. Az országgyűlés közeledtével az általános érdeklődés is mindinkább a successio felé fordult és az előkészületek zajában minden más munka háttérbe szorult. Mannagetta júniusi jelentéseiben már nem is említette a systemat. Pozsony városát a megyegyűlés foglalkoztatta, amely valóságos kis diaetává alakult ki, annyi mágnás vett részt rajta és maga a nádor vezette, hogy a követ-utasításba bekerüljön a successio felajánlása. Csáky és Erdődy a mágnások körében szereztek híveket, Károlyi Sándor pedig megyéjébe utazott a közhangulat megnyerésére, mert Felső-Magyarország népe „ipsi affectus est, nimium magnam auctoritatem inibi habet.“⁶⁹ A bizottsági munka ezalatt az idő alatt természetesen szünetelt.

Közvetlenül az országgyűlés megnyitása után, jun. 30-án egyhangúlag elfogadták a successiot. A tárgysorozatban ezután a bizottsági munkálatok következtek, tehát a figyelem újra a systemára terelődött. Már jun. 30-án, az örökösödés elfogadásának napján este 1/2 9-ig ülésezett a systematica commissio. Ilyen megfeszített munkával két hét alatt be is fejezték a systemat. Egy kivonatos példány hosszú címe öntudatos büszkeséggel hangsúlyozza, hogy 3 hónap alatt készült el: 1722. apr. 13-án kezdték és júl 13-án fejezték be a javaslatot.⁷⁰

A bizottsági munka legnagyobb része már előbb is, de főként ebben az utolsó szakaszában csaknem egyedül Károlyi Sándorra nehezedett. A többi deputatusok szerepére nincs is adat. Csáky érsek, mint a bizottság elnöke, főpapi és államférfiúi méltóságának súlyával emelte a systema tekintélyét, de magas rangjának elfoglaltságai miatt nem koncentrált a működésére erre a tárgyra. A király nem volt feltétlenül bizalommal iránta, bár ezekben az időkben is jelentékeny szolgálatot tett az udvarnak.⁷¹ Teljesen méltányolható volt Csákynek az a kívánsága, hogy a közeledő országgyűlésre trencsényi fürdővel állíthassa helyre az egészségét, mert az utóbbi éveket pihenés nélkül, állandó utazások és országos munkálatok

⁶⁹ Bécsi áll. Itár Hung. Fasc. 403. Reflexiones super quibusdam Subiectis etc.

⁷⁰ Compendium Systematis Politici, Oeconimici et Militaris Anno 1722. 13ta mensis aprilis in elaborationem sumpti et ad 13^{ium} Mensis Julii Anni praenotati elaborati Bécsi áll. Itár Hung. Fasc. 201.

⁷¹ L. Turba : GPS 1690. és Beilage Nr. 24.

közepette töltötte különben is gyenge egészségével.⁷² A szisztématis bi zottság irányításában érvényesült tapasztalt bölcsessége, de kezdeménye ző vagy részletmunkát nem végzett.

Az érsek annál nyugodtabban utázhatott Trencsénbe, mert jó ke zekben hagyta a munkálalat; az alapvető anyaggyűjtést már úgyis Káro lyi irányította. Károlyi érdemeit a systema körül a királyi biztosok is el ismerték; Erdődy jún. 21-én írta a kancellárnak: „Ich muss Euer Excel lenz gestehen, dass der Graf Karoli so wohl in dem Systematischen, als auch Successions werkh sehr respectliche diensten leistet,“ — javasolja, hogy még az országgyűlés alatt ruházza rá a király valamelyik országbároi méltóságot, „... er gewiss dazu sich sehr meritieret machet.“⁷³ Károlyi ma ga azt írta a javaslatok elkészítésében való szerepéről, hogy „egészlen magamnak és Prileszky Pál uramnak kellett leginkább fáradoznunk és munkálkodnunk, particularis relatiokat tévén őementiájának, még a diaeta kezdete előtt concludáltuk és őementiájával együtt az kész munkát föl séges urunknak és az egész országnak praesentáltuk.“⁷⁴ Sőt a király is méltányolta Károlyi munkáját: a júl. 14.-i nyilvános audiencián meleg elismerését fejezte ki neki és kezet fogott vele.⁷⁵

Éble Gábor csodálkozik,⁷⁶ hogy Károlynak a bizottsági munkálatok ban való szerepéről semmit sem tud történetírásunk, bár a diaeta éles vitáit ismeri. — Károlyi érdemei a systematica commissióban kétsége lenek, de történetírásunk azért nem méltányolhatta eddig őket, mert nem foglalkozott a systematica commissioval és a systemaról semmi ponto sabbat nem tudott. A kimerítően ismertetett dietális viták nem a syste ma politico-oeconomico-militare körül, hanem a systema iuridicumban tár gyalta kerületi táblák felállítása körül folytak és ennek a kidolgozásában Károlyi intenzíven nem vett részt. A commissionalis munkálatok mene tének megismerése után azonban el kell ismernünk Éble Gábor állításá nak igazságát, hogy a systema kidolgozása, az ország kívánságainak, ké relmeinek, szükségleteinek összefoglalása, mint „államférfiúi feladat Ká rolyi Sándor gróf közpályáján újabb kimagasló pontot jelentett.“⁷⁷

Elsősorban Károlyi érdeme volt, hogy a márc. 2-i határozatban ki szabott három hónap alatt tényleg elkészült a systema és a bizottság azt idejében az országgyűlés és a király elé terjeszthette.

⁷² Csáky levele a kancellárhoz 1723. febr. 23-ról. Bécsi áll. ltár. Hung. Fasc. 209.

⁷³ Bécsi áll. ltár Hung. Fasc. 201.

⁷⁴ Gr. Károlyi Sándor önéletleírása. Pest. 1865. 122. lap.

⁷⁵ Károlyi Sándor levele feleségéhez 1722. júl. 14-ről, Pozsonyból. — Idézi Éble Gábor: Károlyi Ferenc gróf és kora. I. kötet. 109 l.

⁷⁶ Éble Gábor id. munka 136. l.

⁷⁷ Éble Gábor id. munka I. kötet 136. lap.

A Systema politico-oeconomico-militare.

Magyarország a szatmári békével történelmének új korszakához érkezett. A török háborúk és a szabadságharcok küzdelmeiben elpusztult ország számára a regenerálódás békés évtizedei nyíltak meg. Király és nemzet között állandó jellegű viszony alakult ki, amelyet egyik fél sem akart agresszív fellépésével megzavarni.

A békés fejlődés első évtizedének végén a királyi hatalom régóta nem élvezett jóindulattal fordult az ország kívánságai felé. III. Károly a nőági örökösödés elfogadtatásának érdekében kereste, milyen reformok bevezetése nyerné meg számára a közhangulatot? Az előző fejezetben láttuk, hogy a Systema politico-oeconomico-militare kidolgoztatását tartották erre elsősorban alkalmasnak. A szisztématis bizottság kiküldésére a talajt előkészítették az évszázados reform-kívánságok és az évtizedek óta fel-felbukkanó különféle javaslatok, de hogy 1722-ben a systema el is készülhetett, sőt a helytartótanács felállítása által részben meg is valósulhatott, az elsősorban a successióval kapcsolatos királyi engedékenységek köszönhető. Az 1722-i systema eltalálta a kedvező pillanatot és a rendek fel is akarták használni az alkalmat kívánságaik és szükségleteik összeállítására: A Systema az ország minden kívánnivalóját összegyűjtötte, kivéve az igazságszolgáltatást és a vallásügyet, amelyekkel külön bizottságok foglalkoztak.

A Systema politico-oeconomico-militare,⁷⁸ annyi munka eredménye, azon a megfontoláson épül fel, hogy az országnak a közigazgatás irányítására központi kormány szervre van szüksége. A király állandó távolléte miatt királyi tanácsra kell ruházni a kormányzás feladatát. Az ország rendezetlen közállapotait csak úgy lehet megjavítani, ha ezt a consiliumot felállítják; enélkül a legjobb reformtervek is hiábavalók, mert nincs végrehajtó közegük.

A királyi tanács, — vagy azon a néven, amelyen megvalósult — helytartótanács megszervezése biztosíték üdvös reformok bevezetésére és a közigazgatás rendezésére. Hatásköre háromágú lesz; politikai, hadügyi és gazdaságügyi. Ennek megfelelően a bizottság feladata négy irányú volt: javaslatokat kellett készítenie a helytartótanács megszervezésére és tevékenységét elő kellett készítenie, feladataira rá kellett mutatnia hármass hatáskörében.

A Systema első része a consilium szervezetét tárgyalja 21 pontban. A Consilium regium Hungaricum senkinek alá nem vetve közvetlenül a

⁷⁸ Régi Orsz. Itár. Lad. Qu. Fasc. B. N. 11. (a) és Múzeum Fol. Lat. 555.

királytól függ. Tekintélye és hatásköre a király resolútiójából és az ország consensusából ered, ezért az országgyűlés határozatainak és a király rendeleteinek végrehajtószerve. Függetlenségének megőrzésére szükséges, hogy a királlyal, sőt más országokkal és hivatalokkal is „directe et immediate” érintkezzen. Ezt a közvetlen érintkezést úgy fogták fel, hogy a magyar udvari kancellária közvetítését sem akarták elfogadni, bár az országgyűlés királyi biztosai hangsúlyozták, hogy a kancellária nem számítható közvetítő hivatalnak, hanem mintegy a király szája, nyelve és kalamusa; a rendek nem kívánhatják, hogy a király talán maga fáradjon az akták expediálásának fáradságos és „quasi architectonicus” munkájával.⁷⁹

A Consilium elnöke természetesen a nádor, mert a király távollétében ő a helytartó, — az ő távolléte esetén helyettese az országbíró. Az ország törvényei és tradíciói szerint a királyi tanács tagjai a főpapok, országos főméltóságok és a nemesek soraiból kerülnek ki; 23 tagra volna szükség az országban felmerülhető ügyek sokaságához képest. A teljes létszám nem szükséges az actio-képességhez, de a közügyek menete megkívánja, hogy a tanács állandóan ülésezzen. Az egész állami adminisztrációt irányítani kell, ezért helyes időbeosztásra is szüksége van, hogy sokoldalú feladatainak megfelelhessen. — Minden központi hatóság Pozsonyban van, azért helyezzék ideiglenesen a helytartótanácsot is oda, bár egyébként az volna kívánatos, hogy Budán székeljen.

A tanács kebeléből a kincstartói hivatal felújítására generalis regni perceptort és supremus commissariust kell kinevezni. Úgy látszik, a deputatusok még remélték magyar haditanács felállítását, mert a systema a király és az ország döntésére bízta, hogy a haditanács a királyi tanács kebelébe tartozzék-e, vagy azon kívül működjen.

A Consilium mellé segédhivatalként teljes kancelláriát és számvevőszéket kell szervezni. Rendeleteinek helyi végrehajtószervei a megyei és a városi hatóságok, tehát ezek továbbra is folytassák működésüket.

A királyi tanács több tagja vi officii tagja a királyi táblának is; hasznos volna, ha némely fontosabb ügyben a két hivatal tagjai együttes üléseket tartanának. Ebből a szempontból is Pozsonyban kell székelnie a consiliumnak, mert a királyi tábla is ott működik.

A magyar rendiségnek 200 év óta nem jutott jelentősebb kezdeményező szerepe az ország kormányzásában és közigazgatásában. Mikor III. Károly 1722-ben alkalmat adott a rendeknek arra, hogy az ország legfőbb kormányzékét megszervezzék, világosan kifejezésre jut ez az évszázados tapasztalathiány. A bizottság a törvényekből és valószínűleg

⁷⁹ Reflexiones super Systemate etc. Bécsi áll. ltár Hung. Fasc. 202.

a Pattachich-féle Proiectumból felvázolja a Consilium képét, de ez a tervezet nem szervező és alkotó államférfiak organikus műve, hanem inkább bizonytalan kísérlet; nem tudtak maguknak világos képet kidolgozni a consiliumról.

A tanács tervezetében ellentmondó elemek vannak: a bizottság természetesen a rendiség hatalmának exponensévé akarta tenni, mint a nádori hatáskör kollegiális hatósággá alakult örökösét, — ezzel szemben a postulatumok 152. pontjának egy variansa hangsúlyozottan kívánja, hogy a consilium semmiképpen ne avatkozzék a nádori és egyúttal helytartói hatáskörbe, „quam semper illaesam Status et Ordines conservandam esse voluit.”⁸⁰

Az elvi zavarosságnak ezt a megnyilatkozását egyébként valószínűleg az okozta, hogy a systema készítői — többé-kevésbbé öntudatosan — az általános hivatalszervezeti fejlődésnek megfelelően kollegiális hatóságra akarták ruházni a nádori hatáskört; az országgyűlési követek viszont elmaradottabb nívójukon mereven ragaszkodtak a középkori formákhoz, érintetlenül akarták konzerválni a nádori méltóságot és az ő törekvéseiket juttatja kifejezésre a 152. postulatum.

De magának a bizottságnak sem voltak öntudatos és kialakult hivatalszervezési elvei; ezt bizonyítja, hogy a kollegiális helytartótanács kebelében fel akarták újítani a rég elavult kincstárnoki méltóságot. Jellemző, hogy az udvar részéről sem elavultsága vagy használhatatlansága miatt ellenezték felújítását, hanem mert nem tartották kívánatosnak, hogy a rendek ellenőrizhessék a királyi jövedelmeket.

III. Károly a hivatalszervezés terén kétségtelen előnyben volt a rendek felett, mert uralkodása első évtizedében formai szempontból jelentős újításokat vezetett be az udvari hivatalrendszerben.⁸¹ Ilyen személyes gyakorlattal nem volt nehéz a consiliumot a királyi hatalom exponensévé tenni azokkal a rendekkel szemben, akiknek szellemi vezetői, a bizottság tagjai sem tudtak határozott körvonalú és világos képet alkotni a Consiliumról. Ennek a bizonytalanságnak egyik megnyilatkozása az is, hogy kimondták például azt, hogy a consilium vigyázzon, nehogy hatáskörét túllépve az országgyűlés vagy a király elé tartozó ügyekben döntson, de azt nem határozták meg törvényekkel, melyek azok az ügyek.

Hogy a tanács a királyi vagy a rendi hatalom képviselőjévé válik-e, azon fordult meg, melyik tényező vállalja az anyagi fenntartást? — A nagy nyugati országokban, pl. Franciaországban, vagy Poroszországban, évszázados fejlődés után ebben az időben már szilárd formákban alakult

⁸⁰ Ohnmassgebliche Anmerkungen u. s. w. Bécsi áll. Itár Hung. Fasc. 213.

⁸¹ Fellner-Kretschmayr: Die österreichische Zentralverwaltung. I. 1. Wien, 1907.

ki a tisztviselői fizetésrendszer.⁸² Ezzel szemben jellemzően naiv, milyen meggyőzően fejtegeti a systema, hogy méltányos, hogy fizetést kapjon, aki közügyekben fárad, míg más a saját gazdagságával törődik, — tehát fizetést kell adni a consilium tagjainak.

Az anyaggyűjtő subdeputatio Károlyi Sándor elnöklete alatt annak idején készített tervezetet a consilium javadalmazásának anyagi alapjairól. A tervezet meglehetősen irreális volt, mert az ország jövedelmeiként szinte kizárólag a királyi kincstárba befolyó jövedelmeket sorolt fel, de végeredményben 215.000 forintot tudott így kimutatni. A királyi tanács összes tagjainak fizetésére előirányzott összeg

76.700 frt.

a tanácsba beolvasztandó királyi tábla javadalmazása

27.300 frt.

összesen tehát csak 104.000 frt.

és ezek után megállapította, hogy a tanács fizetése után fennmaradó nagy összeget az ifjúság nevelésére, akadémia felállítására és a hazai jog alaposabb tanítására kell fordítani.⁸⁴

Maga a Systema már kevésbé bizakodó az ország jövedelmeire nézve. A 17. § ezekről csak annyit mond, hogy a consilium anyagi alapjairól, ha ilyen alapok egyáltalában léteznek, az oeconomicumban lesz szó. Viszont az oeconomicumban csak biztos jövedelmek hiányát panaszolja el a javaslat, sőt egyenesen attól fél, hogy pénz hiányában lehetetlenné válik majd a közügyekkel foglalkozás, ha a helyzet nem javul.

Ilyen körülmények között a rendek végül arra a meggyőződésre jutottak, hogy ha a király a consilium tagjainak kinevezését magának tartja fenn, ezzel a jogával kapcsolatban méltányos, hogy a tanácsosok javadalmazását is vállalja. A fizetések megszabásában a király egyéb tartományainak hivatalnok-fizetései szolgáljanak mértékül. III. Károly el is vállalta a consilium javadalmazását, de ezzel együttjárt az is, hogy biztosítva volt benne a döntő befolyás a királyi hatalom számára.

A consiliumra vonatkozó szövegekben ismételten előfordul a kifejezés, hogy „*exemplo aliarum bene regulatorum provinciarum*” szükséges a tanács megszervezése. Bidermann egyenesen azt állítja, hogy a magyar helytartótanácsot a cseh helytartótanács mintájára szervezték meg.⁸⁵ Bár

⁸² Acta Borussica, Die Behördenorganisation I., Schmoller: Einleitung.

⁸⁴ Nonnulla proiecta circa subiectum consilii salariorum etc. Régi orsz. ltár Lad. Qu. Fasc. C. N. 17.

⁸⁵ „... die Zeitgenossen gewiss nicht entgangene Tatsache, dass die ungarische Statthaltereien der böhmischen nachgebildet war.” — Bidermann: Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Ideé 1526–1804. Innsbruck, 1889. II. rész, 59. o. Bidermann állításának bizonyítására egy „Akt. 2 ex 1723 Hungarica” jelzésű iratra hivatkozik a bécsi belügyminisztérium levéltárából — ez az irat azonban a bécsi igazságügyminisztérium leégésekor valószínűleg elégett vagy megrongálódott.

Bidermann tendenciózus beállítását szószerint nem fogadhatjuk el, tény, hogy az udvar foglalkozott ezzel a gondolattal. Az 1722. ápr. 30-i udv. konferencia azt kívánta, hogy a magyar consiliumnak se legyen szélesebb hatásköre, mint a cseh helytartótanácsnak; Mannagetta irányítsa úgy a munkálatokat, hogy a consilium szervezetét a cseh helytartótanács mintájára dolgozzák ki.³⁶ — Mannagettának ez a törekvése nem járt eredménnyel, mert a bizottság következetesen a hazai törvényeket vette alapul munkálataihoz. Amennyiben azonban arra törekedett az udvar ezáltal az utasítás által, hogy a consilium a királyi hatalommal ellentétes rendi érdekeket ne képviselhesen, ezt a célját már az anyagi fenntartás magára vállalásával elérte.

A tanács szervezetét tárgyaló első részhez az 51 pontban kidolgozott politicum kapcsolódik a legszorosabban. A systema állambölcséletét a „supremus scopus omnium politiarum est propria conservatio” mondásban fejezi ki és ezzel kapcsolatban körülhatárolja, milyen értelemben használja a „politicum” kifejezést. A politikát nehéz meghatározni, mert tulajdonképpen magában foglalja az államélet minden megnyilvánulását. Az igazságszolgáltatás és vallásügy azonban nem ennek a commissiónak a tárgykörébe tartozik, a gazdaságügy és hadügy pedig a systema két más részében kerül tárgyalásra. Ebben a részben, a „stricte politicum”-ban az egyes hivatalokkal, a politikai administratioval és az ország benépesítésének kérdésével kell foglalkozni. Mivel pedig az emberek mindig keresik a jobb megélhetési módokat, kutatni kell, hogyan lehetne javítani a megélhetés lehetőségeit.

Ezekből a tárgykörökből a heterogénebb anyagot halmozza össze a systema. Kezdi az impopulatio kérdésével. Lakatlan területeket kétféle módon lehetne benépesíteni: vagy más országból kell hozni telepeseket, vagy sűrű lakosságú helyeket kellene széttelepíteni. A király ajándékozzon földbirtokokat azzal a feltétellel, hogy azokat a földesurak más birtokaikról népesítsék be. Más tartományaiban pedig hirdesse ki, hogy Magyarországon a bevándorlók 6 évi állami és megegyezés szerinti földesúri adómentességet kapnak. Külföldieket főként az indítana bevándorlásra, ha a lakosság terhein könnyítenének, gyárakat állítanának fel és minden lehető módon könnyítenék a megélhetést és javítanák a gazdasági helyzetet. A legutóbbi összeírás eredménytelennek bizonyult, mert nem enyhítette az adózási terheket. A tanács feladata, hogy jogban jártas férfiakból bizottságot

³⁶ „Übrigens hatte er Mannagetta die sach dahin zubringen, dass das Hungarische neue Systema auf die art als wie die Statthaltereien zu Prag eingerichtet werde und der Palatinus keine grössere Authorität habe als der Burggraf von welcher Statthaltereien aber alles umhero ad regem, saltem graviora, gebracht werde.” Konferenciái jegyzőkönyv 1722. ápr. 30-ról. Bécsi áll. ltár Hung. Fasc. 201.

küldjön ki, hogy az javaslatokat készítsen a terhek könnyítésére.

A tanács joga megüresedett egyházi és világi méltóságok betöltésére alkalmas személyeket ajánlani a királynak. A hivatalokat magyarokkal kell betölteni, viszont igen fontos a gyermekek nevelése, hogy alkalmasakká váljanak a hivatalviselésre. A legelőkelőbb családok gyermekei is nagy nyomorúságra jutottak, különösen, ha szüleiket a mostani nagy pestisjárványban elvesztették. Ezért a tanács járványok idején a megyék útján léptessen életbe közegészségügyi rendszabályokat. A nyomorgó régi nemesi családokat írják össze a megyék, hogy az állam felsegélyezhesse őket, mert az országnak nagy szégyenére válik, hogy még napi élelmük sincsen. A mágnások fiai tétlen tespedésben és falusi műveletlenségben töltik életüket, ezek számára egyetemeket és politikai akadémiát állítsanak fel. Anyagi bázisként az alapítványokat és kegyes hagyományokat kell felhasználni. Nyomdát is állítsanak fel, amely a tanács cenzurája alatt álljon.

Fel kell újítani a régi szokást, hogy egyes mágnások a nemesek fiait udvarukban neveljék és a közéletbe bevezessék. A tétlen és csavargó elzüllött fiatalság számára pedig más országok mintájára javítóintézeteket kell felállítani.

A tanács ügyeljen a nemesi családok birtokainak megőrzésére is. A kincstárra csak minden rokon kihalása után szálljon a birtok. A bizottságnak az volt a felfogása a birtokok öröklődéséről, hogy méltányos a saját családjaik számára is kérni a nőági örökösödést, ha a trónöröklés terén felajánlják azt a király családja számára.⁸⁷ A háborús időkben a birtokjogot igazoló iratok nagy része elveszett ugyan, de kérik a királyt, könyörüljön a jogos birtokosokon és adja nekik vissza földjeiket. A nota municipalist el kellene törölni, de még a törvény által előírt esetekben is biztosítani kell a rokonoknak a praemptio jogát. Régi családok vagyonának a megőrzésére hasznos volna a hitbizományok bevezetése, a pazarló nemeseket pedig zár alá kell helyezni. Kölcsön felvételét nagyon megkönnyítené, ha megyénként telekkönyveket vezetnének a birtokokról és felküldenék a tanácsnak. Örökösödési perek egyszerűsítésére pedig az örökösök sorrendjét is fel kell jegyezni.

A király hajtsa végre az 1715-ben megígért reincorporatiót és csatolja vissza politikailag és gazdaságilag is a töröktől elfoglalt területeket.

A kincstár a hozzákerült iratokat juttassa vissza birtokosaikhoz; a tanács gondoskodik arról, hogy a zavaros időkben Pannónhalmán vagy Erdélyben elhelyezett iratokat eredeti helyeikre szállítsák vissza, a különböző konventekbe és káptalanokba. A hiteles helyek megfelelő vezeté-

⁸⁷ Referat über die am 26 Mai 1722 abgehaltene Sitzung der Deputation. Leközli Turba: G P S 294—299 l.

séről és azokban arravaló személyek alkalmazásáról is a tanács gondoskodik és szabja meg az iratok díját is.

A tanács feladata ellenőrizni a püspököket, apátokat, prépostokat és főispánokat, hogy székhelyeiken vagy megyéjükben tartózkodjanak és feladataikat rendszeresen elvégezzék.

Egyháziak anyagi viszonyaira is ügyeljen a tanács: a lelkészek fizetését maga szabja meg, ha azok a földesurakkal nem tudnának megegyezni. Ez a javaslat a felvilágosodás növekvő hatalmú államfogalmából indul ki, mert eddig teljesen magán jellegű területet akar megnyitni az állami beavatkozás számára. A török időkben lerombolt templomokat a tanács a püspökökkel építtesse újra. Legyen rajta, hogy a Magyarországon már nagyon elterjedt jezsuitákat külön provinciába szervezzék.

A közrend érdekében az országban szerte kóborló embereket telepítsék le jobbágysorban, ha nemességüket nem tudják igazolni. Különösen a cigányok vannak a lakosság terhére, mert lopásból élnek; ha Magyarországon akarnak maradni, telepedjenek le földesúri fennhatóság alatt és építsenek maguknak sátraik helyett kunyhókat. Mások nevét felvenni és ezáltal javaikba vagy örökségükbe tolazkodni szigorúan büntetendő dolog, az ilyen csalások elkerülésére pontosan kell vezetni az anyakönyveket. A megyék gondosan vizsgálják meg a jövevények útlevelét és a királyt is kérni kell, hogy menleveleket csak a kérelmezők megyéjének informátója alapján állíttasson ki. Áradások megelőzése végett ügyelni kell a töltések karbantartására és a tűzvész ellen megfelelő óvintézkedéseket kell tenni. A megyék és városok büntessék szigorúan a káromkodókat.

Az egész ország területére egyöntetűen ki kell mondani, hogy a béreseket újévkor fogadják fel. Az aratást és más kézzel végzendő gazdasági munkákat a megyék szabályozzák. A megyék csak nyilvános üléseken hozhatnak statutumokat. Ha a földesurak tulságosan elnyomják a jobbágyokat, azok a közterhek viselés alkalmatlanná válnak, tehát a megyék ügyeljenek, hogy a jobbágyok helyzete elviselhető legyen.

A tanács felügyelete alá tartoznak a bányavárosi és hegyaljai törvényszékek és a posta célszerű útirányainak meghatározása is.

A Systemának ez a része érzékenyen reagál a problémákra, amelyek a felvilágosodás korában előtérben álltak. Olyan területeket akart a tanács hatáskörébe vonni, amelyek felé a felvilágosult abszolútizmus Magyarországon csak félszázad múlva fordult: iskoláztatást, cenzurát, közrendszert, népjóléti intézkedéseket és hasonlókat. A fejlődést lényegesen más irányba terelte volna, ha a consilium kifejezetten rendi hatósággá válik és a javaslatok szerint a rendi és nemzeti kezdeményezés és irányítás talajában teremnek meg a megfelelő intézmények.

Nagyon érdekes a Systema harmadik része, az *oeconomicum* is. 46

pontban tárgyalja az ipart, kereskedelmet, vám- és adóügyeket. Az ország jövedelmeit növelni kell, mert pénz hiányában lehetetlen reformokat megvalósítani, sőt nemsokára a közhivatalokat sem lehet fizetni. Külön kell választani a hadi adókat, az országos adókat és a megyei adókat. Az országos adók az ország perceptoratusába folynak be. A megyei számvévek a beszedett contributióról pontosan elszámolni tartoznak a perceptoratusnak.

Szükséges, hogy a harmincad felét, amelyet eddig a katonaság élelmezésére fordított a király, most már engedje át egyéb célokra, pl. a közhivatalok javadalmazására. A só árát csökkenteni kell, akkor több fog majd belőle és nagyobb jövedelmet is hoz, amely jövedelmet szintén közügyekre lehet fordítani. A lakosság is egészségesebb lenne, ha sóhoz juthatna és állatokat is könnyebben tudna nevelni. Az indigenatus díját, 1000 arany forintot senkinek se engedjék el. A kincstári javak jövedelmének egy részét is közhivatalok fizetésére kell fordítani. A kúnokat és a jászókat váltsa vissza a király és a szepesi városokat csatolja vissza az országhoz, hogy ezek is hozzájárulhassanak a közterhekhez.

Az ország pénzét egyházi és világi birtokosok és a katonaság külföldre viszik, ezért van pénzhány az országban, pedig igen fontos volna, hogy a pénz benn cirkuláljon. A kereskedelmi társaságok működésére ügyeljen fel a tanács és folytassa a háborúk előtt megkezdett angliai borkiviteli és hamburgi gabonakiviteli tárgyalásokat. Ügyeljen a borok minőségére és igyekezzék megkönnyíteni a gabona- és állatkereskedelmet. Fontolja meg a tanács, nem okoznak-e a görög, rác, örmény és zsidó kereskedők több kárt, mint hasznot? mert ezek régi és hitvány holmikkal csalják meg a vásárlókat. — Más országokkal való kereskedelem megkönnyítésére azok hatáságaival bizonyos repressaliákban kellene megállapodni. A kereskedelemben a nemesek soha sem fizettek adót; ezt a jogukat ezentúl is tekintetbe kell venni. A felesleges belső vámokat el kell törölni és a szükséges vámok jövedelméből a földesúr köteles az utakat, hidakat, réveket jókarban tartani.

Az ország nyersanyagokban gazdag, még sincsen haszna belőlük, mert olcsó áron összevásárolva kiviszik az országból; ezért posztó- és bőrgyárakat kellene felállítani. Vasat viszont külföldről hoznak be, pedig az országban is lehetne elegendő mennyiségű vasat bányászni, csak gyárakat kellene felállítani a feldolgozására. — Az ipar fellendítésére bevándorló iparosok kapjanak 15 évi adómentességet, de földjük ne legyen, nehogy az ipart elhagyva földművelésre térjenek át. A nyersanyagok összevásárlását és az iparosokhoz való eljuttatását a tanács szabályozza és ellenőrizze. A céhek nem engednek más iparosokat munkához, ha szükség volna is azokra és az árakat önkényesen igen magasra szabják, —

tehát üdvös és szükséges volna a szabad királyi városokban megszüntetni a céheket. — Árakat, súlyokat és mértékeket egységesen kell szabályozni és az uzsorásokat szigorúan kell büntetni.

A Duna, Tisza és Balaton szabályozása és csatornázása felbecsülhetetlen jótétemény volna az ország számára. Elősegítené a földművelést, megkönnyítené a közlekedést, lényegesen olcsóbbá tenné a kereskedelmet; malmokat lehetne felállítani; — mindenképpen javítaná az ország gazdasági viszonyait és elősegítené az inpopulatiót. A csatornázáshoz jelenleg nincs anyagi alap, de tanácskozásra kellene összehívni mindazokat, akiknek a csatornázás előnyt jelentene és elsősorban tőlük kellene kérni a szükséges összeget. A szabályozási tervezeteket annak idején mutassák be a tanácsnak.

A gyászesetekhez annyira nem illő torokat töröljék el és csökkenteni kell a szokásos nagy lakomák költségeit is.

A jobbágy csak abban az esetben vadászhat földesura birtokán, ha ura megengedi és fegyvert is ad hozzá. Idegen földeken tilos a vadászat. — Nem nemes nem viselhet fegyvert.

Az *oeconomicumot* egészen Károlyi Sándor munkájának tekinthetjük. Ennek a résznek nemcsak az anyaggyűjtését, hanem a kidolgozását is ő végezte, amint az előző fejezetben láttuk. Életéből is tudjuk, hogy gazdasági téren elméletben és gyakorlatban egyaránt talán az akkori Magyarországnak legjáratosabb szakembere volt. Érdekes, hogy Károlyi, aki mint jó gazda a gyakorlatban birtokain fellendítette a mezőgazdaságot, elméletben mennyire egyoldalú merkantilista elveket vallott. A *systema* kizárólagosan merkantilista szellemére jellemző, hogy a gabonát és a bort csak mint kereskedelmi cikket említi. Magyarország gazdasági élete ekkor kizárólagosan mezőgazdasági jellegű volt és az 1720-i összeírás a legszomorúbb képet nyújtotta a meg nem művelt területekről és a földművelés állapotáról, — a *systema* mégsem foglalkozik futólag sem a mezőgazdasággal, hanem kizárólag csak az iparral és a kereskedelemmel törődik.

A merkantil-rendszer alkotóelemeit sorra megtaláljuk az *oeconomicumban*: főtörekvése a pénznek az országban való megőrzése, cirkulációjának elősegítése. A kereskedelmet szinte túlértékeli, mert ezáltal lehet pénzt hozni az országba. Végigvizsgálja a külföldi piacokat, hol lehetne magyar árút elhelyezni. A kereskedelem megkönnyítésére el akarja törölni a belső vámokat és a csatornázás által új szállítási lehetőségeket akar teremteni. Akadályozza a behozatalt, pl. a vasat nem akarja beengedni. Mindenképpen törekszik iparosok betelepítésére és egyáltalában a nép-sűrűség emelésére; már a *politicum* foglalkozott az inpopulatioval. Még a kereskedelmi társaságok működését is állami ellenőrzés és irányítás alá

akarják vonni.⁸⁸ — Az *oeconomicum* a merkantilista gazdaságpolitika tipikus terméke.

A *systema*nak és benne az *oeconomicum*nak néhány pontja bekerült az 1722/23-iki törvények közé. Schünemann három ilyen *articulust* kiemel (103: *De inpopulatione regni*, 113: *De oeconomia regni publica*, 117: *De diversi generis mechanicis in regnum inducendis*) és ezek alapján arra a megállapításra jut, hogy a magyar rendeket egészen áthatották a merkantilista eszmék, sőt azokat akár uralkodójukkal szemben is képviselték.⁸⁹

— Az *oeconomicum* keletkezésének megismerése után megállapíthatjuk, hogy ezekből a merkantilista jellegű törvénycikkekből még nem következtethetünk általában a magyar rendek intenzív merkantilista szellemére, mert ezek egyenesen a *Systema*ból erednek és így nem a rendeknek, hanem Károlyi Sándornak kezdeményezésére vezethetők vissza. Legfeljebb az mutathatna bizonyos fokú fogékonyságot a rendekben a merkantilizmus iránt, hogy a *Systema* sok egyéb pontja közül éppen ezeket vették be a *gravamenek*, majd az országgyűlési *articulusok* közé. — Egyébként a benépesítés kérdésében ekkor nem merült fel ellentét a király és a rendek között. Más területeken pedig nem sok jelét adták a rendek merkantilista hajlamaiknak.

Az eszmék gazdagságának szempontjából a *militare* a javaslat legjelentéktelenebb része. Csak a katonasággal kapcsolatos gazdasági ügyekkel foglalkozik; mindössze 15 pontból áll. Míg az 1712-i ideiglenes munkálát korlátozás nélkül tárgyalta a hadügy minden részletét, az 1722-i *systema* az 1715/8 *articulus* után már nem foglalkozik szorosan vett hadügyi kérdésekkel, mert ezeket a 8. törvénycikk az udvar felfogása szerint a király hatáskörébe utalta át.

A *systema militare* megállapítja, hogy a békesség megőrzésére béke idején is szükség van katonaságra. Magyarország törvényei szerint a nádor a főkapitány, de mivel Magyarországnak, a kereszténység védőbástyájának megmaradása az egész kereszténység érdeke, egyelőre maradjon a hadügy a király vezetése alatt, amint jelenleg van. Az ország fennmaradását fenyegető veszedelem esetén a *consiliumot* is hallgassa meg a király, de különben az ő joga meghatározni a katonaság számát, összetételét, a végeken és az erősségekben való elhelyezését. Csak azt kéri, hogy a *generalatusokba* magyar mágnásokat nevezzenek ki és ezeknek rangja és tekintélye akkora legyen, mint a birodalmi sereg főtisztjeinek.

A *consilium* kebelébe tartozó *commissariat*us feladata a katonaság ellátása, elszállásolása, meneteltetése és a *contributio* beszédése és keze-

⁸⁸ O. Spann: *Die Haupttheorien der Volkswirtschaftslehre*. 1922. Leipzig. 13 és köv. o.

⁸⁹ Schünemann: *Zur Bevölkerungspolitik der ungarischen Stände*. — *Deutsch-ungarische Heimatsblätter*, 1930. II. füzet.

lése. A lakosság terheit nagyon megkönnyítené, ha a katonaságot a végeken építendő kaszárnyákban helyeznék el. Eltartásukat a jelenlegi módon már nem sokáig bírja el az ország, — szükséges, hogy a katonai terhekhez mindenki, nemes és nem nemes, magyar és idegen egyaránt hozzájáruljon, ha földje van az ország területén. Pénz hiányában természetben is el kell fogadni az élelmet és a piaci árban kell számítani. Állítsanak fel gabonaraktárakat és az országban vásárolt gabonával töltsék meg azokat, hogy a pénz a határokon belül circuláljon. Ha az ország anyagi ereje kevés volna a katonaság eltartására, járuljanak hozzá a terhekhez régi szokás szerint a szomszéd tartományok és a németrómai birodalom is.

A districtuális commissariusok kérjék szigorúan számon a contributio behajtását a megyéktől és a szabad királyi városoktól; a királyi tanács pedig a supremus regni commissarius útján kapjon kimutatást és elszámolást az egész ország területéről.

Gondoskodjék a király a katonaság rendes fizetéséről, akkor a kihágások száma is csökkenni fog. Növelné a fegyelmet az is, ha a helyi fórumok azonnal megbüntetnék a kihágásokat.

A militarenak ez az egyoldalúsága és megkötöttsége természetes következménye volt a magyar hadügy függő helyzetének.

A Systemát áttekintve el kell ismernünk, hogy gondos és alapos munkát végzett a bizottság. Gyakorlatias és logikus az az elgondolás, hogy végrehajtószerv nélkül hiábavaló reformtervezeteket kidolgozni. Kár, hogy a helytartótanácsot nem tudta organikus centrummá megalkotni, az államélet lüktető középpontjává tenni. A consilium hatáskörének, feladatainak kidolgozásában azonban minden problémát megtalálunk, amelyekre csak a felvilágosult és merkantilista államférfi figyelme kiterjedhetett. Ennek a Közép-Európát átalakító két szellemi áramlatnak egyenes továbbbrezgése a politicum és az oeconomicum. Bár a javaslat nívója egyesek érdeme, — elsősorban Károlyié, azután Prileszkyé, a commissio jegyzőjéé és talán gr. Esterházy Ferencé, a subdeputatio in politicis elnökéé — a magyar rendiségnek sem válik szégyenére a Systema.

Jellegzetes érdekessége a munkálatnak minduntalan megnyilatkozó rendi szelleme. Nem az összes néposztályok jólétével törődik, mint az nyugaton jellemzi a felvilágosodást, hanem kifejezetten a rendi érdekeket képviseli: nemesek és mágnások gyermekeinek a nevelésével törődik, a nemesi birtokot igyekszik minden lehető módon megőrizni és a nemesség vagyoni helyzetét, életviszonyait akarja megjavítani.

Ami egykorú tényezőknek, az udvarnak és a rendeknek a systemáról való véleményét illeti, erről Károlynak egy levele tájékoztat: „Úgy látom, nemcsak eő Felségének, de az egész országnak kedvére vagyon az egész munkám Az egész ministerium is csudállya ily kevés idő

alatt egy országnak mindenekben leendő regulációját így elaboráltatva lenni. Nagyobb része bizony aligh tudgya megh fogni is elméjével a megyei követeknek, mert a nagyapja sem álmodott olyakkal⁹⁰ — írja Károlyi feleségének. A javaslat nívója tehát elismerésre indította az udvart és messze felülmulta a megyei nemesség általános szellemi nívóját. Pedig ezekre a megyei követekre várt a feladat, hogy a Systemat az országgyűlésen megvizsgálják és elfogadják vagy mellőzzék.

IV.

A Systema sorsa az országgyűlésen.

A Systema politico-oeconomico-militare az 1715/59 törvénycikk értelmében előmunkálat volt, amelyet még a király és az országgyűlés elé kellett terjeszteni. Ettől a két tényezőtől függött, mennyit fogadnak el és mennyit valószínűsítanak meg a javaslatból?

III. Károly az országgyűlésre Pozsonyba utazott ugyan, de már július közepén távozni készült és ezért sürgette a systema elkészítését. Mivel kétségtelen volt, hogy a terjedelmes munkálatot csak hosszabb idő alatt tudja revideálni az országgyűlés, a rendek megbízták a systematica commissiot, hogy a legfontosabb pontokat foglalja össze és terjessze a király elé, hogy az még távozása előtt határozhasson, melyeket fogadja el közülük. A 13 pontból álló extractust júl. 12-én nyújtotta át a királynak az erre kiküldött deputatio Csáky érsek vezetése alatt. — Ezen a júl. 12-i audiencián történt, hogy a király megrázta Károlyi Sándor kezét és biztosította őt arról, hogy nem feledkezik meg a munkálatokban szerzett érdemeiről és hűséges szolgálatairól.⁹¹

A javaslatok, amelyeket az országgyűlés a legfontosabbnak és leg sürgetőbbeknek ítelt, a következők:⁹²

1. A közigazgatás irányítására consilium regium Hungaricumot kell felállítani, amelynek elnöke a nádor legyen. — (Systema I. rész 2. pont: Ad publicorum administrationem summe necessarium est consilium regium Hungaricum.)

2. A tanács 23 tagból álljon. Különböző segédhivatalokat kell mellé szervezni: számvevőséget, commissariatust, kancelláriát. (Syst. I. 5.: Qui et quot regnicolae ad publica tractanda adhibendae?)

3. Békében is szükség van ugyan katonaságra, de csökkentsék létszámát, hogy a kimerült ország érezze a béke és a háború közötti kü-

⁹⁰ Károlyi levele 1722. júl. 23-ról, Pozsonyból. — Idézi Éble Gábor id. m. 138. l.

⁹¹ Éble Gábor: Károlyi Ferenc gróf és kora. 1893. I. kötet 139. lap.

⁹² Copia Punctorum etc. Bécsi áll. ltár Hung. Fasc. 208.

lönbséget. Jelenleg annyira elviselhetetlenek a katonai terhek, hogy két évi adómentességért könyörögnek. A katonaságot fizessék rendesen, hogy ne kövessen el kihágásokat. — (Syst. IV. 4. : De militia intra regnum acomodanda.)

4. Az ország felszabadult a belső ellenségtől ; visszanyerte régi határait és ezáltal sok generelatus feleslegessé vált. Ezeket meg kell szüntetni, a többiek pedig a végekre kell áthelyezni (Syst. IV. 5. : De confiniis et praesidiis militaque pedestri ibidem illocanda et intertenenda.)

5. A lakosság terhein sokat könnyítene, ha a lovasság számára kaszárnnyákat építenének. Ez sok súrlódásnak elejét venné és ellátásukat is megkönnyítené, mert a kaszárnnyákban készletekből élelmeznék a katonaságot. (Syst. IV. 6. : De equestri militia ad casarnas collocanda.)

6. A contributio kezelésére, a katonaság ellátására és elhelyezésére kerületi hadbiztosságok, provincialis commissariatusok ügyeljenek fel. A commissariusok vizsgálják felül a katonaság és a megyék között felmerülő elszámolásokat is. (Syst. IV. 10. : De commissariatu et cassireriis regni.)

7. A kincstár a legközvetlenebb rokonok kihalása után azonnal lefoglalja a birtokokat a távolabbi rokonok megkárosításával, ez sérelmes és az ősiség ellen van. Csak akkor örököljön a kincstár, ha egyáltalában nincsen rokon és a szerzett javakról nem marad végrendelet. (Syst. II. 19. : Ut consanguinei ad ultimum superstitem in bonis decedentium succedere possint prospiciendum.)

8. Meg kell szüntetni a nota municipalist, mert méltatlan dolog, hogy egy ember vétke miatt utódaik örökségüket elveszítsék. A törvény által előírt esetekben is legalább az elővételi jogot tartsák fenn a rokonságnak (Syst. II. 20. : De tollendis notis municipalibus.)

9. A magyar szent koronához tartozó területeket gazdaságilag és politikailag is csatolja vissza a király, amint azt az 1715-i országgyűlésen elhatározták, hogy ezek a területek is részt vállaljanak a közös terhekből. (Syst. II. 22. : De reincorporatione ad Sacram regni coronam spectantium.)

10. A só ára mázsánként 2 forint, fontonként 6 krajcár, ami elviselhetetlen teher a nép számára. Engedje meg a király, hogy mázsánként 1 forint legyen a só ára ; ez a népnek nagy jótétemény volna, növelné a fogyasztást és ezáltal még a jövedelem is emelkednék. (Syst. III. 6. : De salis proventu, eiusque tolerabili in orificio pretio.)

11. A nemesek akkor sem fizettek adót, ha kereskedtek is a birtokaikról származó terményekkel ; kérik, hogy ezt a jogukat továbbra is megőrizhessék. (Syst. : III. 30. : De tricesimis, teloniis et aliis vectigalibus ab allodialibus et pro domestica necessitate deservientibus aut etiam venditionibus gratia inducendis seu educendis a nobilibus et civibus non exigendis.)

12. Az országgyűlés 1715-ben elhatározta, hogy a felesleges belső vámokat megszünteti. A tanács ügyeljen, hogy ezekkel senkit ne zaklassanak. (Syst. III. 31. : De tricesimis et vectigalibus regiis intra regnum a quaestoribus etiam ignobilibus non exigendis.)

13. A félharmincadot az országgyűlés a contributio elégtelensége miatt 1681-ben ideiglenesen átengedte a katonaság élelmezésére. Azóta azonban megváltozott a helyzet és javultak a viszonyok, tehát kéri a királyt hogy az ország ezentúl más közügyeire fordíthassa a félharmincadot. (Syst. III. 5. : De proventu mediae tricesimae pro publicis regni necessitatibus applicandis.)

A rendek 13 pontjára adandó resolutio előkészítésére júl. 15-én Pozsonyban konferenciát⁹³ tartatott a király. A konferencián Savoyai Eugén elnöklete alatt Trautsohn, Sinzendorff, Starhemberg és Mannagettán kívül számosan részt vettek a magyar urak közül is.⁹⁴ — Az országgyűléssel kapcsolatban az volt az udvar véleménye, hogy csak azt kell megtagadni, amit moraliter nem lehet megengedni, mert különben elkeserednek a magyarok.⁹⁵ A 13 pont volt a rendek első kérése a successio elfogadása után; Csáky érsek hangsúlyozta is a konferencián, hogy az ország megérdemli kéréseinek meghallgatását, mert a successiot minden feltétel nélkül elfogadta, sőt önként fel is ajánlotta. A konferencia tehát igyekezett minél több pontra kedvező választ adni, bár a magyar urak maguk is azon a véleményen voltak, hogy a kívánságok nagy része hosszabb megfontolást kíván.

Az értekezlet eredménye, a júl. 16-i királyi resolutio elrendelte a helytartótanács felállítását. Tagjainak kinevezési jogát a király fenntartja magának, javadalmazásukról azonban a rendek gondoskodjanak. A további pontok: a két évi adóelengedés, a generalatusok áthelyezése, kaszárnyák építése, a katonaság élelmezésére magyar commissarius szervezése, a reincorporatio, a só ára, nemesi örökösödés és a nemesség kereskedelmének adómentessége hosszabb megfontolást kívánnak. Ezekre nézve részben a haditanács, részben a kamara és a kincstár véleményét fogja meghallgatni a király, mielőtt döntene.

A rendek legnagyobb jelentőségű kérése, helytartótanács felállítása kedvező elintézkedést nyert. Ez ellensúlyozta a további pontok függőbentartását, bár a kétévi adómentesség engedélyezése szintén nagyon sokat je-

⁹³ A konferencia jegyzőkönyve Bécsi áll. ltár Hung. Fasc. 199. — Bővebb jegyzőkönyvet használt Horváth Mihály: Magyarország történelme. Budapest, 1873. VIII. k. 129—130 lap.

⁹⁴ Pálffy nádor, Koháry országbíró, Pálffy János horvát bán, Illésházy kancellár, Esterházy zágrábi és Erdődy nyitrai püspök.

⁹⁵ Observationes in negotia Dietalia Bécsi áll. ltár. Hung. Fasc. 207.

lentett volna. — A hosszú országgyűlés folyamán még ismételt feliratokat és resolútiokat váltottak király és rendek a 13 pont körül,⁹⁶ amely pontok a systemából kiindulva szinte önálló életet éltek addig, míg magát a systemat nem revideálta az országgyűlés és nem tárgyalta ismét egységesen az egész problemakört.

Már júl. 13-án, — a következő napon, hogy a bizottság a 13 pontot a királynak átadta, — Csáky érsek az országgyűlés elé terjesztette a Systemat. Júl. 15.-én pedig a bizottság összes tagjai audienciára mentek a királyhoz és átnyújtották neki a teljes Systemat egy kivonatával, a Synopsissal együtt. Ill. Károly felszólította őket, hogy az országgyűlés revideálja a javaslatot és fejezze be a szisztématikus munkát.

A tárgyalás folyamán az országgyűlés két részre választotta a Systemat. Az egyik résznek, a politicumnak revideálását az esztergomi érsek elnöklete alatt működő bizottságra bízta, az oeconomico-militaret pedig Pálffy János horvát bán deputatiójára. Az érsek időközben betegeskedett és így az egész munka Pálffyra maradt; a két bizottság tagjai is együtt dolgoztak, egybeolvadtak.

Ez a 70 tagú deputatio júl. 14-től 10 napon keresztül naponta ülésezett. A systemara tett megjegyzései elvi változtatásokat nem javasolnak, csak a gyakorlati megvalósítás körül forognak, esetleg a lehetőségekre mutatnak rá. A deputatio általános véleménye az a javaslatról, hogy nagyon kívánatos a megvalósulása, „omnino instandum esset, ut in Statum realem et stabilitatem transeat.”⁹⁷

A deputatio tárgyalásai közben nagyobb ellentétek csak a consilium elnevezése körül merültek fel, mert a bán a Consilium Hungaricum-Regio-Locumtenentiale-Palatinale elnevezés mellett volt, míg Csáky érsek ellene mondott a Palatinale kifejezésnek a júl. 24-i országgyűlési ülésen, amelyen a bán a Systemáról jelentést tett. Ebben a tárgyban a systematica commissionnak és a Pálffy-féle országgyűlési deputationnak néhány tagja összejövetelt tartott Csáky érsek és a bán elnöklete alatt, de az összejövetelen sem tudtak megállapodni az elnevezésben, úgy, hogy ez nyílt ellentét maradt továbbra is.

Az elnevezés problémájának gyökere abból az ellentétből ered, amely a helytartótanács körül a király és a rendek között volt. A rendek mindenképpen egybe akarták kapcsolni a helytartói hivatalt a nádorival, míg az udvar mindenáron ki akarta ezt kerülni. Mannagetta egy jelentésében⁹⁸

⁹⁶ Királyi resolutio 1722 okt. 9-ről. Muzeum Fol. Lat. 591. Vol. I. A rendek replikája 1722. nov. 27-ről. Muz. Fol. Lat. 551.

⁹⁷ Starhemberg és Kinszky jelentéseinek melléklete, 1722. júl. 23. Bécsi áll. ltár. Hung. Fasc. 201.

⁹⁸ 1722. júl. 23-ról. Bécsi áll. ltár Hung. Fasc. 201.

azt a félelmét fejezte ki, hogy a Consilium Locumtenentiale-Palatinale elnevezés egyrészt a nádori tekintélyt emelné túlságosan, másrészt a helytartótanács különösen, ha időnként együtt ülésezne a királyi táblával, állandó diaetává, „perpetuirliche diaeta“-vá válnék, ami a király távollétében nagyon veszélyes volna. Attól is félt az udvar, hogy a rendek a király utódait is kötelezni akarják, hogy mindig csak a nádor legyen a helytartó.⁹⁹ — Általában nagyon ügyeltek a rendek fogalmazására is, nehogy homályos clausulákkal kedvük szerint forgathassák a helytartótanácsra vonatkozó szövegeket. Erős gyanakvással nézték, mennyire ragaszkodnak a rendek saját szövegezésükhöz, — „non esse sine pernicioso mysterio“¹⁰⁰ a rendeknek ez a viselkedése.

Ezzel szemben az országgyűlés valóban erélyesen és határozottan ragaszkodott ahhoz, hogy a nádori és a helytartói méltóságot elválaszthatatlanul egyesítsék. Egy 1723 máj. 12-i országgyűlési irat¹⁰¹ szerint szükséges a consilium felállítása, „ita quidem, ut tam nunc, quam etiam futuris quibusvis temporibus in perpetuum semper eiusdem Consilii Praeses esse debeat Regni Palatinus.“ El is érték a rendek, hogy az 1722/23-i 4. törvénycikk¹⁰² összekapcsolta a nádori és a helytartói hivatalt, — ha a további évtizedek folyamán nem bizonyult is ez a törvénycikk megdönthetetlen garanciának.

A helytartótanács elnevezése körüli viták elkedvetlenítették a rendeket úgy, hogy a Systema politico-oekonomico-militare tárgyalásával felhagyva áttértek a Systema iuridicum revideálására. Ez olyan „delicat materia“ volt, — Esterházy Imre egy megjegyzése szerint, — hogy egész augusztusban azzal foglalkoztak és szenvedélyes vitákba merültek a kerületi táblák felállítása körül; hiába sürgette a király a Systema politicum befejezését. Az országgyűlés királyi biztosai felkészültek a Systema tárgyalására, alapos és részletes reflexiókat készítettek róla, ismerték az udvar véleményét is róla, de a rendek még a szeptemberi félhivatalos szünet után sem tértek vissza a Systemához, hanem előbb a gravameneket akarták kidolgozni. Ez nem jelentett jó munkabeosztást, és a kívánságban bizonyosan része volt az idegenkedésnek is az újszerű bizottsági javaslat iránt. A Systema ugyanis anyaga nagy részét azokból a kívánságokból és javaslatokból gyűjtötte össze, amelyek az országgyűléseken fel szoktak merülni. Jobb megoldás lett volna előbb a Systemát megtárgyalni és csak azután foglalni össze a gravamenekben azokat a pontokat, amelyek abból esetleg kimaradtak. Az udvar is szívesebben fogadta

⁹⁹ Ohnmassgebliche Anmerkungen, Bécsi áll. ltár. Hung. Fasc. 213.

¹⁰⁰ Opinio super Relatione Commissionis. — Bécsi áll. ltár. Hung. Fasc. 211.

¹⁰¹ Systema Consilii, Muzeum Fol. Lat. 551.

¹⁰² De Palatinali et simul etiam Locumtenentiali Autoritate.

volna a Systemat, mert úgy elkerülhette volna, hogy „gravamen” néven foglalkozzék a rendek kívánságaival.¹⁰³ A postulatuumok vagy gravamenek kidolgozására aug. 28-án kiküldött deputatio helyettes elnöke egyébként Károlyi Sándor volt és a systematica commissionak csaknem minden tagja benn volt ebben a deputatióban is. Egyedül ebből a tényből is világosan következik, hogy elkészítői ugyanazok lévén, a gravamenek is a Systema kidolgozásánál átgondolt tárgykörökből kerültek ki.

A postulatuumok első részét okt. 10-én küldte fel az országgyűlés a királyhoz. Mannagetta azonnal észrevette és kimutatta, hogy az egyes pontok kivétel nélkül megvannak a Systemában is és idővesztegetésnek találta, hogy ezekkel külön foglalkozzanak.¹⁰⁴ Mannagetta véleménye szerint a rendek azért nem akarnak a Systemával foglalkozni, mert „gar viel von Ständen seiend welche das ihrer Meinung nach palatinali authoritati allzunahe tretende cons. reg. Hungaricum gänzlich dem wege raumben trachten. Dieses ist der Deckmantel die wahre Ursache das consilium zu meiden ist, weilen sie besorgen, dass andurch die alte Missbrauch abgestellt und gute Ordnung eingeführet würde”.¹⁰⁵

Az országgyűlés ennyi sürgetés után sem tért vissza a Systemához, hanem előbb contributonális, igazságszolgáltatási és magánügyekkel foglalkozott és a gravamenek második részét dolgozta ki. Végre 1723. máj. 7-én revideálták a Systemat és összeválogatták azokat a pontjait, amelyeket fontosaknak tartottak, de a gravamenekben még nem dolgoztak fel. Ezeket a gravamenek harmadik részeként a király elé terjesztették. A „Postulata Statuum Systematica” a 146—175-ig terjedő postulatuumokat foglalta magában. Ezekből a postulatuumokból alakultak ki, néhol szószerinti egyezéssel a 97—122-ig terjedő törvénycikkek. A 97—102 törvénycikkek a helytartótanács szervezetét és segédhivatalait szabályozták, a továbbiak pedig a politicum és az oeconomicum néhány pontjában rendelkeztek.

Nincsenek rá adataink és nincs okunk feltételezni, hogy a Systemán alapuló törvénycikkek megvalósultak volna. Érdekes, hogy az országgyűlési rendek a helytartótanács megszervezését sem tartották olyan egyhangúan kívánatosnak, mint a szisztématikus bizottság, sőt amint Mannagetta szept. 14-i jelentéséből eltorzítva láttuk, szívesen mellőzték volna ennek a javaslatnak a megvalósítását. III Károly azonban ragaszkodott a helytartótanácsához és a rendi ingadozással szemben, az okt. 9-i udvari konferencián¹⁰⁶ véglegesen elhatározták a tanács felállítását. A rendek maguk

¹⁰³ „labor Systemalis non titulum gravaminis, cuius et nomenclatura odiosum sed medellam propositionum suarum in instandi exhiberet et exponeret.” *Observationes Mannagettae etc.* Bécsi áll. Itár. Hung. Fasc. 207.

¹⁰⁴ Ugyanott

¹⁰⁵ Mannagetta jelentése 1722. szept. 14-ről. Bécsi áll. Itár. Hung. Fasc. 202.

¹⁰⁶ Horváth Mihály: Magyarország történelme 1873^a Budapest, 7. kötet 198. lap.

kérték a tanácsot, tervezetet is dolgoztak ki róla, — a király is elfogadta jul. 16-i resolútiójában, tehát a tanács megszervezését befejezett ténynek kell tekinteni. Együttal Illésházytól előterjesztést is kért III. Károly, hogy a kancellária kiket tart alkalmasnak a tanácsosi tisztségre? A kinevezendő személyekről már ekkortól folytak a tanácskozások, de az országgyűlés befejezése előtt nem akarták nyilvánosságra hozni a kinevezéseket.

A király okt. 9-i resolútiójában meghagyta a rendeknek, hogy dolgozzák ki a tanács működési körét pontosan. A rendek azonban ezt elmulasztották és így a helytartótanács instructióinak kidolgozása az udvarra hárult. Mannagettának és egy Száraz nevű udvaritanácsosnak nagy részök volt az instructio elkészítésében. Természetes, hogy a tanács egészen a király hatalmi szférájába került, hiszen nemcsak a javadalmazását vállalta a király, hanem azonfelül még az utasításait is az udvar dolgozta ki. A Systema hatása az Instructióra talán csak abban nyilatkozik meg, hogy a tanács hatásköre szerinte is a *politicum-oeconomicum-militara* terjed ki.

Bár részletjavaslatai nem valósultak is meg, még sem mult el nyomtalanul a Systema politico-oeconomico-militare. A politicum és az oeconomicum akkor modern eszméit magában véve az is terjesztette, hogy tárgyaltak róluk az országgyűlésen. De maradandó és nagyjelentőségű eredménye is volt a Systemának: javaslatai a helytartótanács megszervezésének kiinduló pontjává váltak, a helytartótanács pedig több, mint száz éven keresztül 1848-ig mint a legfőbb kormány szerv irányította a magyar állam életét.

Irodalom.

Levéltári anyag:

Régi Országos Levéltár Lad. Qu. A. B. C. D. E. fasciculusai.

Orsz. Levéltár Acta diaet. Lad. R Fasc. Z. NB. NB. N. 20.

M. N. Múzeum Jeszenák Ltár Acta diaet. 1723. I. 7. 661 B/7.

" " " " " Acta concurrentia 1720/34.

" " " " " Quart. Lat. 378.

" " " " " Fol. Lat. 551.

" " " " " 555.

" " " " " 591 I.

" " " " " Fol. Germ. 210.

Bécsi áll. levéltár Hungarica dietalia Fasc. 199, 200, 201, 202, 207, 208, 209, 211, 218, 262, 403.

Az Országos Levéltár iratai között találom meg magát a Systema politico-oeconomico-militare és a vele kapcsolatos előmunkálati szövegeket. — A Nemzeti Múzeumból idézett iratok országgyűlési jegyzőkönyvek. Ezek a diáriumok olvashatatlan írásuk és ne-

hézkes beosztásuk miatt nehezen használhatók. A diariumokat az egyes megyei követek készítették, hogy megyéjüknek pontosan beszámolhassanak és ezért általában vázlatosak és egyoldalúak, — minden követ azokat a tárgyakat jegyezte fel, amelyek éppen őt vagy megyéjét érdekelték. Kedves kuriózum a diariumok között Lányi eleven, színes kis naplója. (Quart. Lat. 378.)

A systematica commissio munkálatainak menetére a Bécsi áll. ltár idézett Hungarica-it használtam fel. Elsősorban Mannagetta pontos és temperamentumos jelentései adnak világos képet a bizottsági tárgyalásokról. Azáltal azonban, hogy a bizottsági munkáról szinte kizárólag Mannagetta jelentései nyújtanak adatokat, egyoldalúvá válik azok megvilágítása: a királyi biztosok ellenőrző működése kerül előtérbe, a bizottsági urak kezdeményező és alkotó munkájával szemben. — Ugyancsak a Hungarica-k között vannak a királyi biztosoknak az országgyűlési tárgyalások képét kiegészítő jelentései. Ezeket az udvarnak küldött jelentéseket bizalmas természetük teszi különösen érdekessé.

Az irodalomban való tájékozásul szolgálhatnak:

- Acta Borussica, Die Behördenorganisation I. Schmoller: Einleitung.
 Bidermann: Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee 1526—1804, II. Innsbruck 1889.
 Csekey István: A magyar trónöröklési jog. Budapest 1917.
 Éble Gábor: Károlyi Ferenc gróf és kora. 1893.
 Fellner—Kretschmayr: Die österreichische Zentralverwaltung I. 1. Wien. 1907.
 Horváth Mihály: Magyarország történelme 1873. Budapest. VII. k.
 Gróf Károlyi Sándor önéletírása. Pest, 1865.
 Kérészi Zoltán: Rendi országgyűléseink tanácskozási módja. Kassa. 1906.
 Kukuljevič: Arkiv za povjestnicu jugoslavenscu X. k.
 Marczali Henrik: Magyarország története III, Károlytól a bécsi kongresszusig. Budapest, 1893.
 Márk László: A királyi tanács alakulása és története 1526 után. Századok, 1917.
 Theodor Mayer: Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit. Wien u. Leipzig, 1911.
 G. Schmoller: Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre. 2. k. München u. Leipzig 1923.
 Schünemann: Zur Bevölkerungspolitik der ungarischen Stände. Deutsch-ungarische Heimatsblätter, 1930. II. füzet.
 L. Sommer: Die österreichischen Kameralisten. Wien. 1925.
 Othmar Spann: Die Haupttheorien der Volkswirtschaftslehre. 1922. Leipzig.
 Strickerné Pollacsek Laura: I. I. Károly gazdaságpolitikájáról hazánkban. Budapest, 1909.
 Szabó Dezső: Az állandó hadsereg becikkelyezésének története III. Károly korában 1911. (Budapest.)
 Szekfű Gyula: Az osztrák központi kormánysszervek irodalma. Történeti Szemle, 1912.
 Szekfű Gyula: Magyar történet, V., VI. kötet. Budapest.
 G. Turba: Die Grundlagen der Pragmatischen Sanction. I. Ungarn. Leipzig u. Wien 1911.
 G. Turba: Die pragmatische Sanction. Wien 1906.
 Zsilinszky Mihály: Az 1708-i pozsonyi országgyűlés történetéhez. Budapest. 1888.

Kónyi Mária.

A BEGA CSATORNA BEFEJEZÉSE TEMESVÁR ÉS NAGY- BECSKEREK KÖZT.

„Ki lenne képes adatok híján kimutatni mindazon tömérdek áldozatot, mely az itteni (Temesköz vidéki) elvadult természet megfélekezésére és szelidítésére közel két évszázad óta pénzben és munkaerőben hozatott” — írja Szentkláray a „Száz év Délmagyarország történetéből” kiadváló írója (274. l.) 1879-ben. Nos, azóta ezek az adatok előkerültek és ebből a „megfélekezésből és megszelidítésből” mutatjuk be alább a döntő munkálatokat. Azért döntő, mert véget vetett annak a többtagú mo-csárláncolatnak, amely Temesvár és Nagybecskerek közt a régi medrek (ma körülbelül az Óbega) mindkét oldalán terjengett; és azért döntő, mert a mai Bega csatorna („Bega Schiffahrts Canal”) azonos azzal, amelyet Mária Terézia 1753—54-ben ásatott. Az irodalom 1750—55 közt külön-féle adatokkal említi meg e csatornázást: pontos és részletes ismertetés még nem jelent meg róla.

A Bega és a Temes közül természetesen a Temes a nagyobb, a döntő jelentőségű folyó. Ez adott nevet a vidéknek (Temesköz), a Délvidék legfőbb katonai urának (a temesi gróf vagy főispán) és a legfontosabb városnak (Temesvár).

A Temes a Szemenik hegységben, a Bega a Pojána Ruszkában ered.

Amint a két folyó kiér az alföldre, megszűnik köztük minden elválasztó mozzanat. A hegyvidék utolsó végződése a Gruin községnél levő halom s innen a Tiszáig és Dunáig mind a két folyó ősidők óta szabadon portyázott. Ágaik, ereik sok helyen összekötötték őket, árvizeik akadálytalanul vándoroltak, vadvizeket okoztak és medreiket se lehet, mint állandó folyást kimutatni.

Amikor a Temesköz¹ a töröktől visszakerült, elkerülhetetlenné vált

¹ A Temesköz néven Temes, Torontál és Krassószörény vármegyének együttes területét értjük. Pesty Frigyes, a Délvidék történelmi földrajzának útlörője, kimutatta a „Bánság” elnevezés önkényes erőszakoltságát. (A „Temesi Bánság” elnevezésének jogosult-lansága, 1868.) De nem lehet „Délmagyarország” néven sem elkülöníteni a Bácskától és történelmi értelemben attól a területtől, amely ma Szlavónia, Jugoszlávia vagy Románia része, de történelmileg bánságokra osztva a „Délvidéket” jelentette. A Temesköz, azon-kívül, hogy szép magyar és földrajzilag pontosan elhatárolható név, régi törvényköny-

ennek az elposványosodott vidéknek a rendezése. A terület siralmas nyomorúságát mutatja, hogy a töröktől az 1717.-i összeírás szerint mindössze 663 falu maradt 21.289 házzal az egész területen.² Ha tehát megakarták keresni a vidéken a hadi költséget, gondoskodni kellett adófizetőről. De ezen a vidéken a „*morbus hungaricus*” erősebb volt, mint bárhol másutt. Évtizedekig próbálkoztak például, különösen Mercy katonai kormányzó (1716—1734), *spanyolok* telepítésével, de egész falvak pusztultak bele a pestises levegőbe. Mindenki szenvedett tőle és számos szívszaggaító jelentésünk van róla, hogy Temesvárott is mindenki szenvedett a láztól.³

A szabályozás kérdése tehát a legelemibb kormányzati ügy volt. Az egész szabályozási kérdésnek konkrét földrajzi alapokon nyugvó, a teljes, forrástól a torkolatig terjedő mederalakulást a térszinnel összeegyeztető tárgyalása csak 1758—59-ben történt meg. *Frémaut* németalföldi „*hydrostaticus*” készíti el a tervet és ő szabályozta véglegesen a Temes és Bega egymáshoz való viszonyát. Ő választotta szét és kapcsolta egymásmind árapasztó és tápcsatornával egybe a két folyót.

Ami addig történt, azt az elkerülhetetlen mindennapi életszükséglet szerint ott hajtották végre, ahol a legsürgősebb volt. Hogy ezek a munkálatok hogyan alakultak, azt megvilágítják az okok. Az új kormányzat mindenekelőtt *katonai*, védelmi feladatok előtt állott. A Temesköz birtoklása a temesvári vár birtokához volt kötve. Az elfoglaláskor ez egészen elpusztult. Egészen új, nagyobb vár kellett, modern, erős, bevehetetlen, mert a török a szomszédban van és a veszedelem állandó. Első feladat: a temesvári vár körül rendszertelenül széjjelterjengő *Temest* megrendszabályozni. Ez az első mozzanat és 1718—20-ban megy végbe első alakjában. Amint így Temesvár körül a folyórendszer lassankint elválik a *Temestől*, ezt az északi medret véglegesen *Begának* nevezik.

A másik nyomós ok, hogy *művelhetővé kellett tenni a földet*. Ennek előfeltétele, hogy az árvíz ne tegye tönkre a termést, mert akkor nemcsak nincs adófizetés, hanem a lakosság is elköltözik. Ezt az ármentesítést kísérelték meg az 1728—37 közé eső időszakban. Erről még szólunk. A harmadik főok a *temesvári ipar*. Mercy Temesvárott külön városrészt épített *Gyárváros* néven és a sok gyárnak víz kellett, hogy minden évszak-

veinkből könnyen igazolható. Így Szentkláray idézi a „100 év” első lapján Nagy Lajos 1374. évi oklevelét. Ebben „*Districtu de Temeskuz*” áll.

² Szentkláray: 100 év Délm. újabb történetéből. 27. l.

³ Közzéték többszörösen: Grisellini, Bárány, Schwickler, Wolf, Arneth, Pesty, Ortway, Szentkláray, Hunfalvy, Preyer, Berkeszi műveikben. II. József 1768.-i utikönyvében ezt mondja: „... az adminisztrációt Nagybecskerekre kell áttenni, míg Temesvár egészséges város nem lesz, kár oda jóra való embereket tenni; senki sem dicsekedhetik azzal, hogy Temesvárott csak 2 évig is kibírta volna lázas betegségek nélkül.” ld. Szentkl. 213.

ban legyen víz és ez elegendő legyen. A negyedik általános főok, hogy egészségi szempontból segíteni kellett a miazmás levegőn, a mocsaras ki-gőzölgéseken. 1726-ban a nyár rendkívül forró és száraz volt. Így kapta meg az indítékot az a rendezési munka, amelyet 1728—37 közé eső második csatornázási időszaknak lehet nevezni. Ennek tárgyalása itt csak annyiban érdekes, hogy megvilágítsuk a hatóterületét. Gróf Mercy Kolos Florimund tábornok, az u. n. „Temeser Banat” katonai abszolutizmusának parancsnoka, 1726. okt. 19-én tesz jelentést az udvari haditanácsnak a türheterlen állapotokról.⁴ „Még Temesvár ostroma idejéből emlékezetes — mondja Mercy — hogy a Bega folyónak lefolyása szokott lenni a Temesbe és az így keletkezett csatornát Jakas-nak hívják (a Jarkos a Temes ága — ezt Mercy nem tudta — és ebbe torkollik az említett Bega lefolyás is. Ennek a Bega-árokknak csak árvízkor volt vize és a környék ezt is Jarkosnak hívta, miként egykoru térképek és Frémaut rajzai is mutatják.)⁵ Minthogy azóta a lakosság száma megnőtt, a Begán sok malom épült (t. i. Temesvár fölött), ami a víz szintjének emelésével járt. Ezért a Bega nemcsak kilépett a medréből, hanem az említett (t. i. a Jarkos féle) lefolyáson kívül még több helyen is kitört és így a vize megcsappant. (Ez vonatkozik az előző évekre.) Ebben az évben (nyáron) ezért és a rendkívüli hőség folytán úgy kiszáradt, hogy Temesvár várában vízhiány állott be, annyira, hogy a lovat és egyéb állatot egy óra járásra a Temesben kellett itatni. A várban több kutat is ástunk, de nem adnak élvezhető vizet. A vízhiány és a meder kiszáradása, a sok szemét és dög bűzössé tette a levegőt, ez sok betegséggel járt a katonák között is és félő, ha idejében meg nem előzzük a bajt, akkor a Bega kiömlései elszaporodnak és minthogy a Temes folyó szintje 3—4 lábbal mélyebben fekszik (t. i. a Begáénál), Temesvár folyóvíz nélkül marad, ami embernél és állatnál egyaránt betegséggel jár; azért javaslom, hogy a malmokat távolítsuk el és hogy a lakosság ne szenvedjen hiányt, építeni kell 2 főmalmot, aztán töltésekkel gátoltassék meg a víz elbarangolása; ha így a víz rendes folyása helyre áll, akkor a vár mindig elegendő vizet kap. A munka 6 órányi távolságra nyulik el⁶ és több, mint 20.000 forintba kerül, ezért kérek előzetes felhatalmazást. A pontos összeget csak a munka megkezdése után lehet megmondani, de a munkát kiegészíti a meder Temesvár és Nagybecskerek közt való tisztítása. A török időben ugyanis a víz Becskerek előtt néhány órányira teljesen kiapadt.”

Ezeket a feladatokat oldották meg a következő években. 1728—30-ban Temesvár előtt ástak több csatornát faúszlatásra, téglaszállításra (a vár-

⁴ Hofkammerarchiv, 1726. okt. 19-i okirat. 23. fasc.

⁵ A térképeket felsorolja Eperjesy Kálmán: Föld és Ember, 1928. V.—VI. sz.

⁶ Az óra itt hossz mérték, 2 óra = 1 osztrák mértföld = 7585'94 m.

építéshez), aztán a gyárok, malmok hajtására és külön az állandó vízfolyás biztosítására, minthogy csak így lehetett tiszta vizet teremteni elegendő mennyiségben. A lakosság és a katonaság ugyanis rendszeresen itta a Begavizet. 1729 előtt már állott ugyan a Gyárvárosban vízmű a víz tisztítása céljából, de nem volt elegendő és a lakosság ott vette a vizet, ahol legközelebb érte. 1729-ben ezt a vízművet helyreállítják és 1732-ben hozzáfognak kerekcsatorna építéséhez, amely a megszürt vizet földalatti facsöveken át a várba nyomta. Itt 8 kifolyásban állott rendelkezésre a tiszta ivóvíz. (Szentkláray, Száz év — 275 és 276.) Azonkívül Temesvár fölött töltéseket emeltek és Temesvár alatt csatornával akarták biztosítani a víz tovább folyását. Elsőrendű katonai érdek is, hogy ez a csatorna hajózható legyen és ezért a dönteni hivatott vegyes bizottság (in neoacquislitis angeordnete Cameral Haubt Commission, az udvari kamara és a haditanács tagjaiból) 1726. nov. 21-i ülésén⁷ szívesen megadja a pénzt, ismerve *Mercy buzgóságát*. A döntést a kamara 1727. márc. 15-én tudatja a temesvári adminisztrációval: fedezetül szolgál az a 10.000 forint, amit eddig a német telepesek szállítására fordítottak évente, de az idén a telepítést úgy sem szándékoznak folytatni. — A további költségekről a vegyes bizottsági ülés állásfoglalása az volt, hogy azt a, hozzávetőleg 100.000 frtot kitevő, temesközi robotpénzből lehet venni. Átnéztem a költségvetéseket (Systema) 1728—37-ig: 1728. januárius 20-án a kamara jóváhagyja az engedélyezett 20.000 frt felhasználását az 1727. évben és tudomásul veszi a Begára fordítandó 18.000 frt-ot, két tételben. A 8000 frt-nyi tételt „zur Räumung des Bega Flusses“ és a 10.000-et „zur völlig zu stand Bringung des Bega Flusses“ adja. Ezután is évenként 10.000 frt-ot kapnak.

Az „új csatorna“ építése 1753—54-ben.

Amint láttuk, ezek a munkák csak egyes szakaszokra terjedtek ki. Két évtizedig építgettek rajta, de a kellő eredmény a nagy költség mellett is elmaradt. Igaz, hogy egy évtizedig nincs nagyobb vállalkozás a csatornán, de a negyvenes évek vége felé mind erősebb a panasz, hogy a Bega újra kalandozik, hajózni nem lehet, mert eliszaposodott és árvizei többfelé igen nagy károkat okoznak. Ennek okai a következők voltak: Temesvár fölött a Bega és a Temes kölcsönösen meglátogatták egymás ártereit, aszerint, hogy melyikben volt magasabb az ár. Ezeket a zavarokat telézte, hogy a lakosság hevenyészett, szakértelem nélkül tervezett malmokat épített Temesvár fölött, amire sok víz kellett, mégis kicsi volt

⁷ Hofkammerarchiv, 1726, nov. 21. iratai. Fasc. 23.

a malmok őrlőereje. A malmosok a folyót megduzzasztották, a part a nyomást nem bírta, a folyó kilépett és elöntötte a földeket. Temesvár alatt azonban még nagyobb volt a baj. Itt az árvíz nem mesterséges, mint a *Gruin-Topoloveci* vonalon, hanem *intézményes*! Az történt, hogy az árvizek vízmennyiségét sem a csatorna, sem az Óbega medre nem bírta el. Hozzájárult a *Jankahid* (Jankait) előtt levő, említettem 90 fokos forduló és az a körülmény, hogy a lakosság a csatorna amugy is alacsony töltéseit legeltetésre használta fel, az állat pedig széttapodta. Így a forduló előtt a víz megrekedt, kiáradt, olyan területeket is elöntött, ahol soha azelőtt nem volt mocsár: a felgyülemlett hordalék, főképen a szenny és az állati hullák sokasága lehetetlenné tették a hajózást. Azt lehetne mondani, a Temesvár fölött levő mocsárvidéket az ötvenes évek elejére a több rendbeli csatornázás áthelyezte Temesvár alá, itt Szentmihálytól egészen a két Jankahid vidékéig úgyszólván összefüggő, áthathatatlan fertőt okozott.

De volt a bajoknak még két szervi okuk. Mindkettő különös figyelmet érdemel. Az egyik a Temes, a másik a becskerei malom és annak zsilipe. A Temes abban az időben, amint az alföldre kiért, *Kostély* közelében *bifurkált* és alább a Begával *elkeveredett*. A sok bizonyító erejű térkép közül legvilágosabban mutatja ezt az 1721-i „*Entwurf der Gegend Budincz, alwo die Beghe aussreisset und durch den Graben Jarkos abermañlen in die Temes lauffet*” c. térkép.⁸ Eszerint az egyik ág Bélinc mellett a Dunának fordul, a másik Kostély és Szilha között kiválik és Kostély mentén mocsarat alkotva *Gruin* községnél egyesül a „*Temissel*” folyóval, vagyis a Pojána Ruszkából jövő Begával. A térkép csak a Temes ággal való egyesüléstől kezdve nevezi *Beghe* néven. Ez az egyesülés azonban *nem egy ponton esik meg, hanem nagy mocsárvidék áll elő*. Ez a terület, lényegében Kiszetó környéke, alacsonyabban fekszik, mint a Temes vidéke Bélinc körül. Ezek után meghallgathatjuk, mit mond ennek a helyzetnek a hatásáról 34 évvel később *Joanes Till* mérnök, aki a „*Plan von dem Bega Canal von Temesvár an bis Grossbecskerek*” című térkép szerzője.⁹ „A betűtől B-ig (Temesvártól Ittebéig) — mondja a szerző — régi csatornában a jobbbparton is sok a gátszakadás, a töltés is teljesen elpusztult és a vidék tulnyomólag víz alatt áll (a rettentő fertő Diniástól [Dinnyés] egészen Zsombolya—Nagykikinda—Beodra területéig húzódott és Csősztelek [Cesterek]—Heufeld közt egyetlenegy

⁸ Kriegsarchiv, Kartensammlung, B IX. a. 674—3 szám. Facsimiléje birtokomban. Eperjesy Kálmán nagyértékű jegyzékében 178. szám alatt (Föld és Ember VIII. 5—6. szám, 1928.)

⁹ A Kartensammlungban B. IX. b. 101—4 alatt, Eperjesynél 320 sz. és a Hofkammerarchivban D10 szám alatt. (1755)

út vezetett át rajta l), mégse lehet itt semmit se csinálni, de *nem is szabad*, mert Temesvár fölött, Kiszetó és Bélinc falvak közt *tulságos mennyiségű víz jön a Temesből a Begába* és ez a csatorna magas vízállásnál nem képes ezt a vízmennyiséget befogadni. Ennek következménye az lenne, hogy a most elkészült jobbparti töltéseket újból átszaggatná és a földeket elárasztaná. A jobb part szakadásait tehát *nyitva kell hagyni*, addig is, amíg intézkedés nincs arra, hogy *felülről* csak annyi víz jöjjön, amennyit ez a csatorna magába tud fogadni, illetve amennyi a vár és a gyárak számára szükséges.“

A Bega szállítóképességét mesterségesen csökkentette a *becskereki malom*. Hogy a molnár elegendő vizet biztosíthasson üzemének, zsilipet épített. Till megrajzolja a tervezett új malomárkot, amely a Begából olyan messziről vezet a malomhoz, hogy a zsilip *egészen lebontható*. A zsilip — mondja Till — ezidőszere is (1755-ben!) úgy a régi, mint az új csatornában a vizet rendkívüli módon megduzzasztja és nagy kárt okoz. Így érthető, hogy a meder annyira eliszaposodott az évek folyamán, hogy a hajózás már 1749-ben lehetlenné vált.

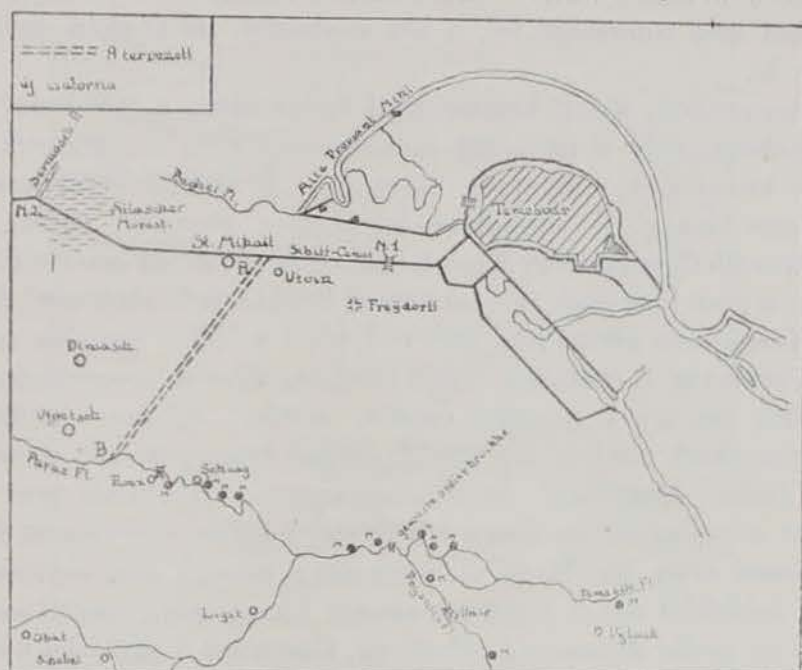
Az udvari bizottság a sok panaszt végre is megsokallotta és 1752 végén erélyes lépésre szánta el magát. December 29-én parancsot ad a temesvári kormánynak, hogy szakértővel, járatos vízimérnökkel vizsgálta meg pontosan az egész csatornát és jelentse, mi módon és mennyi költséggel lehetne az ártalmas áradásoknak a jövőben lehetlenné tételével a csatornát tartósan helyreállítani. Ez a kezdete annak a nagy munkának, amelyet el akarunk beszélni.

A munka hőse *Stockhausen János György* őrnagy-mérnök (Obristwachtmeister und Ingenieur Directeur der Vestung Temesvár). Érdemes bemutatni, mert nemcsak a várépítés főnöke volt, hanem az új csatornát is, ügyesen és erélyesen, ő ásatta meg; az irodalomban pedig eddig nem említették a nevét.

A temesvári kormányzat ehhez a Stockhausenhez fordult, mint ottani legnagyobb mérnöki tekintélyhez, hogy ejtse meg az udvari bizottság által kívánt szemrevételezést. Stockhausen 1753. május 5-én már benyújtotta¹⁰ rendkívül részletes, költségvetéssel és térképmelléklettel ellátott jelentését. Ezt a térképet hosszas keresés után a Kriegsarchivban találtam meg. *Eperjesy Kálmán* ugyanis „A bécsi hadilevéltár magyar vonatkozású térképei“ című nagyértékű, első rendszeres térképjegyzékét a *Kartensammlung* katalógusa szerint állította össze. Ez a publikáció volt nekem is útbaigazítóm. Csakhogy a *Kartensammlung* jegyzéke a levéltáros közlése szerint is *hibás és részben elavult*. Így történt, hogy az *Eperjesy* jegyzékében 317. számmal ellátott „*Plan des Bega-Canals von Te-*

¹⁰ Hofkammerarchiv, Tem. Admin. 1753. jul. 1. felterjesztéséhez mell. — Fasc. 13.

mesvár bis Titel" című térképet az 1735. évből származónak tüntették fel. Az átvizsgálásnál kétségtelenül megállapítottam, hogy ez a Stockhausen jelentéséhez tartozó és sokat keresett 1753 május 5-i térkép. Közlünk az eredeti négy lap közül háromról készült 3 rajzot, mert a megtervezést és végrehajtást teljesen tisztázza, azonkívül Stockhausen jelentésének megértéséhez is szükséges. Hogy valóban az igazi térkép került elő, azt bizonyítja az Eperjesy jegyzék egy másik hibás közlése is. 319. szám alatt 1755-ből származónak tüntet fel egy „Plan des Schiffahrts-Canales von Temesvár bis Titel an der Donau” címen jelzett térképet. Nos, ezen se cím, se évszám nincs, ezt tévesen tették hozzá. Aláírása sincs. A tény az, hogy ez a térkép fogalmazványa a Stockhausen jelentéséhez csatolt

1. ábra. Stockhausen János György 1753. május 5-i jelentéséhez mellékelt térkép I. lapja. Az eredeti minden jelzésével készült rajz. A—B az Utvin-Ujpécs közt tervezett új csatorna. (Kriegsarchiv-Kartensammlung B IX. 101—1; Eperjesy 317.)

négy lapnak, betűik, számaik, jeleik teljesen megegyeznek és így a helyes évszáma kétségtelenül 1753.

Stockhausen jelentése igen értékes okirat, mert szakszerűen ítéli meg az egész vidéket, a földrajzi tényezők tiszta megismerésével, ami az irodalomban teljesen hiányzik, mert az írókat vagy csupán a történeti kérdések érdekelték vagy csupán topográfiát értenek földrajz alatt. Ezért olyan zavaros például a különféle íróknál a Temest és Begát összekötő csatornák és zsilipek ismertetése.

Stockhausen őrnagy-mérnök jelentése.

(A Temesvártól Nagybecskerekig terjedő egész Begavidékről.)

I. „A Temesvártól Párdányig terjedő szakaszon 53 kisebb-nagyobb gátszakadás van, miáltal mindkét part falvai nagy kárt szenvednek, főleg Szilas, Sztmárton, Ivánda, Foenn (Fény) és Párdány. Ezeket az ár úgyszólván elöntötte. Aztán nagy kárt szenved Boldur praediuma,¹¹ ahol előbb falu állott, de az árvíz miatt nem maradhatott. A töltés mindkét oldalon sokhelyt szétesett és a legelésző állat széttapodta. Javítása 5067 frt.-ba kerül.

Párdány és Ittebe közt 4 szakadást kell megjavítani. Ittebe határában a töltés már alig ismerhető fel, a víz szabadon jár át rajta, javítása 2607 frt.-ot tesz ki.

Megjegyzendő, hogy Temesvártól egész idáig a lakosság sörlés és szarvasmarhája, meg a halászat rongálta úgy meg a csatornát.

Most következik a jelentés főrésze: „Itt (Ittebe alatti) kezdődik az ú. n. „Lange Gasse“ — mondja a jelentés — és addig terjed, ahol azelőtt Szentjuráth (Szentgyörgy?) nevű község állott, de az árvíz elűzte a községet. (Ez a pont Idvornak és a fentjelzett Begaforduló előtt van). Ez a vidék hallatlan (ungemein gross) kárt szenved. Mert a töltés annyira szétmállott, hogy elmosta a víz. A csatorna olyan iszapos, mint a szomszédos mocsár, és nád nőtte be, így a folyása (sodra, medre) egészen eltűnik és itt minden megreked, amit a víz lehoz, eléggé bizonyítja ezt a sok szenny és állati hulla. Megrakott hajó még magas vízállásnál sem mehet át rajta, mert a csatornát az iszap feltöltötte, a töltés elenyészett és mindkét oldalon óriási árvíz jár. Nagy vízmennyiség érkezik ide, de továbbmenni nem tud. Jobbfelől ezt 8 kincstári puszta bánja, ahol azelőtt semmi árvíz nem volt, és pedig Jovernack, Positova, Csesterek (Csősztelek), Novasella, Baskhait (Basahíd), Torda, Baschaim Jankait (Jankahíd), Tebetack;

balkéz felől az ittebei terület van elárasztva és Szentjuráth már kétszer hátrált (t. i. a víz elől hátrált, ezt déli irányban kell érteni). Határa úgy, mint Mudvelim Jankaité árvizes és a kár évről-évre nagyobb.

Ha ezt a szakaszt (a lange Gasset) javítani akarják, a töltést mindenütt 3 öl szélesre és 3—4—5 lábbal magasabbra kell építeni.¹² A

¹¹ Sok utánjárás után úgy találom, hogy a praedium leghelyesebb fordítása abban az időben: *kincstári puszta*. Igaz, hogy valamikor egyházi nemesi birtokot jelentett (l. praediális nemesség), de itt a Temesközben III. Károly óta fedi a kincstári puszta fogalmát. Az ilyen praediumot vagy telepítésre használták vagy bérbe adták.

¹² Egy osztrák öl 1.896 méter, van benne 6 láb 0.316 m-jével, és egy láb 12 hüvelykből (zoll) áll, egyenkint 2.63 cm-jével. 40000 ölbe számítottak egy osztrák mérföldet vagyis kitett 7585.94 métert.

földet a bal partról, Ittebén túlról, az emelkedettebb területről kell hozni, ez két órai hajóút, így a töltés köbölé 3—3'30 frt-ba kerül, azonkívül 1300 öl hosszában 2—3—4 láb mélyen ki kell kotorni a medret és az iszapot a töltés mögé vinni, ami a komisz munka miatt köbölenkint 3 frt lesz, ez tehát kitesz összesen 53.275 frtot. A teljes javítás összes költsége 61.049 frt."

Megjegyzí a jelentés, hogy ez a lange Gasse mocsáron van átvezetve, így évenként költséges javításokkal jár, mert az alapja iszap, (lauter Morast), a töltés tehát süppedni fog.

II. „Miután nemcsak a csatornát, hanem Nagybecskerekig a vidéket is szemügyre vettem, megvizsgáltam azt is, nem lehetne-e a vizet kisebb

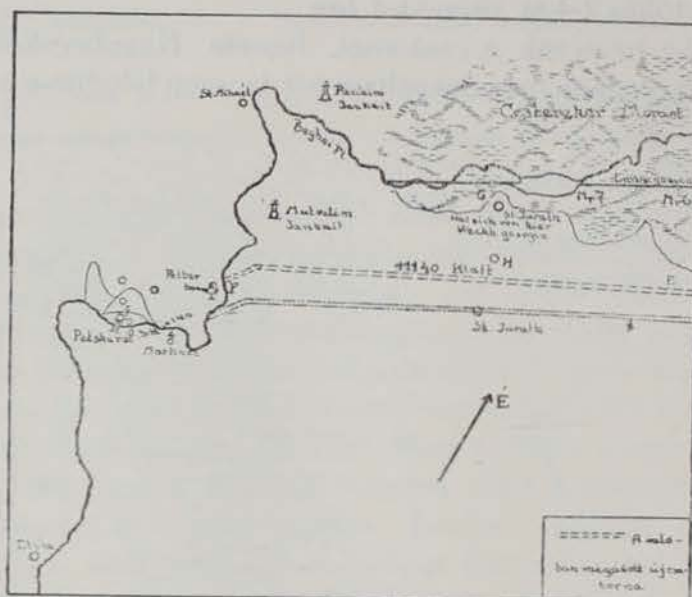

2. ábra. A Stockhausen térkép (1753) II. lapjának másolata. CD = a Stockhausen jelentés második megoldása a Bega vizének Módosnál a Temesbe való vezetésére. A két — — — jelzésű vonal esetleges megoldásokat mutat. E—F = a valóban megásott új csatorna. (Kartensammlung, Bécs.)

költséggel másfelé vinni. Azt találtam, hogy Utvin falunál új csatornát lehetne húzni a Parác folyóba (Paraz Fluss). (Az 1. rajzon AB.) Ez a Parác folyó Ság (Schaag) falu fölött lép ki a Temesből és Rudnánál újra visszatér beléje. Az új csatorna ára 16.785 frt lenne. Csakhogy a Parác évente többször erősen megárad és úgy a Parác faluig terjedő földet,

mint a másik oldalon (dél felé) Csákováig és lejjebb előnti. Ha még a Bega vizét is belévezetjük, akkor olyan árvíz keletkezne, hogy nemcsak nagy terület kerülne víz alá, hanem több falut is elöntene. Ezt tehát megfelelő ellenrendszabályok nélkül nem lehet javasolni.

Lehetne új csatornát ásni Ittebe fölött, Párdánynál és ezt Módosnál a Temesbe vezetni. (A 2. ábrán CD)¹³ hogy a temesvári begavíz a Temesbe menjen. De ez az egész csákovai területet veszélyeztetné, mert árvize egész a Berzaváig terjedne, amely maga is ki szokott áradni, azért

3. ábra. A Stockhausen térkép (1753) III. lapjának másolata E—F = a valóban megépített új csatorna. (Kartensammlung, Bécs.)

nézelem szerint ez se tanácsos, mert egyik vidékről áttenné az árvizet a másikra és több községet kergetne el a helyéről.

III. „Végül és harmadik megoldásnak még egy helyet találtam, ahol új csatorna ásható. Ittebe alatt kezdődne és Mudvelim Jankait alá men-

¹³ Ennek a víziutnak pompás földrajzi indokolása van; az a több mederben folyó Temes ág ugyanis, amely a középkoron át Temesvárt öntözte, itt tért vissza a fő Temes mederbe a Boldur—Párdány—Módos vonalon. A XVIII. sz-i rendezés ezt a majdnem észak-déli többágú vízvonulatot hegyes szögben, délnyugati főiránnyal vágta át. Ami vízfolyás jobbfelől volt, azt lefejezte és az Óbegával (Beregsvő) vétette fel, ami balpartján túlment, azt a Begától teljesen elzárva kiszáritotta. Hogy ezt a Párdány—Módosi medret csakugyan a Temeshez tartozónak ismerték és tudták, arra ehelyt csak két bizonyítékot hozok fel a sokért: a bécsi hadilevéltár Kartensammlungjának H III. c 116. jelzésű, „Bega” című, 1696.-i térképen (Eperjesy 1003. sz.) ez az ág „Temischez” néven szerepel és a „Temesvárer Banat” című, Szentkláraynál is közölt 1761.-i térképen minden tekintet nélkül „Temesch” a neve. Ez utóbbi térkép Kriegsarchiv Kartensammlungbeli jelzése; B. IX. a 563. sz.

ne. (A 2. és 3. rajzon EF.) Ezt 11.140 öl hosszúságban *ujonnan* kellene készíteni és ez 50.130 frt költség; de nézelem szerint ez a legjobb megoldás, mert mindenütt jó és erős talajban ásnók, úgy, hogy állandóságot ígér és elég esése is van. Megkérdeztem a falvak kenézeit (bíráit) és néhány ittebei, becskerekai és más öreg embert, hogyan vélekednek egy tartós csatorna felől, mind azt felelte, hogy az ittebe—jankahidi vonal a legjobb, mert ez tartós és megszünteti az árvizet. — Amihez hozzátehetjük, hogy ez a legrövidebb is.

A költségösszegek tehát végeredményben úgy alakulnak, hogy a régi Temesvár—Ildvarnok vonalú meder *javitása* 61.049 frt, míg az új, Ittebe—Jankahíd vonalú csatorna ára a temesvár—párdányi szakasz javításával együtt 55.197 frt. Az új csatornánál remélhető a kiáradás megszűnése és 5852 frt-al olcsóbb, mint a régi javítása.

A határozat.

Eddig a javaslat. Ehhez a jelentéshez Stockhausen őrnagy-mérnök pontos és részletes költségvetést csatolt, amelyben a fent ismertetett végösszegeket levezeli és indokolja. Elég világos volt a beszéd, de hosszú hónapokig tartott, amíg a javaslat az összes hatóságokon átvergődött és tesztet ölthetett. Magyar hatóságnak persze nem volt köze hozzá. Az első hatóság az „adminisztráció” (Banater Landes Administration) volt, amely 1751 óta „polgárinak” neveztetett, de élén a temesvári vezénylő tábornok, báró Engelshofen állott. A döntő hatóság a bécsi udvari bizottság, amelynél 1751 óta szintén nagy átalakulás történt; a nevéből ki-maradt az „in Transylvanicis” és csak „Banatische und Illyrische Hof Deputation” lesz a neve.

Az adminisztráció a Stockhausen féle jelentést áttanulmányozva, 1753. jun. 16-án átteszti szíves véleményezésre a katonai parancsnoksághoz (General Commando). Van valami enyhe humor benne, hogy a két hatóság feje ugyanaz az ember, mégis Engelshofen, mint katonai parancsnok jun. 28-án bejelenti az adminisztrációnak, hogy neki nincs el-lenvetése, de ez olyan nagy jelentőségű dolog, hogy esetleg a *Haditanács* is hajlandó lenne (gefällig sein dürfte) véleményt mondani. Azért, bár nem óhajt jelentést tenni, mégis nem mulaszthatja el a Haditanács tudomására hozni ezt a tervet.¹⁴

A temesvári adminisztráció 1753. jul. 1-én készíti el nagy felterjesztését, válaszul az 1752. dec. 29-i megbízásra. Engelshofen mellett

¹⁴ Ezeket az okmányokat mind a Hofkammerarchiv 23. fascic.-ban a keltezés alapján lehet fellelni.

még a többi tanácsos is aláírta, mert az új polgári rend szerint valamennyinek alá kellett írnia : *Buige, Ohnesorg, Kostka, Plasch.*

Az udvari bizottság elég hamar, már július 13-án tárgyalja a felterjesztést. A jegyzőkönyv részletesen kifejti a Stockhausen jelentést és az adminisztráció javaslatát. Határozatában megütközik Engelshofen megjegyzésén, hogy a Haditanács foglalkozzék a tervvel. Nem érti, hogy amikor nem új csatornáról, hanem egy tényleg meglévőnek a kijavításáról van szó, mi összefüggésben lenne ez a Haditanáccsal. Érett megfontolás után azt javasolja a felségnek, hogy az új csatornát ássassák meg : 1) mert tartósabb, 2) mert olcsóbb, 3) mert új, bérbeadható föld remélhető nyomában. Teljesen elfogadja az adminisztráció álláspontját a robo felől és félköltséget javasol fizetni.^{14/a}

A Haditanács július 24-én ettől függetlenül, Engelshofen bejelentése alapján foglalkozott a csatorna ügyével. Katonai véleményezést is adatott magának : eszerint kár, hogy ezt a hasznos csatornát pusztulni engedték. Javítása katonailag is előny. Ha ugyanis Bécsből vagy Budáról (Ofen)t tüzéséget vagy lövedéket akarnak küldeni, ezentul a Dunán át víziúton is lehet. A töröknek van rövidebb útja is : ha a Begán akar vontatni, akkor mindkét partnak erősen birtokában kellene lennie. Aztán az ilyen vontatás lassan megy és kivédhető. A haditanács ennek alapján úgy nyilatkozik, hogy a csatorna helyrehozása a temesvári várra előnyös, mert egészségesebbé teszi a levegőt és az élelmiszer, különösen a tűzifa olcsóbb lesz : *de ne vigyék a vizét a Temesbe*, mert ebben az esetben a török Nándorfehérvárról jó rövid víziutat kap, ágyunak, lőszernek Temesvár alá hozására.

Az ügyből nem támadt torzsalkodás a két főhatóság közt. *Mária Terézia* elvágta a fonalat. Az udvari bizottság javaslatára a helyesírással mit sem törődve ráírja : „placet auch nicht zu den hofkriegsrath gehört doch aber a parte general bohn zu consultieren ob er nichts zu eruihren hat”.

De Bohn, a haditanács elnöke, jul. 28-án hallatja szavát : „Miután a térképet megvizsgáltam, nem tudom belátni, mi kifogása lehet a javasolt csatorna ellen akár a katonaságnak, akár a várnak, miután a vár körül semmi se változik. Ha a csatorna erősebb árja a vár mocsarai-ból le is vezet valamennyit, ebből több előny származik a levegőre és egészségre, mint kár és kíváncsatos lenne, hogy Temesvár körül minden mocsarat kiszáritanának.”

Az akadályok át voltak ugratva, augusztus 3-án az udv. bizottság

^{14/a} Az álláspont ez : az alattvaló fejedelmi és földesúri robottal tartozik. Az előbbi Landesfürstlicher, az utóbbi Dominical oder terrestrial Robboth. Ezért a munkásoknak ne fizessenek egész napszámot, csak felet, hiszen így is jól jár.

kiadja rendeletét a döntésről. Mint elnök gróf *Königsegg* írja alá, mint tanácsos *Kempf*, aki Temesvárott is szolgált. Elrendeli Ittebe és Jankahíd között a javasolt csatorna megásását és a többi szakasz kijavítását egész a Tiszáig. Minthogy ez az alattvalóknak is nagy hasznára lesz és robotkötelesek is, a szokásos napszám (*Taglohn*) felét fizessék: az egészet Stockhausen vagy más a haditanácsból kérendő mérnök végezze: az ármentesítendő területeket igyekezzenek magasabb bérért kiadni, hogy idővel a költségeket és a fentartásra ezentul is szükséges évi 6000 frt-ot behozzák.

A végrehajtás.

Az udvari bizottságban még más gondolat is merült fel. Amikor a haditanács is foglalkozott az üggyel és közel került a javaslatához, a bizottság felvetette azt az eszmét, nem venné-e át az egész Bega csatornát a katonaság; ők hajlandók lemondani róla. El is hihető, hogy szívesen szabadultak volna meg most annyi munka és költség idején az egész ügytől. Ezt még aug. 3-án meg is írták a haditanácsnak, hozzátéve, ha ezt nem öhajtaná, akkor engedje át Stockhausent a vezetésre. A haditanács szept. 15-i ülésén udvariasan elhárította a megtiszteltetést. Nem tudja magát elhatározni — úgymond — a Bega csatorna átvételére. De Stockhausent — útiköltség, készkiadások megtérítése és rangjának megfelelő napidíj (*Liefergeld*) ellenében átengedik vezetőnek az irányításra, melléje pedig *Merker* alhadnagyot osztják be mérnöknek.

Erről az udvari bizottság szept. 20-án értesíti az adminisztrációt, azaz, hogy a temesvári parancsnokság rendeletet kapott róla. Közben az előmunkálatok erélyesen folynak. Az adminisztráció szept. 3-án megkérdezi Stockhausent, vállalja-e a megbízatást, mire az válaszában még aznap embereket és anyagot kér, mert szept. 10-én meg akarja kezdeni az új csatorna kitűzését. Az adminisztráció szept. 5-én elrendeli, hogy Ittebén, Szentjuráthon és Jankahídon összesen 100 ember álljon készen; ezek napi 6 krajcárt fognak kapni. A kifizetést a becskerek-i tisztartó intézi.

Az új csatorna kitűzésével, műszaki kijelölésével szept. 10–20 között elkészültek. Szept. 21-én jelenti Stockhausen, hogy a kitűzést befejezte.¹⁵

Most Stockhausen Temesvárra jött és szept. 22-én határozott hangú promemoriát intéz az adminisztrációhoz: „A csatorna ki van tűzve és kérem a szept. 3-i felterjesztésem szerint a 4–5000 embert és a megfelelő személyzetet. Én csak időközönként lehetek ott jelen, de mérnököt rendelék ki. Ha nem kapom meg az embereket és az anyagot, legcsekélyebb felelősség

¹⁵ Kitér az adminisztrációnak az udvari bizottsághoz intézett 1753. okt. 3-i felterjesztéséből, amely az összes eseményeket egybefoglalja. Hofk. Archiv.

sem terhel se költség, se idő miatt. Ha ezt a 4—5000 embert elosztják a kerületek közt és a végzett munkát köbölenként fizetik, ez helyes, ha azonban az adminisztráció napszámot akar fizetni, akkor kétszerannyi idő és költség kell hozzá. Ezt tisztelettel jelentem és magamat a jövő felelősség alól mentesítem.”

Erre az adminisztráción belül kitört a vihar. Az adminisztráció okt. 3-i felterjesztése szerint báró Engelshofen elnök szembekerült a tanáccsal; ez báró Buige első tanácsossal tartott. „Stockhausen őrnagy ugyan kért szept. 22-én 4—5000 embert — mondja az okirat — de mivel én, báró Engelshofen elnök, ismervé az ilyen ügyet és kiválóan tájékozva lévén, ily nagyszámú munkást a vidék szempontjából nagyon terhesnek találtam és elérhetetlennek is, ezért az elosztás 2500 emberről szólt és erről szept. 28-án körrendelet készült.” A munkások számán kívül még egy ütközőpont adódott: „...felmerült az a nehézség, hogy egy ember tudjon napi 6 kr.-nál többet is keresni, ha szorgalmas és az adminisztráció véleménye az (engem, az elnököt kivéve), hogy ha az engedélyezett 6 kr.-nál több is fizethető, akkor a munkás igyekezni fog és nem kell nógatni.” Azonkívül Engelshofen véleménye, hogy a munkáscsoportokat 14 naponként váltva, a munkáját befejezett lelépő munkás csupán részfizetést, előleget kapjon a keresetére, Buige szerint számítsák ki napi keresményeit és elbocsátáskor azonnal készpénzben fizessék meg a teljes 2 heti bérét, nehogy attól féljen, hogy nem kapja meg, amil megkeresett. Ez a vita volt oka annak, hogy ellentétes rendelkezések mentek ki. Szept. 21-én még az a rendelkezés, hogy 1753. szept. 25-én este vagy 26-án reggel 1600 ember jelenkezzen lltében, szept. 28-án már 2500 munkást osztanak el és a munka tényleg késéssel, okt. 8-án indul meg. A végleges elosztás szerint a becskerekai kerület ad 200, a csákovai 750, a csanádi 250, a lippai 100, pancsovai 10), a temesvári 550 és a verseci 550 embert. Ezek okt. 7-én legyenek Jankahídon. Ebben a körrendeletben teljesen Buige felfogása érvényesült: a munkásokat a megbízott kerületi tisztviselő a helyszínre kíséri, díjazásuk köbölenként 18 kr., a szorgalmas ember napi 7—8 vagy több krajcárt is kereshet, erre napi 3 kr. előleget kap, a többit pedig még a helyszínen, munkája végeztével kézhez kapja.

Amint az okt. 3-i adminisztrációs ülésen Engelshofen szembekerült a tanácsával, a helyzet élessé lett. Buige nemcsak felülkerekedett nézetével, hanem arra is hivatkozott, hogy Stockhausen szóval kijelentette neki, hogy legalább 4—5000 munkásra van szüksége, ami nem nehéz dolog, mert a kerületi tisztartók maguk kijelentették, hogy szívesen bocsátják rendelkezésre a legnagyobb számú munkást. A mezei munka véget ért és örülnek, ha emberek kereshetnek. Amire Engelshofen azzal replikázott, hogy ezt a körülményt tudomása szerint a kormánzatnak nem jelentették. Nem

állapíthattam meg, hogyan fejlődött ki tovább ez az ellentét, de bizonyos, hogy báró Engelshofen F. Lipót már 1753. okt. 15-én átadja az elnökséget báró *Peuger von Buige und Reizenschlag Jánosnak*, akinek ideiglenes vezetése után gróf *Villana-Perlas Ferenc* következett, mint *első polgári elnök*. Így a csatornázásra vonatkozó rendelkezések egészen Buige szellemében történtek.

Kralik Lipót becskerekai tiszttartó okt. 10.-én jelenti, hogy a csatorna ásását okt. 8.-án reggel megkezdték 50 híján 2500 emberrel. Ez az ötven betegség miatt maradt el. A munkát a legtávolabbi ponton, *Jankahidnán* kezdték meg és így nyugatról kelet felé haladnak. Kralik reménykedik, hogy ha az idő kedvező marad és a *munkások számát növelik*, a munka nagy része még az idén elkészül. „Amikor az emberek megértették — jelenti — hogy minden csoport bérét a végzett munka után azonnal megkapja, *nagy örömmel fogtak munkához* és szívesen dolgoztak, a legtöbben még éjjel is.” Igen jó kilátással indult tehát a munka.

Okt. 26.-án meglátogatta a vonalat br. *Kempf v. Arneth*, az Udvari Bizottság bécsi tanácsosa is. Ugy nyilatkozik, hogy közben a munkások száma 5000-re emelkedett és az ásás serényen halad. Már többre volnának, *ha eleinte nem lett volna annyi ellenmondás*. A jó időtől függ, mennyire mennek még az idén.

A további eseményeket maga Stockhausen beszéli el 1755. dec. 31.-én kelt részletes jelentésében.¹⁶ Ez év nyarán *de Bohn*, a haditanács elnöke is végigutazott a csatornán és utasította Stockhausent, hogy terjeszsen fel az udvari tanácshoz részletes jelentést. „Miután 1753. aug. 14.-én utasítást kaptam a munkára, kitzűtem *za új csatornát* és még az őszön el is kezdtem a munkát (okt. 8.-án), de a beállott rossz időjárás miatt nem sokat készíthettem el. 1754 májusában újra megkezdtük a munkát és olyan erélyesen folyt, hogy a 13.762 öl hosszú csatorna, fent 5 öl 3 láb, lent 4 öl szélességben okt. 27-ig teljesen elkészült és 1754. okt. 29.-én az utolsó töltést is átvágva a *víz az új csatornába befolyt*. Minthogy azonban akkor az időjárás már rossz volt és olyan hidegre fordult, hogy a munkások már nem táborozhattak a szabadban, a töltést nem emelhettem a szükséges magasságra. . . . A rákövetkező télen (1754/55) évek óta nem tapasztalt, szokatlanul magas vízállás következett be; minthogy a csatorna csak öt öl széles volt, mert ha 9 ölnyre ássák, mint a régít, *az sokkal nagyobb költség lett volna*, a betóduló vízmennyiséget nem fogadhatta be, de hálislennek kevés kárt okozott.”

„A kormányzat az idén (1755) a töltést emelni kívánván, jun. 10-én

¹⁶ *Relation über den Bega Canal von Temesvár bis Gross Becskerek*, laut anschliessigen Plan, Stockhausentől. — *Hofkammerarchiv*, az 1756. május 14.-i Königssegg féle magánlevélhez csatolva, amely Stockhausen érdemeit méltatja. Fasc. 13.

Plasch tanácsossal megvizsgáltam a csatornát és aztán a baloldalon a töltést rendbehozattam. A balpart biztosítása a lakosságnak olyan hasznára volt, hogy azon a földön, ahol ezelőtt árvíz volt és évekig használatlan maradt, az idén több, mint 5000 boglya szénát kaszáltak: ezen az idei nagyon meleg és száraz nyáron erre az alacsonyabb és nedves földre óriási számú állatot is hajtottak legelőre, miként erről nov. 23-án Plasch tanácsossal tett szemleutunkon meggyőződünk. Azonkívül Ittebe alatt az eddig teljesen elárasztott *Debetak* kincstári pusztája is művelhetővé lett.

Majd javaslatot tesz a még hátralevő tökéletesítésekre, amelyek 1756-ban könnyen keresztülvihetők. Rámutat azonban a még fennálló szervi hibára is: „Most a régi (Ittebénél északnyugatra kanyarodó) csatorna *balpartja* és az új csatorna *mindkétfelől* jókarban van, csak meg kell óvni töltéseit, akkor balfelé (délnek!) többé nem lesz árvíz és jól művelhető lesz a föld. De a régi csatorna *jobbpartja felé* (tehát északra!) még közepes víznél is árvíz lepi el a földeket ezután is, aminek főoka az észleletem szerint az, hogy a *Facset—Temesvár* vonalon több víz érkezik, mint amennyi a várnak és a gyáraknak kell: itt csak akkor lehetne töltést emelni, ha *feljebb* (Temesvár fölött) a *folyó szabályozva lenne*. Ha felülről nem engednek kelletténél több vizet be, akkor ez a régi csatorna egészen elzárható lesz.” Ezenkívül szükséges, hogy *Becskerek*nél a lefolyást a malom zsilipe ne akadályozza. Külön új malomárkot kell ásni és a zsilipet feslegessé tenni, amint ezt *feljebb*, Joanes Till 1755-i térképének ismertetésénél láttuk.

A nagy mű tehát 1753. okt. 8. és 1754. okt. 27-e közt készült el, és a célnak teljesen megfelelt. A víz sodra kifogástalan és a hajózás is megindult. Ezzel Temesvár és Becskerek közt az egyenes meder meg volt ásva. Hogy valóban jó munka volt, az kitűnik az udvari bizottság akkori elnökének, gróf *Königseggnek* említett 1756. május 14-i leveléből. Ebben válaszol Stockhausen fentismertetett részletes jelentésére. Különös megtiszteltetés és elismerése jeléül magánlevelet (*Privat-Schreiben*) intéz Stockhausenhez: „... látszik fáradozása és jó vezetése, fogadja teljes megelégedésemet”. Reméli, hogy Stockhausen a Temesköz jólétét ezután is előmozdítja: írt a kormánzatnak, hogy fizessen ki neki *remuneráció címén 200 körmőci aranyat*. Stockhausen május 28-án mond köszönetet a jutalomért. A csatorna munkálatai ily módon reá nézve kellemesen végződtek.

Temesy Győző.

DER WIENER ODER TEMESWARER WASSERSCHUB.

Es wird wenig Staaten geben, die ganz auf Deportierungen verzichten. Wir haben wenigstens die Abschiebung der lästigen Ausländer; und auch die Vorstellung, dass die preussische Ostgrenze das Eldorado für Strafversetzungen sei, ist immer noch nicht ganz ausgestorben. Cayenne, Sibirien und die nordrussischen Wälder zeigen noch heute die Deportierungspolitik in voller Form. Es versteht sich von selbst, dass sie im Zeitalter der Populationistik und systematischen Bevölkerungskonservierung einen ungleich bedeutenderen Raum einnehmen musste als heute.

Der Ausgangspunkt für die Deportationspolitik war zunächst das Abschreckungsprinzip, verbunden mit dem Wunsch, selbst die schädlichsten Elemente der Bevölkerung des eigenen Staates nicht verloren gehen zu lassen. Staaten mit überseeischen Kolonien waren am besten daran: Die weite Entfernung — wie in Guyana und Australien — oder die insulare Lage verminderten die Gefahr der selbständigen Rückkehr und entlasteten die Bewachung. Der Gesichtspunkt der Impopulation ist im allgemeinen sekundär. Die Besiedlung bevölkerungsarmer Gebiete war nur ein Nebenprodukt der Aktion, das man gern mit in Rechnung stellte. Aber es ist Tatsache, dass im allgemeinen die Zwangsdeportationen im Gegensatz zur freiwilligen Besiedlung bevölkerungsgeschichtlich ohne grosse Ergebnisse geblieben sind. Im Folgenden sei am Beispiel einer der grossen Deportierungsaktionen der Monarchie, des sogen. Temeswarer Wasserschubs, zu zeigen versucht, dass aus derartigen Verschickungen eine bodenständige Bevölkerung gar nicht erwachsen konnte.

Der Temeswarer Wasserschub ist ein Glied in der Reihe der habsburgischen Deportierungsaktionen, die in ihren noch unsystematischen Anfängen auf die Regierung Karls VI. zurückgehen, ihre Erweiterung zum System aber erst unter Maria Theresia erhielten. Die nächsten Parallelen sind die politischen Deportationen der Hauensteiner und die religionspolitischen Transplantationen österreichischer Protestanten nach Siebenbürgen, Unternehmungen, die beide in bevölkerungspolitischer Hinsicht als gescheitert betrachtet werden können.¹ Die Hauptabsicht war eben in beiden

¹ Näheres hierüber in meiner Geschichte der thesesianischen Bevölkerungspolitik.

Fällen die abschreckende Wirkung der Deportation. Und dasselbe gilt auch für den Wasserschub.

Zu den groben Mitteln der älteren, naiveren Bevölkerungskonservierungspolitik, die noch an den Symptomen operierte, gehörten die Auswanderungsverbote. Diese Politik der Auswanderungsunterbindung musste auch auf die Behandlung solcher Elemente zurückwirken, die sonst über die Landesgrenze ins Ausland abgeschoben worden waren. Der Bau von Gefängnissen und Zuchthäusern steckte noch in den ersten Anfängen. Was lag näher, als die schädlichen Individuen einfach dadurch aus ihrer bisherigen Umgebung zu entfernen, dass man sie in möglichst entfernt gelegene Gebiete des eigenen Staates abschob, die bevölkerungsbedürftig waren! Durch ein und dieselbe Massregel glaubte man zwei verschiedene Ziele erreichen zu können: Das polizeiliche der Sicherheitsherstellung und das bevölkerungspolitische der Impopulation.

Leider liessen sich aber in der Praxis diese beiden Ziele nicht mit einander in Einklang bringen. Der ausweisende und der aufnehmende Landesteil mussten genau entgegengesetzte Anforderungen an die Qualität der zu verpflanzenden Bevölkerungselemente stellen. Eine wirkliche Gesamtstaatspolitik konnte unmöglich zulassen, dass die einen Länder derselben Monarchie zugunsten der anderen geschädigt wurden; um so weniger, als gerade an der gefährdeten Ostgrenze eine besonders zuverlässige und wertvolle Bevölkerung notwendig war. Die Vergleiche mit der englischen und französischen Deportierungspolitik hinken: Ungarn war keine überseeische Kolonie, sondern ein Hauptbestandteil des zentralen Staatsgebiets der Monarchie, und war infolgedessen nach ganz anderen Gesichtspunkten zu bevölkern.

Nun war aber die Gesamtstaatsidee bis weit in die theresianische Zeit nicht viel mehr als ein theoretisches Leitmotiv, aus dem auf den meisten Gebieten die praktischen Konsequenzen noch nicht gezogen worden sind. Der Länderpartikularismus blieb im Grunde bis auf Joseph II. vorherrschend. So kam es, dass das der Gesamtstaatspolitik hohnsprechende Deportierungsprinzip sich gerade im 18. Jahrh. noch durchsetzen konnte, bis es von Joseph II., dem Vorkämpfer der Gleichberechtigung und gleichen Behandlung aller Länder der Monarchie, zu Fall gebracht worden ist. In der Zeit des Länderpartikularismus, als ein Land unbekümmert gegen das andere Politik trieb und in der Staatsleitung seine Sonderinteressen durchzusetzen strebte, waren die sogenannten deutschen Erbländer die Träger der Deportierungspolitik, während man sich vom ungarischen Standpunkt von Anfang an scharf dagegen zur Wehr gesetzt hat.

Es ist bereits das Verdienst des „Einrichtungswerkes“ des Kardinals Kollonich, dass es energisch gegen jede Deportierungspolitik Stellung

nimmt: „Nun ist allein zu erwägen, auf was Art und Weis die Populierung in Hungarn zu bewerkstelligen wäre, wohin dieses *prae*vie anzumerken, dass zwar ansonsten in denen Historien zweierlei Art der Populierung befunden werden, nämlich *per colonias* mit gewaltsamer Uebersetzung des Ueberfluss oder schädlichen Pövels und Auswurfs aus anderen eigentümlichen Ländern und Städten, auch feindlichen Untertanen und Einwohner, oder durch öffentliche Einlad- und willkürliche Einvernehmung fremder Völker; zumal aber der erste Modus sehr hart und gefährlich darum einzuführen ist: teils als *violentus* und *contrarius naturae*, nach welcher *cuique patria sua dulcissimum est solum*, weswegen solcher in denen *insulis remotioribus*, wo das übergeführte Volk keine Hoffnung zu entfliehen übrig hat, meistens *praescindieret* worden; teils weilen dergleichen zusammengeglaufter Dross, der allein dem Mühsiggang und Lastern ergeben ist, einem Land mehr Schad- als Nutzen bringen würde . . .“²

Derartige Argumente hatten zunächst Erfolg. Noch in karolinischer Zeit griff man nur zögernd und in recht beschränktem Ausmass zu Deportationsmassnahmen. Man beschränkte sich meist auf die Verschiebung in möglichst weit entfernte Festungen, sowohl von Ost nach West wie von West nach Ost. Die vereinzelt Hauensteinerdeportationen nach Belgrad und ins Banat und die Protestantenverschiebungen nach Siebenbürgen hatten damals noch einen wenig durchgreifenden und verhältnismässig harmlosen Charakter. Erst der thesesianische Rationalismus mit seiner eigentümlichen Menschenbeurteilung hat hier gründlichen Wandel gebracht. Man glaubte die Menschen nach Belieben „bessern“ zu können, das heisst, so zu ziehen, wie der Staat sie brauchte. Mit der ererbten Veranlagung wurde ebensowenig gerechnet wie mit den irrationalen Elementen des ererbten Glaubens und des Hängens an überkommenen Bräuchen. Damit schien zugleich das Hauptbedenken gegen das Deportierungsprinzip in Fortfall zu kommen: wenn die Leute sich bessern und nützliche Staatsbürger werden, kann von einer Benachteiligung des einen Landes gegen das andere eigentlich nicht mehr gut die Rede sein. So kommt es, dass diese Politik in leopoldinischer Zeit scharf bekämpft wird, in karolinischer Zeit an Boden gewinnt und ihren Höhepunkt mit der wachsenden Bedeutung des Rationalismus gerade in der thesesianischen Zeit erreicht, bis schliesslich die Reaktion auf diese Ueberspannung des staatlichen Selbstvertrauens in die eigene Allmacht sich mehr und mehr geltend macht.

Der Temeswarer Wasserschub bedeutete die Abschiebung unerwünschter Elemente aus der Reichshauptstadt und ihrer engeren

² Wien, Cod. Bibl. Palat. Vindobon. 8653.

und weiteren Umgebung in das Temeswarer Banat. Dieser Schub ist eine Institution, die durchaus im Rationalismus wurzelt und der vortheresianischen Zeit in dieser Form noch fremd war. Er ist die einzige gewaltsame Transplantationsmassnahme, die bestimmte Formen und eine feste Organisation erhalten hat, und die nicht weniger als 17 Jahre lang in periodischen Abständen regelmässig durchgeführt worden ist. In allen übrigen Fällen handelt es sich lediglich um Sondermassregeln für einen speziellen Fall.

Die für den Schub bestimmten Personen wurden in Wien längere Zeit hindurch gesammelt und dann in bestimmten Abständen gemeinsam auf der Donau ins Banat transportiert. Die Institution nahm ihren Anfang nach der Beendigung des Österreichischen Erbfolgekrieges, im Jahre 1751. Der Schub ging — abgesehen von den zur Sparsamkeit zwingenden Kriegsjahren 1758—60 — jährlich zweimal, und zwar im Frühjahr und im Herbst nach Temeswar hinunter. Zusammengenommen scheint eine nicht unbeträchtliche Bevölkerungsverpflanzung vorzuliegen. Im ganzen ergaben sich folgende Deportiertenzahlen:³

1752—1757	709 Personen	Mai 1764	117 Personen
Dez. 1758	284 „	Okt. 1764	78 „
Aug. 1759	64 „	Mai 1765	175 „
Apr. 1760	263 „	Okt. 1765	100 „
Mai 1761	107 „	Mai 1766	161 „
Okt. 1761	107 „	Nov. 1766	134 „
Mai 1762	113 „	Mai 1767	136 „
Nov. 1762	135 „	Okt. 1767	120 „
Mai 1763	158 „	Mai 1768	122 „
Okt. 1763	77 „		

Das ergibt zusammen eine Summe von 3130 Personen beiderlei Geschlechts.

An und für sich ist diese Zahl recht beträchtlich. Keine der sonstigen theresianischen Zwangsverpflanzungen hat eine gleiche Höhe erreicht. Innerhalb der gesamten theresianischen Impopulation im Banat

³ Zusammengestellt aus Beilage G zur Reislation Josephs II. von 1768 = Spezifikation, wieviele Personen seither 10. Jahren, nämlich ab anno 1758 bis inclusive 1767 mittels des Wienerischen Wassertransports allhier zu Temeswar eingetroffen sind, ausgefertigt vom k k Banatischen Landgericht, 14. Mai 1768, und aus den Angaben Boriés in seinem Votum St. R. 2539/1762. Der Wiener Polizeiarzt J. Schrank benutzte für seine Notizen über den Wasserschub in seiner Kuriositätensammlung „Die Prostitution in Wien in historischer, administrativer und hygienischer Beziehung“, Wien 1886, S. 160—162 inzwischen wohl zu Grunde gegangenes Material aus dem Ministerium des Innern, aber in so primitiver Weise, dass wenig damit anzufangen ist.

bilden die Schubleute trotzdem nur eine verschwindende Minderheit. Die Zahl der Kolonisten, die sich freiwillig zur Ansiedlung meldeten, betrug in den sechziger und siebziger Jahren über 42000 Seelen.⁴ Ausserdem aber erhebt sich die Frage, ob denn diese 3000 Schubleute tatsächlich als wirklicher Bevölkerungszuwachs für das Banat gebucht werden können. Und diese Frage ist entschieden mit nein zu beantworten!

Wir sahen, dass der Schub schon von vornherein auch dem Nebenzweck der Bevölkerungsvermehrung im Banat dienen sollte. In den fünfziger Jahren stand dieser Gesichtspunkt zwar noch sehr im Hintergrund: Man kümmerte sich wenig um das Schicksal der Deportierten, wenn sie einmal im Banat angelangt waren. Im Gegenteil: Die Temeswarer Landesadministration und ihre vorgesetzte Behörde, die Ministerialbancohofdeputation in Wien, sahen in diesem Schub eine unerwünschte Belastung und protestierten gegen die Auslagen, die dem Banco für Kleidung, und erste Unterkunft der Leute angeblich erwachsen.

Als aber gegen Ende des Siebenjährigen Krieges durch die Initiative des Staatsrats Freiherrn Egid von Borié die Ära der grosszügigen thesesianischen Impopulationspolitik begann, hat man auch den Temeswarer Wasserschub mit grösserer Konsequenz in das Impopulationssystem einzubauen versucht. Auf die Beschwerde des Banco antwortete Borié im August 1762, dass die kleine Ausgabe vom Bancalärar als dem Pfandbesitzer des Banats sehr wohl getragen werden könne, denn der Zuwachs an Population, die Erlangung mehrerer Menschen, sei „das grösste Gut, so einem Land geschehen kann“. Der Banco sei mit seinem Begehren also „pure abzuweisen, mit dem Anfügen, dass die Abgebung des Schubes an diese Lande zu deren mehrerer Population mit der deutschen Nation gereicht“.⁵

Einige Monate später, am 3. Dez. 1762, kam es zu einer entscheidenden Beratung des Staatsrates über die banatischen Impopulationspläne, an der Kaiserin und Kronprinz persönlich teilnahmen. Das ganze Projekt war in grösster Gefahr. Alle interessierten Behörden, die Temeswarer Landesadministration, die Bancodeputation, die Hofkammer und

⁴ Die genauen Zahlen s. in meinem Aufsatz: Die Einstellung der thesesianischen Impopulation im 1. Band dieses Jahrbuchs, 1931, S. 170.

⁵ St. R. 2539/1762. Es ist bezeichnend für den Horizont einzelner der dem Staatsrat angehörenden Staatsminister, dass der nächste Volant, Graf Blümegen, trotz der Lektüre des Boriéschen Votums einfach die Existenz des Temeswarer Wasserschubs abgestritten hat! 1770, als des langen und breiten über den Schub debattiert worden war, hatte er immer noch keine Ahnung davon, worum es sich eigentlich handelte. S. St. R. 2999/1771.

die Illyrische Hofdeputation hatten mit Entschiedenheit gegen die Bevölkerungspläne Stellung genommen. Auch der Staatsrat Stupan schloss sich in seinem Votum dieser ablehnenden Stellungnahme an. Wieder war es Borié, der durch sein energisches Auftreten die Impopulation gerettet hat. Zu den Argumenten, die er anzuführen wusste, gehörte auch die Ausnutzbarkeit des Temeswarer Wasserschubs für Kolonisationszwecke. Die Gegner hatten die Kosten für die Ansiedlung einer Familie mit böswilliger Uebertreibung auf 1500 fl berechnet. Dem hält Borié entgegen, dass man beim Schub ein fast kostenloses Material zur Verfügung habe. Natürlich darf man die Leute nicht, wie bisher, sich selbst überlassen. Man muss sie erst gehörig bessern. Dann hat man brauchbares Material zur Verfügung: „Wird nun mit diesen Leuten mit Ordnung zu Werk gegangen, so geben diese allschon einen Behuef zur Population. Diese Ordnung aber hätte darin zu bestehen, dass die Sträflinge so lang in dem dasigen Arbeitshaus behalten würden, bis sie sich zur wahren Besserung anlassen, anstatt dass dermalen die liederliche Dirnen in dem Banat freigelassen werden und denen Raitzen zum Handel ihrer Leiber dienen“.

Borié fand mit seinen Argumenten für die Impopulation die Zustimmung der Kaiserin. Das schloss in sich, dass auch seine populationistische Verwendung des Wasserschubs Billigung fand.⁶ Bald darauf ergriff er die Gelegenheit, um diesen Plänen eine Richtung zu geben, die seinen Rationalismus in schönster Blüte zeigt. Nach langer passiver Resistenz hatte sich endlich im Frühjahr 1763 der Temeswarer Administrationspräsident entschlossen, eine Zusammenstellung der katholischen Bevölkerung des Banats nach Hof hinaufzugeben, ganz offensichtlich in der Tendenz, um zu zeigen, wie viele Katholiken schon ansässig seien und wie überflüssig jede weitere Impopulation sein würde.⁷ Die Summe ergab 32981 katholische Seelen und konnte in Wirklichkeit den Populationisten natürlich nur zum Beweis dienen, wie notwendig die katholische Impopulation in einem so grossen Lande noch sei. Borié aber zog ausserdem noch einem weiteren Schluss aus den Listen. Er hatte schon früher betont, dass die Bevölkerungspolitik in die deutschen Erbländer mit ihrem Frauenüberschuss *Männer*, nach dem Banat aber *Familien*, also auch *Frauen*, schaffen müsse. Nun gaben die Listen der Banatischen Administration über das Zahlenverhältnis der Geschlechter leider keine Aufklärung, ausser bei den Kindern. Und gerade hieraus

⁶ St. R. 3800/1762.

⁷ HKA., Ban. Akten No 35, Listen beim Schreiben des Grafen Perlas an Graf Halzfeld, Temeswar 14. 3. 1763.

zog Borié seine Schlüsse: „Aus der Populationstabelle ist zu entnehmen, dass in dem Banat das männliche Geschlecht stärker als das weibliche erzeugt wird. Es sind

Knaben von 1—8 Jahren 4211 und von 8—20 Jahren 3348 zus. 7559

Mägdlein „ „ „ 3918 „ „ „ „ 2925 „ 6841

also eine Differenz von 715, „welche allerdings attentionswürdig ist“. Borié berücksichtigt nicht, dass die männliche Geburtenzahl allgemein die weibliche übersteigt, dass also aus den Zahlen für die Kinder noch kein Männerüberschuss hervorzugehen braucht. Tatsächlich zeigen die Zahlen für die Stadt Temeswar und ihre Vorstädte, dass bei der erwachsenen Bevölkerung mit 1194 Männern und 1122 Weibern der Unterschied schon fast ausgeglichen ist. Dabei ist zu berücksichtigen, dass in einer Beamtenstadt wie Temeswar sicher der männliche Bevölkerungsanteil der grösste im ganzen Lande gewesen ist. Für die Zeit vor dem Beginn der grossen Impopulation ist Boriés Argumentierung sicher unrichtig. Immerhin aber war sie berechtigt, sobald man in Betracht zog, dass bei der bevorstehenden Kolonisteneinwanderung wahrscheinlich mehr Männer als Frauen sich einfinden würden, und das ist wahrscheinlich auch die Erwägung, die im Grunde hinter Boriés Gedankengängen steckt. Die Konsequenz aber, die er daraus zieht, ist die, dass „somit der Bedacht dahin zu nehmen sein will, dass mehrere Weibsleute nach diesem Land verschafft werden. So damit geschehen kann, wann die in hiesiger Stadt befindliche liederliche Weibspersonen in grösserer Menge dahin verschafft und daselbst zur Population nützlich angewendet werden“.⁸

So schien eine herrliche Lösung gefunden. Besser konnte der Wasserschub gar nicht in die banatische Impopulation eingebaut werden! Der Staatsrat und die Kaiserin folgten dem Vorschlage Boriés und es erging eine entsprechende Weisung an die Bancodeputation.⁹

Es fehlte in den nächsten Jahren nicht an Bestrebungen, das System noch weiter auszubauen. Besonders die einzelnen Regierungen der deutschen Erbländer zeigten sich begeistert bei der Aussicht, ohne jede Aufwendung für Zucht- und Arbeitshäuser ihr Land vom liederlichen Gesindel zu reinigen. Damals rückte neben dem Banat auch Ungarn in den Bereich der Wasserschubpläne. Hatte sich der Schub bisher auf Landeskinder beschränkt, so sollte er laut Hofdekret vom 18. Aug. 1764 auch auf die ausländischen Vagabunden ausgedehnt werden, die bisher entweder ins Militär gesteckt oder bei Untauglichkeit mit dem gewöhn-

⁸ St. R. 1352/63.

⁹ HKA., Ban. Akten No 35, Resolution auf den Bancovortrag vom 17. Apr. 1763.

lichen Schub in ihr Vaterland zurückexpediert worden waren. Jetzt sollten sie „entweder in Arbeitshäuser untergebracht oder nach den ungarischen Provinzen zur Kultur abgegeben werden“. Die Niederösterreichische Regierung betonte darauf am 5. Sept. 1764, dass ihr Arbeitshaus nicht einmal für den Bedarf der Landeskinder ausreichend sei, dass also nur die Verschickung nach Ungarn in Betracht kommen könne.¹⁰ Die Ungarische Hofkammer, über die Möglichkeit der Verwendung auf den Kammergütern befragt, antwortete jedoch am 12. Nov. und am 10. Dez. 1764 scharf ablehnend. Die gleiche Antwort erging auf einen Antrag des Tirolischen Guberniums „das in Tirol häufig herumstreichende Bettler-, Abdecker- und Jaunergesindel alljährlich zweimal zusammenzufangen“ und mit dem Wasserschub in die ungarischen Provinzen abzuschieben. Der Widerstand der Ungarischen Hofkammer in Pressburg hat die Versorgung mit diesem Material von vornherein unterbunden.¹¹ Der Wasserschub blieb nach wie vor auf das Banat beschränkt, abgesehen davon, dass einzelne Individuen auf manchen Transporten ausnahmsweise schon in Pressburg oder Pest freizulassen waren.

Wie sahen nun diese Transporte, an die so grosse bevölkerungspolitische Hoffnungen geknüpft wurden, in der Wirklichkeit aus? Zunächst die Zusammensetzung des Materials.

Vom eigentlichen Wasserschub zu scheiden sind einmal die Militärdelinquenten, die zum Festungsbau nach Temeswar geschickt worden waren. Sie stellten nichts Besonderes dar. Derartiges gab es in jeder österreichischen Festung und in den meisten Festungen der ganzen Welt. Ihre Zahl war nicht allzu gross: 1762 arbeiteten 52 Militärdelinquenten in der Festung Temeswar.¹² Ebenso gehörten die Insassen des Temeswarer Zuchthauses nicht zu den Schubleuten im engeren Sinne. Sie waren zu regelrechten Freiheitsstrafen verurteilt worden, die sie in Temeswar abbüßten ebenso wie ihre Schicksalsgenossen in anderen Zuchthäusern der Monarchie. Ein Teil von ihnen rückte allerdings nachträglich in eine Linie mit den eigentlichen Schubleuten, insofern als er auch nach der Verbüßung der Strafe im Banat zu verbleiben hatte.

Die Schubleute waren von den beiden eben genannten Gruppen dadurch scharf geschieden, dass sie kein eigentliches Verbrechen begangen hatten, das in einem regelrechten Strafprozess abgeurteilt werden konnte. Meist handelte es sich überhaupt nur um Präventivmassregeln. Niederösterreich und vor allem die Residenzstadt selbst sollten von ge-

¹⁰ HKA., No 32, 1764, Nr. 35.

¹¹ Ebd., 1765, Nr. 44.

¹² St. R. 2539/1762.

fährlichen Elementen befreit werden, die ansteckend für die moralische Haltung breiter Volksschichten werden konnten. Ein bestimmtes Delikt brauchte nicht vorzuliegen. Es genügte eine allgemeine Beanstandung der Lebensführung, die ohne regelrechten Prozess mit einer sogenannten arbitratischen Strafe belegt wurde. Eine Unzulänglichkeit der Justiz, die, wie später Joseph II. mit Recht betont hat, aus der Bequemlichkeit erwuchs!

Die Kaiserin selbst war für das Deportationssystem mit allen seinen Härten persönlich verantwortlich. So gross ihre natürliche Menschenliebe als Landesmutter auch war, so hart konnte sie sein, sobald eine rationalistische Doktrin sie beherrschte. Als Joseph II., der hier eine viel feinere Humanität und ein viel feineres Verständnis für Imponderabilien bewies als seine Mutter, die Ungerechtigkeit und Grausamkeit des Systems vollkommen überzeugend dargelegt hatte, und alle Staatsmänner — sogar unter Ausdrücken des Entsetzens — sich auf seinen Standpunkt gestellt hatten, suchte sie den Wasserschub immer noch zu verteidigen.

Diese Haltung der Kaiserin war in der allgemeinen Einstellung des thesesianischen Strafrechts gegründet, wie sie auch im Codex Theresianus zur Geltung kommt: Die Kaiserin stand fest auf dem Boden des Abschreckungsprinzips: Die Hauptsache war nicht, ein Verbrechen als solches zu bestrafen, sondern Furcht vor der Strafe zu verbreiten. Diesem Prinzip diente der Wasserschub in erster Linie. Der Ruf des Banates war der denkbar schlechteste. Es galt in Wien als das Verbrecherland schlechthin. „Dann der Namen von Banat machte bishero schon Einhalt“ (mit dem Verbrecherwesen), so verteidigte Maria Theresia noch ganz zuletzt die Institution gegen ihre Angreifer.¹³

Bei der willkürlichen Art, die Deportierung zu verhängen, versteht es sich von selbst, dass Elemente von ganz verschiedener Art unter den Deportierten vertreten waren. Es wäre ein Irrtum, anzunehmen, dass sie sich durchweg oder auch nur überwiegend aus Verbrechern in unserem

¹³ S. u. S. 16. Bezeichnend für den Ruf, den das Banat um die Mitte des 18. Jahrhunderts in Österreich gewonnen hatte, ist u. a. das österreichische Spottlied auf die deportierten Protestanten:

Königliche Soldaten
Fünf Bataillon
Reiter und Kroaten
auf euch passen schon.
Was nit will katholisch bleiben,
Werns alls aus dem Land vertreiben.
Gar auf Temeswar!
Gelt, das fällt euch schwarz!

(Zitiert nach Beheim-Schwerzbach, Hohenzollernsche Kolonisationen, Leipzig 1874, S. 337)

Sinne zusammengesetzt hätten. Mit Erstaunen nimmt man zur Kenntnis, dass ein wirtschaftstheoretisch hochgebildeter Mann wie der ehemalige Brünner und Troppauer Kaufmann Johann Franz Thill, der mit seinen wirtschaftspolitischen Reformplänen auf starke Gegnerschaft verschiedener Behörden stieß, „wegen Hofbehelligung“ mit dem Wasserschub ins Banat deportiert worden ist.¹⁴ Auch einen Arzt, den Doctor medicinae Haan, finden wir später unter den Deportierten.¹⁵

Ein beträchtlicher Prozentsatz der Schubleute setzte sich aus niederösterreichischen Bauern zusammen, die mit ihrer Obrigkeit aus irgend einem Grunde in Konflikt geraten waren. Die Grundherrschaften hatten auch in Österreich die patrimoniale Gerichtsbarkeit. Der Staat gab ihnen in den meisten Ländern die Möglichkeit, den Strafvollzug an den vom grundherrlichen Gericht verurteilten Bauern auf die öffentliche Hand abzuwälzen. Die Möglichkeiten waren: Uebernahme zum Militär, Aufnahme in die staatlichen Arbeitshäuser, soweit solche vorhanden waren, und — in Niederösterreich — der Wasserschub. Die Willkür der grundherrlichen Gerichte, die gleichzeitig Richter und Partei darstellten, braucht nicht besonders unterstrichen zu werden. Glaubte ein Bauer der Grundherrschaft gegenüber auf eingebilddete oder wirkliche Rechte pochen zu können, schickte man ihn nach Möglichkeit „wegen Ungehorsams“ ins Banat ab. Besonders haarsträubend war der Fall der gräflich Sinzendorfschen Untertanen von der Herrschaft Gföhl, den wir unten noch berühren werden.

Neben Robotverweigerung und Ungehorsam ist das gewöhnliche Bauernvergehen das Wildschiessen. Wenn man die Klagen der niederösterreichischen Bauern über die Schäden, die ihnen das herrschaftliche Wild verursachte, kennt, kann man es ihnen nicht verdenken, wenn sie hier und da zur Selbsthilfe griffen und sich auch einen Anteil an den Braten sichern wollten, die auf ihren Feldern gemästet worden waren. Maria Theresia, die die Jagd liebte, war gegen Wilddieberei recht empfindlich, im Gegensatz zu ihrem Sohn, der demonstrativ seinen Anteil am Reiherjagdterrain in Laxenburg den Bauern zur Nutzung überliess. Und wenn die Kaiserin nach dem Beispiel der Haltung ihres Sohnes auch bauernfreundliche Wilddekrete — wie die Ausrottung des Schwarzwil-

¹⁴ HKA, Ban. Aktem No 35, 1771: „zu bemerken, dass Anonymus ein fallierter Kaufmann aus Brünn sei, welcher vor einigen Jahren vermittelst den Wasserschub anhero befördert worden; dessen Verbrechen soll in der öftermaligen Hofbehelligung bestanden sein; jedoch ist nicht zu zweifeln, dass dieser Mann, welcher scheinbarlich echte und natürliche Begriffe von der theoretisch- und praktischen Handelschaft besitzt, wie dann dieser eine Zeit lang sich in Triest der Handlung wegen aufgehalten und dem Vernehmen nach dermalen in Pressburg sein solle....

¹⁵ S. u.

des — erliess und nach Gründung des Lainzer Tierparks ihre eigenen Jagdterrains abzubauen begann, so zeigt ihre Argumentierungsart doch deutlich genug, welche Erbitterung sie innerlich gegen die Wildschützen hegte.

Die Deportierung der ansässigen Bauern war um so tragischer, als es sich um bodenständige Leute von mitunter recht beträchtlichem Vermögen gehandelt hat. Von 10 Hauswirten aus der Gegend des Wiener Waldes, die nach Lugos gebracht worden waren und 1758 die Ausfolgung ihres zu Hause zurückgelassenen Vermögens verlangten, hatten einige Ansprüche von 500 und 600 Gulden anzumelden. Der Durchschnitt der Forderungen betrug immerhin 200 fl. Das ist für Bauern des 18. Jahrhunderts, deren Grundbesitz durch die darauf liegenden Lasten fast wertlos war, ein nicht unbeträchtlicher Besitz.¹⁶ Ähnliches gilt später auch für die Bauern von Gföhl.

Eine zweite Gruppe bestand aus Leuten, denen nach unserm Empfinden ebenfalls nicht unbedingt ehrlose Gesinnung zuzuschreiben ist: Schmugglern, vor allem Tabakschwärzern, deren Gewerbe im Grunde nur die notwendige Folge des merkantilistischen Zwangssystems mit seinen radikalen Einfuhrverboten und drückenden Binnenzöllen gewesen ist. Es gab manche, wirtschaftlich besonders schlecht gestellte Gegenden der Monarchie, wo der Schmuggel von der gesamten Bevölkerung als Lebenserwerb ausgeübt worden ist. Auch diejenigen unter den Deportierten, die aus Gutmütigkeit oder um einem Angehörigen oder Freunde zu helfen, einem Deserteur Aufnahme gewährt hatten und als „Deserteursverhehler“ verschickt wurden, werden wir kaum als „Verbrecher“ oder „liederliches Gesindel“ bezeichnen dürfen.

Unter den restlichen Gruppen gab es solche, die wegen Schimpfens oder Raufens oder Widerstands gegen die Staatsgewalt verschickt wurden. Dann eine Menge Bettler und Vagabunden, darunter auch solche Ausländer, die wiederholt in ihre Heimat abgeschoben und wieder nach Wien zurückgekommen waren. Diebe gab es unter den regelrecht verurteilten Deliquenten, die nach der Freilassung weiter im Banat zu verbleiben hatten. Unter den Frauen überwogen die in Wien aufgegriffenen „liederlichen Frauenspersonen“ „wegen verdächtiger Belretung bei einer Mannsperson“ oder „auf einer Soldatenwachtstube.“

Auch nach der Rechtsanschauung des 18. Jahrhunderts waren die schwer greifbaren Verfehlungen dieser Art nicht mit einer eigentlichen Kriminalstrafe zu belegen. Das gewöhnliche Verfahren war ebenso wie gegenüber arbeitsscheuen Elementen im Falle der Tauglichkeit die

¹⁶ HKA., Ban. Akten No 35, 31 Okt. 1759.

zwangsweise Einziehung zum Militärdienst. Das war nicht oft möglich, da die körperlichen Anforderungen, die das österreichische Militär stellte, unverhältnismässig hoch waren. Die Regel bildete das Einstecken in die sogenannten Zucht- und Arbeitshäuser. Das war ebenfalls eine arbiträre Strafe, die nicht etwa mit den heutigen Zuchthausstrafen verglichen werden darf, sondern ganz im Gegenteil als mildere Bestrafung als die gewöhnliche im regelrechten Strafverfahren verhängte Kerkerstrafe zu gelten hatte. Diese Zucht- und Arbeitshäuser bildeten einen wesentlichen Punkt im Programm der Industrialisierungspolitik des Merkantilismus. Trotzdem steckte ihre Errichtung um die Mitte des 18. Jahrhunderts noch ganz in den Anfängen. In den meisten Provinzen waren diese Institute überhaupt noch nicht vorhanden. Den ganzen Ausbau des Systems hatte man eigentlich noch vor sich.

Für die Zucht- und Arbeitshäuser als staatliche Manufakturshäuser galt dasselbe Standortproblem wie für die übrigen Industrieanlagen: Man strebte sie in Gegenden zu verlegen, wo die Lebensmittelpreise am niedrigsten waren und man einerseits auf diese Weise an den Produktionskosten sparen und andererseits den glockenden Absatz der Getreideproduktion fördern konnte. Das Banat schien diese Voraussetzungen am besten zu bieten. Hier glaubte man das billigste Land der Monarchie gefunden zu haben, ein Trugschluss, der allerdings nahe genug lag, da an sich die meisten Voraussetzungen für eine derartige Wohlfeilheit gegeben waren. Temeswar, schon in seiner ersten Blütezeit unter Mercy zur Fabrikstadt bestimmt, sollte von neuem Industrien erhalten. Wiederholt tauchten Pläne auf, dort ein ganz grosses Zucht- und Arbeitshaus für die ganze Monarchie zu errichten, das das notwendige Arbeitermaterial für die neue Industrialisierung beherbergen sollte.

Es hat auch tatsächlich in Temeswar ein Zucht- und Arbeitshaus gegeben, in das Delinquenten und Delinquentinnen aus Österreich überführt worden sind. Aber die Dimensionen dieses Instituts waren viel zu klein und die bürokratische Verwaltung zu unwirtschaftlich, um für den grossen Zuchthausplan als Grundlage dienen zu können. Es blieb bei der halben und eigentlich provisorischen Einrichtung des Wasserschubs, so wie er 1751 geschaffen worden war. An eine Aufnahme und „Besserung“ der ohne Verhängung einer Freiheitsstrafe deportierten Schubleute, wie Borié sie vorschlug, war garnicht zu denken. Das Zuchthaus reichte kaum zur Aufnahme der wirklichen, zu Kriminalstrafen verurteilten Verbrecher und für das einheimische Material. So musste man darauf verzichten, die Hauptmasse der Deportierten zunächst im staatlichen Betrieb zu beschäftigen und sie dadurch zu bessern. Man liess die Leute einfach frei und hoffte auf diese Weise das im Banat bisher fehlende Men-

schenmaterial für den freien Arbeitsvertrag dem Lande zur Verfügung stellen zu können. Daraus ergab sich zugleich auch, dass in Wirklichkeit das Boriésche Ziel der Kolonistengewinnung aus den Schubleuten im Banat gar nicht zur Diskussion stand: Bei seiner Eröffnung war der Schub zur Beschaffung von Arbeitern und Dienstboten bestimmt worden. Die Gründe, die die Wahl des Banates als Deportationsziel bestimmt hatten, waren die Absatzförderung und Anspornung der banatischen Getreideproduktion durch den zu bewirkenden grösseren Konsum, die Ausnutzung der scheinbaren Wohlfeilheit zu Zwecken der staatlichen Industrie, die Beschaffung von Arbeitern und Dienstboten und schliesslich auch das Bestreben, den Bestimmungsort möglichst weit von Wien zu entfernen, um die Rückkehr der unliebsamen Elemente zu erschweren. Die Kolonisation war — ausser bei den Bauern, mit denen man schwer etwas anderes anfangen konnte — nicht in dies ausgesprochen merkantilistische Programm einbezogen. Dabei blieb es auch später trotz der Resolutionen, die auf Boriés Vorschläge erfolgt waren.

So blieb die populationistische Aufgabe, die Borié dem Schub zuweisen wollte, schon wegen der ganz andersartigen Einstellung der Exekutivbehörde zum Scheitern verurteilt. Aber es fehlten auch sämtliche anderen Voraussetzungen dafür. Borié zielte auf Frauenvermehrung. Aber die Transporte bestanden gar nicht überwiegend aus Frauen. Das zahlenmässige Verhältnis zwischen den Geschlechtern und zugleich auch zwischen regelrecht bestraften Delinquenten und eigentlichen Schubleuten können wir aus dem Beispiel des Transportes vom 19. Mai 1768 ersehen.¹⁷

Es handelte sich um insgesamt 122 Personen, bzw. „Parteien“. Davon waren Nr. 1—9 „Mannspersonen, welche nacher Temeswar in die Strafe verordnet worden seind“. 61 Mannspersonen sind „lediglich zum Dienen und Arbeiten in das Banat verordnet“. Einige unter ihnen werden mit Weibern und Kindern hinunter befördert. Nr. 68—72 sind Weibspersonen, die zunächst noch Festungsstrafen abzusitzen haben. Nr. 73—122 schliesslich sind Weibspersonen, die lediglich zum „Dienen und Arbeiten“ ins Banat verschickt werden.

Die Zahl der schon unterwegs in Ungarn ans Land zu setzenden Personen beträgt 5: davon 4 zu Pest und 1 schon zu Pressburg. Von hier war es zurück nach Wien eine Kleinigkeit!

¹⁷ Beilage H der kaiserlichen Reisrelation: Lista von dem letzten heuer nacher Temeswar abgegangenen Schub samt denen Verbrechen der dabei befindlichen Personen. Lista deren in dem allhiesigen Zucht- und Arbeitshause befindlichen Manns- und Weibspersonen, welche zum Teil nacher Temeswar in die ausgemessene Strafzeit, zum Teil aber in das Banat zum Dienen und Arbeiten verordnet und mit dem untern 19. 5. 1768 dahin abgegangenen Wassertransport wirklich alldahin abgeschickt worden seind.

Einen recht beträchtlichen Prozentsatz unter dem Deportierten, besonders den Frauen, stellen Elemente von ungarischer Herkunft, die sich in Wien umherzutreiben pflegten: Es handelt sich vor allen um Zigeuner aus den Gebieten des heutigen Burgenlandes. Dieser eine Schub enthielt an ungarischen Zigeunern 4 Männer, davon 2 mit Familien, und 11 einzelne junge Zigeunerweiber und -mädchen. Herkunftsorte sind Wieselburg, Prodersdorf, Potzneusiedel, Weiden am See, Gr. Sinzendorf, Ödenburg, Ungar. Altenburg und Warasdin. Delikte sind durchweg: Gefährliches Landstreichen und Betteln. Bei den Nichtzigeunern kommen hinzu: bei den Delinquenten Diebstahl, Betrug und Ehebruch, bei den eigentlichen Schubleuten Vergreifung an der Wache, Tabakschwärzen und besonders Wildschiessen. Bei den Frauen überwiegt natürlich „verdächtige Betretung bei einer Mannsperson“, daneben „ungebührliche Aufführung“.

Vor allem aber: es fehlten an sich bei den Schubleuten alle Voraussetzungen dafür, dass bodenständige Bevölkerungselemente aus ihnen entstehen konnten, und obendrein wirkte auch noch die Behandlungsart und die Lebensbedingungen, auf die sie im Banat stiessen, genau in entgegengesetzter Richtung. Es ist das Verdienst des Kaisers, dass er auch in dieser Angelegenheit den trennenden Raum zwischen dem kommandierenden grünen Tisch und der unerforschten Welt der unbekümmerten Exekutivgewalten durch die Autopsie und seine Fähigkeit zu beobachten und den Dingen auf den Grund zu gehen, überwunden hat. Innerhalb seiner Reiserelation ist der Abschnitt über den Wasserschub mit ganz besonderer Liebe ausgeführt worden, weil sich hier eine besonders günstige Gelegenheit ergab, die Fahne der Humanität zu entfalten.

Er eröffnet ein ganzes Bombardement von Argumenten, um den Wasserschub zu Fall zu bringen. Ohne Prozess, nach blosser Willkür verhängte Strafen stehen im Widerspruch zu den juristischen Prinzipien. Abschreckend kann die Strafe gar nicht wirken, da niemand weiss, was für Verbrechen darunter fallen und da die Strafe gar nicht unter den Augen derer vollzogen wird, auf die sie abschreckend wirken soll. Es ist ein Grundirrtum der Strafjustiz, ohne jedes Verständnis für Imponderabilien die Deportation für eine leichte Strafe zu halten. Schon die Landesverweisung kommt der Todesstrafe nahe. Wieviel mehr noch der Zwang, sich nicht aus einem Land wie dem Banat zu entfernen! Es fehlen die wirtschaftlichen und sozialen Voraussetzungen für diese Institution. Eine Banater Industrie gibt es seit dem letzten Türkenkrieg nicht mehr. Das gesamte Leben spielt sich unter ganz anderen Bedingungen ab als in Österreich. Die Schubleute, die nach der Ankunft freigelassen werden, um sich selbst ihr Brot zu verschaffen, finden nicht die Arbeits-

möglichkeiten, die ihnen in der Heimat offengestanden hatten. Für öffentliche Arbeiten muss der Fiskus die Menge der zur Verfügung stehenden Roboten der Untertanen ausnutzen. Private Unternehmungen gibt es kaum. Landarbeiter braucht man nicht, weil es keine Gutsbetriebe gibt. Die einzige Möglichkeit ist die Verdingung als Magd und Knecht. Aber auch hier sind die Grenzen äusserst eng gezogen: Die Majorität der Bauern besteht aus Raizen und Wallachen, mit denen man sich nicht verständigen kann und die ohnehin keine fremden Dienstleute anstellen. Auch die deutschen Bauern begnügen sich mit ihrer eigenen, meist mit zahlreicher Nachkommenschaft gesegneten Familie. So bleibt eigentlich nur der Dienstbotenbedarf der Stadt Temeswar. Aber auch hier ist nicht viel zu hoffen. Wenn ein Transport eintrifft, entwickelt sich zunächst das Treiben eines orientalischen Sklavenmarktes. Durch Trommelschlag wird der ganzen Stadt die Ankunft verkündet. Wer Bedarf hat, geht hinaus, um sich nach genauer Prüfung einen Knecht oder ein Dienstmädchen auszuwählen. Aber die Leute sind auf dem Transport völlig verlaust und ausserdem vielfach mit Geschlechtskrankheiten infiziert. Die Transportknechte preisen ihre Günstlinge an, die ihnen etwas dafür gezahlt haben. Die übrigen werden auf Leiterwagen gesetzt und in die verschiedenen Distrikte aufs Land hinaus transportiert. Dort überlässt man sie vollkommen mittellos sich selbst.

Die Folgen dieses Verfahrens sind katastrophal. Ein Teil der Leute geht an seinen Krankheiten und aus Mangel zugrunde. Mit den Mädchen, die noch einigermaßen hübsch sind, wird von raizischen Unternehmern ein Mädchenhandel nach der Türkei getrieben. Die übrigen sind gezwungen, ihr Wiener Gewerbe auf sehr viel tieferem Niveau im Banat fortzusetzen. Alle bemühen sich, so schnell wie möglich sich nach Wien durchzuschlagen, und manche treffen dort noch früher ein als die Transportknechte, die den Schub ins Banat geleitet haben. In Wien werden sie über kurz oder lang wieder aufgegriffen, mit dem nächsten Schub auf Staatskosten wieder ins Banat transportiert, und so wiederholt sich das Spiel wohl bis zu 4 oder 5 Malen.

Am tragischsten wirkt sich die Deportierung auf den beträchtlichen Prozentsatz der anständigen Leute aus, die aus den oben angeführten Gründen unter die Schubleute geraten sind. Wohlgegründete Existenzen werden vollkommen vernichtet. Die Bauern erhalten wohl ein wüstes Stück Land zugewiesen, aber weil sie weder Häuser noch Vieh noch Saatgut erhalten, können sie keine Wirtschaft begründen. — Eine noch stärkere Ursache des Misserfolgs liegt allerdings in der passiven Resistenz, die die in ihrem Rechtsgefühl gekränkten Bauern im Banat durchwegs geleistet haben.

Auch einen Teil der schädlichen Folgen für das Banat selbst hat der Kaiser bereits erkannt: Es ist fast unmöglich, gutes Dienstpersonal aus den deutsch-österreichischen Gebieten ins Banat zu ziehen, weil die Leute mit Recht für ihren guten Ruf fürchten. Die Geschlechtskrankheiten seien in dem banatischen Klima unheilbar und trügen zu der unverhältnismässig hohen Sterbeziffer der Stadt Temeswar ein Wesentliches bei.

Der ganze Wasserschub ist von Grund aus verfehlt. Der Kaiser zieht daraus den Schluss, dass er sogleich eingestellt werden muss. Er stellt anheim, auch die bisher schon Deportierten zurückzuholen und fordert den Bau eines grossen Arbeitshauses in Österreich, wo die wirtschaftlichen und bevölkerungsmässigen Voraussetzungen im Gegensatz zum Banat vollkommen gegeben sind.

Joseph hatte sein Gemälde vom Wasserschub so geschickt aufgetragen — wenn auch nicht alle Einzelheiten vollkommen richtig gezeichnet waren — dass er alle Staatsmänner, die über die Vorschläge seiner Relation ein Gutachten abzustatten hatten, ohne weiteres überzeugt hat. Die meisten Staatsratsmitglieder begnügten sich damit, einfach ihre Zustimmung zur Aufhebung des Schubs zu erklären. Borié selbst erklärte des Kaisers Argumente für überzeugend und die Abschaffung für „unumgänglich nötig“. Blümegen war derselben Ansicht. Starhemberg wies voll Stolz und Genugtuung darauf hin, dass er selbst schon vor einiger Zeit „auf die Abstellung des sogenannten Schubes in das Banat angetragen“ habe. Es sei aber damals „darauf nicht attendieret worden“. Kaunitz bemühte sich besonders, der Sache eine Richtung zu geben, die bei der Kaiserin von Wirkung zu sein pflegte: „Nach erkannter Wahrheit wäre es in der Tat eine schwere Gewissenssache, wenn dem ungerechten und harten Verfahren nicht ohngesäumt und vor beständig abgeholfen würde.“

Trotzdem war Maria Theresia nicht geneigt, ohne weiteres zu kapitulieren. In ihrem eigenen Gutachten, in dem sie die bisherige von ihrem Sohn angegriffene Politik in sehr vielen Punkten in Schutz zu nehmen sucht, bricht sie als einzige auch eine Lanze für den Temeswarer Wasserschub: „Wider die Abschaffung des Schub hätte vieles zu sagen; man kann selben aber auf 2 Jahr suspendieren, um den Effect hievon zu sehen. Ich will glauben, dass viele Exzessen in der Exekution geschehen. Vielleicht könnten aber diese abgestellt werden und dennoch die Sache bleiben; allein man wird das Weitere überlegen können, indessen solle der Schub suspendiert werden.“ Und energischer fügt sie hinzu: „Jedoch nicht alle daruntige Leut gleich herauf kommen lassen: Wien würde sonst voll von Dieben und das Land von Raubschützen, folglich wenige Sicherheit seinen, dann der Namen von Banat

machte bishero schon Einhalt. Es verwunderet mich nicht, dass keine Polizei in Banat sei, dann in allen meinen Ländern kenne keine gute."

So wurde durch das Veto der Kaiserin eine endgültige Aufhebung des Wasserschubs noch verhindert. In dem betreffenden Passus der Resolution, die auf die Gutachten zur Reisrelation schliesslich erging, heisst es nur: „Den gewöhnlichen Wiener Schub habe von nun an bis auf weitere Anordnung abgestellt.“ Also nur eine provisorische Aufhebung, ganz ähnlich wie bei der Einstellung der Impopulation. Aber in beiden Fällen wurde aus der provisorischen Einstellung ganz von selbst eine definitive.

Zeitweilig erlebte freilich der Schub auch in späteren Jahren noch ein Wiederaufflackern. Wir sahen bereits, dass die Behörden und die Grundherrschaften der deutschen Erbländer besonders starkes Interesse an der Existenz des scheinbar für sie so bequemen Wiener Wasserschubes nahmen. Die Vorstellungen von der Existenz und den Aufgaben des Schubs waren viel zu fest in den Geistern verwurzelt, als dass sie sich so rasch wieder daraus hätten vertreiben lassen. Da auch die Protestantendeportationen bis zum Ende der Regierung Maria Theresias fort-dauerten, wurden gelegentlich auch immer noch Anträge auf Deportierung gestellt und hin und wieder auch bewilligt und durchgeführt.¹⁸

Die weitesten Kreise zog der Fall der Bauern von Gföhl im Waldviertel. Es handelte sich um Untertanen der Fideikommissherrschaft des Grafen Franz Wenzel Sinzendorf. In Niederösterreich war noch keine Urbarialregulierung durchgeführt worden. So kam es, dass die Bauern über die Art und Weise der Robotzumessung mit der Herrschaft in Streit gerieten und es ablehnten, die nach ihrer Meinung unrechtmässigen Holzfuhren nach Krems, die die Herrschaft in die ungünstigste Zeit zu legen pflegte, in der geforderten Weise zu leisten.

Als die Bauern fest blieben, erwirkte die Herrschaft die Einlegung von Militär. Die wirklichen oder angeblichen Führer des Widerstandes, 8 ältere, angesehene Bauern, wurden gefangen gesetzt und von der Niederösterreichischen Regierung erst 8 Tage lang ins Rumorhaus, dann 14 Tage lang in Eisen ins Zuchthaus gesteckt. Als alles nichts half, beantragte der Grundherr nicht nur die Abstiftung der Rädelsführer, sondern zugleich ihre Deportierung ins Banat mit Weib und Kind. Die Oberste Justizstelle und die Niederösterreichische Regierung unterstützten den Antrag. Das Banat werde keinerlei Schaden dadurch erleiden: Denn es

¹⁸ Z. B. St. R. 4218/1770: Die Böhmisch-Österr. Hofkanzlei muss darauf aufmerksam gemacht werden, dass die Verschickung von Vagabunden nach Ungarn und Banat längst aufgehört hat.

handle sich nicht um „versuchte Bösewichter noch gemeinschädliche Leute“, sondern um „arbeitsame, in der Landwirtschaft wohl erfahrene Menschen, deren Verbrechen nicht sowohl in einem menschenfeindlichen Herzen oder in einer überwiegenden Bosheit, sondern bloss in einem unglücklichen Vorurteil und Hartnäckigkeit besteht“. Die Statuierung eines Exempels sei eine Lebensfrage für die Grundherrschaften, deren Aufrechterhaltung im Staatsinteresse gelegen sei. Denn „die Untertanen fangen dormalen mehr an, sich wider ihre Herrschaften zu empören“.

Im Staatsrat erklärten sich Stupan und Gebler gegen die Verschickung, da man nicht von der einmal beschlossenen Aufhebung des Schubs wieder abgehen könne. Aber die anderen Mitglieder des damals sehr spärlich besetzten Staatsrats setzten sich für die Deportierung ein, nämlich Binder, der wenigstens die kurze Zeit seiner Mitgliedschaft als Entschuldigung für sich hat, und Blümegen, der wieder eine staunenswerte Ignoranz oder Böswilligkeit an den Tag gelegt hat.¹⁹ Blümegen verstand es, durch seine auch dem Kaiser bekannten Praktiken durchzusetzen, dass in der Resolution der Kaiserin die Verschickung bewilligt wurde.²⁰ Es ist kaum zu glauben: Wenig mehr als zwei Jahre waren verflossen seit die Humanität Josephs II. einen Entrüstungsturm gegen den Schub eröffnet hatte, und jetzt schien das alles wie die Spreu im Winde verweht zu sein!

Einige Monate später, im Oktober 1771 ergriff man sogar die günstige Gelegenheit, den Schub noch weiter zum Leben zu erwecken: Der Medicus Haan, der unerlaubterweise gegen seine Zusicherung nach Wien zurückgekehrt war, wurde verurteilt, zusammen mit den Gföhler Bauernfamilien ins Banat geschafft zu werden. „Er wird allda die praxim medicam treiben und damit seinen Unterhalt erwerben können.“ Für das erste erhielt er eine mässige Geldbeihilfe vorgestreckt.

Aehnliche Misstände wie früher ergaben sich auch bei diesem Versuch, den Schub zu erneuern. Die unglücklichen Bauern versuchten, ihr Sicksal abzuwenden. Ihre in Freiheit verbliebenen „Mitnachbarn“ reichten eine Bittschrift ein, um ihre Freilassung zu erwirken. Vergebens! Mitte Oktober ging der Transport ab. Die einzelnen Familien erhielten vorläufig 40 fl., mit denen sie wenig anfangen konnten, und ein Stück Land, um eine neue Wirtschaft zu begründen. Aber sie waren mit dem Herzen in der Heimat geblieben. Zu Haus offenbarte sich die Solidarität der Landbevölkerung: Bei den Versteigerungen der Grundstücke und Häuser der

¹⁹ S. o.,

²⁰ St. R. 2999/1771. Näheres über Blümegens Praktiken in der Zeit, als er den Staatsrat leitete, s. in meinem Aufsatz über die Wirtschaftspolitik Josephs II. in der Zeit seiner Mitregentschaft, der demnächst in den MÖIG erscheinen wird.

Abgestifteten erfolgten überhaupt keine Gebote. Die Deportierten hatten daher begründeten Anlass, sich darüber zu beschweren, dass ihnen ihr zurückgelassenes Vermögen nicht ausgefolgt wurde. So konnten sie ihre Angelegenheit wieder in Fluss bringen. Immer wieder richteten sie Bittschriften an die Kaiserin, in denen sie zugleich ihr Vermögen und die Erlaubnis, sich in Österreich ansiedeln zu dürfen, erbitten.²¹

Schliesslich nahm die Kaiserin, die damals inmitten ihrer Bauernschutzpolitik stand, die Sache persönlich in die Hand. Die Parteilichkeit der Behörden war zu deutlich geworden: Man forderte von den Bauern tatsächlich weit höhere Leistungen, als in der neuen Robotregulierung für Niederösterreich zur Richtschnur festgesetzt worden waren. Die Bauern, die inzwischen zurückkehrten, erhielten die Erlaubnis, bis zur weiteren Regelung der Angelegenheit auf ihren alten Gütern zu verbleiben. Am 1. Nov. 1773 richtete die Kaiserin persönlich ein Schreiben an Blümegen, in dem sie endlich die von den Bauern so oft erbetene Lokalkommission bewilligte, den Verkauf der Grundstücke suspendierte und die vorgesehene neuerliche Versendung ins Banat verhinderte.²²

Leider war das kaum das richtige Mittel, um den Bauern zu helfen. Auch in der Kommission gewann das Solidaritätsgefühl der Herren die Herrschaft über die Billigkeit. Als die Bauern noch immer nicht nachgeben wollten, beantragte die Kommission am 27. August 1774 wieder die Einquartierung von Kavallerie, die Züchtigung der Widerspenstigen mit Stock- und Karbatschstreichen, die jedesmal zu verdoppeln und so lange fortzusetzen seien, bis der Widerstand restlos gebrochen sein würde. Der Grundherr selbst hatte die erneute Verschickung in das Banat beantragt und die Böhmisches-Österreichische Hofkanzlei unterstützte diesen Antrag.

Im Staatsrat trafen zwar Gebler und Löhr als Freunde der Humanität und des Bauernschutzes entschieden für die Bauern ein und wiesen mit Recht darauf hin, dass die Kommission sich über ihre Anweisung, ein „Einvernehmen“ mit den Bauern herzustellen, gänzlich hinweggesetzt

²¹ St. R. 2144/1773.

²² St. R. 2405/1773: Lieber Graf Blümegen! Nachdem diese Untertanen schon so oft und wehmütig um eine Lokalkommission gebeten haben, so will eine solche auch accordieren und benenne hierzu den Krisch, welcher ihre Beschwerden mit Zuziehung des Kreishauptmannes in loco alsobald genau untersuchen und seinen Bericht an die delegierte gemeinschaftliche Kommission erstatten soll, die ich Ihm hiemit auftrage und die aus 3 Hofräten von der Kanzlei und aus 3 von der Obersten Justizstelle zu bestehen haben wird. Indessen soll gegen diese arme Leute bis zu meiner ferneren Schlussfassung nichts weiter vorgekehrt, sondern mit dem Verkauf ihrer Gründe sowohl als mit ihrer neuerlichen Versendung in das Banat suspendiert werden.“ Dann, mit Bezug auf die Billetsaufsätze der eigenhändige Zusatz: „Lasset es gleich zustanden schreiben“.

habe. Stupan, der Wächter über die genaue Beibehaltung aller einmal ergangenen Resolutionen, bestand aber auf Fortführung der bisherigen Handhabung und warnte prinzipiell davor, einer widerspenstigen Bauerngemeinde nachzugeben. Der neue Leiter des Staatsrats, Graf Hatzfeld, trat mit der grössten Entschiedenheit für den Grundherrn ein und forderte die „grösste Schärfe“ gegen die Bauern.

Zum Glück liess sich die Kaiserin nicht mehr dadurch beeinflussen. In ihrer Resolution heisst es ausdrücklich: „Zu diesem so harten Verfahren, zumalen gegen Untertanen, die schon vorher durch die erlittenen Bedrückungen und die übertriebene Schärfe der obrigkeitlichen Beamten nach der Kommission eigenen Befund so schwer mitgenommen worden, kann ich keineswegs meine Einwilligung erteilen. Die Ruhe würde auch in der vorgeschlagenen Art mit Bestand niemals hergestellt werden, da die Untertanen gegen die sogestaltig von der Obrigkeit vorgeschlagene Ausmessung der Praestation, die in vim judicati als ein Vergleich gelten solle, insgesamt protestieret haben und bei der Vorstellung, dass diese Ausmessung ihre Kräfte übersteige, noch immerfort bestehen . . .“ Es sei ein Vergleich auf Grund des Robotpatents mit beiderseitigem Einverständnis herzustellen.²³

Es hat freilich trotzdem noch ziemlich lange gedauert, bis den Bauern einigermaßen zu ihrem Rechte verholfen wurde. Immer wieder versuchte die Grundherrschaft mit allen Mitteln, ihren Standpunkt durchzusetzen. Als die Kaiserin Anfang 1775 ein neues Gerichtsverfahren angeordnet und gleich die Persönlichkeiten dieses *Judicium delegatum* bestimmt hatte, erhoben Graf Sinzendorf und seine Parteigänger dagegen Vorstellungen. Die Folge war — und das ist wieder charakteristisch für die Schwäche der Kaiserin —, dass sie „aus besonderer Gnade“ dem Grafen Seilern erlaubte, Mitglieder dieses Sondergerichtes vorzuschlagen, die ihm genehm waren, dass heisst in Wirklichkeit, Böcke zu Gärtnern zu setzen. So fanden sich immer wieder Mittel und Wege, den Prozess zu verzögern und seine unparteiische Durchführung zu gefährden.²⁴

Der Fall von Gföhl zeigt deutlich genug, wo die Nutzniesser und Befürworter einer Fortsetzung der Deportierungspolitik zu suchen sind. Er zeigt zugleich, wie wenig Aussicht vorhanden war, österreichische Bauern gegen ihren Willen im Banat als Kolonisten bodenständig zu machen. Sie leisteten dieselbe passive Resistenz, die schon die Hauensteiner und die Protestanten geleistet hatten.

So sind wir nunmehr in der Lage das bevölkerungsgeschichtliche

²³ St. R. 3315/1774.

²⁴ St. R. 674/1775; 1028/75; 2259/75.

Ergebnis der Deportierungspolitik zu ziehen. Das Gros der Schubleute, soweit sie nicht gleich zugrunde gingen, kehrte dem Lande wieder den Rücken. Die Angaben über die Zusammensetzung des Transportes von 1768 zeigen, dass der Kaiser in dieser Hinsicht nicht übertrieben hat. Die Mehrzahl der Deportierten war tatsächlich schon ein- oder zweimal im Banat gewesen. Auf diese Weise schmilzt die Zahl der dem Banat zufallenden neuen Einwohner natürlich gewaltig zusammen. Es hat geradezu als eine seltene Ausnahme zu gelten, wenn wirklich einmal einer von diesen Leuten im Banat bodenständig wurde. Der Administrationsrat von Baussard, der Referent für das Deportiertenwesen bei der banatischen Landesbehörde, versicherte dem Kaiser, dass von den Scharen der bisher Deportierten „sehr wenige, ja in Ansehung der ausgeschickten Anzahl fast gar keine sind, die sich sowohl zu Temeswar als in den unterschiedlichen Verwalterämtern angesiedlet hätten“.

Es versteht sich von selbst, dass diese wenigen Fälle nicht den Dirnen, Vagabunden und Zigeunern zu danken sind, sondern den wertvollsten Elementen, den Bauern, die lediglich ein widriges Geschick und eine parteiische Justiz ins Banat deportiert hatte. Auch diese sind aber oft noch später wieder in die Heimat zurückgekehrt, wie das Beispiel der Bauern von Gföhl deutlich zeigt. So bleibt als bevölkerungspolitisches und bevölkerungsgeschichtliches Ergebnis der ganzen Aktion ein vollkommener Misserfolg: Für die Zusammensetzung der Bevölkerung ist der Schub ohne jedes Ergebnis geblieben.

Konrad Schünemann.

FRANCIA EMISSZÁRIUSOK MAGYARORSZÁGON 1806-BAN.

1806 augusztus 22-én Stadion gróf külügyminiszter és Sumeraw báró rendőrminiszter közös előterjesztéssel fordultak Ferenc császárhoz. A fölterjesztés tárgya a francia diplomáciának Magyarországon megindított aknamunkájáról szólt, amely miatt a két miniszter bizonyos megfigyelések elrendelését tartotta szükségesnek.

A beadványban előadták, hogy Antoine François Andréossi francia generális, Napoleon egyik bizalmas embere, aki később 1809-ben a wagrami csata után Bécs kormányzója is volt, amikor a franciák 1805-ben Bécsset elhagyták, még egy ideig ottmaradt a tárgyalások vezetésére. Csak akkor távozott el, mikor Bécsbe ismét megérkezett a francia követ, nem sokkal utóbb azonban Münchenből ismét visszatért Bécsbe. Ez a visszatérés feltűnő volt, még feltűnőbbek Andréossi gyakori utazgatásai Magyarországra. A miniszterek jelentése szerint csakhamar kitudódott, hogy a Pálffy József gróf udvari tanácsos feleségével szőtt szerelmi viszony nem volt egyetlen oka a tábornok ismételt magyarországi kirándulásainak. A grófnő birtokain, a Pozsony és Dévény közti Károlyfaluban, vagy a Pozsonytól északnyugatra fekvő malackai kastélyban tartózkodott; Andréossi azonban hol a keletebbre fekvő Stomfán át, hol Pozsonyon át utazott ezekre a helyekre, vagy ezekről vissza Bécsbe. Bécsből rendszeren fogadott lovakkal indult, útközben azonban már várták Pálffy grófnő lovai, vagy az ő fogatja, és gyakrabban utazott az 1805-i tárgyalásokból hírhedt Pálffy Lipót gróf generális fogatán is. Valahányszor Andréossi Stomfán megérkezett, meglátogatta a tábornokot és vele titokban mindig hosszú beszélgetéseket folytatott. Pozsonyban Andréossira Fournier francia emisszárius várakozott, aki már korábban is a városban lakott s olyan bizalmas viszonyba került Grassalkovich herceggel, hogy ez sokszor órákon át Fournierral bezárkózott szobájába s az ő jelenléte idején senkit sem fogadott. Ha Andréossi Pozsonyba utazott, a

kapun kívül szállt le kocsijáról és gyalog ment a hercegi palotába. Oda-jött Fournier is, magával hozva a többi magyarországi emisszárius leveleit. Ilyenkor Fournier Andréossitól pénzt is kapott. Később más emisszáriusok is találkoztak ott Andréossal, akivel Malackán és Stomfán is éjjelente titkos megbeszéléseket tartottak.

Eleinte az emisszáriusok és barátaik levelezése Pálffy grófnő kezein át ment. Andréossi az ő, vagy Pálffy Lipót gróf, vagy Grassalkovich herceg bizalmas szolgálai útján küldözte leveleit, és a válaszokat és jelentéseket ugyanezek révén Malackán, Pozsonyban vagy Bécsben a grófnő boritékaiban kapta. A szolgálakat vagy lóháton küldötték, vagy a póstával. Andréossi fizette őket, bőkezűen, hogy maguknak a szolgálknak is fel-tűntek busás borraival.

A két miniszter szerint ebből kitűnt, hogy Andréossi egységesen vezeti a magyarországi francia emisszáriusok munkáját, hogy egyes nyugtalanokat az udvar elleni vállalkozásokra birjon. Andréossi vezetése alatt az emisszáriusok feje Fournier; az alatta állók közül ismeretesek: Mastallier, Madéron, Sorbein, Chavroni, Poltzenstein, Garner, Bartolotti, Siagiani többnyire francia tisztek, azután a lengyel Jarzynski és Gawronski, akik közül az első ezredes és sógora a híres Dombrowski generálisnak, az utóbbi pedig francia szolgálatban álló kapitány. Jarzynski hosszabb ideig volt Pozsonyban és ismételten beszélt ott Andréossal; egy ideig Trencsénben is tartózkodott, ahonnan Gawronskit levelekkel és megbízatásokkal Galiciába küldte. Ott Galiciából egy bizonyos Orlowski gróf is meglátogatta, aki azután onnan ismét levelekkel távozott az egykori Lengyelországba.

Ezen megállapítások alapján a két miniszter szerint Magyarországon a következők volnának megfigyelendők:

Az épen távollevő Grassalkovich herceg.

Pálffy Lipót gróf generális; egy Forgách gróf, aki Mastallier emisszáriussal Pozsonyból Eperjesre és onnan Poltzensteinnel Galiciába utazott; és Mednyánszky báró, aki egyszer éjjel Malackán Andréossal megbeszélést folytatott.

Megfigyelendőnek tartották még Esterházy Ferenc gróf mosoni főispánt, Batthyány Imre grófot és Illésházyt, — valószínűleg Illésházy István gróf trencsényi és lipóci főispánt, — mert ezekről Andréossi tudakozódott, és az utóbbi Malackán beszélt is vele.

Jelentette továbbá a két miniszter, hogy az emisszáriusok Gödöllőn a Grassalkovich kastélyban összejöveleket tartottak. Így augusztus 10-ikén éjszaka valamennyien összegyűltek ott Fournierral, és azután a hozott határozat értelmében, valószínűleg Galicián át, Moldva felé elutaztak. Lehetségesnek tartották azonban, hogy egyesek közülök még az

említett vidéken vannak, vagy Magyarországon visszamaradt társaikkal és ott szerzett barátaikkal levelezést folytatnak. Azt kívánták tehát kideríteni, hogy az említett francia ágensek vagy más emisszáriusok közül nem tartózkodik-e valaki az említett vidéken, vagy nem térnek-e oda vissza, továbbá, hogy nem tartanak-e fenn levelezést egymás közt, vagy magyarországi barátaikkal, Andréossival vagy a bécsi francia követtel, és milyen úton? Különösen Grassalkovich herceg pozsonyi házáat kívánták gondosan megfigyeltetni, mert azt tartották leveleik lerakóhelyének.

Különös és állandó gondot akartak fordítani arra, hogy a gyanús magyar urak, vagy bizalmas barátjaik és szolgaszemélyzetük révén feltűnés nélkül és óvatosan, lehetőleg részletesen és megbízhatóan tudomást szerezzenek arról, hogy mi a francia emisszáriusok célja, mennyire elérték meg terveiket, és hogy kik azok, akikkel titkos összeköttetést szőttek? Azt remélték, hogy esetleg valamelyik tiszt révén Pálffy József gróf feleségétől vagy Pálffy Lipót gróftól is szerezhetnek értesüléseket.

Ki akarták terjeszteni azonkívül a vizsgálatot arra, hogy az említett s azonkívül még gyanú alá eső magyarok milyen jelleműek, milyen a gondolkozásmódjuk, korábbi gondolkozásmódjukkal szemben hogy beszélnek és cselekszenek, hogyan nyilatkoznak a monarchia és a magyar királyság fennálló külső és belső viszonyai közt a királyról és az udvarról, miről és milyen hangon panaszkodnak, mit kívánnak különösképpen, milyen szempontból szemlélik a fennálló magyar alkotmányt stb?

E nehéz munkában minden egyes megfigyelő ítéletére és bölcsességére bízta, hogy hogyan jár el az egyesekkel szemben, hogy a fenti problémákat pontosan és lelkiismeretesen fölfedje. Az előterjesztés így végződött: abból, amit az egyes jelentő szolgálat, fog kialakulni az eredmény a neki adandó további utasításokat vagy „más magasabb rendelkezéseket” illetőleg.¹

Ez az ügy azonban nem Stadion és Sumeraw közös előterjesztésével jutott a császár tudomására. A Sumeraw rendőrminiszter által a kabinet révén a császár elé terjesztett rendőri jelentésekben már május hó második fele óta elég sűrűn szerepelt az. A császár is élénk érdeklődést tanúsított iránta, amikor Baldacci Antal gróf államtanácsos referátumaival eléje kerültek. Baldacci javaslatai szerint a konfidensek munkájának fokozására több intézkedést is tett. Az ismertetett előterjesztés után azonban már nem egyszerű titkos rendőri jelentésről és kabineti elhatározásról, hanem a kormány hivatalos fellépéséről volt szó. Érde-

¹ Kiadtam: József nádor iratai II. 618–621. l.

mes tehát megvilágítani, hogy hogyan fejlődött ez az ügy, mi volt a hátterében, és hogy a vizsgálatok milyen eredményre vezettek?

A bécsi kormányzat hagyományos bizalmatlansága minden magyar törekvéssel, egyesekkel és az egész nemzettel szemben 1790 óta csak kiélesedett. Az „interruptum filum successionis” elve, a megyékben szervezett bandériumok, a szenátus föllállításának terve és mindenekfölött a meggondolatlan porosz kapcsolatok megerősítették azt a felfogást, hogy Magyarország el akar szakadni a monarchiától. Az ellentéteket csak Sándor Lipót nádor személyisége enyhítette, aki megértette a nemzeti törekvéseket és őszintén kelt védelmükre. A szerencsétlen Martinovics-ügy azonban az ő jóindulatát is elfordította az országtól. Közvetlenül tragikus halála előtt Ferenc császárhoz benyújtott terjedelmes elaboratumában már ő is igen sötéten festette a magyar viszonyokat és az alkotmányos kormányzás ellen foglalt állást.² A Martinovics-társaság ugyan nem vallott nemzeti programot, aufklárista és kozmopolita volt, a nyugati eszméket olyan időpontban akarta hazánkba átlántálni, amikor azoknak itt még csak kevés intellectuel és elégedetlen körében lehetett talaja; de a reakció, amit fölkellett, mégis a nemzeti irányzat ellen fordult. Az abszolutizmus hagyományos és elvi hivei is, — a hivatalos Magyarország férfiai közül különösen Izdenczy József államtanácsos, aki a császár elé kerülő magyar ügyekben mondott véleményt, a szerbbarát Balassa Ferenc gróf volt horvát bán és Mednyánszky János báró helytartótanácsos, aki sűrűn küldte titkos jelentéseit Ferenc császárnak, s ezekben mindenkit megvádolt azzal, hogy egy szuperariszokratikus ligának, amely Magyarországot a Habsburgoktól el akarja szakítani, tagja, vagy legalább is annak befolyása alatt áll,^{2b} — lényegesen hozzájárultak, hogy az udvari körökben meggyökeresedjék az a magyarelles mentalitás, amelyre úgyszólván, hagyományból és a viszonyok nem ismeretében, fölötté hajlamosak voltak.

József főherceg nádorsága ismét elvette az ellentétek életét. Állandó és közvetlen érintkezése a magyarsággal lépésről lépésre kedvezőbb irányban hangolták a főherceget. Elejétől fogva érdeklődött a nemzeti sajátságok iránt, tanulmányozta a hazai viszonyokat, megismerkedett a Corpus Jurissal, megértette a lakosság érzelmeit, méltányolta célkitűzéseit és saját ügyein keservesen tapasztalva a bécsi kormányzat balfogásait, maga is a nemzeti irány szolgálatába terelődött. Közvetítő szerepe a király és a nemzet közt áldással járt mindkettejükre.

² Mályusz: Sándor Lipót főherceg nádor iratai 808—851. l.

^{2b} Nagy részük összegyűjtve: Orsz. Levéltár. Privatbibliothek Sr. Majestät, fasc. 26—30. A későbbiek különböző gyűjteményekben szétszórtan fekszenek.

Napoleon 1805-iki hadjárata azonban szerencsétlen fordulatot hozott. Magyarországtól az ulmi vereség után elsősorban a sereg élelmezését sürgették. A nádor tehát arra törekedett, hogy az országot a francia inváziótól megmentse. Utasította a határszélen fölállított fölkelő csapatok tábornokait, hogy a magyar területen előnyomuló franciák parancsnokával közöljék, hogy az esetben, ha az ellenség nem lép magyar területre, az ország határán felállított kordon sem fogja nyugtalanítani.³ Ezt a megbízást azonban a Pozsonyban állomásozó Pálffy Lipót gróf tábornok olyan szerencsétlen formában hajtotta végre, hogy mindenféle félremagyarázásra adhatott okot. Hiába volt, hogy a nádor Pálffy azonnal elmozdította parancsnokságából és a levélváltást is publikálta;⁴ az esetből ellene is, Magyarország ellen is tőkét kovácsoltak. Minthogy Ferenc a nádor ismételt kérésére sem küldött neki utasításokat miheztartására, — hogy Magyarországot az elpusztítástól megkímélje és a budai raktárak anyagát megmentse, — a Pálffy eset után fegyverszüneti tárgyalásokat kezdett.⁵ Néhány nappal később, december 2-án és 3-án megtörtént a szerencsétlen austerlitz-i ütközet, amely után a főszerep volt kénytelen Napoleontól fegyverszünetet kérni.

Ebben a politikai helyzetben lényeges változás állott be. A figyelem a külügyről áttérte a belügyre. Ferenc, akit Ulm után nagyon elkeserített, hogy környezete egészen elvesztette a fejét, mélyreható személyi változtatásokat eszközölt. Az új tanácsadók közül a császár egészen Baldacci Antal báró befolyása alá került. Hatalmát az alapította meg, hogy Ulm után ő volt úgyszólván az egyedüli, akinek tevékenységét a katasztrófa híre nem bénította meg.⁶ Most ő lett a császár kabineti referense s úgyszólván minden az ő véleményével került Ferenc elé.⁷ A tendő intézkedésekre javaslatokat is ő tette meg. Ferenc bizalmát pedig fokozta, hogy Baldacci, az ő érzelmeinek megfelelően, Austerlitz után is folytatni akarta a háborút Napoleon ellen. A császár testvéreivel szem-

³ József nádor iratai II. 178. l.

⁴ U. ott. II. 192—206., 210—212. l. V. ö. még ezekre: József nádor tejhatalmú kormányzása 1805-ben című tanulmányomat. Budapesti Szemle 1930. 217. köt. 64—93. és 208—238. l.

⁵ József nádor iratai II. 219—229. l.

⁶ Aeusserung des Kaisers über seine Empfindung . . . darüber, dass die Minister den Kopf, selbst Zichy, verlohren. Colloredo thut blos weinen, ebenso alle Staatsräthe, selbst Stahl, der sich in Policeysachen schlecht betragen, nur Baldacci ist gegenwärtig geblieben. József nádor 1805. naplója. U. ott. II. 300. l.

⁷ Uebrigens macht Baldacci alles ohne Ausnahme. Ob dieser ausschliessige Einfluss zuträglich seyn kann, wirst Du, der ihn aus Geschäften kennen musst, noch besser zu beurtheilen im Stande seyn, als ich. Károly főherceg a nádorhoz 1806 jan. 7. U. ott. II. 434. l.

ben, akik a további hadviselést lehetetlennek tartották s a békekötés érdekében emeltek szót, Baldacci arra törekedett, hogy őket a hatalomból, elfoglalt pozícióikból kiemelje. A nádorral és Magyarországgal szemben is bizalmatlanságot iparkodott kelteni a császárnak. Referátumaiban tehát, amikor csak tehette, kiélezte az 1805-iki inszurrekciónak és a nádor működésének tényeit, hogy a dunai kerületek nemesi fölkelését nem állította föl, hogy a háború idejére pártállásra való tekintet nélkül több magyar urat — ellenzéki férfiakat is — vett maga mellé, hogy neki tanáccsal szolgáljanak; valamint azt is, hogy Napoleon ügyes politikai számítással Magyarországot tényleg, valósággal tüntetően kímélte.

Ámbár a császár teljes bizalommal volt a nádor iránt, aki Komáromban és Tatán sűrűn tanácskozott vele, már dec. 14-ike és 17-ike közt egy személyes megbeszélés után, amely a testvérek között szép egyetértésben folyt le, több korábbi bizalmas levelére legfelsőbb elhatározás formájában kapott választ, amelyek cselekedeteire elég éles megjegyzéseket tartalmaztak.⁸ A nádor akkor megírta bátyjának, hogy amennyiben a tízéves szokás ellenére leveleit mások is elolvassák és a választ mással íratja, nem lesz többé bátorsága, hogy azzal az őszinteséggel és bizalommal tárja fel nézeteit a császárnak, amint azt eddig tette. Tartott tőle, hogy esetleg egyesek a jót, amit elérni akar, mellétekintetből meg fogják akadályozni, s ezt nyíltan megvallotta a császárnak.⁹ Ferenc ugyan sietett a nádort megnyugtatni,¹⁰ de az udvarban a hangulatot azontul mégis Baldacci irányította.

Tapasztalható volt ez elsősorban a nádor fölterjesztéseire adott legfelsőbb elhatározásokban, még inkább azonban, hogy ezt az atmoszférát, aki csak tehette, felhasználta az ellentétek kiélezésére. Mednyánszky báró emlékirattal fordult a királyhoz; hevesen támadta az 1805-iki intézkedéseket, az inzurrekciót, a magyar nyelvről szóló 1805-iki törvény-cikk alkotóit; azt állította, hogy a nádort az ellenzék vezére, Vay József kerítette hálójába, gyökeres változtatást kívánt a főméltóságok soraiban és óva intette a királyt, hogy egyelőre legalább ne hívjon össze országgyűlést!¹¹ Majd, amikor híre ment, hogy a pénzügyi nehézségek miatt a kormány a nádor tanácsára összehívni készül az országgyűlést, Majláth György gróf jogügyi igazgató nyújtott be hasonló emlékiratot a királynak.¹²

A bécsi rendőrség is sürgette, hogy a magyarokat figyeljék meg.

⁸ József nádor iratai II. 243, 391—394. és 397. l.

⁹ U. ott. II. 254. l.

¹⁰ U. ott. II. 257. l.

¹¹ Wiener Staatsarchiv. Kaiser Franz Akten fasc. 115.

¹² József nádor iratai II. 588—595. l.

Az ő részéről már 1806 jan. 17-ikén Ley Erhard udvari tanácsos, rendőrségi főigazgató arra hívta föl az uralkodó figyelmét, hogy Napoleonhoz közelálló jelentékeny francia személyiségek nyilatkozatai szerint Magyarországon és Galiciában az uralkodóhoz és az államrendhez való ragaszkodás korántsem volt olyan megrendíthetetlen, mint Ausztriában.¹³

Az elővigyázatosság nem volt indokolatlan. Poroszország épen akkor mindent elkövetett, hogy Ferencet ismét belevigye a háborúba Napoleon ellen és ezen dolgozott teljes erejével az angol követ is. Világos volt tehát, hogy a franciák erre az esetre a monarchia belső megbénítására fognak törekedni, hogy érdekükben áll a császár háborús hajlandóságát minden eszközzel ellensúlyozni. Ezek a körülmények érthetővé teszik az idegességet, amellyel Bécsben a franciákat figyelték. Már március elején különösebb ok nélkül elfogták pl. Gybory lovassági századost, akiről úgy értesültek, hogy Leykam báró segítségével be akart jutni Károly főherceghez.¹⁴

Akkor Magyarországon már több megfigyelő állt munkában, akik rendes jelentéseket küldtek Bécsbe. Márciusban ezek a tudósítások egyszerre megszakadtak. 13-án Sumeraw báró a császár elé terjesztette Ley erről szóló jelentését és javaslatot tett, hogy küldjenek ki valakit annak megvizsgálására, mi okozta a levelek elmaradását.¹⁵ Ferenc hozzá is járult ehhez a rendszabályhoz, de Sumeraw már egy hét múlva jelentette, hogy a kiszemelt egyének nem alkalmasak a föladat megoldására, és abban az esetben, ami fölötte valószínű, hogy a levelek felbontása a nádor rendeletére történik, nem is végezhetnek semmit. A chiffre-kabinet egy emberét kívánta tehát Magyarországra küldeni és a titkos levelezés lebonyolítására új módokat terjesztett elő.¹⁶

Ez után az eset után három hónapig a császárt nem foglalkoztatták hasonló kérdésekkel. Legföljebb arról volt szó, hogy itt, vagy ott fölmerült egy francia, pl. Pannonhalmán a bencéseknel egy pap, akinél gyanus körülményként emelték ki, hogy elment és ismét visszatért.¹⁷ Junius 9-ikén került azután a császár elé az egyik magyarországi konfidens, Markovich két szenzációt keltő leleplezése máj. 20-ikáról és jun. 5-ikéről.¹⁸

¹³ Wiener Staatsarchiv. Kabinets-Akten 440/1806. A továbbiakban csak Kab. A.-nek jelezve.

¹⁴ Kab. A. 745/1806. Leykam János Ferenc báró előkelő bécsi gyáros volt.

¹⁵ Kab. A. 765/1806.

¹⁶ Kab. A. 795/1806... in dem Falle nichts wirken könne, wenn, wie es höchst wahrscheinlich ist, die Oeffnung der Briefe auf Anordnung des Palatins geschehe.

¹⁷ Kab. A. 795/1806.

¹⁸ Kab. A. 1087/1806. Markovich valószínűleg azonos Markovich Ferencel, a 34. számú gyalogezred főhadnagyával.

A Magyarországra kiküldött megfigyelők úgy látszik, valami utasítást kaphattak, hogy figyeljék meg Andréossi tábornok magyarországi kirándulásait. A figyelem Bécsben május közepén irányulhatott reá, mert május 24-ikén a bécsi rendőrség már jelentést tesz megfigyeléseiről. Ebben felsorolják, hogy kikkel érintkezett: Galliot bárónóval, Arnstein bankár feleségével, Kagenhelm és Festetich grófnőkkal, továbbá Friess gróffal. A jelentésben azonban a legnevezetesebb az, hogy egy kocsist küldött levéllel Gänzersdorfba, ahol Pálffy József gróf emberei vártak reá. A kocsis nem hozott választ és erre Andréossi személyesen ment ki.¹⁹ Az erre vonatkozó adatokat juttathatták el a Pozsonyban működő Markovich konfidenshez, aki már május 20-án elindult ezen a nyomon és másnap elküldte jelentését Bécsbe.²⁰

Markovich mindenekelőtt megállapította, hogy Pálffy Józsefné grófnő károlyfalusi birtokán tartózkodik. Odasietett tehát s ott sikerült megtudnia, hogy Andréossi is, Fournier is ottjártak. Fournier már 15-én érkezett és megvárta, míg a tábornok 19-ikén szintén odajött. A grófnő akkor Pálffy Lipót tábornokhoz ment Stomfára, ahonnan mindjárt vissza is tért. Markovich követte őt és látta, amint Fournierral együtt jöttek ki a kastélyból. Utánuk hajtott Pozsonyba s megállapította, hogy a Grassalkovich palotába mentek. Andréossi 21-ikén is meglátogatta Pálffy Lipótot és nála ebédelt. Egy szolga akkor azt beszélte Markovichnak, hogy az előző éjjel Andréossi és Fournier reggel háromig fenn voltak és írtak, hogy Grassalkovich herceg Fournierral már régebben bizalmas lábon állt, és ha ez hozzá jön, mindenki elől eltilkoltatja magát. Ez a szolga összehozta Markovichot Fournier két barátjával, két lengyel származású francia tiszttel, Jarzynskival és Gawronskival. Róluk azt a tudósítást küldte, hogy nagy ivók és játszók, akik hat hétig utaztak Lengyelországban, majd Ukrajnában, Moldvában, Oláhországban és beutazták Magyarország egy részét is, így a Bánátot, és megfordultak Selmec- és Körmöcbányán is. Markovich állítása szerint nemeseknél vendégeskedtek s Jarzynski kijelentette mámoros állapotban, hogy Ferenc az utolsó magyar király az osztrák házból. Beszélt tudniillik arról, hogy Napoleon Lengyelországnak külön királyt ad, amiről már az egész előkelő lengyel nemesség tud. Ehhez fűzte hozzá, hogy egyes magyar nagyurak tudhatnak róla, hogy Magyarországon is ez fog történni. Hozzátette még, hogy mindenesetre tud erről Andréossi és valószínűleg Fournier is. A két lengyel Markovichnak Bártfára adott találkozót.

¹⁹ Kab. A. 1087/1806. Arnstein Mihály József báró bankár (üzlete a Kohlmarkton.) Friess János Móríc gróf pedig előkelő kereskedő (Breunerstrasse) volt,

²⁰ Kab. A. 1087/1806.

Ezt a jelentést egészítette ki Markovich június 5-ikén további adatokkal.²¹ Május 28-ikán ugyanis megtudta a Grassalkovich palota portásától, hogy Andréossi május 26-ikán este 8 óra után odaérkezett, másnap egy hercegi huszárt indított útnak két lepecsételt csomaggal és egy órával később Stomfán át Malackára utazott. A csomagok közül az első Jarzynski ezredesnek szolgált, akit Trencsénben vagy Győrött kellett felkeresni, a másik Fourniernak Pestre. Megtudta Markovich azt is, hogy Andréossi Batthyány Imre gróf palotájában megkérdezte, hogy hol tartózkodik a gróf, és hogy hol vannak az Illésházy birtokok? A Grassalkovich palota beszédes kapusa azt is elmondta, hogy az utolsó országgyűlés idején két francia lakott a palotában, egy strassburgi és egy párisi. Ezek magyar ruhát készítettek maguknak, csak abban jártak ki és mindig csak éjjel után tértek haza. Markovich az elindított hercegi huszár nyomába akart jutni és egy zsidó kereskedővel el is indult utánuk. 29-ikén Trencsénben találta Jarzynski ezredesét és Gawronski kapitányt, akik sajnálattal közölték vele, hogy bártfai útjokat más utasítás miatt el kell ejteniük. Markovich marhakereskedőnek adta ki magát s a két lengyel meghívta őt, hogy utazzék velük Moldvába, Oláhországba és Ukrajnába. Azt ígérték neki, hogy nagyon előnyösen eszközölhetné ott bevásárlásait. Beszélgetés közben Markovich megemlítette, hogy új utasításait bizonyára attól a tiszttől kapták, akivel Pozsonyban együtt voltak, ők azonban azt válaszolták, hogy ez az utasítás nem Fourniertől származik, aki Pesten és Gödöllőn mulat különböző mágánásokkal és feleségeikkel, hanem távolabbról. Fournierről különben azt mondták, hogy valószínűleg hosszabb ideig marad Magyarországon, azután török területre megy és végre Moldvában fognak találkozni. A két lengyel inasától megtudta Markovich, hogy június 5-ikén szándékoztak Bártfára utazni, azonban 28-ikán egy huszár csomagot hozott nekik, majd tőlük kapott levelekkel Pest felé folytatta útját. A huszár megjelenése után mindjárt lefűjták bártfai útjukat és Gawronski szolgáját levelekkel Lengyelországba küldték.

Markovich azután Trencsénből június elsején Stomfára utazott, megállapította, hogy Andréossi ott május 26-ikán 11 órakor érkezett meg. Pálffy Lipót gróffal ebédelt és estefelé Pozsonyba ment. Másnap reggel ismét visszajött, egy óra hosszat tartózkodott Stomfán, azután Malackára utazott. Markovich oda is elment s Andréossi utazásairól ott a következőket tudta meg: a tábornok Pálffy Józsefné grófnővel Károlyfaluból 25-ikén késő este érkezett meg Malackára, ott töltötte az éjét, 26-ikán Pozsonyba ment, 27-ikén ismét visszatért és délután 3 órakor folytatta útját Bécsbe. Érintkezve a grófnő személyzetével, ezek leitatva nagyon

²¹ Ez a jelentés is Kab. A. 1087/1806. sz. alatt fekszik.

dicsérték Andréossi bőkezűségét, s Markovich azt állította, hogy bőven el vannak látva francia pénzzel. Malackáról Markovich visszatért Pozsonyba. Utközben találkozott Jarzynski szolgájával, aki csomagot vitt Andréossinak, azzal a megbízatással, ha nem találná a tábornokot, adja át a csomagot Pálffy grófnőnek. Amikor Pozsonyba ért, a kiküldött huszár éppen visszaérkezett Fourniertől. Ő is csomagot hozott a tábornoknak ugyancsak azzal az utasítással, ha nem találná, kézbesítse azt a grófnőnek. Ez a szolga azt állította, hogy Pesten Fourniern kívül még nyolc más francia tiszt tartózkodik polgári ruhában. Elmondta még Markovichnak, hogy Grassalkovich herceg június 15-ikén vagy 16-ikán Pozsonyba érkezik, ahonnan Bécsen át egy évi külföldi utazásra készül, és hogy tisztektől hallotta Pesten, hogy Andréossinak az egész Magyarországot be kell utaznia.

Néhány nappal később Markovich egy levelet is szerzett a Grassalkovich palota portásától, amelyet Jarzynski küldött Pálffy grófnőnek s amelyben egy Andréossihoz címzett levél volt. Ez utóbbiból az tűnt ki, hogy a franciák az egész Lengyelországban és a török tartományokban zavarokat akarnak fölidézni. Magyarországról, úgy látszik, semmi szó sem volt benne, de Sumeraw báró rendőrminiszter, amikor a jelentést a császárhoz továbbította, hozzáfűzte, világos, hogy Magyarországon is hasonló üzemeket akarnak indítani.²²

Juliustól kezdve Markovich jelentései soványabbakká lettek. 12-én ugyan azt jelentette, hogy egy héttel előbb összebarátkozott Andréossi egyik szolgájával és arra a hirre, hogy a tábornok Malackáról Pozsonyba jön, eléje utazott. Andréossi akkor Pálffy grófnővel este 8 órakor tényleg Stomfára érkezett. Ott tartózkodott fél tízig, bezárkózott Pálffy Lipót gróffal, majd folytatta útját Pozsonyba, ahol a Grassalkovich palotában már várta Fournier. Félóra múlva Fournier inasa külön postával Pestre indult. A tábornok és Fournier azután folytatták megbeszélésüket, majd írtak reggeli háromig. Reggel háromkor Fournier három zsák pengő pénzt és lepecsélt iratokat vitt szobájába, Andréossi pedig visszafordult Stomfán át Malackára. A délelőttöt Stomfán töltötte, Malackára estére érkezett, ahol már várta Fournier küldönce. A generális először a grófnőhöz ment, nála töltött egy félórát, azután átnézte a leveleket és éjjel 11 órakor visszaindította a küldöncöt. Amíg Malackán tartózkodott, délelőtt is, délután is bezárkózott három órára, naponként fogadott és indított követet Pozsonyba Fournierhez. Kétszer a grófnő szolgaszemélyzetéből egy-egy követ indult Kassára és Pestre is. Három ízben belföldiek keresték fel a tábornokot. Ez mindig éjjel történt és nem maradtak két óránál tovább. Egyikük egy báró Mednyánszky volt. A június 19–20 közti éjjelen a

²² Kab. A. 1103/1086.

vöröskői várban — szintén Pálffy birtok — előre megbeszélt összejövétel volt, ahová Andréossi váltott lovakkal utazott. Malackán a szolgaszemélyzetnek akkor oly bőkezű ajándékokat adott, mintha ezt a vidéket nem akarná többé fölkeresni. Jelentkezett Malackán Andréossinál négy segédje Pécs környékéről is: az olasz Bartolotti és Siagiani, a francia Chavroni és a német Garner. Ez utóbbinak szolgájával Markovich összebarátkozott. A szolga azt mesélte neki, hogy érintkezési központjuk Pesten van, és hogy négyszer volt urával Gödöllőn, Grassalkovich hercegnél, ahol egyszer tizenegyen jöttek össze. Azok, akik ezen a tanácskozáson résztvettek, beutazták az országot. Fölkeresték azokat a helyeket, ahol megyei közgyűlések voltak, összebarátkoztak a nemesekkel, kitudták tőlük, hogy mit tárgyaltak, és sok pénzt költöttek.²³

Julius 25-ikén Markovich Fourniernek egy elfogott iratát, illetve annak másolatát küldte be, amelyet rejtelmessé tett a benne előforduló, akkor meglehetősen divatban lévő sok titkos jel és a sok álnév, amely azonban pozitívumot alig tartalmazott. Csak arról szólt, hogy hat hónap előtt nem hitte volna, hogy annyi eredményt tudnak elérni, hogy azonban a munka legnehezebb része még hátra van, amelyet hogyha elvégeznek, meg fogják mutatni, hogy olyan emberek, akik semmi veszedelemtől sem riadnak vissza. Szó volt azonkívül a levélben egy instrukcióról, 300 aranyról és 3000 papírforrintról, amelyet egy Kleofásnak nevezett társuk fog hozni.²⁴

Fontosabbnak látszó adatokat küldött be a következő napon. Ekkor azt jelentette, hogy Fournier Chavroni és Garner emisszáriusokkal elutazott. Héderváron Viczay Mihály grófnál ebédeltek, délután négy órakor onnan Pöstyénbe mentek, ahol Forgách gróf várta őket. Forgáchcsal együtt ébren töltötték az egész éjszakát és különösebb intézkedések nélkül tovább utaztak Pestre. Garner szolgája szerint Kassára tartottak.²⁵

Markovichnak ezután a császár utasítására Bárfára kellett utaznia,²⁶ ahová július 30-án el is indult. Augusztus 8-án írt jelentésében²⁷ azonban azt mondja, hogy ott jelenlétével csak árthatott volna és ezért, minekelőtte még tudomást vehettek volna érkezteről, tovább utazott. Útközben találkozott egyik megbízottjával, akit más nyomokon küldött el a keresettek felkutatására. Ez jelentette, hogy augusztus elsején Dorog és Vörösvár

²³ Kab. A. 1149/1806.

²⁴ Kab. A. 1186/1806.

²⁵ Kab. A. 1188/1806. Forgách gróf valószínűleg Forgách Antal, akinek felesége Grassalkovich Ottilia és anyja is Grassalkovich lány volt.

²⁶ Kab. A. 1176/1806. Jul. 23-án ugyanis először Bécsbe rendelték bővebb jelentésselre, azután pénzzel kellőképp ellátva Kassára és Bárfára küldték Jarzynskiék után.

²⁷ Kab. A. 1126/1806.

közt ráakadt a Pozsonyból július 23-ikán elutazott három emisszáriusra, akiktől megtudta, hogy Pestre mennek. Ugyanő hozta a hírt, hogy Jarzynski és Gawronski is Pest felé tartanak. Ebből Markovich azt a következtetést vonta le, hogy augusztus 10-ikét Pesten vagy vidékén fogják megünnepelni; váltott lovakkal tehát egyenesen odautazott. Pesten segédjével együtt kezdtek kutatni, hogy valakit az ismert ágensek közül megtaláljanak. Dél tájt a Fehér hajó szálloda előtt ráakadt Jarzynski ezredes szolgájára. Ezt rábeszélte, hogy keresse fel őt, jól megvendégelte, mire a szolga elmondta, hogy ura Ukrajnából érkezett meg nagyon ingerlékeny, lehangolt kedélyállapotban, hogy elégedetlen, egész éjjeleken át nem tud aludni, gyakran önmagával hangosan beszél, és hogy Gawronski betegség örve alatt kibújt a pesti utazás alól. Markovich az inassal izent Jarzynskinek, hogy meg szeretné őt látogatni, üzletei érdekében, jelöljön ki tehát egy időpontot, amikor fölkereshetné. Az inas hamarosan visszatért Jarzynski üzenetével, aki azonban tekintettel arra, hogy nem lakott egyedül, arra kérte Markovichot, hogy az ő lakásán találkozzanak és esti 9 órakor fel is kereste. Markovich elmondja, milyen ijesztőleg hatott rá a különben kedélyes Jarzynsky komorsága, hogy sápadt és lefogyott s külsején is látszik belső szenvedése és hogy nagyon fontos ügyek foglalkoztatják.²⁸ Résztvevő tudakozódására az ezredes keserűen kifakadt, hogy annyi kellemetlenség s annyi keserű bánatomban közt az ember nem nézhet ki jól, s hogy ha tovább fogják őt ingerelni, a fickók egész szemfényvesztését szét fogja zúzni, mert ő és honfitársai nem fogják magukat bolonddá tartatni és az orruknál fogva vezetetni.²⁹ Markovics erre előadta, hogy korábbi meghívásának eleget téve, most már szeretné őt elkísérni útjában, mert ámbár az előrehaladott őszi évszakra való tekintettel ez alkalommal nem vásárolhatna, mégis legalább tájékozódni óhajtana a marhaárakról és biztosítani bevásárlásait a következő tavaszra.

²⁸ Ich erschrak, als ich den Obersten Jar. erblickte, sein angenehmes, freundliches Wesen ist ganz dahin — eine gewisse Schwermuth macht seine Stirne düster und fürchterlich, er ist nicht mehr der lustige Mann, gelb und abgezehrt, und man sieht es ihm deutlich an, dass sein Inneres sehr stark leide und seine Seele mit wichtigen Gegenständen beschäftigt sein müsse.

²⁹ Als ich mich über sein schlechtes Aussehen verwunderte, erwiderte er in einer gewissen Bitterkeit, dass man unter tausend unangenehmen Gegenständen und so viel bittern Kränkungen unmöglich besser aussehen könne, aber nur Geduld, die Kerls sollen mir nicht trauen, sie haben das ganze Spiel noch nicht gewonnen, wenn sie mich toll machen, so bin ich im Stande mit einem einzigen ernsthaften Schlag ihre ganze Spiegel- fechterei auf einmal zu zertrümmern und zu zernichten, — ich wenigstens und meine Landsleute lassen sich nicht lange äffen und Honig ums Maul schmieren — allein ich darf gar nicht darauf denken, sonst verliehre ich die Mässigung, welche mir Klugheit und Vorsichtigkeit vor der Hand aufs Dringendste empfiehlt.

Jarzynski kijelentette, hogy minden befolyását érvényesíteni fogja Markovich érdekében, most azonban nem viheti magával, mert Fourniervel utazik, akivel meghasonlottak, aki gyanaszik reá, akivel szemben egyelőre még kerülni akar mindent, ami súrlódásokra vezetne.³⁰ Ettől az ellentét-től Markovich sokat várt, és utasításokat kért, milyen módon használhatná fel azt. Különben jelentette, hogy Gödöllőn tizenheten vannak együtt. Egy részük vasárnap fog elutazni, másik részük hétfőn reggel. Különböző utakon mennek, de ismét össze kell találkozniok egy ponton. Jelentette továbbá, hogy a gödöllői összejövetel a legnagyobb titokban történik. A kiküldöttek nem a kastélyon át jutnak a tanácskozás helyére, hanem a kert két mellékajtaján, amelyekhez kulcsaik vannak. Minthogy ő maga nem tud közéjük férközni, két bizalmasát helyezte el a kertben, hogy a 10-iki tanácskozást megfigyeljék és annak tagjait az országhatár felé kövessék, ahol ő is találkozni akar bizalmasaival.

Amíg Markovich Pozsonytól távol volt, Matthias Ferenc József bécsi rendőrségi irodatisztnek kellett a pozsonyi gyanúsítottakat figyelemmel kísérnie.³¹ Matthias Pozsonyban július 13-ikán kezdte meg megfigyeléseit. Ezen a napon érkezett meg a Konstantinápolyba kiküldött francia követ, François Horace Bastien Sebastiani gróf, akinél mindjárt megjelentek Fournier, Chavroni, Bartolotti, Siagiani és Garner. 14-ikén Sebastiani Siagianival és Bartolottival felkereste Andréossit Malackán, ahol az be is mutatta őt Pálffy grófnőnek. Később Andréossi valamit felolvasott Sebastianinak, majd a szobában föl és alá járva tanácskoztak egymással. Mindjárt érkezésük után egy küldöncöt küldtek Batthyány János grófhhoz Morvaszentjánosra, amire déltájt Batthyány gróf is megérkezett Malackára. Több mint egy óráig tanácskoztak egymással, s a kísérő gesztusokból látni lehetett, hogy Andréossinak nem nagy gyönyörűsége tellett Batthyány beszédében. A társaság 6 órakor oszlott szét, csak Batthyány maradt Malackán. Andréossi Sebastianival az éjszakát Stomfán, Pálffy Lipót grófnál töltötte, akivel kettőig együtt voltak. Reggel Andréossi visszatért Malackára, Sebastiani Pozsonyba. 15-ikén este Batthyány ismét meglátogatta Andréossit Malackán. Két ív teleírt papirost hozott magával. Ezt kettesben nagy figyelemmel olvasták el s három órán át vitatkoztak fölötté, úgy hogy Batthyány csak éjfél után tért haza. Július 16-ikán Andréossi Bécsbe utazott, előbb azonban küldöncöt küldött Esterházy Fe-

³⁰ ... ich könnte aber für jetzo mit ihm nicht reisen, weil ihn der Four. dahin begleiten wird, zwischen ihm aber und Four. eine geheime Disharmonie und ein geheimes Misstrauen herrsche, und er noch vor der Hand noch alles vermeiden wolle, er bitte mich dahero meine Reise dahin etwas früher anzutreffen und ihn an der Gränze zu erwarten.

³¹ Őt a császár jul. 23-ikán küldte ki erre a célra. Kab. A. 1176/1806.

renc grófhhoz Cseklészre. A küldöncnek szigorúan meghagyták, hogy a gróf csak sajátkezűleg veheti át a neki szóló írást, és ha nem volna birtokán, tovább kell azt vinni utána.

Ezekhez Matthias még hozzáfűzte, hogy Andréossi már június 19. és 20. közt találkozott Viczayval Vöröskön, ahol három óra hosszat tanácskozott vele, hogy Vöröskő Pálffy Rudolf és Károly grófok birtoka, Viczay pedig Grassalkovich sógora, továbbá, hogy Andréossit Malackán Forgács gróf, Ráday és báró Mednyánszky is meglátogatták. Ezek mind kizárólag éjjel érkeztek és két óránál hosszabb időt egyikük sem töltött ott. Jelentette továbbá, hogy egy Bertók nevű nemes, aki Pozsonyban él és Nagyszombat körül birtokos, szintén sűrűn keresi fel Fourniert. Garner inasának elbeszélése alapján közölte azt is, hogy Garner és Chavroni 5 hónap óta több megyét utaztak be, nemeseket és főurakat látogattak meg s mindenütt vendégszerető fogadtatásra találtak. A szolga különösen Hunyadi és Lengyel bárók vendégszeretét dicsérte. Az utóbbinak Pest közelében fekvő birtokán 12 napig tartózkodtak s ezalatt az idő alatt ott több vendég fordult meg. Chavroni május végén Gödöllőn volt, ahol akkor társaságukból tizenketten találkoztak össze. Három napot töltöttek ott és mindegyikük írást kapott Fourniertől.

Ezzel kapcsolatosan Matthias kitért a megyei közgyűlésekre és jelentette, hogy azokon nagyon élesen kifakadnak az osztrák papírpénz ellen, kárhoztatják az adósságokat és a pénzügyi igazgatást, hogy egyesek oly vakmerőek voltak azt állítani, hogy Ausztria nem kerülheti el az államcsődöt. Ezzel szemben hazájuk jogos vagyonát úgy akarják felhasználni, hogy az országban bányászott arany és ezüst csak az ország javára és ne idegen állam adósságainak törlesztésére legyen fordítható. Ebben a tekintetben valóságos közhangulat támadt. Még 15–16 éves diákok is ezekről a tárgyakról vitatkoznak és arról beszélnek, hogy Magyarország a most uralkodó király halála után külön királyt fog kapni és ezt és am azt a tartományt fogja megszerezni.

Jelentésének külön érdekessége, hogy 13-ikán két orosz látott ólalkodni Sebastiani lakása körül és szükségesnek tartotta, hogy velük megismerkedjék és megakadályozza, hogy Sebastiani ellen esetleg merényletet kövessenek el.³²

Két nappal ez után a jelentés után Matthias újabb írást küldött Bécsbe.³³ Ebből kivehető, hogy Fournier lakását átvizsgálta. Azt jelentette, hogy a már korábban megejtett hasonló vizsgálat óta az ott talált lepecsételt csomagok és a kofferben talált készpénz eltűntek. Csak egy vászonzacskóban talált még körülbelül 200 darab aranyat és 3700 forint

³² Kab. A. 1188/1806.

³³ Ez a jelentés is Kab. A. 1188/1806. alatt.

értékű bankócédulát. A lepecsételt csomagokról azt a véleményt nyilvánította, hogy azokban köriratok voltak, amelyeket a társaság tagjainak küldhettek el. Bejelentette azt is, hogy 24-ikén délelőtti a francia emisszáriusok elutaznak. Garner szolgájától tudta meg, hogy beszélnek Viczay grófhhoz és azután Forgách grófnál találkoznak össze. A Sebastiani nyomában utazó oroszok megfigyelésére egy emberét indította útnak, hogy elhárítson minden esetleges bajt a monarchia területén. Legfeltűnőbb jelentésének az a része volt, hogy az emisszáriusok hirtelen határozták el elutazásukat, amelyről 24 órával korábban még szó sem volt, úgy hogy szennyesüket is mosatlanul visszahozatták a mosónőtől. Garner szolgájának elbeszélése alapján közölte, hogy közülük senki sem fogja egyhamar újra fölkeresni ezt a vidéket, minthogy csak azért hívták őket ide össze, hogy jelentéseiket megtegyék és újabb utasításokat kapjanak. Ugy sejtette, hogy az egész ügy vezetése más kezekbe fog kerülni és megírta, hogy ha Andréossi nem is térne vissza hamarosan Franciaországba, három-négy hétnél hamarabb nem igen fog újabb ürügyet találni arra, hogy Pozsony vidékére jöjjön, mert barátnője elutazott, és így ezekkel a szavakkal zárta sorait: „Istennek hála, ezen a helyen ügyeink szerencsésen be volnának fejezve.”³⁴

Pálffy grófnő tényleg július 19-ikén reggel elutazott Leitomisbe, nővérének, Wallenstein grófnőnek látogatására. Ottani tartózkodását augusztus 5-ig tervezte. Hogy ennek az elutazásnak a hátterében mi állott, nehéz volna megállapítani. Schosulan Mihály udvari fogalmazó már július 14-ikén jelentette Sumeraw bárónak, hogy Andréossi és Pálffy Józsefné grófnő közt feszültség állott be, aminek oka állítólagos féltékenykedés.³⁵

Markovich leleplezése és érdekes jelentései természetesen nagy mértékben fölkellették a bécsi kormányköröknek a figyelmét, amelyek amúgy is csak bizalmatlansággal és gyanúval nézték Magyarországot és már akkor is franciabarát hangulatot szimatoltak, amikor erre különösebb pozi-

³⁴ So viel ich ferner durch den Bedienten des Garner erhoben habe, so wird keiner dieser Herrn, wenigstens so bald diese Gegenden besuchen, nachdem sie daher nur darum berufen worden sind, um ihre Berichte abzustatten und neue Verhaltensbefehle einzuholen. — Dieses alles lässt sich ohnehin aus dem Inhalte mehrerer geschickter Muster deutlich erklären, so wie klar daraus zu ersehen ist, dass ein anderer Weg zur Einführung der Waare veranstaltet worden, und selbst ein anderer Handlungs-Direktor bestimmt sei. Wenn übrigens wirklich der bisherige Handlungs-Direktor A-i nicht bald in sein Vaterland abreisen sollte, so ist es doch gewiss, dass derselbe vor 3—4 Wochen diese Gegenden nicht besuchen wird, weil er keinen Vorwand dafür hat, in dem seine Freundin, wie ich bereits gemeldet habe, verreist ist, und so wären, Gottlob, unsere Geschäfte an hiesigen Platz glücklich beendigt.

³⁵ Kab. A. 1188/1806. Den sichern Vernehmen nach soll eine Spannung zwischen Andréossy und der Gräfin Pálffy herrschen, welche sich auf eine Eifersucht gründet.

tív okuk nem volt. Ezek a körök hangulatukat Ferenc császárra is könnyen átvitték, aki természettől fogva nagyon hajlamos volt a bizalmatlanságra. Markovich első jelentése még nem is feküdt a császár előtt, amikor valószínűleg az Andréossival szemben emelkedő gyanú hatása alatt, már május 30-ikán Lerchenheim személyében megfigyelőt küldtek Bártfafürdőre.³⁶ Ez akkor nagyon felkapott fürdőhely volt, amelyet igen sok lengyel is felkeresett; a lengyelek és franciák kapcsolatai miatt azt remélték, hogy itt fognak leghamarabb valamelyes nyomra bukkanni. Amikor azután Markovich jelentései beérkeztek, Ferenc kiadta az utasítást, hogy gondoskodjanak kémkedésre alkalmas egyénekről.³⁷ A rendőrség a chiffrékabinet egyik alkalmazottjára, Zarembára gondolt, akit azonban a császár erre nem tartott alkalmasnak. A Jarzynskiról és Gawronskiról kapott adatok birtokában pedig mindjárt megküldték az ő személyleírásukat a galíciai rendőrségnek.³⁸

Egyelőre Markovich mellett az udvar mégis nagyrészt Lerchenheimra és Zarembára volt utalva. Mindkettejüket elküldték Pestre, de Zaremba csak azt tudta megállapítani, hogy Fournier és egy Travailleux nevű francia építész Grassalkovich herceg kártyatársaságához tartoztak. A lengyelekről, akik a herceggel érintkeztek, ugyanezt jelentette. Travailleuxról utóbb még azt pótolta, hogy építész a hercegnek, és Batthyány Antal grófnak is dolgozik Kisbéren, ahol színházat épít neki. Fournierről úgy tudták, hogy el fogja kíséni a herceget franciaországi útjára. Gawronskiéknak egyáltalán nem jutott nyomára. Ellenben igen kedvezőnek festette a magyar nemzet hangulatát az uralkodóval szemben. Mint más megfigyelők ebben a korban, Zaremba is azt jelentette, hogy Magyarországon mindenki csak azon panaszkodik, hogy bár az uralkodó több bizalommal volna a nemzet iránt és ne mellőzné az országot oly feltűnően.³⁹ Ezek a jelentések érthetetlenek voltak Sumeraw és Baldacci előtt. Az utóbbi Zaremba jelentéseire meg is jegyezte, hogy nem elég éleselméjű és nincs megfigyelőképessége,⁴⁰ miért is jelentéseinek nem lehet hitelt adni. Lerchenheim tudósításait is tartalmatlanoknak találták s ezért a császárral olyan legfelsőbb elhatározást küldtek neki, amely kioktatta őt feladatairól.⁴¹

A figyelem az udvarnál egészen más természetű hírek és jelentések felé fordult. Augusztus első napjaiban Baldacci Sumeraw bárónak egy ju-

³⁶ Kab. A. 963/1806.

³⁷ Kab. A. 1087/1806

³⁸ Kab. A. 1103/1806

³⁹ Kab. A. 1149/1806 és 892/1806.

⁴⁰ Kab. A. 892/1806.

⁴¹ Kab. A. 1130/1806.

lius 30-án hozzáérkezett jelentését terjesztette a király elé. Ez a jelentés egy Locatelli grófot támogatót abban a törekvésében, hogy császári szolgálatba lépjen. Locatelli elmondta, hogy az olasz alkirály előtt kifejezte azt a reményét, hogy Ferenc császár szolgálatába állhat, amire Louis Joseph Brême belügyminiszter oda nyilatkozott, „que l'univers bientôt n'aurait qu'un seul maître.” Elmondta azt is, hogy Napoleon parancsára a velenicei állam különböző részeiben szabadkőműves páholyokat szerveztek, amelyek a milánói Napoleon és Joséphine anyapáholyokkal állanak összeköttetésben, s hogy ezekben a jelszó egy egyetemes monarchia alapítása. Locatelli szerint ezek a páholyok időről-időre emisszáriusokat küldenek Magyarországra és Lengyelországba, akik azután titkos utasítások szerint működnek a katonaság és a hivatalnokok körében. Azt is hozzátette, hogy tudomása szerint ilyen emisszárius Bécsben is van és az említett országokat már beutazta. Sumeraw báró is meg volt győződve arról, hogy Franciaország a páholyok segítségével titkos rendőrséget és propaganda-szervezetet alakított magának és hogy ennek hatása erősen érezhető. Rámutatott azonkívül azokra a jelenségekre, amelyekben a Magyarországra gyakorolt hatást vélte felfedezni: röpiratokra, Napoleon dicsőítésére írt versekre, a magyar katolikus papság szimpátiáira Napoleon iránt, mióta az a katolikus vallási szertartásokat ismét visszaállította, stb.⁴²

Baldacci ennek az előterjesztésnek az alapján már azt javasolta a császárnak, hogy Locatelli adatait közölje Stadion gróf külügyminiszterrel is, mert ezek az azóta Magyarországon felfedezett üzelmekkel összhangban állnak. Azt kívánta azonkívül, hogy kutassanak abban az irányban, nem áll-e fenn levelezés a páholyok és az emisszáriusok között? Napoleon világuralmi terveinek rémét tehát, ami Ferencet annyira nyugtalanította, szintén felhasználták bizalmatlanságának felfokozására. A magyarországi megfigyelések ügye azonban még a Locatelli-féle terv előtt került Stadion gróf elé, aki július 20-án tett előterjesztést a császárnak a magyarországi megfigyelések tárgyában. Az ő kívánságára rendelte Ferenc Markovicht Pozsonyból magához szóbeli jelentéstételre. Innen kellett volna Kassára és Bártfára indulnia Jarzynskiék kikémlelésére. Pozsony és Malacka további megfigyelésére az ő helyére Matthias rendőrhivatalnokot küldték le. Pestre és Budára Carlovitz Frigyes báró nyugalmazott őrnagyot rendelték, Braulik udvari fogalmazót pedig Sopron, Kőszeg, Szombathely, Székesfehérvár és Győr városokba indították el az ottani emisszáriusok felkutatására. Ezek mellé segítő társakul még megbízható tiszteket kívántak beosztani a bécsi helyőrség tisztjei közül s kiválogatásukat Weissenwolf Miklós gróf brigadérosra bízták.⁴³

⁴² Kab. A. 1137/1806.

⁴³ Kab. A. 1176/1806.

Matthias jelentései megadták az alapot a további eljáráshoz. Ez a rendőrtiszt nemcsak az érintkezésekre vonatkozó megfigyeléseit vette bele jelentéseibe, hanem az udvar mentalitásának megfelelő szellemben összekapcsolta más értesítésekkel is. Az ilyen véleménymondásokat Bécsben nem szerették, ha azok nem feleltek meg egészen az ő észjárásuknak. Ezt kifogásolták Lerchenheim tudósításaiban. Matthias jelentéséből azonban magára vonta Sumeraw és Baldacci figyelmét a megyegyűlések éles állásfoglalása a bankócédulák elértéktelenedésével szemben s az iskolás diákok körében terjedő olyas nyilatkozatok, hogy Ferenc halála után Magyarországnak külön királyt kell kapnia. Sumeraw július 23-án egy jelentésében az Andréossi féle államellenes kapcsolatokról és összejövetelekről, a június végén tartott megyegyűléseknek a kormányzat ellen irányuló törekvéseiről és Magyarországnak mint önálló királyságnak a monarchiától való elszakításáról tett jelentést.⁴⁴ Baldacci szokatlan gyorsasággal még július 24-ikén előterjesztette ezt a jelentést Ferencnek és olyan legfelsőbb elhatározási tervezetet terjesztett elő, amely szerint az idegen befolyás hatása a közhangulatra már nagyon erősen érezhetővé lesz, úgy hogy az eddigi megállapítások arra az aggodalomra adnak okot, hogy a félrevezetteknek száma hétről-hétre szaporodik és egyesek mindenféle ígérgetések következtében bűnbe eshetnének.⁴⁵ Ezért szükségesnek tartotta a kettőzött elővigyázatosságot és felszólította Sumerawt, hogy Stadion külügyminiszterrel együtt tegyék megfontolás tárgyává, nem kellene-e Fourniert, ha a dolog feltűnés nélkül történhetik, elfogni, Bécsbe vitetni, papírjait és podgyászát lefoglalni, s őt hathatós eszközökkel arra kényszeríteni, hogy a többi emisszáriust és az üzelmek belföldi résztvevőit megnevezze; vagy hogy nem kellene-e ezt az intézkedést addig még elhalasztani, amíg Markovich Jarzynskit és Gawronskit eléri s így alkalma lesz további adatokat is szerezni; továbbá, hogy nem kellene-e Markovichot olyan utasításokkal ellátni, hogy ha annak időpontja elérkezik, a két lengyel tisztet elfogathassa. Fournier elfogatásának esetére gondoskodni kívánt olyan bizalmas emberekről is, akik egyidejűleg, minekelőtte még a többi emisszárius Fournier elfogatásáról értesülhetne, ezekkel szemben felléphessen. Gyanús alátvalóival szemben pedig elhatározását akkorra tartotta fenn, ha az André-

⁴⁴ Kab. A. 1184/1806.

⁴⁵ Indessen, da die fremden Machinationen immer weiter um sich greifen, da ihre Einwirkung auf die öffentliche Stimmung nur gar zu fühlbar wird, und da die bisher gemachten Entdeckungen die Besorgnis erregen, dass sich die Zahl der Verführten von Woche zu Woche vermehren, und manche durch Vorspiegelung aller Art zu Verbrechen werden dürften, die vielleicht itzt noch gerettet werden können, so entstehet wohl billig die Frage, ob nicht statt blosser Verdoppelung der Wachsamkeit ernstlichere Vorkehrungen zu treffen die Notwendigkeit erheische?

ossi-féle tervek és részvételük ezekben közelebbről tisztázva lesznek. — Figyelmeztette a rendőrminisztert arra is, hogy a pénzügyek okvetlenül szükségessé teszik magyar országgyűlés összehívását, amelynek eredménye nagyrészt a hangulattól függ. Ennek következtében minden olyan tervnek teljes erőből ellene kell dolgozni, amely a közvélemény megrontására, vagy esetleg belső megosztásokra vezethetne.⁴⁶ Az adott esetben még arra is felhatalmazta Sumeraw bárót, hogy ha a cél érdekében szükséges volna és a halasztás veszélyt jelentene, Stadion gróffal egyetemben a császár elhatározásának kikérése nélkül is hathatós eszközöket vehessen igénybe.

Ferenc császár változtatás nélkül aláírta a Baldacci által előterjesztett legfelsőbb elhatározást s az már a következő napon, július 25-ikén expedíálásra is került.

Egy nappal később Sumeraw már új jelentésben válaszolt a császár parancsára.⁴⁷ Tájékoztatta a kiküldöttek beosztásáról, majd kifejtette, hogy mennyire hiányoznak a rendőri ellenőrző szolgálatra alkalmas egyének és mennyire szükséges ilyeneknek kiképzéséről gondoskodni, mert a rendőrségi személyzet ezekre a feladatokra nem alkalmas. Ajánlotta, hogy kémszolgálatra vállalkozó tisztek kijelölésére a magyarországi csapatok főparancsnokával, Alvinczy báró táborszernaggyal és a bánnal is tárgyaljanak. — Fournier elfogatását és iratainak lefoglalását azonban sem Stadion, sem Sumeraw nem tartották célszerűnek. Félték tőle, hogy a magyar hatóságok közbejöttével ez akadályokba ütközhetnék és feltűnést kelthetne, ami csak még inkább előmozdíthatná a francia terveket; de az egyelőre gyűjtött bizonyítékokat sem tartották még elég nyomósaknak. Sumeraw tehát ismét javaslatba hozta, hogy a magyarországi hangulat kikémlelésére küldjenek ki megfigyelőket.

Baldaccit láthatólag bántotta, hogy Stadion és Sumeraw Fournier elfogatását nem tartották kívánatosnak és hosszú rezolúció-tervezetet szerkesztett Sumeraw fölterjesztésére, amelyet Ferenc császár augusztus 20-án egész terjedelmében, minden változtatás nélkül jóváhagyott. Ebben a legfelsőbb elhatározásban Baldacci kifejtette, hogy Fournier elfogatását minden feltűnés nélkül kívánta volna eszközölni, úgy hogy őt mint kóbor csa-

⁴⁶ Damit Sie aber bei Erstattung desselben Rücksichten nicht übergehen, die Ihnen bisher nicht bekannt sein konnten, die aber von sehr wesentlichem Belange sind, so mache Ich Ihnen weiters bloss zu Ihrer beiderseitigen Privatnotiz zu wissen, dass die Lage der Staatsfinanzen die baldige Abhaltung eines Landtages unumgänglich erheischt, dass der erwünschte Ausschlag desselben grossentheils von der Stimmung der Gemüther abhängt, und dass es also Meine Pflicht, für das Ganze zu sorgen, itzt mehr als jemals fordert, Planen aus allen Kräften entgegenzuarbeiten, die vorzüglich auf Schwächung der Gesamtkräfte durch Verderbung der öffentlichen Opinion und durch Aufwiegelungen zu inneren Scissionen hinauslaufen.

⁴⁷ Kab. A. 1188/1806.

vargót, vagy pedig agiotagezsál vagy csempészéssel gyanúsítottat fogták volna el. Ha sikerülne mégis Fournierrra vonatkozólag nyomósabb bizonyítékokat szerezni, elfogatása jó szolgálatot tenne, míg ellenkező esetben a rossz szellem terjedése a legsúlyosabb következményekkel járhat. A főfigyelmet tehát Fournierrra kell fordítani és őt a legszigorúbban megfigyelni, ezért Pesten át Kassa felé kívánt megfigyelőket kiküldeni. Ezeket különösen arra tartotta utasítandóknak, hogy megszerezzék Fournier papirjait, vagy legalább is leveleinek nagyrészét. Kassán, ahol harmincadhivatal van, feljelentést kell tenni ellene csempészség miatt és ezzel az ürüggyel papirjait átvizsgálni. Baldacci úgy gondolta, hogy az Andréossi-val való meghasonlás után Pálffy grófnőtől és a jóhiszemű lágyságáról közismert Pálffy Lipót gróftól is könnyű lesz adatokat szerezni erről az ügyről. Még a legtekintélyesebb embereket is fel akarta használni, hogy vallomásukkal az államnak szolgálatot tegyenek, hogy így a király a szigor, amelyet a baj terjedése és a tervek felfedezése esetében alkalmazni kénytelen volna, némileg enyhíthesse. Felszólította tehát Sumerawt és Stadiont, hogy az ügygel tovább foglalkozzanak és előterjesztésüket az eszközökre vonatkozólag újabb felszólítás nélkül is juttassák eléje.⁴⁸

Ennek a legfelsőbb elhatározásnak lett a következménye a két miniszter augusztus 22-iki közös felterjesztése. Minthogy Sumeraw már az előző iratban javaslatot tett, hogy kiket lehetne megfigyelőül kiküldeni, az újabb előterjesztésnek nem sok értelme volt. A két miniszter tehát, mintegy utasításul a kiküldendőkhöz, összegezte a felmerült gyanús jelenségeket, valamint, hogy kik volnának azok a személyiségek, akiknek szereplését meg kellene figyelni. Augusztus második felében, amikor már a Grassalkovich hercegi pár hosszabb időre elutazott, amikor néhány hétre Pálffy grófnő is elhagyta az országot és Matthias jelentése szerint az emisszáriusok felkerekedtek innen, ennek az intézkedésnek meglehetősen eső után köpönyeg színezete volt.

A kiküldött megfigyelők közül a legtöbb és legalaposabb jelentéseket, közel húsz darabot, Braulik Károly udvari fogalmazó küldte be.⁴⁹ Őt már Markovich első jelentései után útnak indították Pozsonyba és a Dunántúlra, ahol megyéről megyére járva fölkereste a nevezetesebb gócpontokat és városokat, majd a Szerémségből Pesten át tért vissza. Később újabb kiküldetést kapott Pestre, majd ősszel elküldték a hegyaljai szüret megfigyelésére, ahonnan a Felvidéken át tért vissza. Az ország legnagyobb részét ő utazta be. Megfigyelő társai közül egyiknek jelentései sem hasonlíthatók az övéihez.⁵⁰

⁴⁸ U. ott.

⁴⁹ Braulik jelentései Kab. A. 1806. a következő számok alatt: 1149, 1186, 1203, 1226, 1355, 1368, 1376, 1387, 1397, 1441, 1444 és 1517.

⁵⁰ Egyéb jelentések: Lerchenheim Kab. A. 1806: 1190., 1293. és 1320.; Pichelhofer

Sem ő, sem a többi kiküldött azonban sehol sem akadt francia emisszáriusokra, vagy gyanús idegenekre. Vidéki városokban ezek igen könnyen feltűnhettek s nagyon könnyen lehetett volna őket ellenőrizni. Zalából és Vasból is, ahol Braulik a hangulatot legrosszabbnak találta, az egyedüli helyről, ahol egyesekben némi hajlamot talált Napoleon irányában, azt jelentette, hogy emisszárius nincs a vidéken.⁵¹ Baranyáról kiemelte, hogy olyan jó a hangulat, ha esetleg valami emisszárius valakit meg is nyert volna, az titkolja nézeteit, hogy jakobinusnak ne nézzék. Emisszariust azonban itt sem talált.⁵² Sopronból is csak azt tudta jelenteni, hogy hisznek francia emisszáriusokban s azt tartják róluk, hogy marhavásárlással a Dalmáciában állomásozó francia seregek részére leplezik működésüket, de meg vannak győződve, hogy ezek csak a Tiszavidéken fordulnak meg.⁵³ Ennek a sejtésnek viszont ellentmond Wolfskehl Keresztély báró generális, nagyváradi parancsnok jelentése, aki egész határozottan kijelentette, hogy Nagyvárad vidékén semmiféle idegenek nem jártak.⁵⁴ A legérdekesebb azonban, hogy Braulik június 20-át megelőzőleg Pozsonyban nem akadt Andréossi nyomára.⁵⁵

A hangulat Magyarországon egyáltalán nem volt akkor franciabarát. Legfeljebb egyes előkelőkről, akik az udvarral ellentétbe kerültek, lehetett azt állítani, hogy Napoleon felé hajlanak. Braulik már június 20-án azt jelentette, hogy a nagy tömegekben a francia barátságnak halavány jeleit sem találta.⁵⁶ Pest megyében az volt a benyomása, hogy valósággal gyűlölik őket és bizonyos fokig félnek tőlük.⁵⁷ Baranyában ez a gyűlölet annyira ment, hogy azokkal a régebben ott letelepedett emigránsokkal és abbékkal szemben, akik néhány özvegy asszony lelki gondozói vagy jó-

Kab. A. 1806: 1525. és 1558.; Wolfskehl Keresztély báró generális Kab. A. 1268/1806.; Schustek Emánuel báró vezérőrnagy Kab. A. 1309/1806.; Persa krakói rendőrfőnök Kab. A. 1376/1806.; Carlovitz Frigyes báró őrnagy Kab. A. 1806: 1362., 1368., 1578. és 1595.; Markovich: 1374., 1387. és 1563.; Seeberg báró Kab. A. 1287/1806.; Roschek Kab. A. 1268/1806.; Vlatkovich Kab. A. 1445/1806.

⁵¹ Kab. A. 1203/1806, aug. 1.

⁵² Kab. A. 1226/1806, júl. 26.

⁵³ Kab. A. 1186/1806, júl. 23.

⁵⁴ Kab. A. 1268/1806, aug. 11. Nem talált ilyeneket a Tisza vidékén Seeberg báró sem, aki Szolnok, Debrecen és Nagybánya vidékét utazta be. Kab. A. 1287/1806.

⁵⁵ Kab. A. 1149/1806.

⁵⁶ ... dennoch habe ich bisher auch nicht die leiseste Spur einer Vorliebe für die Franzosen unter dem grossen Haufen, der am Ende doch immer entscheidet, gefunden. Kab. A. 1149/1806.

⁵⁷ ... die rücksichtswerthern und bei weitem zahlreichsten Bewohner des grossen Pester Comitats hassen wahrhaft die Franzosen, fürchten sich aber auch mit gewissem Schrecken. Kab. A. 1149/1806. jun. 26.

szágvezetői, minden érintkezést kerültek.⁵⁸ Borsodban, ahol nagyon ellenzéki hangulatot talált, megjegyezte, hogy ehhez a hangulathoz semmiféle francia vagy más idegen befolyás nem járult hozzá. Ellenkezőleg, a lakosság franciaellenes.⁵⁹ Ezt a hangulatot találta a Felvidéken is.⁶⁰ Csak Szombathelyen hallott olyan hangokat, hogy Napoleon felforgató intézkedéseitől a jövő generációkra hasznot várnak, hogy az utolsó háborúban Magyarországgal szemben kimélettel bánt, amiből arra következtek, hogy bizonyos tervei vannak Magyarországgal, amelyeket kardcsapás nélkül meg is valósíthat. Szombathely vidékén azonban s a közelfekvő városokban úgy a városi lakosság, mint a parasztok franciaellenesek voltak és rosszalásukat fejezték ki afölött, hogy 1805-ben az inzurrekciót ott nem állították föl.⁶¹ Braulik szerint Bonapartét mint konzult, amikor a konzuli alkotmánnyal a franciáknak legalább az alkotmány látszatát megadta, a magyarok nagyon tisztelték, azóta azonban uralomravágyó despotának tekintik, s az alkotmányukra féltékeny magyarok attól félnek, hogy általa rabszolgaságba juthatnának.⁶² Szeptember végén is úgy írt Pestről, hogy Bonapartét és a franciákat illetőleg egységes a közvélemény. Mindenki gyűlöli és megaláztatását kívánja.⁶³

Hasonló értelemben írt Lerchenheim is. Nincs felvilágosodott magyar, pedig ilyenek ezerszám vannak, akit ne hatna át az a meggyőződés, hogy Napoleon kiváló tulajdonságait elnyomja uralomvágya s hogy ezeket az

⁵⁸ ... sie den Hass gegen die Franzosen und den Bonaparte nicht verläugnen und selbst einige französische Emigranten und Abbés, welche bei einigen hiesigen verwitweten Damen gleichsam die Stelle der Intendants de la maison, oder der Aumoniers vertreten, aus ihren Zirkeln bannen. Kab. A. 1226/1806 aug. 1.

⁵⁹ Diese unangenehme Stimmung sei jedoch ganz ohne französischen oder selbst fremden Einfluss. Vielmehr herrsche wider das Französ. Gouvernement Abneigung in der Masse, in welchem der des grundherrlichen Zwanges bei zunehmenden Wohlstande müde Unterthan in vorigem Jahre auf die Annäherung der Feinde Hofnungen stützte. Kab. A. 1444/1806.

⁶⁰ Kab. A. 1517/1806 nov. 19.

⁶¹ ... indem von seinem Umwälzungen, die nun zwar Manchen Wehe bringen, Wohl für die kommende Generation erwartet, man sagte mit Selbstgenügsamkeit, dass Bonaparte im letzten Krieg Ungarn mit Schonung behandelte, erklärte dieses als eine gute Vorbedeutung, und glaubt, dass Ihm ein Projekt auf Ungarn, das er wohl habe, ohne Schwertsreich gelingen dürfte. Kab. A. 1203/1806 jul. 26.

⁶² Ehedem, als Bonaparte als Consul durch seine Constitution den Franzosen einen Schein von Freiheit liess, sei er von den Ungarn geachtet worden, nun aber werde er als herschsüchtiger Despote angesehen und der auf seine constitutionellen Rechte eifersüchtige Ungar fürchtet durch ihn ein Sklave zu werden. Kab. A. 1376/1806 szept. 28.

⁶³ In Ansehung Bonapartes und der Franzosen ist hier gleichsam eine Stimme. Alles hasset ihn, alles wünscht Ueberwindung der Letzteren und Demüthigung der Erstern. Kab. A. 1376/1806 szept. 28.

emberiség kárára használja fel.⁶⁴ Ő tudósít Barkóczy grófról is, aki jelen volt Párisban Napoleon koronázásán és a francia fölvilágosodásnak őszinte híve, aki azonban a francia kormányzattól valósággal irtózik.⁶⁵

Ha a kiküldöttek mégis kedvezőtlen hangulatról és néhol rossz szellemről is számoltak be, ezt nem lehetett a francia emisszáriusok munkájának tulajdonítani. Braulik nem volt magyarbarát. Mint az udvari körök általában, és különösen Baldacci, ő is rossz szemmel nézte az 1805-i országgyűlésnek a magyar nyelv tárgyában alkotott törvényét, s örömmel jegyezte fel, ha valahol ezzel szemben ellenszenvet tapasztalt. Ilyet említ a Felvidék tót lakossága körében⁶⁶ vagy a nyugati határszél németei közt, ahol hozzáteszi véleményét, hogy ez a törvény egészen ellentétes azzal a Mária Terézia kora óta alkalmazott igazi politikai alapelvvel, hogy a magyarokat lassanként kivetkőztessék nemzeti szokásaikból.⁶⁷ Baranyában örömmel állapította meg a német és szerb lakosságról, hogy a tősgyökeres magyart kevésre becsülik és kárhoztatják a magyar nyelvre vonatkozó törvényt.⁶⁸ Szlavóniában, a Szerémségben és a katonai határőrvidéken pedig arra figyelmeztetett, hogy a gyűlölet a tősgyökeres magyarsággal szemben az udvarnak segítségére jöhet, ha esetleg a magyarok valamire vállalkoznának.⁶⁹ De ugyanez a Braulik, amidőn Pestről hírt ad arról, mennyire örülnek annak a tervnek, hogy a király beutazni szándékozik az országot, hozzáteszi ehhez: csalhatatlan bizonyítéka ez annak a ragaszkodásnak az uralkodó iránt, amely a magyarnak jellemében rejlő nemzeti sajátsága.⁷⁰ Majdnem mindenünnen azt jelentik, hogy a lakosság nagy zöme az uralkodónak „innig ergeben”,⁷¹ ha akadnak is egyes raisonneurök

⁶⁴ Es giebt keinen aufgeklärten Ungar — und deren findet man tausende — der nicht von der Uiberzeugung durchdrungen wäre, dass Napoleon seine grossen Eigenschaften der Herrschsucht schlachtet und zum Unglück der Menschheit missbraucht. Kab. A. 1293/1806 aug. 29.

⁶⁵ ... gegen das französische Gouvernement einen wahren Abscheu mitgebracht ... u. ott.

⁶⁶ Kab. A. 1517/1806.

⁶⁷ ... ganz gegen dem seit den Anfänge der Regierung Maria Theresia befolgten wahrhaft politischen Grundsatz, die Ungarn nach und nach von allen National-Gewohnheiten abzubringen, welche dieselben gegen den Rest der Monarchie isolieren. Kab. A. 1149/1806 jun. 20.

⁶⁸ ... sie den Stockungar gering achten. Kab. A. 1226/1806 aug. 1.

⁶⁹ Wollten daher die Hungarn etwas gegen seine Majestät unternehmen, so würde der allerhöchste Hof an den Sklavonischen Bewohnern die sichersten Vertheidiger seiner Rechte haben, weil selbst der Nationalhass, den man in Sklavonien und Syrmien, dann in der Militärgrenze wieder den Stockungar hat, hiebei ins Spiel mitkommen dürfte. Kab. A. 1226/1806 aug. 4.

⁷⁰ ... ein untrüglicher Beweis wahrer Anhänglichkeit für den Monarchen — ein Nationalzug im Charakter der Ungarn. Kab. A. 1149/1806 jun. 20.

⁷¹ Braulik Kab. A. 1226/1806 aug. 11.; Lerchenheim u. ott. 1190/1806 jul. 18., Pichlhofer u. ott. 1252/1806 aug. 18.

a nemesek, a hivatalnokok és a diákok soraiban. Amidőn Borsod ellenzéki hangulatáról számolt be, kénytelen megjegyezni, hogy ennek okait rossz közigazgatási intézkedésekben és az ércpénz hiányában kell keresni.⁷²

Egy másik jelentő, Lerchenheim is kutatta az elégtelenség okait s arra az eredményre jutott, hogy a magyar nemzetnek szinte egyetlen hibája a bizalmatlanságra való hajlam, — amelyre régidőktől fogva elég okot adtak neki, — amit azonban a magyarok viszont tulságba visznek. Rémlátók mindenben, ami az udvarra és az alkotmányra vonatkozik s általában mindig azt hiszik, hogy az udvar (ha nem erőszakosan) közvetve valami előnyt akar elérni az alkotmánnyal szemben. Ehhez a megjegyzéséhez azonban hozzáteszi: viszont senkit sem lehet nyílt őszinteséggel könnyebben megnyerni, mint a magyart.⁷³

Pichlhofer is a királyra jónak találta a szellemet az országban s kiemelte, hogy a kritika sohasem vele szemben, hanem a miniszterek ellen érvényesül, akiket nagyrészt rossz tanácsadóknak tartanak, s akik mellett a császári katonaság is kielezi az ellentéteket kihívó viselkedésével, amely miatt elfordulnak tőle.⁷⁴

Aktuálisan, az adott pillanatban az elégtelenséget főképpen a papírpénz elértéktelenedése okozta. Valahány jelentés, valamilyen formában ez a panasz mindig fölmerül. Amikor Braulik dunántúli útjára indul, éppen rohamosan hanyatlak a papírpénz értéke. Ezzel együtt jár, hogy az ércpénz eltűnik a forgalomból. A zsidókkal szemben hangzik el a legtöbb panasz, hogy összevásárolják és a forgalomból kivonják az ércpénzt.⁷⁵ A Délvidéken mellettük ugyanez a vád a rácokkal szemben.⁷⁶

⁷² . . . schlechte Polizeyanstalten und Mangel an baarem Gelde . . . Kab. A. 1444/1806.

⁷³ Beinahe das einzige Gebrechen der ungarischen Nation ist der Hang zum Misstrauen, — wozu man derselben zwar seit geraumen Jahren viele Ursache gegeben, — welches aber die Ungarn auch wieder übertreiben. Sie sind Gespenster-Seher in Bezug auf den Hof und die Konstitution und glauben im Durchschnitte immer, dass jener über diese (wo es nicht durch Gewalt geht) indirecte etwas gewinnen will, hingegen ist auch niemand mehr als die Hungarn durch offenerzige Behandlung zu gewinnen. Kab. A. 1293/1806 aug. 31.

⁷⁴ Die Gesinnungen der Hungarn gegen Sne Majestät den Keiser sind allgemein ganz gut in Rücksicht seiner Person, denn alle widrige Ereignisse, Einrichtungen und Dispositionen schreibt man den Ministern zu, die man theils für Menschen von schlechten Herzen, übelgesinnt gegen Sne Majestät und gegen die oesterreichische Monarchie, theils auch von zu wenigen Kenntnissen hält . . . Das kaiserliche Militär wird sehr gering geschätzt und vielmehr verachtet, besonders wegen dem Betragen der Offiziere, die sich bei jeder Gelegenheit Freiheiten herausnehmen, die ihnen nicht zustehen und wodurch sich der Hungar gekränkt und beleidiget findet. Kab. A. 1252/1806 aug. 18.

⁷⁵ Kab. A. 1806: 1149., 1186., 1190., különösen 1203. és 1226.

⁷⁶ Kab. A. 1226/1806 aug. 7.

Mentül délebbre jut Braulik, annál nagyobb az ércpénzhiány. Sopron vidékére a bécsi kereskedők még csak hoztak, ez azonban a távolabbi megyékbe már nem jutott el. Ezért egyes megyék a kormánytól külön ércpénzszállítmányokat akartak kérni. Fejérmegyei jelentésében elmondja Braulik, hogy egy paraszt a piacon 4 forintot kért egy bárányért. Egy szenátor kifakadt a magas ár miatt, amire a paraszt azt mondta, „fizessen az úr huszasokkal“, a szenátor azt válaszolta, hogy otthon van még két huszasa, amire a paraszt hajlandónak nyilatkozott a bárányt a két huszasért odaadni.⁷⁷

A legaktuálisabb, legélesebben érzett baj mellett azonban ott voltak a régi bajok is. A jelentéstevők egyhangúan számolnak be arról, hogy a magyarság szerint Magyarországot elhanyagolják. Mindenütt azt hallják, hogy a király nem jön Magyarországra, és azt a kívánságot nyilvánítják, hogy töltsön évenként bizonyos időt itt.⁷⁸ Braulik még Sopronban is ezt jegyezte fel.⁷⁹ Lerchenheim Bártfa fürdőn sokat beszélt Haller József gróffal, akiről azt mondja, hogy az uralkodónak és a hazának „wahrhaft ergeben“, „und eben darum kein Schmeichler.“ De Haller is azon panaszkodik, hogy az országot elhanyagolják. Barkóczy ugyancsak Lerchenheim előtt annak a véleményének ad kifejezést, hogy Magyarország tizszerte többet érne a császárnak, ha egyedül csak azt bírná, mert az udvar többet foglalkoznék vele és nem tekintené már mostoha gyermeknek.⁸⁰ Így érthető, hogy amikor hírek terjedtek arról, hogy a monarchiát a császár és testvérei között felosztanák, Magyarországon az ilyen lehetőséget szerencsének tekintették, ámbár Lerchenheim megállapítása szerint nincs egy gondolkozó magyar ember sem, aki ne volna meggyőződve arról, hogy a magyar alkotmány csak Habsburg uralkodó alatt tartható fenn.⁸¹ A jelentések nyomában a császár elhatározta, hogy az or-

⁷⁷ Kab. A. 1149/1806 jul. 2.

⁷⁸ Kab. A. 1149/1806 jun. 20.; 1222/1806 aug. 11.; Pichelhofer u. ott 1252/1806 aug. 18.

⁷⁹ Das hier sehr allgemeine Gerede, dass Se Majestät künftig in Ofen residiren werden und deshalb schon zu Pest die Grenadierkaserne für die Kanzleien der Hofbehörden zubereitet werde, wird von vielen nicht geglaubt; ein sehr lebhafter Wunsch ist es allerdings, Se Majestät jährlich eine Zeit lang in Ungarn zu wissen, und ob schon manche sich äusserten, es sei constitutionsmässig, dass der Monarch ein halbes Jahr in ungarischen Staaten residire, so vollten sie sich doch mit öfterem Besuchen bescheiden. Kab. A. 1186/1806 jul. 23.

⁸⁰ „Ungarn würde für unsern Kaiser zehnmal mehr sein, wenn Er es allein hätte, der Hof würde sich damit mehr occupiren, und es nicht mehr für ein Stiefkind ansehen.“ Kab. A. 1293/1806 aug. 29.

⁸¹ ... denn es gibt keinen denkenden Ungar, der nicht überzeugt wäre, dass nur unter dem österreichischem Monarchen die Verfassung könne aufrecht erhalten bleiben. U. o.

szágyűlés előtt magyar földön hosszabb utazást fog tenni.⁸² Ennek híre hamar elterjedt és mindenütt nagy örömet keltett.

Az ország elhanyagolását azonban nemcsak abban látták, hogy az uralkodó nem látogat el oda soha, hanem különösképpen kiemelték a harmincad és a vámrendszer igazságtalanságait,⁸³ a magyar ipar elnyomását⁸⁴ és különböző panaszokat a katonassággal, különösen annak ellátásával kapcsolatosan.⁸⁵ A legrosszabb szellemet Braulik Szombathelyen találta, ahol megyei hivatalnokok, nemesek és polgárok kávéházi társaságokban gyülekeztek össze és kritizálták a kormányzatot, még a királyt is. Aufklárista társaság volt ez, amely gyűlölte a főnemességet, a paraszt sorsán javítani akart, de a vámügyi és pénzügyi intézkedéseket is kárhoztatta. Braulik azt mondta ezekről a társaságokról, hogy bennük tovább él a régi titkos társaságok szelleme.⁸⁶

De a pénzügyekkel kapcsolatosan nemcsak Szombathelyen alakult ki intranzingens álláspont. Akkor már mindenfelé beszéltek róla, hogy nagy áldozatokra lesz szükség a pénz értékének megmentésére. Aszombathelyiek határozottan azon a véleményen voltak, hogy a pénzügyi operációhoz Magyarország nem nyújthat segítő kezet.⁸⁷ De máshonnan is azt jelentették, hogy Magyarország nem ismeri el törvényesnek a papírpénzt, amelyet nem törvénnyel léptettek életbe, s ennek következtében nem érzi magát kötelezve arra, hogy a papírpénz megmentéséhez hozzájáruljon.⁸⁸ Másrészt pedig olyan hangok hallatszottak, hogy Magyarországról kiviszik az itt termelt aranyat és ezüstöt s helyette papírpénzzel árasztják el az országot. Ebből az a követelés alakult ki, hogy a magyarországi aranyat és ezüstöt magyar célokra használják fel s a nemesércet ne engedjék ki a határon.⁸⁹

Az ellenzéki szellemből azonban nem mindenütt fakadt hasonló szűkkeblűség. Egyes megyékben már arról is beszéltek, hogy milyen összegekkel járulhatna hozzá Magyarország a pénzügyek szanálásához.⁹⁰

⁸² Kab. A. 1177/1806. Die wechselseitige Bereisung Meiner Erblände entspricht Meinen eigenen Wünschen und Ich sehe sie selbst als einen Theil Meiner Regentenpflichten an. Wenn also bisher der Wunsch der Ungarischen Nation demungeachtet nicht erfüllt worden ist, lag die Ursache nicht in Meinem Willen, sondern in Hindernissen, die durch die Zeitumstände hebeigeführt worden sind.

⁸³ Kab. A. 1203/1806 júl. 26. és 2226/1806 aug. 1.

⁸⁴ Kab. A. 1252/1806 aug. 10.

⁸⁵ Kab. A. 1186/1806 júl. 23.

⁸⁶ Kab. A. 1203/1806 júl. 26.

⁸⁷ U. ott.

⁸⁸ Kab. A. 1186/1806 júl. 23.; 1444/1806.

⁸⁹ Kab. A. 1186/1806 júl. 23.; 1203/1806 júl. 26.; 1444/1806.

⁹⁰ Kab. A. 1368/1806 szept. 24.

Zalamegyéről pedig azt jelentette Braulik, hogy a megyegyűlés az állítandó katonák számát duplájára emelte afölötti örömeiben, hogy az 1805-i országgyűlésen a magyar nyelvre vonatkozó törvényt sikerült elfogadtatni.⁹¹

A jelentések tehát tulajdonképpen nem adtak okot semmi aggodalomra, sőt bizonyos fokig kételyeket támasztottak Markovich korábbi jelentéseinek hitelével szemben. Braulik október 12-én még Gödöllő vidéről is kedvező jelentést küldött.⁹² Minthogy a Jarzynski nyomában kiküldött Markovich azóta hirt sem adott magáról, Braulik jelentése fölkelte azt a gyanút, hogy Markovich legalább is igen erősen tulzott. Ezt erősítette meg Schustek Emánuel báró vezérőrnagy szeptember 9-iki jelentése is. A magyarországi megfigyelésekbe elejétől fogva a katonaságot is be akarták vonni. Minthogy azonban a Bécsben állomásozó két ezred tisztikarában nem találtak alkalmas egyéniségeket a kémiszolgálatra, az uralkodó magához hívatta a Pozsony melletti Bazinban állomásozó Schustek tábornokot, aki mint a Lichtenstein huszárok brigáderosa vállalta, hogy tisztikarából megfelelő embereket fog válogatni ennek a feladatnak az ellátására. Szeptember 9-ikén ő maga is jelentést küldött a pozsonyi hangulatról. Magának a városnak megfigyelésére Gyurkovich alezredest rendelte ki, míg Meskó József báró ezredes a megyei közgyűlések látogatására kapott megbízást. A vidéket a tábornok maga kísérte szemmel. Jelentésében megírta, hogy sok alkalma volt őszinte szavakat hallani, de arrafelé sehol sincs rossz hangulat.⁹³ Az udvarnál nagy meglepetést keltett ez a megnyugtató hír arról a helyről, ahol a baj főfészkekét sejtették. Braulik gödöllői jelentése a másik veszedelmes pontról hasonló kedvező szellemben természetesen kételyeket keltett tehát Markovich szavahihetőségével szemben.⁹⁴

Az udvar még azokról a magyar ellenzéki vezérférfiakról is kedvező jelentést kapott, akiknek rossz gondolkodásától leginkább tartott. Az

⁹¹ Kab. A. 1203/1806 jul. 27.

⁹² Kab. A. 1397/1806. De Braulik már 12-iki jelentésében azt írta: „Dass ich auf keinen französischen Emissär gestossen bin, ist wahrlich nicht der Fehler meiner Bemühungen und Nachforschungen, ich fand ungeachtet meiner sorgsamsten Nachfragen keine stättige Spur dieser Leute und ich muss denken, dass sie nur bei jenen wenigen ungarischen Notabeln Eingang haben, die zu Conspiration aufgelegt sind und die wohl in Bartfeld, wo sie allem Anschein nach mit den unzufriedenen Pohlen zusammen gekommen sind, werden aufgezeichnet worden sein.“ Kab. A. 1226/1806.

⁹³ Kab. A. 1309/1806.

⁹⁴ Kab. A. 1397/1806 Das Resultat der in der Gegend von Gödele vorgenommenen Erhebungen kann den Verdacht, welchen das sonderbare Benehmen des Markovich gegen die Richtigkeit seiner früheren Angaben erregt, nur noch vermehren und es lässt beinahe schon für gewiss annehmen, dass er sich wenigstens Uebertreibungen habe zu Schulden kommen lassen.

országgyűlés előkészítése kapcsán a nádor ajánlatára Bécsbe hívták a vezető politikusok egy sorát. Sumeraw báró ebből az alkalomból utasítást kapott a császártól, hogy közülök Haller József bárót, Orczy László bárót, Bezerédj Ignácot és Vay Józsefet bécsi tartózkodása alatt figyeltesse meg. A rendőrség nemcsak azt kutatta, hogy kivel érintkeznek és mit beszélnek, hanem a hozzájuk címzett és az általuk írt leveleket is felbontotta. Ennek alapján Schosulan Mihály udvari fogalmazó azt jelentette, hogy bécsi társaságuk, egész viselkedésük és nyilatkozataik annyira nem kétértelműek, hogy az uralkodó iránti hűségük egyáltalában nem lehet kérdéses. Levelezésük semmi olyant nem tartalmazott, ami egyikük vagy másikuk gondolkodására árnyat vethetne.⁹⁵

Föltűnt az is, hogy a kiküldött megfigyelők közül éppen attól a kettőtől, akiktől a legfontosabb felvilágításokat várták, a Fournier és Jarzynski nyomában utazó Markovichtól és a tulajdonképpen Pest vidékének megfigyelésére kirendelt Carlovitz Frigyes báró nyugalmazott őrnagytól semmiféle hír sem érkezett. Carlovitz már hetek óta volt úton, de mély hallgatásba burkolódzott, úgy hogy végre is a császár szeptember közepén Braulikot küldte fölkeresésére.⁹⁶ Braulik Pesten csak a báró feleségével beszélt. Tőle tudta meg, hogy hat héttel azelőtt Temesvár felé utazott el, de azóta feleségének sem írt.⁹⁷ A hosszú beszámoló lényegét a báró a következőkben foglalta össze: „uibrigens hat mich das geheimnisvolle und misstrauische Ansehen des höheren ungarischen Adels zuverlässlich schliessen lassen, dass dieser mit weit ausgehenden Planen von grosser Wichtigkeit unter der Decke um so mehr etwas ausführen wollendes haben müsse, weil in einem Reiche, wo ohnehin zugleich zwei Mächte wirken, derlei Zwiespalts-Unruhige-Gegenstände mehr wirklich vorhanden, als nicht vorhanden zu sein pflegen.“ Ennek az állításának a bizonyítására az 1805-i országgyűlés november 5-iki tárgyalásaiból két elaborátumot csatolt, amelyek katonai ügyekre vonatkoztak, és felhívta az uralkodó figyelmét, hogy az azokban aláhúzott helyek, főképen „a pragmatica sancio életbeléptetésétől“ kifejezés nagy jelentőségű, különösen miután jogosan lép fel az a kétségtelen gyanu, hogy hasonló kifejezéseket csak akkor lehet leírni, ha valami erőszakot terveznek és azt már előzetes összeesküvéssel előkészítették. Mellékelte a Wiener Zeitung egy régi cikkét is, amely Pálffy Lipót gróf Davoust marsallal való ismeretes levélváltását tartalmazta, s ebből azt a következtetést vonta le, hogy Pozsony megye és más Morvaország, Ausztria és Stájerország határán lévő megyék a franciákkal közelebbi egyetértésben éltek és élnek még min-

⁹⁵ Kiadva: József nádor iratai II. 616. l.

⁹⁶ Kab. A. 1312/1806.

⁹⁷ Kab. A. 1355/1806 szept. 20.

dig. Majd azt ajánlotta, hogy minthogy a magyar forradalmi mozgalmakat a trencsényi fürdőben, vagy a tokaji szüret alkalmával szokták előkészíteni, ezeket figyeljék meg. Emisszáriusokról, francia összeköttetésekről persze ő sem tudott semmit sem jelenteni; de még csak a beutazott vidékek hangulatáról sem közölt semmi komolyat.⁹⁸

Ugyanebben a szellemben voltak tartva most már egymásután következő további jelentései is. A „*pragmatica sanctio* életbeléptetésétől” kifejezésre ismét visszatért, s azt akarta állítani, hogy ezeket a szavakat Grassalkovich herceg megelőző párisi útján tanulta. Azt állította, hogy a rendek bizalmatlanok a magyar alkotmánnyal szemben, mert jól tudják, hogy az uralkodóház azt nem veheti figyelembe, és azért független országnak kezdik nevezni Magyarországot és a francia emisszáriusok szellemében új alkotmánytervezeten dolgoznak. Mint különösen veszedelmes embereket, Vay Józsefet, Bezerédj Ignácot, Orczy Lászlót, Péchy Imrét és Majthényi Lászlót nevezte meg, akikről remélte, hogy bécsi látogatásuk alkalmával lelepleztettek.⁹⁹

Még decemberi jelentései is csak gyanúsításokat tartalmaztak minden pozitív adat nélkül. Megvádolta Lovász Zsigmond triesti kormányzót, hogy két millió forintnyi vagyont gyűjtött, hasonlóképp Aczél István udvari tanácsost és sok mást, közöttük Magyarország katonai parancsnokát, Alvinczy József báró tábornagyot és Gyulai Ignác gróf horvát bánt.¹⁰⁰ Ez már Baldaccit is kihozta a sodrából. Bemutatva a jelentést a királynak, megbotránkozva utalt arra, hogy Carlovitz tehetségtelennek mondja Aczél, az a Carlovitz, aki alig tud írni, és akinek olyan férfiak tehetségéről, mint amilyen Aczél, egyáltalán nyilatkozni sem volna szabad. Alvinczy és Gyulai bán meggyanúsítását pedig gyermekes könnyelműségnek bélyegezte. Ez után a jelentése után — igaz hogy csak négy hónapi késedelemmel — Baldacci már azt javasolta a császárnak, hívja vissza Carlovitzot, amire Ferenc úgy határozott, hogy az őrnagyot visszarendelte s egyben kimondta, hogy máskor ne adjanak neki hasonló megbízatást.¹⁰¹

Hasonló kudarcot vallott az udvar Markovichsal is. Az ő jelentése Carlovitzéval egyidejűleg érkezett be. Elmondotta benne, hogy mennyire megnyerte Jarzynski őszinte barátságát, mennyire kezére jár állítólagos marhavásárlásaiban, úgy hogy azokból, ha tényleg végrehajtaná őket, igen nagy hasznot húzhatna. A jelentés a besszarábiai, a Dnyeszter felső

⁹⁸ Kab. A. 1362/1806 szept. 16.

⁹⁹ Kab. A. 1362/1806 szept. 24. és 1368/1806.

¹⁰⁰ Kab. A. 1578/1806. és 1595/1806.

¹⁰¹ Kab. A. 1595/1806. Sumeraw a jelentést dec. 12-ikén terjesztette föl, Baldacci azonban csak ápr. 12-ikén mutatta be Ferenc császárnak. A rezolúció ápr. 28-ikán kelt.

folyása mellett fekvő Chotin közeléből egy kis faluból kelt, ahol Jarzynskival akkor útjuk fáradalmait pihenték ki. Fournier tőlük távol, de szintén Chotin közelében, betegen feküdt. Társaságuk többi tagjai részben Erdélybe, részint Bulgáriába távoztak. Jelentése szerint a Jarzynsky és Fournier közötti ellentét még fennállott és Jarzynski csak néhány nappal előbb egy oláh pópát vesztegetett meg, hogy Fournier Dalmáciába induló szolgáját Bulgáriában kirabolják és tőle iratait elszedjék. A jelentés szerint Markovichnak minden igyekezete, hogy Jarzynskiból magyarországi küldetésének okát kivegye, teljesen hiábavaló volt. Egy este mégis beszélgetés közben, Markovich felajánlotta neki, nagy hálálkodások közben, szolgálatait Magyarországon. Erre állítólag a lengyel egy bizalmi rohamában mindent elmondott. Kijelentette, hogy ámbár mint katona francia szolgálatban áll, azért nem köteles ármányos ügyekben titkon magát bandita munkára felhasználtatni. Elmondta, hogy Franciaország fél Ausztriának még jelentékeny erejétől s arra törekszik, hogy az osztrák államot teljesen feloszlassa ; ezért a legaljasabb eszközöket használja fel, hogy megakadályozza, vagy legalább megnehezítse a birodalom erőhözjutását, hogy Franciaország és barátai, különösen Bajorország ellen fel ne léphessen. Ezeket a terveket Magyarországra és Galiciára alapította, ahol az alattvalókban bizalmatlanságot és gyűlöletet kelt az uralkodó iránt, elégedetlenséget a fennálló alkotmány, de különösen az adóügyi intézkedések iránt. Meg akarják nyerni elsősorban a két ország nemességét, mely ha egységesen lép fel, jelentékeny eredményeket érhet el. Ezért különösen élesen festették az uralmon lévő kormány gyengeségét, a rossz közigazgatást, a hivatalnokok haszonlesését és önzését. Ráterelték a figyelmet a pénzügyek rossz állására s azt bizonyították, hogy csak rendkívüli új adókkal és más súlyos terhekkel lehet a már majdnem elkerülhetetlen államcsődöt elhárítani. Eleven színekkel festették, milyen veszedelem fenyegeti azokat, akik állami kötvények vagy papírpénz birtokában vannak. Arra biztatták a magyarokat, hogy terményeiket ne szállítsák papírpénzért Ausztriának, hanem csak pengőpénzért, hogy követeljék a szabad kivitelt Trieszten és Fiumén át, és ne engedjék ki az országból aranyukat és ezüstjüket. Ne engedjék kiviinni a nemesi felkelést az ország határain kívül, hanem törekedjenek, hogy külön haditanácsot kapjanak. Ne szavazzanak meg subsidiumot az államadósság törlesztésére. Az ország csak saját nagyságára nézzen, gyűjtse erőit, hogy független és nagyságához mért birodalmat alkothasson, amiben Franciaország támogatni fogja. Azzal biztatták az embereket, hogy Ferenc lesz az utolsó Habsburg király Magyarország trónján, ha csak a nemzet nem emeli trónjára a király valamelyik testvérét. Állítólag a francia kormány már ebben az irányban működött 1805 májusában is. Akkor Magyarország legnagyobb részét francia tisztek térképezték és magyar

hazafiak segítségével a pozsonyi Vörös-Ökör szállodában elkészítették az ország katonai leírását. Az országgyűlés alatt is Murat írásbelileg tárgyalt magyar mágnásokkal. Ezek alapján Jarzynski kijelentette, hogy lelkiismerete tiltja, hogy ilyen ügybe Markovichot belevonja.

Markovich akkor állítólag figyelmeztette Jarzynskit, hogy Pesten egyszer úgy nyilatkozott előtte, hogy egyetlen komoly lépéssel az egész ügyet összezúzhatná. Erre a megjegyzésre Jarzynski beavatta Markovichot abba is, hogy ehhez a társaság összes tagjait váratlanul el kellene fogatni és egyideig fogságban tartani, amit azért nem tud keresztülvinni, mert az oláh pópa, aki vállalkoznék reá, 100 aranyat kér minden személy után s a társaság 17 személyből áll, amihez pénz nem áll rendelkezésére. Így tehát nem gördíthet akadályt a dolgok menete elé, legfeljebb arra törekedhetik, hogy egészségi ürügy alatt a francia kormány rendelje vissza ezredéhez.¹⁰²

Ezzel a jelentéssel az udvar nem volt megelégedve. Amit Markovich úgy adott elő, mintha az a francia emisszáriusok feladata lett volna, megfelelt ugyan az ország hangulatának, de azt Bécsben is alig hihették, hogy akár a magyar panaszok, akár a magyar tervek az emisszáriusok működése kapcsán keltek volna szárnyra. Markovichnak az volt a feladata, hogy a franciák iratait kezébe kerítse. Méltán rossznéven vehették tehát, hogy például a galíciai osztrák hatóságokat nem értesítette utazásaikról és ez irányban semmit sem tett. Baldacci ezenkívül szemére vetette, hogy elsősorban Fourniert kellett volna figyelemmel kísérnie, de ehelyett mindig csak Jarzynskival volt, s hogy egyedül Jarzynski nyilatkozataira és sejtésekre szorítkozva, olyan jelentést küldött, amelynek hitelére nincs semmi bizonyíték és amely nem szolgáltat biztos támaszpontokat további rendszabályokra. Javaslatára tehát a király utasította a rendőrmínisztert, ítélje meg, vajon Markovichnak ilyen fontos dolgokban hitelt lehet-e adni, — minthogy az ügy egyedül az ő előadására van alapítva — vagy nem kellene-e az ő ellenőrzésére és legalább a főadatok igazolására Wurmser Keresztély grófot, a galíciai gubernium alelnökét felszólítani, hogy küldjön ki egy megbízható egyént Markovich megfigyelésére és tegye meg egyben a lépéseket arra, hogy a török határon átmenő utasokat s az arra irányuló levelezést ellenőrizze, mert ezen az úton talán rövidesen fontosabb felvilágosításokat lehetne szerezni.

Bármennyire felkeltette azonban Markovich jelentése az udvari körök bizalmatlanságát, két irányban mégis tovább akartak kutatni: hogy Pozsonyban a Vörös-Ökörnél tényleg megtörténtek-e az általa jelzett összejövetelek és hogy Erdélyben vannak-e francia emisszáriusok? Ez

¹⁰² Kab. A. 1374/1806.

utóbbi kérdésben Bánffy György gróf gubernátortól kértek fölvilágosítást.¹⁰³

A Markovichcsal szemben megnyilvánult bizalmatlanságot újabb jelentései még csak fokozták. Október 26-ikán további két hónapra ismét 7000 forintot kért az udvartól. Ez Sumerawnak is annyira gyanús volt, hogy visszahívását javasolta. Baldacci csatlakozott véleményéhez. Annak az aggályának adott kifejezést, hogy Jarzynski már rég belelátott Markovich kártyáiba és bolondítja őt. Vagy pedig talán mindaketten összeját szanak, hogy kormányaikat megzsarolják. Sőt azt sem tartotta lehetetlennek, hogy adatainak kétharmada pusztá mese, amelyeket azért talált ki, hogy újabb pénzösszegeket csaljon ki az udvartól.¹⁰⁴

Néhány nappal utóbb megint érkezett tőle jelentés. Ebben már azt jelentette, hogy Jarzynski szolgájának segítségével, akinek e célra 100 arany jutalmat ígért, megszerzi a lengyel papírjait. A 7000 forint erre a célra kell neki. Hirt adott még arról, hogy Fourniert Chotin és Oborovo közt le lőtték, hogy az emisszáriusoknak most már csak egy csekély része maradt vissza Besszarába északi részében az oroszok megfigyelésére, míg a többiek Nagylengyelországba és Szerbiába mennek, ahonnan ez utóbbiak valószínűleg ismét visszatérnek Magyarországra.¹⁰⁵ Ez a jelentés azonban már nem segített Markovichon, ámbár december 5-ikén Sumeraw egy újabb csomagot küldött be tőle, amelyben a Jarzynskitól szerzett iratok voltak: 5 francia levél jelentéktelen tartalommal, csupa általánosság, és egy chiffré-es irat, valószínűleg orosz vagy lengyel nyelven, amelynek megfejtéséhez semmiféle kulcs sem állott rendelkezésre. Baldacci úgy ítélte, hogy Markovich nagyon fölcsigázta a várakozást túlzott hireivel, hogy sok pénzt kapjon. Ennek következtében továbbra is fenn kívánta tartani visszahívását, amit a király december 11-én el is rendelt.¹⁰⁶ Valami része lehetett ebben annak a jelentésnek is, amely időközben Wurmsertől jött, hogy az oroszok november 26-án megszállták a török Chotin várát, és hogy Markovich Jarzynski szolgájának segítségével a sebesült Fourniert nekik el akarja árulni.¹⁰⁷

A nagy garral megindult összeesküvés ügye ezzel véget ért. Az ítéletet fölötte ugyanaz a Baldacci mondotta ki, aki augusztus havában annyira erőszakoltan nagy esetet akart csinálni belőle.

¹⁰³ U. ott, expedálva okt. 10.

¹⁰⁴ Kab. A. 1464/1806. ... ob Jarzynski die wahre Eigenschaft des Markovich schon lange erkannt habe und mit ihm sein Spiel treibe, oder ob vielleicht beide zusammenhelfen um die Gouvernements, die sich ihrer bedienen, zu prellen, oder ob vielleicht zweidritteile von den Markovichischen Angaben Märchen sind, die er zum Behuff seiner Geldextorsionen erfindet...

¹⁰⁵ Kab. A. 1469/1806.

¹⁰⁶ Kab. A. 1563/1806.

¹⁰⁷ Kab. A. 1576/1806.

Amikor később Carlovitz visszahívását javasolta, indokai közt fel-
említette, hogy fehér asztal melletti beszélgetésekre Magyarországon nem
lehet különösebb súlyt vetni. A fehér asztal mellett ott többnyire nagyon
szabad hang uralkodik és szélsőséges kijelentések sokszor nem egyebek,
mint rosszul alkalmazott tréfa vagy feltűnési viszketeg, vagy eselleg csak
a bor hatásai; hogy azonban fölötte veszedelmes valakivel szemben a
rossz szellem gyanúját ébresztteni, ha nem adják meg egyben az okokat,
amelyekre a gyanú alapítható.¹⁰⁸

Október közepe óta a politikai helyzet is megváltozott. Október 14-én
Napoleon a jénai és auerstädli kettős ütközetben megsemmisítette Porosz-
ország hatalmát. Poroszbarát politikáról már szó sem lehetett, még arról
sem, hogy az osztrák udvar Franciaországgal szemben barátságtalan lé-
pésre határozza el magát. De Baldaccinál talán nem ez volt az irányadó.
Ő és politikai elvtársai ebben az időben főképpen a magyar országgyű-
lés összehívását akarták megakadályozni. Carlovitz jelentésével kapcsola-
tosan, hogy a magyar rendek maguk sem bíznak alkotmányuk meg-
maradásában, keserűen panaszkodott, hogy igen jelentékeny személyisé-
gek úgy tüntetik őt fel, mint Magyarország főellenségét, aki a királyt ál-
landóan az alkotmány felborítására ösztönzi, holott őfelségének eléggé
ismeretes, hogy államtanácsi volumaiban épp úgy, mint más alkalmakkor
is, mindig azt a határozott véleményt nyilvánította, hogy az „alkotmányos
utat mindig pontosan meg kell tartani, amíg egyáltalában megvan a remény
ezen az úton azt a célt elérni, amelyet a monarchia java és fennmara-
dása előírnak.”¹⁰⁹

Ez az öngazolás azonban már november 29-én történt. Akkor Bal-
dacci már nem akadályozhatta meg az országgyűlés összeülését, sőt a
király, éppen a francia aknamunka eredményeitől félve, mentől korábban
őhajtotta volna a diéta megnyitását. Ferenc a novemberi terminus mellett

¹⁰⁸ Tischgespräche sind es überhaupt nicht, worauf man in Ungarn eine vorzüg-
liche Aufmerksamkeit wenden muss. An den Tafeln herrscht dort meistens ein sehr
freier Ton. Sehr grelle Äusserungen sind oft gar nichts, als über angebrachter Scherz,
oder falsche Sucht, zu glänzen, oder auch wohl gar Wirkungen des Weins. — Aber es
ist höchst schädlich, gegen irgend Jemanden . . . den Verdacht gefährlicher Gesinnungen
zu erregen, wenn man nicht zugleich anbietet, worauf sich dieser Verdacht gründet, Kab.
A. 1578/1086.

¹⁰⁹ Es ist sonderbar, dass . . . es . . . einige sehr bedeutende Personen giebt,
die mich, wie ich von sicherer Hand vernahme, als denjenigen Erzfeind Ungarns ver-
schreien, der Euer Majestät unaufhörlich zur Umwälzung der ung. Konstitution rathe;
wo es Allerhöchstdenenselben doch gar zu gut bekannt ist, dass ich in staatsrätlichen
volis sowohl, als bei anderen Gelegenheiten immer die entschiedene Meinung äusserte
„man müsse den konstitutionellen Weg so lange unverrückt einhalten, als nur immer
eine Aussicht übrig bleibt, auf diesem Weg jene Zwecke zu erreichen, welche das Wohl
und die Existenz der Monarchie vorzeichnen“. Kab. A. 1517/1806.

volt, a szeptember közepén Bécsbe hívott magyar urak ehelyett a következő év tavaszát hozták javaslatba. Az uralkodó azonban a tanácskozás lezajlása után, szeptember 19-én még egy legfelsőbb kézirattal fordult a nádorhoz, amelyben felszólította őt, hogy a legszigorúbb titoktartás kötelezettségével tegyen említést a Bécsbe hívott uraknak a francia aknamunkáról és kérdezze meg őket, hogy ezek közt a körülmények között is tanácsosnak és célravezetőnek tartják-e halasztó indítványuk fenn-tartását?

Hivatalosan a nádor is akkor értesült először erről az ügyről. Az uralkodó ugyan három hónappal korábban célzásokat tett reá, de érde- legesen nem hozta szóba az ügyet. Most azonban kifejtette, hogy már egy idő óta különösen Magyarországon idegen emisszáriusokra bukkant, akik keserű kritikával, hamis remények keltésével és más ármányokkal a hangulatot a kormány ellen felszítják és az egységet aláássák. Elmondta azt is, hogy e machinációk megfigyelése meggyőzte őt, hogy azok nem voltak eredménytelenek, és hogy olyan egyének is befonatták magukat ezekbe a mesterséges szövevényekbe, akiktől azt sohasem várta volna. Azt ugyan nem tudták megállapítani, hogy mennyire haladtak előre ezek az ármányok, de abból, amit tényleg megállapítottak, azt lehet következtetni, hogy jelentékeny számú emisszárius működik s mentől inkább kitolják az országgyűlés időpontját, annál inkább fognak érvényesülni a káros idegen hatások.¹¹⁰

A nádor érzében nem tett eleget a király kívánságának. Már csak azért sem, mert félt, hogy az ügyet nem lehet titokban tartani. Félt azonban attól is, hogy a legfelsőbb kézirat tartalma a rendekben bizalmatlanságot fog kelteni. Félt, hogy azok, akiknek szólni fog az ügyről, látva, hogy az csak sejtéseken és vádakon alapszik, de hogy semmi irányban bizonyos eredményekre nem jutottak, a legnehezebb körülmények közt is tanúsított hűségükre fognak hivatkozni és kérni fogják a gyanúsítottak megnevezését s a vádakat, amelyeket velük szemben emeltek. Minthogy a király három hó előtti célozgatásai óta erről neki semmit sem szólt, ebből azt következtette, hogy közelebbi adataik nincsenek is. Ily körülmények közt pedig ilyen kéressel szemben a király kénytelen lett volna a vádat vagy visszavonni, vagy részletezni, ami mindenképpen csak tekintélyének rovására lett volna. Ezért csak Ürményi József országbírónak és Brunswick József gróf perszónálisnak tett róla említést. Ők is helyeselték a nádor eljárását és ismerni óhajtották volna az adatokat, hogy alapos ítéletet mondhassanak. Különben pedig az volt a véleményük, hogy az országgyűlésen szöbakerülő tárgyak olyan nagy fontosságúak s a jó eredmény

¹¹⁰ Kiadva: József nádor iratai II. 622. l.

annyira függ az ajánlott időpont megtartásától, hogy az emisszáriusok működésének káros hatása, amely csak kevesekre és jelentéktelen emberekre terjedhetett ki, ezzel szemben nem tekinthető számbavehetőnek. Véleményükhöz a nádor annál inkább hozzájárult, mert ő sem hitte, hogy amikor Napoleon tervei már nyilvánvalóvá lettek, emisszáriusai a kölcsönös bizalmat meg tudnák bontani. Nem tartotta lehetségesnek, hogy sokan legyenek, akik megtevesztették magukat, és hogy ezek a nagy többséggel szemben a közjónak árthatnának; sokkal meggondolandóbbnak tartotta azonban azt a kedvezőtlen hatást, amelyet a törvénnyel ellentétes kormányintézkedések s a szomszédos tartományok lakosainak szóbeszédei és nyilatkozatai gyakorolhatnak a kölcsönös megértésre.¹¹¹

Arról, hogy a nádor az egész ügyről hogyan gondolkozott, csak ez az egy fölterjesztése tájékoztat. Ha azonban a császár három hónappal korábban már célozgatott a francia aknamunkára, akkor erről az ügyről röviddel Markovich jelentésének befutása után értesülnie kellett, ha nem tartotta szükségesnek, hogy az ügyben valamit elrendeljen, vagy a császár előtt nézeteit írásban kifejtse, bizonyára már akkor is úgy gondolkozott, mint szeptemberi fölterjesztésében. A helyzetet tehát ő ítélte meg helyesen.

Korántsem lehet azt állítani, hogy Magyarországon ne lettek volna egyes franciabarátok. A francia forradalmi eszméknek is akadtak itt hívei, azonban csak szórványosan. Még ritkábbak lehettek azok, akik Napoleon genialitását bámulva, talán hittek benne, hogy az ő uralma alatt a nemzeti törekvések s az alkotmányos élet több megértésre találna. Túlfűtött temperamentum, csapongó fantázia és csökkent ítélőképeség mindenütt előfordulnak. Az ilyen elemek azonban ritka kivételek közé tartoznak. Sem hangadó politikusokról, sem a tömegről nem lehetett azt állítani, hogy a franciákhoz hajlanának. Ilyen körülmények között pedig nem volt érdemes az ügynek olyan nagy jelentőséget tulajdonítani és felfedésére akkora fáradságot fordítani, olyan időpontban, amikor a megfigyelő konfidens is azt már lezártak tekintette.

Azok, akiknek neveit az ügybe belebonyolították, tulajdonképpen két körhöz tartoztak. A Pálffy grófokkal Andréossit a Pálffy József gróf magyar kancelláriai tanácsos feleségével való flirtje hozta össze. Pálffy Lipót akkor a Davoustval folytatott levelezés miatt hadbíróági tárgyalás alatt állott. Valószínű tehát, hogy francia részről is iparkodott beszerezni olyan adatokat, amelyeket igazolásánál felhasználhatott. Pálffy Károly és Rudolff grófok neve csak úgy került bele a dologba, hogy Andréossi megfordult vöröskői várukban s állítólag ott is folytatott tanácskozást. Rájuk azonban

¹¹¹ U. ott. 623—627. l.

az udvari körök sem gyanakodtak, hiszen Pálffy Károly gróf pozsonyi örökös főispán a magyar udvarmesteri méltóságot töltötte be, aranygyapjas vitéz és a Szent István rend kancellárja volt, tehát az uralkodó bizalmasai közé tartozott.

Inkább kelthette fel a gyanút a másik társaság. A fiatal Grassalkovich herceg könnyelmű és meggondolatlan ember hírében állott. Esterházy Ferenc gróf mosoni főispán és Viczay Mihály gróf sógorai voltak. A jelentésekben előforduló Forgách gróf, valószínűleg Antal, szintén a herceg egyik nővérét birta nőül, de neki még anyja is Grassalkovich lány volt. Hozzájuk kell sorolni Illésházy István gróf trencsényi és lipcsei főispánt, akit radikális ellenzéki nézetei miatt mindig bizonyos gyanúval kísérték. Ehhez a társasághoz tartozott továbbá az a tábornok, akiről a jelentések azt állították, hogy a gödöllői tárgyalásokon résztvett. Ez a már 16 év óta Pozsonyban nyugalomban élő Roth vezérőrnagy volt, akinek unokahúga egy Illésházy grófnak volt a felesége és ezen a réven tartozott a herceg bizalmas társaságához.¹¹²

Batthyány Imre gróf, mint morvaszentjánosi földbirtokos a malackai Pálffy birtokkal való szomszédság alapján keveredhetett a dologba. A Malackán megfordult Mednyánszkyról azt sem lehet megállapítani, hogy tulajdonképpen ki volt. Mindez tehát azt bizonyítja, hogy a francia összeköttetések a legszűkebb körre szorítkoztak.

Napoleon a porosz hadjáratot megelőzőleg természetesen kénytelen volt a szomszédos országok eseményeit figyelemmel kísérni. Az itt működő franciáknak tehát valószínűleg a kémkedés, a megfigyelés volt a főfeladatuk: vajjon nem történnek-e itt háborús előkészületek? Poroszország után szövetségesével, Oroszországgal akart leszámolni. Ez lehetett az indoka a francia emisszáriusok hirtelen elrendelésének; az orosz–török konfliktus pedig annak, hogy megint gyors elhatározással a kiküldötteket Nagylenyelországba és Szerbiába irányította. Hogy emellett az elsőrendű feladat mellett arra is utasításuk lehetett, hogy a közhangulatot Franciaország érdekében és lehetőleg a megfigyelt országok belső erejének megbénítására befolyásolják, az valószínű. Ennek azonban, tekintve az akkor nálunk Napoleonnal szemben már fennálló kedvezőtlen hangulatot, nagyobb sikerei nem igen lehettek.

A franciaellenes hangulat mindinkább erősödött. 1808-ban már a nemzeti mozgalmak elnyomójának tekintették Napoleont. A bécsi udvar ugyan az 1809-iki hadjárat előtt is bizalmatlan volt s azért az insurrekció felállításának előmunkálatait is megosztotta a nádor és eszterházi Károly Ambrus

¹¹² Kab. A. 1558/1806. Grassalkovich herceg nővérei közül Anna Mária Viczay Mihály grófnak, Otillia Forgách Antal grófnak és Erzsébet Esterházy Ferenc grófnak volt felesége. V. ö. Závodszy: A Grassalkovichok. Turul 1931.

főherceg, primás között, de a nemzet hűsége akkor is rendíthetetlen volt. Különösen elementáris erővel tört azonban elő a Napoleon elleni ellen-szenv az orosz hadjárat alatt.

Akkor a devalváció és a pénzügyek szanálása újabb, szinte leküzd-hetetlen akadályokat gördített az udvar és a magyarság kölcsönös meg-értése elé. Az 1811-ben összehívott országgyűlés sem nem volt hajlandó vállalni az államadósságnak azt a részét, amelyet reá akartak hárítani, sem a pénzügyi politika rendelkezéseihez nem akart hozzájárulni.¹¹³ Ez alkot-mányos szempontból annál veszedelmesebb volt az országra nézve, mert Ferenc császár a magyar országgyűlésre, valamint a magyarországi han-gulatra vonatkozó ügyeket akkor kizárólag éppen Wallis József gróf pénz-ügyminiszter, e tervek kidolgozója referálta. A közte és az országgyűlés közt mindinkább kiélesedő ellentét miatt Wallis mind sűrűbben hangoz-tatta a császár előtt a magyar alkotmány megváltoztatásának szükségét. Amikor 1812 elején Magyarországon híre terjedt, hogy Napoleon Orosz-ország ellen készül, a közvélemény ettől semmi jót sem várt a magyar alkotmányosságra.¹¹⁴ Pedig aligha lehetett itt valakinek is sejtelve azok-ról az elítélő nyilatkozatokról amelyeket Napoleon és miniszterei Ferenc császár követe Schwarzenberg herceg előtt már 1811 decemberében a magyar országgyűléssel és alkotmánnyal szemben kifejezésre juttat-tak.¹¹⁵

A franciaellenes hangulat valósággal oroszbarátságba csapott át. Még egy fiktív, a magyarokhoz intézett orosz proklamáció is forgalomba került, amelynek szerzőségével a bécsi rendőrség Desewffy József gróft gyanúsította.¹¹⁶ A megelőző országgyűlés alatt állandósították a magyaror-szági megfigyeléseket s a hangulatjelentések az országgyűlés feloszlátása után különösen a megyegyűlések lefolyásáról sűrű egymásutánban futot-

¹¹³ V. ö.: Wertheimer Ede: Az 1811/12-iki magyar országgyűlés. Budapest 1899.

¹¹⁴ Hager báró, a rendőrség alelnöke jelentette 1812 márc. 12-ikén: dass die Un-garn damals in Wien von dem bevorstehenden Krieg mit Russland keine günstigen Fol-gen für ihre Konstituzion erwarteten. Kab. A. 583/1813.

¹¹⁵ Schwarzenberg herceg már 1811 dec. 17-én így számolt be kihallgatásáról Na-poleonnál: Elle (Sa Majesté l'Empereur) commença par la demande sur les affaires de la diète; l'Empereur trouva la conduite des hongrois hautement blâmable; tout en applau-dissant à la résolution inébranlable de nostre Auguste Souverain de mettre fin à un ordre des chausés aussi peu convenable, il n'en approuva pas moins l'ajournement des mesures, dont l'exécution n'en seroit pas moins facile à une époque postérieure. Ugyan-aznap a bassanoi herceg nyilatkozatáról: Le Ministre me répondit, qu'il étoit pénétré comme moi du vice de la constitution hongroise, qui gênoit la marche d'une bonne ad-ministration, et qu'il étoit nécessaire de la changer, mais qu'il croyoit aussi qu'il valoit mieux d'ajourner les mesures pour employer nos moyens aux grands intérêts du moment. Wiener Staatsarchiv, Hausarchiv Hungarica.

¹¹⁶ Kab. A. 710/1812.; 13., 535., 540/1813.

tak be a rendőrmisztériumba és ennek közvetítésével a császárhoz. S ezek a jelentések konsternálva beszélnek a Magyarországon terjedő orosz szimpátiákról. Szinte megisméltödnék az 1806-iki gyanúsítások és vádaskodások.¹¹⁷

1813 elején a francia vereségek nyomában, már olyan szóbeszédokről tesznek jelentést a konfidensek, hogy a nádor el fogja venni Sándor cár egyik nővérét s az oroszok beleegyezésével Magyarország királyává lesz.¹¹⁸

Pedig Magyarországon nagyon jól ismerték azt a veszedelmet, amelyet az orosz terjeszkedés az országra nézve jelenthet. Braulik szerint már 1806-ban féltek a Felvidéken attól, hogy Oroszország a tiszántúli részeket magához akarja ragadni.¹¹⁹ Hogy mennyire félreismerték akkor is a hangulatot, bizonyítja, hogy az egyik jelentés szerint éppen Dessewffy József gróf társasága aggódott az orosz háború alkalmából Erdélyért, mert attól félt, hogy oroszok és szerbek keletről és délről erre az országra vetetik magukat.¹²⁰

Napoleon vereségei után az egész ország izgalomban volt. A francia hadsereg katasztrófájának híreit kitörő örömmel fogadták. A konfidensek arról tettek jelentést, hogy mindenki azt várja, hogy a császár Franciaország ellen fordul.¹²¹ Olyan tudósításokat küldtek, hogy a Franciaország elleni háborúra Ferenc megkaphat Magyarországtól mindent, amit kíván, a Franciaország melletti küzdelemre semmit.¹²² Nagy volt tehát a fölbuzdulás, amikor a monarchia beállt a Napoleon elleni szövetségbe. Még a konfidenseket is elragadta a lelkesedés, hogy Magyarország milyen ál-

¹¹⁷ A Kab. A. 1812. és 1813. fasciculusai ezeknek a jelentéseknek, illetve Wallis grófóluk szóló referatúmainak hosszú sorozatát őrizték meg. V. ö. különösen Kab. A. 1812: 615., 771., 757., 779. és 1813: 18. Megvádolják pl. hogy az oroszoknak ágensi szolgálatokat teljesítenek: Dessewffy József és Sámuel grófokat, Vécseyt, Jezerniczkyt (Kab. A. 711/1812), valamint Barkóczy grófot (u. ott 615/1812).

¹¹⁸ Kab. A. 652/1813.

¹¹⁹ Braulik ép a Felvidékről jelentette: Aber auch die nahe Nachbarschaft Russlands sieht man dort mit manchen Besorgnissen an: einige glauben, dass Russland schon lange auf den ganzen Theil der ungarischen Lande jenseits der Theiss Absichten habe. Kab. A. 1517/1806.

¹²⁰ Vitez, Szentkirály, Jezerniczky und mehrere andere sollen bei Joseph Desöffy behauptet haben, Siebenbürgen sei für die oesterreichische Monarchie verloren, weil die ganze russische Armee vereinigt mit den Serviern sich dahin wenden werde. Kab. A. 615/1812.

¹²¹ Kab. A. 1812: 710., 711., 757. és 1813: 540., 546., 553., 559.

¹²² Nach dem Rapporte 1. soll man in Ungarn bei einem Kriege wider Frankreich alles, bei einem Kriege für Frankreich aber nichts zu erhalten sein. Továbbá: In Kaschau ist alles ruhig und der Wunsch 2. allgemein, dass Euer Majestät sich für Russland erkläre, wo man alles aufzuopfern bereit sei. Kab. A. 546/1813.

dozatkésztséggel siet az uralkodó segítségére.¹²³ Wallis, aki ezeket a jelentéseket Ferencnek bemutatta, egy jelentés kapcsán így kiáltott föl: „Jetzt erst haben Eure Majestät das aufrichtige Zutrauen und die herzliche Liebe aller ungarischen Untherthanen vollkommen erworben.“ Fölhívta az uralkodó figyelmét, hogy Mária Terézia módjára egyenes őszinteséggel, a nemzet hiúságának legyezgetésével és megfelelő előterjesztésekkel mindent megkaphat. Fölszólította, használja ki ezt az alkalmat, kérjen katonaságot, gabonát és marhát és küldjön ki királyi biztosokat ennek az ügynek intézésére, hogy „Ungarns Schatz an Menschen, Pferden, Schlachtvieh und Naturalien auf diese Art trefflich, zum Staunen Europas und zum grösssten Nachtheile des Feindes benützt werden könne.“¹²⁴

A hűségnek és az önfeláldozásnak ebben a megnyilatkozásában valami különleges nemzeti jellemvonást láttak. Hogy a bizalmat, amelyről az 1806-i megfigyelők is annyit írtak, helyreállítsák, komolyan akkor sem gondolkoztak, s annak módjait nem értették meg. Erészből az udvari körök mentalitására igen jellemző egy megjegyzés, amelyet Wallis fűzött 1813 tavaszán a magyarok oroszbarát érzelmeihez: „Nach meiner Überzeugung sollte man weder *französisch*, noch *russisch*, sondern echt *österreichisch* gesinnt sein.“ Hogy magyar „Gesinnung“ is lehetséges, arra egyáltalában nem gondoltak.¹²⁵

Domanovszky Sándor.

¹²³ Pl. 1813 aug. 2. Nach der Anlage 7. 2. ist die Bereitwilligkeit für Landesfürst und Vaterland alles zu thun herzerhebend. — 1813 aug. 2. Alle Briefe können nach der Anlage 7. 1. den Enthusiasmus nicht genug schildern, welcher alle Stände Ungarns seit dem Augenblicke des erklärten Krieges gegen Frankreich ergriffen hat... — Die vortrefflichen Gesinnungen in Pesth sprechen sich herzerhebend in dem Rapporte 7. 2. aus. Kab. A. 798/1813 (812. és 950.).

¹²⁴ Kab. A. 798/1813 (997.) szept. 10.

¹²⁵ Kab. A. 558/1813.

EGY BUDAI BÍRÓRÓL.

Buda és Pest visszafoglalása után a szőlőművelés a budai hegyekben hamar virágzásnak indult. A tizenhetedik század végén a budai vörösbor hírneve már az ország határain túl is elterjedt. Sokan voltak, akik jobbnak tartották a budai vörös bort a francia vörös boroknál is. Akadt vállalkozó, (Sedgewick), aki 1699-ben kísérletet tett, nem lehetne-e Angliából a francia vörös borokat kiszorítani a budai vörös borral? Sedgewick négyszáz csöbör budai vörös bort szállított Angliába. Amint ezt a franciák megtudták, ötven tiltakozást bocsátottak ki, lefoglaltatták a budai borokat s magát Sedgewicket elzáratták. Az ügy aztán az angol parlament elé került, hova százhetvennyolc tiltakozás érkezett Sedgewick kísérlete ellen. Mivel Sedgewicknek is voltak pártfogói, szabadon bocsátották őt s borait is visszakapta. A további kísérletezéstől azonban elment a kedve.

A budai vörös bornak jó híre azonban tovább terjedt. Uralkodók és hercegek pincéi a 18. században már nem szűkölködtek budai vörös borban. S aki hamisítatlan budai vörös borral rendelkezett, nemcsak jó üzletet köthetett, hanem még egyebet is elérhetett. Példa erre Kramerlauf (Kalmárfy) Ignác esete. Az ő családja borkereskedéssel foglalkozott. Nagyapját és apját a budai jezsuiták térítették és keresztelték meg. Maga Kramerlauf (Kalmárfy) Ignác örökölte elődei kereskedői szellemét s bár városi hivatalt vállalt, mellékesen borral is kereskedett.¹ Vörös borral telt pincéje sok kellemetlenségtől megmentette őt és sok magas személyiségnél talált általa nyitott ajtót.

Mint kisebb városi tisztviselő kezdte meg pályáját. Az 1789. évben már városi tanácsos volt Budán. A következő évben budai bírónak választották meg. Furcsa választás volt ez. Hiszen Kalmárfy a hivatalos jelentések szerint erkölcsi tekintetben az elgondolható legrosszabb hírben állott! Saját követtársa: Spoth városi tanácsos, országgyűlési követ is így vélekedett róla. Hogy spion és besúgó volt, azt mindenki tudta. A pozso-

¹ „Kalmárfy legt seine Judennatur so wenig ab, als dessen Vater.“ (Scherasmin jelentése Pozsonyból, 1811. nov. 12. Polizei Hofstelle.)

nyi jelentések szerint nemcsak a megyei, de még a városi követek is gyűlöltek.² Az országgyűlésen nyíltan hirdették róla, hogy okiratokat hamisított és sikkasztott.³

Buda városa 1807-ben Kalmárfyt és Spóth Györgyöt választotta meg országgyűlési követnek. Az utóbbiról a titkos referensek azt írták, hogy a jóézésű követekhez tartozik. A városok jogait illetőleg ő a legjártasabb a városi követek közt. Buda levéltárának okiratait jól ismeri s ezek jó szolgálatot tesznek majd, mikor a kormány a megyéket a királyi városokkal akarja megbuktatni!

Kramerlauf a titkos referensek jelentése szerint mindenüvé befurakodott. Nemcsak Ferenc császárnak, de József nádornak is besúgója és spionja volt. Metternich és a többi miniszterek is fogadták s meghallgatták jelentéseit. Ahová személyesen nem juthatott be, ott budai vörös borokkal igyekezett magának szabad bejárást biztosítani. Ferenc császár még mások mellőzésével is fogadta. Az országgyűlési rendek nem annyira ezt, mint inkább azt vették rossz néven, hogy József nádornak is bizalmas embere.⁴

Kramerlauf kémiszolgálataival elérte, hogy az uralkodó magyar nemességgel tüntette ki s a Lipót-rend lovagjává tette. Kevés királyi város követjét érte ilyen kitüntetés. Pedig hát elegenden akadtak közülük, akik mint titkos referensek kémiszolgálatot teljesítettek. Azonban Kramerlaufnak — most már Kalmárfynak — dicsősége sem tartott soká. Furcsa dolgok sülték ki róla s nemcsak a nádornak, de a császárnak kegyét is teljesen elveszítette, sőt az utóbbi szigorú rendőri felügyelet alá helyezte.

Kalmárfy mint követ az 1796. évi országgyűlésen szerepel először. Buda városát képviselte s emellett az udvar titkos besúgója volt. Részt vett azután az 1802. évi, az 1807., az 1808. és 1811.—1812. évi országgyűléseken. Az 1807. évtől kezdve Spóth György volt követ társa, aki szintén a kormány híve volt ugyan, de kémkedéssel nem foglalkozott. Az 1808. évi országgyűlésen Pest városát Boráros János és Hoffmann Antal képviselték. Ez a Hoffmann (városi tanácsos) az évek hosszú során át volt titkos referens vagyis helyesebben spion. Ő is magyar nemességre törekedett, de bár mindig lelkes híve volt a császári udvarnak, sem nemességet, sem kitüntetést nem kapott.⁵

² Scherasmin jelentése Pozsonyból 1811. nov. 10.

³ Marczali: Az 1790–91. országgyűlés története című művében írja Kalmárfy megválasztásáról: „A város igazgatása jó kezekbe jutott.”!

⁴ A nádor eleinte annyira bizott Kramerlauf (Kalmárfy) követben, hogy levelet is intézett hozzá.

⁵ A titkos rendőrség jelentette róla: „Hoffmann von Pest dient seit anno 1790. unverdrossen mit musterhafter Treue und stets regem Eifer... Es schmerzte ihn zu sehen,

Kalmárfy 1796-tól 1811-ig nem igen szerepelt az országgyűlési tárgyalásokban. Az ő dolga volt a hírszerzés és a besugás. De hogy feladatának jól megfelelhessen, a megyei követekkel is jó lábon kellett állania. Híreket ugyanis főleg ezektől szerezhetett. Kétszínűsége aztán azt eredményezte, hogy mindenütt elvesztette megbízhatóságát. Ehhez járult még, hogy mint budai bíró, oly dolgokat követelt el, melyek bűnvádi eljárást vontak maguk után.

A titkos rendőrség jobbjára csak az 1811.—1812. évi országgyűlésen foglalkozott rendszeresen Kalmárfyval. Az országgyűlési követek rövid jellemrajza, mely a rendőrminisztérium számára készült, Kalmárfyról azt írta, hogy úgy az üléseken, mint azokon kívül a kormány érdekében küzdött a financplánum mellett. Ő volt az első a városi követek között, aki az udvar követeléseinek teljesítését sürgette. Azok, akik a városok és az egész ország kimerültségét hirdették, dühvel fordultak Kalmárfy ellen s hűtlenséggel vádolták. Régebben Kalmárfy a nádor bizalmas embere volt, de a jelen országgyűlésen már kegyvesztetté lett. A nádor titkárja ura nevében meg is dorgálta. Az uralkodó parancsára rendőri megfigyelés alá helyezték. Hiú és fontoskodó ember. Minden pártkülönbség nélkül látogatja a hazai és a külföldi előkelőségeket, akik Pozsonyban megfordulnak. De látogatásának mindig mellékcélja is van. A borkereskedő ugyanis mindig együtt szerepel a Lipót-rend lovagjával.⁶

Mondanunk sem kell, hogy azok a jelentések, melyek Kalmárfyról a rendőri megfigyelés alatt készültek, a fentebbi jellemrajznál cifrább dolgokat soroltak fel róla. S ilyen jelentés elég sok maradt reánk.

Mivel Kalmárfyról mindenki tudta, hogy az udvar bizalmas embere, a városi követek vezérüknek tartották s a különféle deputációkban ő általa képviseltették magukat. Ezt a megyei követek nagyon is rossz néven vették; mert hiszen ők közönséges kémnek tartották Kalmárfyt. S ha az üléseken felszólalt, a patrioták kegyetlenül kicsúfolták; többször szóhoz sem engedték jutni.

Szept. 20-án jelentették volt Pozsonyból, hogy a rendek felterjesztésére érkezett királyi leirat nemcsak az úgynevezett kiabálókat, de a mérsékelt párt híveit is mód nélkül meglepte és felizgatta. A Dessewffy Józsefnél tartott tanácskozásokon aztán egyhangúlag elhatározták, hogy addig nem nyugszanak, míg őfelsége ki nem mondja, hogy a pénzverés jogát a király és a rendek közösen intézik. Úgy a főrendeknél, mint az

dass Kalmárfy, den er beobachten musste, und auf dem der Verdacht niedriger Verbrechen haftete, ihm für den Leopolds Orden vorgezogen ward." (Hoffmann három fia és leányának férje számára kért nemességét.)

⁶ Fortsetzung der Personal-Tabellen städtischer Deputirten. Tabula X.-ma. (Polizei-Hofstelle.)

alsó táblán többen védelmezték a király jogát. A rendi táblán — írja a kémjelentés — több ízben kitünt e téren Kalmárfy, a Lipóttrend lovagja. Azonban a kiabálók oly kegyetlenül bántak vele, mint *homo regius*-sal, hogy ezentul aligha lesz kedve a felszólalásra. Különben is *magyar nyelvű pasquillus jelent meg róla, s ez felmelegíti a rajta levő szennyfoltot, mely egyik pöre alkalmából ragadt rá,*⁷ megírván azt is róla, hogy mégis felvitte a Lipóttrend lovagságáig. Dessewffy József és pártja — írják Pozsonyból Bécsbe — a forradalmat akarják.⁸ Ezen párt fejeit az árulás bűne terheli s gyalázatos halált érdemelnek. Szerencsére e párt csak a nemességre szorítkozik s a nemzetnek egy huszonharmad részét teszi. A városi követek — folytatja a jelentés — nagyon elkeseredtek két, rájuk nézve szégyenletes támadás miatt s most a kormányhoz igyekeznek közeledni. Mikor az országgyűlésen a sérelmeket tárgyalták, Kricske löcsei követ (és spión) is fel akart szólalni; de kipisszegték s nem engedték szóhoz jutni, úgyhogy szégyenletesen le kellett ülnie. Ugyanígy járt okt. 8-án Kalmárfy is. Mikor ugyanő okt. 9-én ismét felszólalt, az egész tábla éktelen lármával és szidalmakkal rontott reá. A személynök azzal igyekezett őt védelembe venni, hogy a gyöngé emberek megérdemlik az elnézést!

Tudott dolog, hogy a Wallis féle pénzügyi plánum ügyében az országgyűlés regnikolaris deputációt választott. A küldöttség tagjai esküt tettek, hogy a tárgyalásokból mit sem árulnak el. A városi követek, Wagner soproni követ ajánlatára⁹ elhatározták, hogy őfelsége iránt való bizalmukat és ragaszkodásukat azzal mutatják ki, hogy az uralkodó minden rendeletének hűségesen engedelmeskednek. Erre aztán a budai városbíró, Kalmárfyt, egyhangúlag beválasztották a financ-deputációba.¹⁰

A magyar követek — jelenté Vogl¹¹ Pozsonyból — igen rossz néven vették, hogy a városi követek Kalmárfyt választották a financ-deputáció tagjává; mert Kalmárfyt kémnek s az udvar hírhordójának tartották.¹² A nevezett deputáció tagjai esküt tettek, hogy a tárgyalásokból mit sem árulnak el. *De egy áruló mégis akadt s ez Kalmárfy volt. Hozzá hasonló alak nincs is több a deputációban.* Jellemző ránézve, — írja Vogl — hogy a tegnapi kihallgatás alkalmával, bár előtte Mayer generális, Tisza követ s mások várakoztak, őfelsége az országbíró után

⁷ „Die Makkell, welche auf ihm ruht, aufwärmte“ etc. (Abschrift 19. Pressburg den 20. Sept. 1811.)

⁸ „In den Tempel des Revolutions-Glück Einziehen zu können.“ (Okt. 11.)

⁹ Wagner is titkos referens, azaz kém volt.

¹⁰ 1811. szept. 29-i jelentés.

¹¹ Az országgyűlési titkos rendőrség komisszáriusa volt.

¹² „Ein Spion und Zuträger des Hofes sei.“

Kalmárfyt fogadta. — A szolgálattelvő kamarás az előbb érkezett vára-
kozóktól bocsánatot is kért, mondván, hogy Kalmárfynak megbeszélni
valója van őfelségével.¹³

Mivel a jelzett deputáció tagjai a kormánytól felvilágosításokat kér-
tek, a leküldött bécsi tisztviselők miatt a tanácskozás jobbára német nyel-
ven folyt.¹⁴ A bécsi urakat nagyon meglepte, hogy a deputáció magyar tag-
jai mily ékesen beszéltek németül. Különösen kitüntette magát Baloghy
követ, aki hasonlíthatatlanul szebben beszélt németül, mint a született
német: Mitis udvari tanácsos.¹⁵

Amikor a finánc-plánium ügyét a kerületi üléseken — „a magyar
jakobinusok klubjában” — kezdték tárgyalni, a regnikoláris deputáció
tagjai hevesen védték álláspontjukat s követelték a magyar állami jöve-
delmek elkülönítését az örökös tartományokéitól. Valamikor — írja a tit-
kos referens — a francia nemzeti konvent is ezt követelte. A legnagyobb
csodák közé tartozik, hogy a halhatatlan császárnénak, Mária Terézia
királynőnek csontjai a sirboltban ilyen felségsértő követelésekre eddig meg
nem mozdultak. Az ő dicsőséges kormányzata alatt még gondolatban
sem mert valaki ilyesmivel foglalkozni!¹⁶

Ez időben Kalmárfy rossz híre már az uralkodó fülébe is eljutott.
A király tehát a titkos rendőrség fejétől: Hager bárótól kért felvilágosi-
tást Kalmárfy dolgai felől.

Hager báró őexcellenciája 1811. okt. 19.-én a hozzá intézett legfel-
sőbb kérdésre Kalmárfyról ezt írta az uralkodónak: *Csak annyit mond-
hatok, hogy erkölceit illetőleg általánosan az elképzelhető legrosszabb
hirben áll.*¹⁷

Mivel az uralkodó számos ilyen jelentést kapott már Kalmárfyról,
nemcsak megszüntetett vele minden összeköttetést, hanem 1811. nov. 4-
én még pontos rendőri felügyelet alá is helyezte.¹⁸

Hager báró Kalmárfy megfigyelésével Hoffmann és Wagner városi
követeket, továbbá Vogel és Leurs titkos referenseket bízta meg.¹⁹

¹³ Pressburg, den 10. Oktober 1811. Vogl jelentése Hager báróhoz.

¹⁴ „Die letzten Verhandlungen der Deputation sollen fast gänzlich in deutscher Sprache statt gehabt haben.”

¹⁵ Baloghy kijelenté: „wenn die oben deutsch von der Amme erlernt haben, so wissen wir aus Büchern” (okt. 31.-i jelentés)

¹⁶ Auszüge aus Berichten von Pressburg vom 24. Okt. 1811.

¹⁷ „Ich kann nur sagen, dass er von Seite seiner Moralität allgemein in dem übel-
sten Rufe, den man sich denken kann stehe.”

¹⁸ „Kalmárfy ist einer genaueren Beobachtung zu unterziehen. Franz.” (Rendelet
Hager báróhoz.)

¹⁹ 1811. nov. 6. „Privatschreiben an Herrn Vogel, Leurs, Hoffman und Wagner in
Pressburg” („Ich erlaube mir bei Befolgung dieses a. h. Befehls um so mehr auf euere

Ez időtől fogva Kalmárfy minden lépéséről, minden beszélgetéséről jelentések mentek Bécsbe. November hó 9-én Hager báró már Kalmárfy jellemzését is megkapta. Ugyane hó 17-én az uralkodónak is jelentette, hogy Hoffmann pestvárosi követtől megtudta Kalmárfy okirathamisításainak történetét is. Hoffmann maga is résztvett ez ügy vizsgálatában. Hoffmann előadását — írja Hager báró — Pfisterer helytartótanácsos is megerősítette azzal a megjegyzéssel, hogy Kalmárfy felesége magára vállalván urának bűneit, maga Kalmárfy megszabadult.²⁰

Hager báró szerint Hoffmann követ jelentést írt Kalmárfy bűneiről. Ő (Hager) ezt felterjesztette őfelségének. A titkos rendőrség iratai között azonban Hoffmann e jelentése nem volt feltalálható.

Hager báró különben a maga jelentését úgy őfelségének, mint Wallis miniszternek megküldötte. Ebben megemlíti, hogy Kalmárfy betegségével állván elő, szabadságot kért a nádortól. Tegnap újabb lépést tett az ülésen, hogy engedélyt kapjon a felszólalásra. Ezt megnyervén az őfelségéhez intézendő felterjesztés ellen tett kifogásokat. Felszólalását azonban csúfosan fogadták. Kalmárfy a többi közt azt mondá, hogy a rendek ne követeljék tovább is a készpénzt, mert ezzel csak a királyt akarják kényszeríteni, hogy megismételje azt a megalázó magyarázatot, hogy nincsen pénze. A királynak csakugyan nincs pénze, így hát a rendeknek a kötelessége a pénz előteremtése akármilyen módon.

Kalmárfy e beszédére Máriássy gúnyosan felel: a beszéd első része hamis; mert a rendeknek nem az a céljuk, amit Kalmárfy reájuk fog. A beszéd másik része meg téves; mert ha a királynak nincsen pénze, nem a rendek dolga a pénz előteremtése. A régi királyok szükségükben városokat adtak el, ez még ezután is megeshetik.

Az egész tábla — írja Hager — kipisszegte Kalmárfyt s nagy odaadással tapsolt Máriássynak.

Kalmárfy erre kijelenté, hogy többeknek védelme, összetartása, tanácsa és vezetése nélkül az egyes ember elveszti idejét. Ő tehát elutazik.

Ez az ember — folytatja Hager — azokban az ügyekben, melyekben az ország feje alkalmazza őt az országgyűlésen, sem szellemi erejével, sem ismereteivel, még kevésbé értelmes és korrekt szónoklatával nem alkalmas. Innét van, hogy gyakran igen is botrányos fejtegetésekkel áll elő, anélkül, hogy ezt sejtene. A mai ülésen is megtörtént, hogy a személynök hol rendreutasította, hol meg védelmébe vette.²¹

Gefälligkeit zu zählen, als es ihnen an Mitteln dem Kalmárfy in der Nähe zu sein und ihn unvermerkt in Contacte zu halten nicht fehlen dürfte." — Hager).

²⁰ „Die Gemahlin des Kalmárfy die Last dieser Verbrechen auf sich geladen hätte, und deshalb kriminalisch behandelt worden wäre“, etc. Más jelentés szerint Kalmárfy felmentésében nagy szerepet játszott borral telt pincéje is!

²¹ Wien, am 5. Nov. 1811. Hager.

Miután Kalmárfy az udvarnál is, a nádorispánnál is kegyvesztetté lett, a megyei követekkel igyekezett közelebbi ismeretséget kötni. E nemű igyekezetéről jelentették Pozsonyból, hogy nem lehet tudni, vajjon Kalmárfy meggyőződésből teszi-e ezt, avagy csak kelepcét vet a követeknek, hogy nézeteiket kiszímatolja.²²

Hager báró ezt a Pozsonyból kapott jelentést másnap már az uralkodó elé terjesztette.

Eközben a titkos referensek sűrűn küldték jelentéseiket Bécsbe. Ez év november 6-án írta például Vogl kommisszárius Hager bárónak:

Az ellenzék szónokai a főrendi tábla válaszárol egyértelműen kijelentették, hogy az nem érdemes a válaszra. A főrendi tábla egyetértésre kérte a rendeket, ami aztán dühbe hozta a követeket. Vitéz, akit a rendőri jelentés „Chef de Courage”-nak nevez, élesen kelt ki a főrendek ellen s kijelenté, hogy a rendek a jó pénzre vonatkozó követelésüktől el nem állnak. S ha a főrendek nincsenek megelégedve a rendektől e célra megajánlott segítséggel, akkor földözzék ők maguk a sajátjukból.

Ez a kerületi ülés — jelenti Vogel — dühöngő sereg gyülekezéhez volt hasonló.²³ Inzultus nélkül senki sem kelhetett a papírpénz védelmére. Máriássy, Lukácsy, Vitéz, Inkey stb. azt hangoztatták: követelnünk kell a királytól azt, amivel ő tartozik, ha segítségre van szüksége, előzőleg teljesítse azon föltételeket, amiket a rendek követelnek az ország részére. Kalmárfy Vitéz mögött ült, szomszédjának csöndben néhány ellenkező megjegyzést tett, mire Vitéz hangosan így kiáltott rá: Mondja ezt ön nyíltan, ha meri, s majd én is nyíltan válaszolok önnek!²⁴

November hó 8-án reggel a nádornál értekezlet volt. Tíz óraker pedig a főrendi tábla tartott ülést. A nádorispán itt kijelenté, hogy őfelsége kincstárában nincs annyi jóértékű (pengő) pénz, hogy a papírpénzt haszonnal beválthatná. Ezért a főrendi tábla Király püspök vezetésével küldöttséget menesztett a rendi táblához. Úgy Király püspök, mint a személynök is azon fáradoztak, hogy a rendi és főrendi tábla között egyességet és békés megértést teremtsenek.²⁵ Az ellenzék vezetői azonban tiltakoztak s fölszóaltak ez ellen. Kalmárfy is fölszóalt ez alkalommal, még pedig feltűnő módon, úgyhogy a rendek is, meg a személynök is

²² Vogl komisszárius jelentése Pozsonyból, 1811 nov. 26. („Ob er wirkliche, eigene Überzeugung oder nur eine Falle, die Kalmárfy anderen legen will um ihre meinungen aus zu holen. — scheint sehr zweifelhaft.“ etz.)

²³ „Die gestrige Circularsitzung beinahe der Versammlung eines wüthenden Heeres gleich“ etz.

²⁴ „Die Ligue hatte sich das ausschliessende recht zu reden vorbehalten; wer nicht ihrer Meinung war, musste schweigen“ — írja az ellenzékről Vogel 1811 nov. 6-i jelentésében Hager őexcellenciájához.

²⁵ „Nach diesen beiden Anreden erhob sich ein allgemeines Susurr“ — írja a kém.

ugyancsak ráncba szedték őt. Kalmárfy kijelenté, hogy a nádorispán deklarációja nem jött váratlanul s ő nagyon fájlalja, hogy ez megtörtént. Indítványozza, hogy őfelségét kérje meg a tábla a jóértékű pénznek minél előbb való forgalomba hozására.

Kalmárfy beszédére Balogh válaszolt először. Ő e beszédet, amely a rendekre meglehetősen sértő, visszautasítja. A személynök meg az udvarra és a minisztériumra találta sértőnek Kalmárfy beszédét. De — mondá a személynök — Kalmárfynak meg kell bocsátanunk, mert tévedni emberi dolog.

Kalmárfy ezen felsülés után elhatározta, hogy elutazik Pozsonyból s csak tiz nap mulva fog ismét visszatérni. Hager báró őfelsége elé terjesztvén a pozsonyi kémjelentéseket, a többi közl Hoffmann pestvárosi követ jelentéséről megjegyzi, hogy Hoffmann szerint a rendeknek az a szándékuk, hogy a városoknak őfelségéhez való hűségét aláássák s a városokat a rendektől függőkkel tegyék.²⁶

A november hó 9-iki kerületi ülésen ismét szerepelt Kalmárfy. Ez ülésről a titkos referensek ismét több jelentést küldtek Bécsbe. Ezek közül majd mindegyik fura dolgokat írt Kalmárfyról. Scherasmin két jelentésében a legrészletesebben foglalkozott Kalmárfy szereplésével. Az egyikben írta például:

a november 9-i rendi ülésről jelentik Bécsbe,²⁷ hogy úgy a rendeknek, mint a személynöknek ellenszenve a királyi városokkal szemben világosan kitűnt. Kalmárfy illetlenségnek mondá, hogy őfelségétől még egy vallomást csikarjanak ki, amely szerint a legmagasabb kincstárban még nincs annyi jó pénz, hogy az úgynevezett einlösungscheine-ket jó pénzzel beváltani lehetne. Még — mondá Kalmárfy — a nádor őfenségének méltósága ellen is kényszer volna az, hogy ő mégegyszer nyilvánosan ismételt biztosítékot nyújtson!

Kalmárfy e kijelentését a rendek magukra nézve sértőnek találták. A személynök, hallván a rendek zúgolódását, hogy Kalmárfyt nagyobb gorombaságoktól megmentse s hogy még több gyűlöletet ne keltsen, újra így kelt védelmére: Meg kell bocsátani a budai városbírónak, mert ő, mint más ember is, könnyen hibázhat!

Bizonyos dolog — írja Scherasmin — hogy Kalmárfyt nemcsak a megyei követek, de még a királyi városok követei is teljesen gyűlölik;²⁸

²⁶ „Weilen die Absicht der Stände zu erhellen scheint, auch die bisherige Treue der Städte gegen Eure Majestät zu untergraben, und selbe von den Ständen abhängig zu machen.“ (Wien den 10 Novemb. 1811. Hager őfelségéhez.)

²⁷ Scherasmin jelentése 1811. nov. 10. Pozsony.

²⁸ „Es ist richtig, dass Kalmárfy nicht nur den Comitatsdeputationen, sondern auch selbst den Deputationen der Freistädte ganz verhasst.“

mert legutóbbi bűnvádi pere, továbbá kétszínű szereplése nagyon is ismeretes.

A november 9-én tartott ülésről még Hoffmann pesti követ, valamint Vogel is küldött Bécsbe kémjelentést. Ezeket Hager őexcellenciája nov. 11-én terjesztette őfelsége elé. Hoffmann ekkor még úgy féligmeddig védelmezni igyekszik Kalmárfy szereplését a nov. 9-i ülésen. Azonban a többi kémjelentések annál inkább leszólják őt. Ami annál inkább kirívó, mert hiszen Kalmárfy az udvar hív szolgájának mutatta magát.

A tanult és eszes Leurs Kalmárfyról jelentette, hogy a nádortól szabadságot kért és kapott a hazamenetelre. Tegnap — írja Leurs — a rendi ülésen szót kért, hogy a rendek fölterjesztése ellen beszélhessen. Ezúttal is csak szidalmazás érte őt.

Kalmárfy — folytatja a fenti jelentés — azokban a dolgokban, amikben őt a nádor használta, sem szellemi képességekkel, sem ismeretekkel nem rendelkezik. Megfelelő szónoki tehetsége még kevésbé van neki. Ezért gyakran tesz botrányos nyilatkozatot, még pedig akaratlanul. Ez történt vele a mai ülésen is. *Őt mint magánembert s mint tisztviselőt zsugorisága és kapzsisága miatt megvetettnek s piszok embernek tartják.*²⁹

A személynök Kalmárfyt a fentebb említett ülésen tett botrányos nyilatkozatai miatt keményen rendreutasította; mire ő aztán sielve hazautazott.

Scherasmin néhány nappal későbbben jelentette Hager bírónak, hogy a személynök a november 9-én tartott kerületi ülésen kegyetlenül meglec kéztette Kalmárfyt illetlen kifejezései miatt. Erre ő egyszerűen hazautazott. Nem lévén itt, több ízben meglátogattam kollégáját: Spoth urat.³⁰ Szerinte Kalmárfyt a bűnvádi pörből a vörös borral telt pincéje mentette ki.³¹ Ő ugyanis a leltári jegyzőkönyveket meghamisította; nagyobb összegekre szóló adósleveleket kisebb összegekre írt át s a hitelezőkkel jól megfizettette magát. Mikor Hoffmann Pest város tanácsosa felsőbb rendeletre a leltározást végezte, Tomayer kancellista volt mellé beosztva. Ez a Tomayer elmondá Kalmárfy bűneit. Hallván ezt a budai városi tanács, Tomayer kihallgatta. Mikor aztán a hitelesítésre került volna a dolog, ez a fiatal és erős Tomayer hirtelen meghalt. Az orvos, aki nála volt, gyanusnak találván a halálesetet, Tomayer felboncolását követelte. De Kalmárfy idő előtt eltemettette őt. Tomayer a Krisztinavárosban lakott Kalmárfyhoz

²⁹ „Er ist als Privatmann und Beamter wegen Geitz und den modus acquirendi verächtlich und schmutzig; der Neid ist mit Schuld, dass demselben alles übel ausgelegt wird.“ etc.

³⁰ Budai városi tanácsos és követ volt ő.

³¹ „Spoth erzählte mir endlich die Geschichte seines Kriminal-Processes woraus ihn nur sein Keller voll von Ofner Wein gezogen hat.“

igen közel. Mivel nőtlen ember volt, Kalmárfy olykor ételt küldött neki s ez életébe került.³² Reiner István udvari tanácsos, aki Kalmárfy pöre alkalmával Izdenczy államtanácsos mellett dolgozott, így szólott ez alkalommal: „soha életemben el nem fogadok többé ilyen bűnökkel telt pört, akárhány ezret fizessenek is.” Spoth követ elmondá, hogy Kalmárfy egész napon át ide-oda szaladgál. Mindenkit meglátogat s mindenkinek mond olyasmit, amit az szívesen hallgat. Ilyen alkalommal aztán mindent kiszimatol. Metternichhez, Wallis grófhhoz, Wrba grófhhoz, Neuburg udvari tanácsoshoz stb. be-bejárogat. Mikor Svéd, Porosz, Nápoly s Franciaország követei itt voltak, Kalmárfy mindegyiket meglátogatta. Kalmárfy apját nagyapjával együtt a budai jezsuiták keresztelték meg. Ha Kalmárfy valahol a császári udvarnál jövedelmezőbbet remélhetne, kész volna eladni feleségét s gyermekeit hazájával s királyával együtt. Ő különben a Lipót renden kívül birtokadományozást óhajt!

Mindezt — írja Scherasmin — követtársa Spoth mondá el.³³

Egy másik jelentésében írta Scherasmin, hogy a rendek nagyon rossz néven vették a nádortól azt a bizalmas viszonyt, melyben Kalmárfyval van. Nemcsak a megyei, de a városi követek is gyűlölik Kalmárfyt;³⁴ mert jól ismerik legutóbbi bűnvádi pörét, valamint kétszínű szerepét melyet különféle álarc alatt visel.³⁵

Háger báró,³⁶ Leurs és Hoffmann pestvárosi követjelentései alapján írta volt a császárnak, hogy a városi követek közt egy sincs, aki tudásával, bátorságával és szellemi fölényével a városi követeknek imponálni tudott volna. Bizonyos Kalmárfy hébe-korba kikelt ugyan az országgyűlés patriótái ellen, de ezzel csak magának ártott. Az az ember ugyanis, akit nyíltan okirathamisítással vádoltak, s aki ezenkívül az udvarnak kémje (besúgója) volt, nem kelthetett maga iránt bizalmat. A megyei követek a császár spionjának tartották őt, a városi követek viszont azt állították róla, hogy ő a megyei követek kémje. Buda városának e hiú és fontoskodó követe nagyon is kihasználta lovagi rendjelét és követi állását, hogy borain túladhasson. Az a mondás járta róla, hogy a borke-reskedő a Lipótrend lovagjával mindig együtt lép fel. Hoffmann Pest város tanácsosa és követe mindig hű volt a császári házhoz, de sem nemességet, sem rendjelet nem kapott. Pedig őt bízta meg a kormány

³² „So schickte ihm Herr von Kalmárfy ein Suppen Panatel, welches ihm sein Leben gekostet haben soll, um seine schon gemachten Aussagen nicht authenticiren zu können.” etc.

³³ Pressburg, den 12. November 1811.

³⁴ „Nicht nur den Komitatsdeputirten sondern auch selbst den Deputirten der Freistädte ganz verhasst.”

³⁵ Pressburg, den 16. Nov. 1811.

³⁶ Vicepraesident der obersten Polizei-Hofstelle.

Kalmárfy megfigyelésével, akit alacsony rugókból származó büntettek elkövetésével vádoltak.³⁷

Kalmárfy Pozsonyba való visszalérése után is rendőri felügyelet alatt állott. Ezenkívül a titkos referensek is figyelték őt. Nincs tehát mit csodálnunk azon, hogy úgyszólván minden lépéséről, minden látogatásáról jelentés ment Bécsbe. Csak például idézünk itt egyet. Tegnap Kalmárfy nem távozott hazulról. Hoffmann volt nála. Hoffmann elmondá nekem, hogy Kalmárfy ezt mondta neki: „es sei Schade, wenn sich jemand von den Städten rühre, da man ohnehin auf keine Belohnung rechnen könne.“ Mikor Hoffmann szemére vetette, hogy mondhat ilyesmit ő, akit őfelsége különösen kitüntetett?, Kalmárfy azt felelé, hogy ezt csak az előléptetésre vonatkoztatja. Ilyenben ugyanis mindig csak a megyei követek részesülnek.³⁸

Vogel dec. 1-én jelentette Pozsonyból, hogy a tegnapi ülésen a sérelmeket tárgyalták. A személynök indítványozta, hogy a sérelmek első pontját,³⁹ valamint a béke és a háború indításának jogát most mellőzzék.

A személynököt Bezerédy, Baloghy és Kalmárfy támogatták. Kalmárfy azt is indítványozta, hogy azt a kifejezést, melyben a rendek sajnálják a horvát tartományok elvesztését s panaszkodnak a Magyarországra káros kereskedelmi szerződések miatt, el kellene hagyni!

A magyar színház és a magyar nyelv ügyében Kalmárfy mindég a rendek követeléseire szót emelt. Mikor például a rendek keservesen panaszkodtak a magyar nyelv elhanyagolása ellen s mikor aztán azt követelték, hogy három év alatt a magyar nyelv legyen a hivatalos nyelv, Kalmárfy, Wagner (spion volt) és a tót Lukácsy ellenezték ezt az indítványt a leghevesebben.⁴⁰ Kalmárfy szerint ez a követelés kiál ó igazságtalanságokra fog alkalmat adni; mert egy sereg jóra való öreg tisztviselő, akik már nem tudják megtanulni a magyar nyelvet, elvesztik állásukat. Máriássy és Bezerédy közbekiáltottak Kalmárfy beszédébe s megjegyezték, hogy nagyon csodálkoznak azon, hogy a főváros bírója ilyesmire ragadtatja magát. Ha ő (Kalmárfy) a magyar nyelvet nem akarja megtanulni, hagyja ott állását!⁴¹

³⁷ Hoffmann jelentése 1811. nov. 12. és Hager báró felterjesztése 1811. nov. 17. (Polizei-Hofstelle.)

³⁸ Vogel jelentése: Pressburg, den 24. Novemb. 1811. Hager báróhoz. Egy nappal előbb írta volt Vogel: „Kalmárfy ist bereits zurückgenommen und auch sogleich der anbefohlenen Beobachtung unterzogen worden.“

³⁹ De amissis per pacem Viennensem provinciis.

⁴⁰ Pressburg den 5. Dezember 1811. Hager báróhoz írt jelentése Vogel rendőrbiztosnak. („Dawieder erklärten sich insonderheit Kalmárfy, Lukácsy und Mat. Wagner.“)

⁴¹ Wagner is ellenezvén a rendek követelését, kijelenté, hogy Magyarország nyolc

Vogl, a titkos rendőrség főkommisszáriusa, 1811. december 8-án jelentette Hager bárónak, hogy Kalmárfy teljesen visszavonult. Úgy látszik bántják őt azok a sértések, amikben az országgyűlésen része volt. Az üléseken sem beszél senkivel sem.

Ügylátszik Kalmárfy az év végén ismét távozott Pozsonyból s tán vissza sem jött többé az országgyűlésre.⁴² Legalább a titkos referensek mit sem írtak róla. Az 1811—1812. évi országgyűlés tagjairól az országgyűlés végén táblázatos kimutatás készült. Ebből idézzük e sorokat: a városi követek legnagyobb része — írja a hivatalos jelentés⁴³ — nem felel meg hívatásának s a megyei követekkel kacérkodik. A megyei követek pedig szabadon, akadály nélkül ostromozzák a kormány állítólagos hibáit. A városi követek legnagyobbbrészt a városi tanácsok tagjai, akik a mostani zavaros időkben a legnagyobb előnyöket élvezik. Aki közülük a nemesekkel és a megyékkel tart, azt ünneplik s mint nemes embert testvérüknek tartják. Aki azonban az udvarnak a híve, azt teljesen más bánásmódban részesítik. A városi követeket szabadon lehet félrevezetni, mert nincs senki, aki élükre állana s a kormánynak megnyerné őket. A büntetlenség, a gyöngeség, amellyel a kormány Magyarországon tekintélyét tönkreteszi, az egyik oka, hogy az egyesek az uralkodó hangulatot követik és sértő korholással lépnek fel a kormány ellen. Egyébként a városi követek legnagyobb része teljes visszavonultságban él. A következő követek részint jó, részint rossz irányban szerepeltek az országgyűlésen:

Kalmárfy beszélt és tárgyalt az üléseken és azokon kívül minden tekintetben az úgynevezett Finanzplanum érdekében s a kormány céljai mellett. Ő volt az első, aki a városokat tüzelte, hogy vállaljanak magukra a megállapodásból egy részt. Az ellenzék („die Übelgesinnten”), mely az ország teljes kimerültségét hirdette s a legkisebb felajánlást is ellenezte, dühvel fordult Kalmárfy ellen s hűtlenséggel vádolta őt. Szerintük ugyanis öfelségének az az akarata, hogy a városokat semmire se kötelezzék. *Kalmárfy az azelőtti országgyűléseken József nádor bizalmasa volt, de a jelen országgyűlésen a nádor már nem vette igénybe szolgálatait s kegyvesztett lón. Privilzer titkár a nádor nevében meg is dorgálta Kalmárfyt. A legfelsőbb parancs értelmében aztán szoros rendőrségi felügyelet alá helyezték őt, ami ránézve igen kellemetlen volt. Kalmárfy hiú*

milliónyi lakosságából csak két millió a magyar. Méltánytalanság tehát a többségtől azt követelni, hogy tanuljanak meg magyarul.

⁴² Az 1812. január 25-én kelt az utolsó jelentés bizonyos Sestichtól, amelyben Kalmárfyról szó esik, aki a városok követei előtt a subsidium megajánlását ajánlotta.

⁴³ Tabula X-ma, Fortsetzung der Personal-Tabellen Städtlicher Deputirten. 24. Nov. 1812.

és fontoskodó ember, ezért minden bel- és külföldit meglátogat. Az országgyűlés elején azon külföldieknél is tiszteleggett, akik csak alig néhány pillanatra jöttek Pozsonyba. E látogatások azonban mellékcélt is szolgáltak. A borkereskedő ugyanis és a Lipótrend lovagja mindég egyszerre szerepeltek.

Kalmárfy nem szerepelvén többé az országgyűléseken, hamar feledésbe ment minden dolga. Még akkor, midőn Kalmárfy a nemességet és a Lipót-rendet kapta, Buda városa lefestette arcképét. Mint elfeledt politikus halt meg 1823-ban. A titkos rendőrség iratai közt van egy jelentés, mely szerint Nádasdy gróf a kamara elnöke tisztujitást tartván Budán, a meghalt Kalmárfy örököseit, valamint a városi tanácsosokat az árvapénztárból hiányzó öltvenezer forint megtérítésére kötelezte.⁴⁴

Igaz volt-e ez, vagy pedig csak holmi mende-monda, az a titkos rendőrség irataiból nem derül ki.

* * *

Tudott dolog, hogy a török kiűzése után a bécsi kormányshékek kimondották, hogy a magyar nem való városi lakónak. Városaink nagy részében aztán a betelepített idegenek kezébe kerültek a főbb hivatalok. Ezek közt Kalmárfynál sokkal gonoszabb emberek is akadtak. Ismeretes, hogy Pest városának egyik bírása gyilkosság miatt börtönben ült. Pestről jelentették 1811. okt. 14.-én a titkos rendőrségnek, hogy Paskal városi tanácsos meghalt. Pest városa az ő halálával egy gonosztevőtől szabadult meg, aki mint bíró az igazságot pénzen árulta. Az árvák és az özvegyek könnyeinek okozója volt ő, aki minden igaz ember utálatát vonta magára s aki mégis harminc évnél tovább volt tanácsos s aki mint ilyen harmadfél milliónyi vagyont szerzett magának.⁴⁵

S hány ilyen akadt abban az időben!

Takáts Sándor.

⁴⁴ Pestini, a. 1828. m. Marc. 20. „Comes Nádasdy pro festo sancti Georgii restorationem praeiixit. Denati iudicis Kalmárfy successores convicti ad reintegrandam cassam orphanalem 50,000 Fl. solvere teneantur.“ etc. (Polizei-Hofstelle.)

⁴⁵ Pest, den 14. Oktober 1811. Tagesereigniss.

EGY NAGY MAGYAR FŐPAP ÉLETÉBŐL.

Haynald Lajos magasívelésű pályájának két fordulójáról lesz az alábbiakban szó. Mindkettő nemcsak az ő egyéni sorsára és a korbéli politikai viszonyokra vet világot, hanem értékes adatokat szolgáltat azoknak a minduntalan megújuló nézeteltéréseknek ismeretéhez is, melyek a szent-széki és a hatalomban és befolyásban legelső katolikus uralkodó, Ferenc József között a főkegyúri jog gyakorlásának kérdésében felmerültek.

Annak a „purifikációs” munkának, melyet Bach és az egész kormányzat a forradalom leverése után folytatott, nem volt jelentéktelen fejezete a „rebellis” püspökök eltávolítása a katolikus klérus éléről. Mint Bach az új primás, Scitovszky János kinevezésének előterjesztésekor kifejtette, a forradalom idejében a magyar hierarchia „kevés kivétellel sem állását, sem hivatását nem töltötte be kötelességszerűen.”¹ A reakció bosszúja nem maradhatott el. A főpapi székek gyors egymásutánban cseréltek gazdát, hogy a „megbízható” papság soraiból kikerülő új főpásztorok az új rendszernek kedvező irányban vezessék a hívők nyáját. A főkegyúri jognak politikai szempontból való kiaknázása, az egyház érdekeinek az államérdekek alá való rendelése talán sohasem öltött olyan méreteket, mint a forradalmat követő esztendőkkben.

A püspöki kar megújításának utolsó jelenete Erdélyben játszódott le. Kovács Miklós püspök ellen, ki ekkor (1851) 84-ik életévében volt, egyre-másra küldték jelentéseiket báró Wohlgemuth polgári és herceg Schwarzenberg Károly katonai kormányzó. Ezekben az erdélyi egyházmegye állapotát a legsötétebb színekkel festették le, hogy elérjék azt, hogy az agg püspök mellé megbízható coadjutor kerüljön. Szerintük a püspök megyéjében huszonnégy év alatt csak egyszer tartotta meg a kánoni visitatiót. Kovács mellett helynök sem volt, mert az, miután 1850-ben szél ütötte, lemondott állásáról. Ily módon a kormánykörök szerint egyházi okok is kívánatosá tették utódlási joggal bíró coadjutor kinevezését.

De persze nem ez volt az ok, amely miatt a kormányzók gondjaikba vették a püspökséget. Az erdélyi klérus viselkedésével a forradalom alatt és után az új rendszer sehogysem tudott megbarátkozni. „Tény az, írja

¹ Min. Rat. 1849 Nr. 2382. — Bécsi áll. ltár.

Schwarzenberg Félix herceg miniszterelnöknek a katonai kormányzó, hogy ez a papság az utóbbi években a politikai érzület rendkívüli romlottságát s ezzel együtt a legsötétebb hálátlanságot tanúsította a trónnal szemben, mely pedig mindig védelemben, jótéteményekben és előnyökben részesítette." A papság túlnyomó része a felforgatás oldalán állott. Ezért sok erdélyi pap ellen folyt a haditörvényszékek előtt felségsértési per, míg 1850 júliusában Ferenc József ezeket megszüntette, illetőleg az egyháziakkal szemben való eljárást a püspökök hatáskörébe utalta. Ezzel azonban vége is volt a „tisztogatásnak", mert Kovács püspök teljesen kormányellenes, székely környezetének hatása alatt állott s az egyházmegye ügyeit főleg egy székely püspöki titkár intézte. A papokat többé nem érte politikai érzületük miatt bántódás és a reakció erdélyi exponenseinek ép ez fájt legjobban. „Egyetlenegy esetet sem ismerek — írja Schwarzenberg Károly — melyben papi egyént az 1848 és 1849-es évek felforgatásában való részvétel miatt hivatalából elmozdítottak vagy egyébként megbüntettek volna." Még azt is csak nehezen tudták elérni, hogy valamely papot „bűncselekményeinek színhelyéről máshová helyezzenek át." Sőt még a „gutgesinntekeket" üldözték. „Ilyen bátorítás mellett a római katolikus papság itt, különösen a székely földön újból magasra emelte fel fejét és alapos okot ad gondra és aggodalomra érzületére és magatartására vonatkozólag, mely a papságról a népre is átkerül." A katonai körök azért újból katonai purifikációs bizottságok felállítását javasolták.²

Ilyen és hasonló jelentések és javaslatok persze nem találtak Bécsben süket fülekre, hol mindennel siettek leszámolni, ami a „felforgatásra" emlékeztetett. Bach, aki mint az új rendszer megteremtője ekkor még a magyar kultuszügyekben illetékes volt, báró Wohlgemuthot bízta meg azzal, hogy vegye rá Kovács püspököt arra, hogy önként mondjon le egyházmegyéje kormányzásáról, illetőleg kérje coadjutor kinevezését. A püspök a primás útján a császárhoz eljuttatott beadványban kérte (1850 szept. 23.), hogy tekintettel testi gyengeségére nevezzen ki az uralkodó coadjutort és eszközölje ki ehhez a szentszék hozzájárulását és megerősítését. Utóbb késznek nyilatkozott arra is, hogy megfelelő nyugdíj ellenében átengedi a coadjutornak püspöksége jövedelmeit.

Ferenc József minderről értesülve 1851 augusztus 12-én Dr. Haynald Lajos tiszteletbeli udvari káplánt, a primási iroda igazgatóját az esztergomi és kalocsai érsek véleményének meghallgatása után gróf Thun kultuszminiszter javaslatára coadjutorrá nevezte ki. A kultuszminiszter a szóba jött 11 jelölt közül öt hozta javaslatba „kiváló tudományossága, kiterjedt nyelvismeretei, terjedelmes szakismerete, a primási irodában szerzett ta-

² Schwarzb. Károly Félixhez 1852 jan. 22. Admin.-llár. F. 26 f. 6. U. o.

pasztalatai és 1849-ben tanúsított és a pro piis meritis arany érdemkereszttel jutalmazott hűsége miatt." Ez az utóbbi körülmény bizonyára nem a legkisebb mértékben esett latba a kinevezésnél.³

A coadjutori kinevezéshez hiányzott azonban még a praeconisatio és a pápai bullák kiállítása. A vatikáni követ, gróf Esterházy Móric, aki ezek kieszközlésére megbízást kapott, nem csekély nehézségekkel találkozott. Haynald csak hosszas diplomáciai tárgyalás után érte el a pápai megerősítést. Mikor a vatikáni követ IX. Pius pápának átadta Haynald kinevezését, illetőleg a praeconisatio kérelmet, a szentatya megjegyezte, hogy az erdélyi püspök mindeddig elmulasztotta a coadjutorok kirendelésénél a kánoni törvények szerint előírt megokolt kérelmét a szentszékhez benyújtani „s eme formalitás teljesítése nélkül ez ügyben nem lehet tovább haladni." A pápa megígérte, hogy mihelyt a püspök beküldte kérvényét, „amely őfelsége választásával aligha lesz ellentétben", ki fogja adni a megerősítést. (1851 nov. 19.)⁴ A szentszék tehát azon az állásponton volt, hogy a coadjutor kinevezésére vonatkozó kérvényt egyenesen ő hozzá kell intézni. A kultuszminiszter ezzel a fordulattal sehogysem volt megelégedve, mert a megerősítés így előreláthatólag hosszú időre elhalasztódott, amit a kormány a már ismertetett viszonyok mellett nem tartott megengedhetőnek. A püspök környezete kormányfelfogás szerint mindent el fog követni, hogy a hatalmat a kezében megtartsa és „a kormány jóakaró szándékait meg hiúsítsa." Egyáltalában nem tartották valószínűnek, hogy Kovács püspök a szentszékhez is forduljon s ilyenformán „önkéntes" kérését megismételje. Gróf Thun tehát arra az álláspontra helyezkedett, hogy a vatikáni követ eszközölje ki a coadjutor megerősítését „a püspökség viszonyaira való tekintettel" a püspök személyének bevonása nélkül. Hasson hát a követ a szent atyára, hogy tekintsen el a jelzett formalitástól, mert ez már más hasonlóan sürgős esetekben is megtörtént. Hogy a császári kormánynak ezt a kívánságát nyomatékosan alátámasszák, megküldték a követnek a kolozsvári főesperes két levelét, mely szerint Kovács püspök emlékezete és értelme olyan gyenge, hogy „nem képes valamely tárgyról összefüggően beszélni, olykor még nevét sem tudja helyesen leírni." Megküldték továbbá az erdélyi polgári és katonai kormányzók ismételt sürgetéseit a püspök felmentésére vonatkozólag, hogy a követ ezekkel is bizonyítsa szükségét annak, hogy a szentszék az egyházi provisio egyébként megkívánt formáitól eltekintsen.

Mivel a pápai megerősítés késett s így Haynald coadjutori kinevezése nem volt közzétehető, az erdélyi katonai kormányzó már Thun gró-

³ Min. Rat. 1851 : 2830.

⁴ Admin. levélt. F. 26. f. 6.

tot is megvádolta azzal, hogy a római katolikus papság nála nagyobb védelemre talál, mint a kormányzati érdekek, amit a kultuszminiszter sértődötten utasított vissza, hiszen állandóan sürgette, hogy Esterházy intézze már el az ügyet a Vatikánnal.⁵

A császári követ a pápánál újabb kihallgatáson adta elő mindazokat az érveket, melyek Kovács püspök szellemi és testi gyengesége mellett szóltak. Különösen arra hivatkozott, hogy a püspök már 1850 szeptemberében, mikor még elméleti képességei erősebbek voltak, elismerte annak szükségességét, hogy coadjutor neveztessek ki, most tehát csak pusztán formalitásról van szó, amitől „az egyház érdekében” el lehet tekinteni. IX. Pius végül is megállapodott a követtel abban, hogy a követ a biboros államtitkárnak jegyzéket ad át, amelyben részletezve a sürgősség okait Ferenc József nevében kéri Haynald praeconisálását. Miután ez megtörtént, a szentszéktől azt a hivatalos értesítést kapta Esterházy, hogy tekintettel a sürgősségre a pápa Haynaldot *in partibus infidelium* püspökség címével megadományozni és őt „cum iure successionis” coadjutorrá fogja tenni. Egyszersmind azonban figyelmeztették a császári kormányt, hogy ez csak kivételesen történik meg és a jövőben a szentszék nem lesz hajlandó hasonló körülményekre tekinteni.⁶ Haynaldot az 1852 március 15.-én tartott consistoriumban tényleg preconisálták.

A pápai bullák kiállítása azonban még mindig jó ideig váratott magára. Mikor ugyanis a kinevezésre vonatkozó és a bécsi nuncius útján beküldött aktákat átnézték, Kovács püspöknek egy 1851 októberében a nunciushoz intézett levelét találták köztük, mely nagyon határozott fogalmazással azt tartalmazta, hogy semmi kifogása sincs ugyan coadjutor kinevezése ellen, de az egyházmegyei jószágok kormányzásáról nem akar és nem is tud lemondani. Ez a levél zavarba hozta a curiát, de a császári követet is, mert nyoma sem volt benne a szellemi gyengeségnek és ellentétben állott Kovácsnak a primáshoz intézett korábbi levelével, mely szerint hajlandó volt a püspökség jövedelmeiről lemondani. A bécsi nuncius kapott megbízást a dolog tisztázására, Kováccsal való tárgyalásra vagy kétségtelen bizonyítékok szerzésére Kovács elméleti gyengesége felől. Csak a nuncius eljárása után küldhette meg Esterházy 1852 júliusában a bullákat mellyekkel Dr. Haynald Lajos hebroni címzetes püspök és erdélyi egyházmegyei coadjutor lett.⁷ Miután Kovács október 15.-én meghalt, Haynald a püspöki jogok teljes birtokába lépett, amit a kultuszminiszter jelentése alapján Ferenc József tudomásul vett.⁸

⁵ Thun Schwarzb. Károlynak 1852 febr. 1. U. o.

⁶ Esterházy jelentése 1852 febr. 4. U. o.

⁷ Est. jun. 2. és júl. 3. jelentései. U. o.

⁸ Min. Rat. 1852 : 3427.

Az elmondottakból világos, hogy Haynald püspöki székét elsősorban politikai okok miatt nyerte el és bizonyára politikai szempontok voltak azok, amelyek IX. Piuszt a coadjutori kinevezés megerősítésére rábírták.

*

Az új püspököktől az uralkodó politikai céljainak kiszolgálását várta. Ebben a várakozásban azonban, ami Haynaldot illeti, csalódott. Az erdélyi kormányexponensek jelentései szerint kinevezésekor még a magyar papság szervezkedni készült ellene. Utóbb azonban kisért, hogy Haynald magyar érzületéhez, ámbár 1849-ben tanúsított magatartásáért császári kitüntetésben részesült, semmi kétség sem férhet. Erdélyben a provisorium kormányának épen úgy útjában állt Haynald, mint ahogy elődje Bach rendszerének.

Ismeretes, hogy 1861 február 11-én a gyulafejevári konferencián Haynald a leghatározottabban az erdélyi országgyűlés összehívása ellen és az unió mellett nyilatkozott. Gróf Nádasdy, erdélyi kancellár ezóta nem szünt meg áskálódni ellene és benne látta a kormány törekvései sikerének legfőbb akadályát. Szerinte különösen károsan befolyásolta Haynald a gubernium működését, amelynek hazafias állásfoglalása dacára tanácsosa lett. Nádasdy felszólította a püspököt, hogy támogassa szándékait vagy maradjon távol a gubernium üléseitől. Ámbár Haynald azon a nézetén volt, hogy ő csak az uralkodó és a dinasztia érdekében foglalt állást, 1861 november vége óta nem látogatta a gubernium üléseit. Ezzel azonban az ellentét Haynald nézetei és a kormány politikai törekvései közt még nem nyert kiegyenlítést. Mikor az erdélyi országgyűlést összehívni készültek, Nádasdy 1863 januárjában levelet írt neki, melyben felszólította őt, hogy álljon a „Gesamt-Monarchie“ alapjára, különben nem fogja őt az országgyűlésre meghívni. Azt a határozott kérdést intézte hozzá, hogy várhat-e tőle támogatást abban, hogy Erdély viszonyát az összmonarchiához az októberi diploma és a februári pátiens alapján rendezzék a megnyitandó országgyűlésen. Erre Haynald március havában Bécsben jártában tiltakozott loyálisának meggyanúsítása ellen, ami Nádasdyt még jobban felháborította. Ezért a kancellár azt ajánlotta az uralkodónak, hogy ne hívja meg Haynaldot az országgyűlésre. Minthogy azonban ez az erdélyi katolikusoknak ártalmára volna, a szentszéket kell értesíteni, melynek talán módjában volna ezeken segíteni. Ha Haynald azon a nézetén van, fejtegeti a külügyminiszterhez intézett memorandumában Nádasdy, hogy az új berendezés törvénytelen, miért fogadta el a püspökséget, hisz ennek elfogadása a kormány intézkedéseinek támogatására kötelezi, aminek nyolc évig meg is felelt, míg a gyulafejevári értekezleten ellenkező irányba nem fordult.⁹

⁹ 1863 ápr. 8. F. 26. 17. csomó. U. o.

A kormány tehát a katolikus egyház főpapjait politikája eszközeinek tekintette s a concordatum megkötése óta a szentszékekkel fennálló különösen jó viszonyánál fogva a püspököket szükség esetében a pápával is iparkodott befolyásoltatni. Bach, ki ekkor már a concordatum körüli érdemeinél fogva a vatikáni nagyköveti állást foglalta el, meg is kapta az utasítást, hogy járjon el a jelzett értelemben IX. Piusnál. Csak hosszas tárgyalás után sikerült neki annyit elérni, hogy a pápa kilátásba helyezte, hogy levelet ír Haynaldnak, melyben azt a kívánságát fejezi ki, hogy a kérdéses ügyekben megfelelőbb magatartást tanúsítson. Ez Bachnak kétségtelenül nagy eredménye volt, mert mint ő is hangsúlyozta, köztudomású, hogy a szentszék mennyire húzódozik attól, hogy „a belső alkotmányjog ellentétes kérdéseiben véleményt nyilvánítson.” Annál nehezebb volt ez Haynalddal szemben, aki 1862-ben püspöki konferencia alkalmából Rómában járván, IX. Pius rendkívüli tetszését vívta ki magának s akit egyházi működése miatt az egész curia kedvelt. Arról szó sem lehetett, hogy, mint Bach a gondolatot felvetette, a pápa az erdélyi püspököt ad audiendum verbum Rómába hívassa. A biboros államtitkár biztosította Bachot, hogy úgy a pápa, mint ő már 1862-ben, mikor Haynald Rómában volt, beszéltek vele, hogy békés és püspöki missziójához inkább illő magatartást tanúsítson. Azt hitték, hogy ez fog használni. Sajnálják azonban, miként az államtitkár biztosította a nagykövetet, hogy Haynald „visszatérve a nemzeti befolyások körébe, melyek papságában és ügylátszik Erdély katolikus lakosságának igen befolyásos részében uralkodnak, újból a korábbi politikai nézeteknek hódol.” A pápa levelében tényleg figyelmeztette Haynaldot, hogy viselkedése a katolikus egyháznak is veszélyes és neki az erdélyi országgyűlésen békülékeny magatartást ajánlott. A curia, miként Bach jelentéséből kitűnik, érthetőleg súlyt helyezett arra, hogy ez a befolyásolás önkéntesnek, nem pedig a császári kormány nyomása alatt készültnek lássék.¹⁰

A Vatikán ebben a kérdésben, talán éppen Haynald érdekében, bizonyára, hogy a politikai és egyházi érdekek összeütközésbe ne kerüljenek, még tovább ment. Monsignore Franchi, a „congregatio negotiorum ecclesiasticorum extraordinariorum” titkára, aki a Haynaldnak küldött és a bécsi nuncius útján közvetített pápai levelet fogalmazta, Triesztben 1863 júliusában találkozott az erdélyi püspökkel és őt személyesen is iparkodott befolyásolni. Haynald kifejezte sajnálkozását, hogy az erdélyi alkotmánykérdésben nem tud egyetérteni a császári kormánnyal, hanem egy nézetlen van meggyéje papságával, mágnásaival és népével és e kérdés tárgyalásánál az erdélyi országgyűlésen nem tudna tétlenül maradni.

¹⁰ Bach jelentése 1863 máj. 20. u. o.

Hajlandó azonban bármely pillanatban püspökségéről lemondani és ha a pápa Rómába hívja, odamenni, szóval bármely rendszabálynak alávetni magát, melyet a szentszék elrendel. Franchi kérésére végül mégis megígérte, hogy ha az előbbi eshetőségek nem következnek be és neki, mint püspöknek meg kellene jelennie az országgyűlésen, ott békülékeny magatartást fog tanúsítani és politikai kérdésekben minden iniciatívától tartózkodni fog. Hogy azonban ez ne következzen be, kérte Franchit, hogy minél előbb felcserélhesse erdélyi püspökségét egy magyarországi-val s célzást tett arra, hogy szívesen elmenne Kunszt kalocsai érsek coadjutorának, aki őt, mint egykori tanítványát, bizonyára szívesen látná. Ilyen kirendelés esetében szerény összeggel is megelégednék a vallásalapból dotatio gyanánt.

Antonelli államtitkár a Haynald jelezte utat tényleg a legalkalmasabbnak találta, hogy az ügy úgy a császári udvarnak, mint az érdeemes és buzgó főpapnak a megelégedésére nyerjen megoldást és azt ajánlotta Bachnak, hasson oda Bécsben, hogy a kormány a kalocsai érsekkel egyetértésben tegyen javaslatot coadjutori kinevezésére, amihez a szentszék haladéktalanul hozzájárulna.¹¹

Mire azonban Bach közvetítésével a javaslat Bécsbe érkezett, Ferenc József már másképpen döntött Haynald sorsáról. A püspök még jobban magára haragította az udvart azzal, hogy azt a memorandumot melyet az erdélyi országgyűlésről elmaradt magyarok és székelyek az alkotmánykérdésben 1863 július 22-én az uralkodóhoz intéztek, melyet különben az nem fogadott el, ő írta alá első helyen, mint az 1848-as alkotmányhoz ragaszkodó elemek vezetője. A legnagyobb eréllyel foglalt Haynald ellen állást az udvarnál nagyon befolyásos gr. Crenneville, Ferenc József kedvelt hadsegédje, kit az erdélyi országgyűlés sikere érdekében biztosul küldött ki az uralkodó. Ferenc József először arra gondolt, hogy a püspöktől megvonja a temporaliákat. Crenneville azonban ezt nem tartotta elegendőnek, hanem Haynald teljes eltávolítását követelte. Hogy Haynald az országgyűlésen ne okozhasson kellemetlenséget, a császár Nádasdy javaslatára felmentette őt a gubernium tanácsosi állásától és az országgyűlésre szóló meghívóját, melyet a kancellár ellenére is megkapott, érvénytelennek jelentette ki s ezt az országgyűlés elnökségével is közölték (júl. 23.)¹²

Ily körülmények közt a Vatikán javaslata Bécsben egyáltalán nem talált kedvező fogadtatásra. Nádasdy kancellár, akivel a külügyminisztérium közölte, izgatottan utasította azt vissza. Haynald ügye szerinte már más stadiumban van, sem hogy ilyesmiről szó lehetne. Az uralkodó tit-

¹¹ Bach magánlevele Rechberghez 1863 júl. 22. u. o.

¹² Gr. Crenneville 1863. júl. 20. jelentése.

kos tanácsosi méltóságától és püspöksége jövedelmeitől is készül őt megfosztani. Ha őt Kalocsán coadjutorrá neveznék ki, ez fényes jutalom és kitüntetés volna, hisz utóbb megkapná az érsekséget. Ez minden loyális és monarchikus alattvalót megrendítene hűségében. Ellenkezőleg az uralkodó tekintélye azt kívánja, hogy a pápa is nyíltan helytelenítse Haynald viselkedését, hogy a többi püspök ne cselekedjék hasonló módon. A szentszéknél tehát minden befolyást igénybe kellene venni — ez volt Nádasdy nézete — hogy a szentatya „fogadja el Haynald püspök lemondási ajánlkozását és hogy ez a lemondás azonnal meg is történjék és el is fogadják.”¹³

A külügyminisztériumnak sehogyssem tetszett Nádasdy kíméletlen javaslatát, mert tudta, hogy a lemondás elfogadtatása nem egykönnyen volna kieszközölhető. Jól emlékeztek a korábbi lemondásoknál felmerült diplomáciai nehézségekre. Igaz, hogy Haynald említette készségét a lemondásra, de az nem történt meg és hiábavaló is volna a Vatikánt ily irányban kezdeményezésre bírni. Figyelmeztette a külügyminiszter a kancellárt arra is, hogy Haynald Rómában grata persona. Még az is kérdéses, hogy ha Haynald lemondana, a pápa elfogadná-e azt. Azért is a külügyminiszter nagy óvatosságot ajánlott az ügy további kezelésében, nehogy bonyodalmak keletkezzenek a szentszékkal. Elég volna tehát a Haynald elleni intézkedésekből.¹⁴

Nádasdy és Crenneville szava azonban erősebb volt ebben a kérdésben, mint a külügyminiszteré. Ferenc József szokva volt ahhoz, hogy Róma, ha csinált is nehézségeket, végeredményben politikai okokból teljesítette kívánságait. Haynald viselkedését tűrhetetlennek tartotta, hisz ő volt az, aki elsősorban tartotta vissza a magyarokat és a székelyeket az országgyűlésen való megjelenéstől s így az erdélyi politika kudarcát főképp neki tulajdonították. Ehhez járult még, hogy Haynald Veszely Károlyt, a későbbi jónevű író, ki csak császári kegyelem révén szabadult ki a várfogságból, melyre 1849-ben ítélték, a gyulafejevári gimnázium igazgatójává tette. Veszely azután minden kormány ellen irányuló agitációban vezető szerepet vitt. Hiába kívánták a kormányhatóságok a gimnáziumi pap-igazgató eltávolítását állásából, püspöke ezt határozottan megtagadta.

Ferenc József tehát elhatározta, hogy Haynaldot megfosztja püspöki méltóságától és csak a megfelelő formát akarták erre megtalálni, mert főkegyúri jogánál fogva ez mégsem állott módjában. Az egyház nem felejtetheti el, hogy a császári fegyverek győzelme a forradalom felett az egyház győzelme is volt, „melytől Kossuth és párthíveinek uralma alatt

¹³ Nádasdy Rechberghez 1863. aug. 4. u. o.

¹⁴ Rechberg Nádasdyhoz 1863. aug. 31. u. o.

nemcsak gazdag birtokait rabolták el, hanem kemény függésbe is került. Így hát egy főpásztor nem agitálhat a kormány ellen, mert ezzel egyházát is károsítja. Ezek a szavak ugyan a külügyminiszter utasításának a szavai, melyet a vatikáni követhez küldött Haynald ügyében, de teljesen híven tükröztetik vissza Ferenc József gondolatvilágát. Szó sem lehetett arról, hogy Haynald egy magyarországi püspökség élére kerüljön, vagy hogy coadjutorrá nevezzék ki, hisz akkor folytatná ártalmas működését. Bach tehát hozza tudomására a szentszéknek, hogy a császár elhatározta, hogy Haynaldot lemondásra bírja az egyház és az állam érdekében, hiszen a püspök ismételten mondta az uralkodónak, hogy ha kívánja, bármikor lemond püspöki székéről. Iparkodjék a nagykövet a Vatikán hozzájárulását ehhez megszerezni, vagyis ígéretet arra vonatkozólag, hogy a lemondást a pápa el fogja fogadni. Az érvelés: „Ausztria az egyháznak époly szükséges, mint Európának és ha püspökök oly nyiltan és makacsul törnek a birodalom egységének szétszakítására és a császárral uralkodói kötelessége teljesítésében oly határozottan szembeszállnak, úgy nem alkalmasak többé szent hivatásuk betöltésére.” Ez a megrendszabályozás Bécs nézete szerint Haynaldal szemben azért is szükségessé vált, mert a püspök a szentatya intésére, hogy békés szellemben működjék az országgyűlésen, nem hallgatott és mindent elkövetett, hogy az országgyűlést törvénytelennek tekintsék és hogy a rábízott katolikus hívőket a császári parancsokkal szemben engedetlenségre bírja.

Az utasítás november 16-án kelt¹⁵ és már december 3-án sürgönyileg jelenthette a nagykövet, hogy a pápa elfogadja a lemondást, ha az szabályszerűen történik meg. A Rómába bezárt IX. Pius nem húzhatott újat Ferenc Józseffel és kénytelen-kelletlen teljesíteni kellett az óhajt, mint „a császár kifejezett kívánságát” és legfeljebb az egyházi jog formáit óhajtotta fentartani. Antonelli bíboros államtitkár kifejtette Bachnak, hogy a dologban a legnagyobb kímélettel kell eljárni és semmiféle kényszerítő befolyásnak sem szabad a püspökkel szemben érvényesülni, mivel a lemondás önkéntessége a leglényegesebb feltétele a szentszék esetleg kilátásba helyezett elfogadásának.¹⁶ Bécsben ugyan úgy értesültek utólag, hogy a curiában intrikák merültek fel a lemondás elfogadása ellen, de Bach sürgetésére a pápa személyesen biztosította őt az elfogadás felől, ha az önként történik. „De egyáltalában nem hajlandó segédkezet nyújtani arra, hogy a püspököt erre a lépésre rábírják.”¹⁷

Ferenc József nem is várta be a pápa előzetes hozzájárulását. Anynyira biztos volt abban, hogy a curia meghajlik kívánsága előtt, hogy

¹⁵ U. o.

¹⁶ Bach dec. 5. jelentése.

¹⁷ Utasítás dec. 28., jel. dec. 31.

megbízásából az erdélyi királyi biztos már december 2-án levelet intézett Haynaldhoz, hogy őt „önkéntes” lemondásra bírja. A levél tartalma a következő: „Nagyméltóságod több ízben jószántából jelentette ki készségét arra vonatkozólag, hogy lemond a püspökségről, mihelyt őfelsége kívánja. Annál az álláspontnál fogva, melyet Ön a császári kormánnyal szemben elfoglalt, ez az eset most beállott.” Az uralkodó nem akarja a konfliktus nagyobbodását. „Ennélfogva legmagasabb helyről azt a parancsot kaptam, írja tovább a generális, hogy Önt őfelsége nevében felszólítsam, hogy Nagyméltóságod ismételten kifejezett szándékát valósítsa meg és mondjon le püspökségéről.” Az uralkodó nem kételkedik abban, hogy kívánsága teljesítésével be fogja bizonyítani alattvalói hűségét és „mindent megtesz, ami a jogerős lemondáshoz szükséges.” Kérte még, hogy értesítse a lemondás megtörténtéről.¹⁸

Erre következett Haynald „önkéntes” lemondása. IX. Piuszhoz intézett folyamodásában elmondja, hogy Ferenc József hadsegédje útján lemondásra szólította fel. Midőn ezt íme megteszi, előre kell egyet-mást bocsátania. Míg egyházmegyéje élén állott, mindenképen meg akart felelni a püspöki hivatal követelményeinek. Mivel azonban a püspöki hivatal gyakorlása Erdélyben igen nagy nehézségekkel van összekötve, gyengesége tudatában az a meggyőződés érlelődött meg benne, hogy nem lesz képes azt tökéletesen betölteni. Ezért már akkor, mikor először hallott kinevezéséről, kérte Ferenc Józsefet, hogy mentse őt fel ettől a teherrel és „csak őfelsége szóbelileg kifejezett parancsára” és csak egy év múlva vette át a püspökséget. De azután is úgy a szentatyának, mint az uralkodónak minden alkalommal mondta, hogy megfélemlítve a felelősség súlyos terhétől, semmit sem óhajt élennebben, mint hogy püspöki hivatalától felmentessék, sőt, hogy bármikor kész őfelsége intésére püspöki székét elhagyni és azt a pápa őszentsége gondjaira bízni. Azt azonban óhajtotta volna, hogy mielőtt ez megtörténik, a kormány több ellene irányuló intézkedéssel ne keltse fel az erdélyi nép figyelmét, amint az nevének nyilvános megbélyegzésével megtörtént. A fejedelemelek adott szava szent. Inkább szerencsétlen lesz, mint hogy szavát szegje. Ezért lemond attól a naptól kezdve, melyen utódja átveszi hivatalát. Kéri tehát a pápát, oldja őt fel a kötelek alól és állítson egy nála méltóbbat az egyházmegye élére. Ha vissza is vonul nagyon megszeretett egyházmegyéjétől, dicsekedhetik azzal, hogy a politikai vádaskodással szemben tiszta a lelkiismerete. Mindig az egyház, a trón és a birodalom érdekében nyilvánította véleményét, még ha az ellentétes is volt a kormány nézetével. Nagyon óhajtana, hogy a szentatya foglalkozzék ügyével behatóan

¹⁸ A levél másolata u. o.

és személyét nyugodtan gondoskodására bízva és rendelkezésére bocsátva apostoli áldását kéri.

A lemondást, egy önérzetes, magával tisztában levő, jellemes ember melancholikus írását Haynald másolatban megküldte Ferenc Józsefnek s csak azt tette hozzá, hogy Isten áldását kéri öfelségére és családjára és hogy míg él, továbbra is meg fogja őrizni kipróbált hűségét.¹⁹ Haynald bizonyára sohasem gondolt arra, hogy korábbi nyilatkozatai ily módon fogják kihasználni ellene. Az egyházi köröknek, miután tudomást szereztek az elmondottakról, természetesen kétségeik támadtak a lemondás önkéntessége felől. A nuncius, Monsignore Falcinelli határozottan azt ajánlotta, hogy a curia ne fogadja el a lemondást. Szerinte a lemondó irat „morális pressio eredménye, mely nélkülöz minden kánoni indokot és önkéntességet.” Élénk színekkel ecsetelte a lemondáshoz fűzött véleményes jelentésében, hogy a lemondás elfogadása a püspöki karban és a papságban, valamint általában a katolikus közvéleményben Magyarországon igen rossz benyomást keltene. A gyulafehérvári káptalan és az erdélyi katolikus nemesség számos tagja kérvényt intézett a pápához, hogy hagyja meg Haynaldot székében.

A nuncius véleményének nagy hatása volt IX. Piusra és őt ingadozóvá tette. Újból felmerült az a gondolat, hogy legjobb volna Haynaldot egy magyarországi püspökségre áthelyezni.²⁰ Ferenc József azonban megmaradt elhatározása mellett és nagy volt Bécsben a felháborodás a nuncius ellen. Bach utasítást kapott, hogy emlékeztesse a pápát előzetes ígéretére és azzal az érveléssel szemben, hogy a lemondás hijával van bárminő kánoni indoknak, adja elő, hogy „az állam és az egyház java az egyházi törvénynek mégsem közömbös indítók.” Fejtse ki, hogy Haynald alkotmányos nézetei szerint a concordatum Magyarországra, Erdélyre és Horvát-Szlavonországra nézve nem kötelező mivel az 1848-as törvények még fennállanak. A pápának ilyen nézet nem lehet közömbös.

Aztán leghatározottabban állást kellett foglalni Ferenc József óhajtatására a nuncius ellen, ki teljesen magyar és talán lengyel besúgások hatása alatt áll a bécsi udvar szerint. „A szentszék képviselőjének a császári udvarnál nyilvánvalóan nincs fontosabb feladata a jelen pillanatban, mint a concordatum fentartásában tehetségéhez képest közreműködni. Ennélfogva ép oly különös, mint sajnálatos, hogy a nuncius oly férfiak oldalára áll, kik a concordatumtól a birodalom keleti felében minden hatályosságot megtagadnak. Egyébként Antonelli bíboros éles szemét bizonyára nem kerüli el, hogy amíg a nuncius eddigi irányát megtartja, a

¹⁹ U. o. 1863. dec. 31.

²⁰ Bach jel. 1864. febr. 12. U. o.

császári kormány nem viseltethetik bizalommal vele szemben.²¹

A lemondás elfogadása azonban még sokáig húzódott. A szentszék az esztergomi és a kalocsai érseket is megkérdezte ez ügyben. Mindkettő az udvarnak kedvező véleményt adott be, de a nuncius tovább ültette a vasat azzal, hogy a lemondás elfogadása igen káros, a szentszék tekintélyének ártalmas befolyást gyakorolna a katolikusságra és különösen a püspöki karra. A pápa ily nézeteltérések mellett szükségesnek látta, hogy magát Haynaldot Rómába hívja.²² Haynald megjelenésének Rómában az volt a hatása, hogy a pápa még jobban megkedvelte az erdélyi püspököt. Egy bibornok-congregatio, mely elé a lemondó írást terjesztették, azt kánonjogi szempontból hiányosnak jelentette ki. Haynald nem akart ezen segíteni. A pápa azonban azon a nézeten volt, hogy nem lehet őt tovább megyéjében meghagyni és Haynald mellé coadjutort akart kirendelni, úgy hogy csak a címe maradt volna meg a legkisebb befolyás nélkül. Ezt a tervet azonban Ferenc József visszautasította és a lemondás feltétlen elfogadását kívánta. Mikor azonban Rómában megmagyarázták, hogy a coadjutor az összes püspöki jogokkal minden korlátozás nélkül fel lesz ruházva és hogy Haynaldnak nem lesz többé semmi befolyása megyéje ügyeire és miután Bach is ajánlotta ennek elfogadását, mert lényegében teljeseznék az uralkodó kívánsága s csak a formában tennének méltányos engedményt, július végén a császár is hozzájárult ehhez a megoldáshoz, de kikötötte, hogy Haynaldnak nem szabad többé a lábát Magyarországra vagy Erdélybe betenni.²³

Nem tudni, mi okból, a curia utóbb ezt a tervet mégis elejtette és a pápa elhatározta a lemondás elfogadását, amiről Haynaldot értesítették Rómából. Haynald alávetette magát a pápa akaratának s csak megfelelő pensiót kért. A szentszék ezt az óhajtatást Bécsben támogatta és bejelentette, hogy a lemondott püspököt a curiában óhajtja alkalmazni. 1864. szeptember 22-én a pápa kedveltjét carthagoi érsekké preconisálta. Ferenc József az erdélyi püspökség jövedelmei terhére 10000 frt. járadékot és átköltözési költségül szintén 10000 frt.-ot biztosított neki.²⁴

Ily módon vesztette el Haynald politikai okokból püspökségét, holott egyházi szempontból semmi kifogás sem merülhetett fel ellene.

*

Haynald nem sokáig volt curialis érsek in partibus infidelium. 1867. április hó 7-én Budán kelt elhatározásával Ferenc József őt, akit előbb nem akart megtérni magyar koronája országainak területén, báró Eötvös

²¹ Rechberg levele Bachnak 1864. márc. 8.

²² Bach jel. ápr. 16., máj. 7., jun. 28. U. o.

²³ Erre vonatkozó levelezés u. o.

²⁴ Jelentések u. o.

József kultuszminiszter felterjesztésére a Lonovics József halálával megüresedett kalocsai érseki székre nevezte ki. Az alkotmányos király ebben is levonta a nagy politikai fordulat következményeit és elfogadta báró Eötvös érvelését: „Nem ismerek a hazában senkit, aki buzgó vallásosságban, Őfelsége iránti ragaszkodásban, a hazához és annak törvényeihez való rendíthetetlen hűségben ezt a férfiút felülmúlná.” Nem csak Haynald személyének, hanem az egész magyar közvéleménynek is elégtételt adott ez a kinevezés.²⁵

Eckhart Ferenc.

²⁵ Cab. Arch. 1867 Nr. 1141. U¹ o.

DER HANDELPOLITISCHE KONFLIKT ZWISCHEN DER ÖSTERREICHISCH UNGARISCHEN MONARCHIE UND SERBIEN IN DEN JAHREN 1904—1910.

Der Beginn des 20. Jahrhunderts fand die aussenpolitischen Probleme der Doppelmonarchie in beträchtlicher Zunahme: die Handelsverträge mit den Nachbarstaaten, deren Ablauf bevorstand, waren neu zu schliessen, die vitalen industriellen und agrarischen Interessen beider Teile der Monarchie erfolgreich zu fördern, mindestens aber zu wahren. Die Aussichten für die Erreichung einer solchen politischen Zielsetzung zeigten sich angesichts der damaligen Gestaltung der handelspolitischen Verhältnisse Mittel- und Osteuropas keineswegs günstig.

Nach dem Ausbruch des russisch-japanischen Krieges folgte den grossen Pariser Kursstürzen geradezu ein finanzieller Zusammenbruch auf der Berliner Börse, welcher infolge der ungesunden Überspekulation in industriellen Werten noch schwerwiegender wurde.¹ Diese nervöse Spannung im Leben der Geschäftswelt war nur eine Folgeerscheinung der politischen Nervosität, die in Mitteleuropa vorherrschte. Der deutsche Reichskriegsminister von Einem erwartete bereits aus dem russisch-japanischen Kriege eine allgemeine Konflagration, an welcher mehr oder weniger alle Grossmächte mit bewaffneter Hand teilnehmen müssten. Die Stellung des Reichskanzlers Grafen Bülow war durch das Zustandekommen der englisch-französischen Entente innerpolitisch erschüttert: nur das Vertrauen des Kaisers hielt ihn noch. Die öffentliche Meinung war sich darüber einig, dass dieses Abkommen den Zusammenbruch seiner auswärtigen Politik bedeute.²

In dieser für Deutschland so wenig günstigen Entwicklung der aussenpolitischen Lage mehrten sich die innerpolitischen Sorgen Bülows

¹ Hof- und Staatsarchiv, Wien, Privatschreiben Szögyénys an Goluchowski, Berlin, *Varia*, 24. Februar 1904.

² St. A. Wien, Idem, Berlin, 17. Mai 1904.

um den günstigen Abschluss von Handelsverträgen, welche die materielle Wohlfahrt des Reiches auf absehbare Zeit bestimmen sollten. Das neue autonome Zollgesetz hatte der steigenden Leistungsfähigkeit der Industrie und Wirtschaft Rechnung getragen und die Richtlinien der Reichspolitik mussten nun auf die Schaffung von Absatzgebieten für den gewaltig aufblühenden deutschen Exporthandel eingestellt werden. So war die deutsche Handelspolitik vor allem darauf bedacht, ihre industriellen Interessen im europäischen und asiatischen Russland mit allen Mitteln zu unterstützen, zumal das russische Absatzgebiet für den industriellen Export grössere Aussichten bot, als jenes der Monarchie.

Obwohl der starke Rückgang der deutschen industriellen Ausfuhr nach Russland jener vorübergehenden geschäftlichen Depression zuzuschreiben war, welche infolge des russisch-japanischen Krieges in Russland Platz griff, hielt doch Deutschland an seiner expansiven industriellen Exportpolitik gegenüber Russland fest, wenn gleich dieses Ziel auf dem Gebiete der agrarischen Ausfuhr Russlands nach Deutschland Zugeständnisse nach sich ziehen musste. So wurde auf Russlands Drängen die für die österreichisch-ungarische Monarchie wichtige Bestimmung in die Klausel des deutsch-russischen Handelsvertrages aufgenommen, wonach die veterinärpolizeilichen Abmachungen zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn in dem neu zu schliessenden Vertrage Deutschlands mit der Monarchie von der Meistbegünstigung auszunehmen waren. Diese Klausel bezweckte die Einschränkung der Viehausfuhr aus der Monarchie nach Deutschland im Interesse Russlands.³

Die deutsch-russischen Abmachungen waren auf Kosten der deutschen Agrarier erfolgt kein Wunder also, wenn die autarkische Strömung unter der agrarischen Majorität des Reichstages die Oberhand gewann und in die Regierung drang, für den nachdrücklichen Schutz ihrer Interessen zu sorgen. Die Schadloshaltung der Agrarier hatte vor allem die Monarchie zu tragen, da die Reichsregierung für die Benachteiligung der eigenen Agrarier durch den deutsch-russischen Handelsvertrag ein Gegengewicht in der Nachbarmonarchie finden wollte. Übrigens liess schon die Fassung des neuen deutschen Zolltarifgesetzes von 27. Dezember 1902 klar erkennen, dass bei dem zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn neu zu schliessenden Handelsvertrage die Aussichten der Monarchie für ihre landwirtschaftliche Ausfuhr sich recht ungünstig gestalten würden.⁴

³ Idem, Handelspolitische Sektion d. Min. d. Äussern, Bericht No. 2/H. P., Odessa, 17. Mai 1905.

⁴ Idem, Vergl. Aehrenthals Vortrag an den Monarchen, Zl. 13. 541/9, 7. März 1908.

Bemerkenswerterweise wurde diese Wendung der mitteleuropäischen Handelspolitik in Serbien sofort erkannt. Die bedeutenden Agrarzölle des deutschen autonomen Zolltarifs und des Entwurfes zum autonomen Zolltarif Österreich-Ungarns — nach deutschem Muster — hatten die Aufmerksamkeit der Handelswelt Serbiens auf sich gelenkt, man erörterte in der Presse eingehend, wie diese dem serbischen Export drohende Gefahr abzuwenden wäre, wenn er seine beiden wichtigsten Absatzgebiete, Deutschland und die Monarchie, trotz der wirtschaftspolitischen Neuorientierung weiterhin erhalten wolle.

Um die offizielle Stellungnahme der Belgrader Kreise gegenüber der in der Handelspolitik Deutschlands eingetretenen Wendung klarzulegen, hatte noch zu Ende 1901 der Staatsrat und Senator Stephan Popovitsch eine Interpellation beim Ministerium Wuitsch eingebracht, worin er darauf hinwies, dass Österreich-Ungarn bemüssigt sein werde, bei Festsetzung des autonomen Zolltarifs dem Beispiele Deutschlands zu folgen, um seine Agrarier vor einer bedrohlichen Verstärkung der bereits bestehenden landwirtschaftlichen Krise zu bewahren, und die Frage stellte, ob die Regierung in Erkenntnis dieser der Landwirtschaft Serbiens drohenden Gefahren die notwendigen Massnahmen getroffen habe, um die wirtschaftlichen Interessen des Landes bei Abschluss neuer Handelsverträge mit Deutschland und Österreich-Ungarn zu schützen, und welche Handelspolitik die Regierung zu befolgen gedenke, wenn der Abschluss neuer Verträge mit diesen Staaten sich als unmöglich erweise.

Popovitsch erlebte die Senatsdebatte von 17. Jänner 1902 über seine Interpellation nicht mehr. Unter seinen nachgelassenen Papieren fand man die eingehende Begründung seiner Interpellation, die auch seine Auffassung, welche sich mit jener von vielen leitenden serbischen Politikern deckte, beleuchtete. Seine Aufzeichnungen liessen erkennen, das er eine zunehmende Einflussnahme der Monarchie auf die wirtschaftliche Entwicklung Serbiens fürchtete, da ja die Monarchie allein die überwiegende Mehrheit des serbischen Exportes aufnahm. Er vertrat die Ansicht, das dieser Einfluss der Nachbarmonarchie zu einer politischen Unterwerfung Serbiens führen könnte, wenn Österreich-Ungarn, durch die deutsch-russischen handelspolitischen Beziehungen in seiner vollen wirtschaftlichen und industriellen Entwicklung zurückgedrängt, einen Ersatz für die verloren gegangenen deutschen Absatzmärkte in den Balkanstaaten suchen werde. Den einzigen Ausweg erblickte er in einer systematischen Vorbereitung der handelspolitischen Emanzipation Serbiens von seinem bisherigen Hauptabsatzgebiete, der Nachbarmonarchie. Dieser wirtschaftlichen Emanzipation sollte vor allem eine Bahnverbindung Serbiens mit Scutari am Adriatischen Meere dienen.

In Beantwortung der Interpellation führte der damalige Volkswirtschaftsminister Dr. Milovanovitsch aus: die Regierung sei sich der Bedeutung des deutschen Zolltarifentwurfes für den serbischen Export voll bewusst und der Einfluss des Entwurfes, sei dieser einmal zum Gesetz geworden, auf die wirtschaftlichen Verhältnisse Österreich-Ungarns werde die Stellungnahme der Nachbarmonarchie gegenüber Serbien bei künftigen Handelsvertragsverhandlungen bestimmen. Im übrigen machte sich Milovanovitsch Popovitsch's Auffassung über die Notwendigkeit der sukzessiven wirtschaftlichen Emanzipation Serbiens von der Nachbarmonarchie zu eigen, da sowohl er, wie auch die an der Debatte teilnehmenden Senatoren die Ansicht vertraten, es werde kaum möglich sein, mit Deutschland und Österreich-Ungarn einen die serbischen landwirtschaftlichen Interessen fördernden Vertrag abzuschliessen. Er war der Meinung, dass die Regierung vor allem mit jenen Staaten Verträge schliessen müsse, welche dem serbischen Export entsprechende Konzessionen zu machen in der Lage wären.⁵

Die Senatsitzung vom 17. Jänner 1902 fand in der Belgrader Presse überaus starken Widerhall. Im Bewusstsein der überragenden Wichtigkeit des österreichisch-ungarischen Absatzgebietes sprachen sich zwar die gemässigten Stimmen nur für einen allmählichen Abbau der wirtschaftlichen Beziehungen mit der Monarchie aus, die radikaleren hingegen forderten die sofortige Kündigung des Handelsvertrages mit der Monarchie. Beide Richtungen waren sich darin einig, dass durch die Wendung im handelspolitischen System der mitteleuropäischen Mächte eine durchgreifende Änderung in der Handelspolitik Serbiens eintreten müsse, wenn Serbien nicht in völlige wirtschaftliche Abhängigkeit von Deutschland und Österreich-Ungarn geraten wolle.⁶

Aber nicht nur in Serbien, auch in der Monarchie verursachten die deutschen zolltarifalischen Bestimmungen Erregung, da man ihre nachteiligen Folgen für die landwirtschaftliche Ausfuhr der Monarchie klar voraussah. Da zu gleicher Zeit die südöstlichen Grenzen der Monarchie gegenüber Serbien für eine ungehinderte Einfuhr von Hornvieh, Schweinen und Zerealien offen standen, wogegen Serbien die Ausfuhr der Monarchie mit einseitig auferlegten Trošarina- und Obrtabgaben zu unterbinden beabsichtigte, wurden auch in beiden Teilen der Monarchie

⁵ Idem, Bericht d. k. u. k. Konsuls Joannovits No. 28/H. P., Belgrad, 19. Mai, 1903.

⁶ Idem, Für die radikale Ansicht trat besonders die dreimal wöchentlich erscheinende Zeitschrift „Srpski Piemont“ ein, deren Herausgeber Nikaschinovitsch mit dem Ministerpräsidenten Wuitsch engste Beziehungen unterhielt. Über seine Subvention aus dem geheimen Fonds des Ministeriums des Aussern vergl. Bericht No. 50/H. P., Belgrad, 28. Mai 1903.

Stimmen laut, die auf eine Kündigung des Handelsvertrages mit Serbien hinzielten.⁷

Diese neue handelspolitische Einstellung des deutschen Reiches mit ihren Folgerungen wurde auch im gemeinsamen Ministerrate zu wiederholten Malen eingehend erörtert. Um die wirtschaftlichen Interessen der Monarchie zu wahren, kam man noch im Laufe der deutsch-österreichisch-ungarischen Verhandlungen zur Überzeugung, dass die zolltarifalischen Zugeständnisse an Deutschland in irgend einer Weise bei den neu zu schliessenden Handelsverträgen der Monarchie mit den Balkanstaaten zu kompensieren seien, wenn nicht die handelspolitischen Interessen der Monarchie den geänderten wechselseitigen Beziehungen zu ihren Nachbarn zum Opfer fallen sollten.⁸

Jedenfalls blieb die Kündigung des Handelsvertrages mit Serbien das Tagesgespräch der österreichischen und ungarischen Presse. Beide Regierungen erkannten in voller Übereinstimmung, dass im Falle einer Kündigung des Vertrages seitens des deutschen Reiches auch die Handelsverträge Österreich-Ungarns mit jenen Staaten, zu denen es besonders rege handelspolitische Beziehungen unterhalte und mit denen zolltarifalische Abmachungen bestünden, zu kündigen seien, um seine wirtschaftspolitische Aktionsfreiheit bei den Verhandlungen mit allen Staaten unabhängig zu erhalten. So kamen später beide Regierungen zur Überzeugung, dass die Kündigung der Handelsverträge der Monarchie besonders mit Belgien, Russland und Serbien auch dann in Kraft treten müsse, wenn der Vertrag der Monarchie mit Deutschland seitens des letzteren nicht gekündigt werde, sondern die eingesetzten Verhandlungen mit Deutschland schon ein automatisches Ineinanderfliessen des alten und des neuen Vertrages gewährleisteten. In diesem Falle wären wohl die Verträge mit den genannten anderen Staaten zu einem Zeitpunkte zu kündigen,

⁷ Vergl. die Interpellation Peschkas und Genossen im österr. Reichstag am 10. Dezember 1902. Es wurde die Kündigung des Handelsvertrages mit Serbien verlangt, da „durch den starken Viehimport der österr. Landwirtschaft viel geschädigt ist.“ Vergl. Tizsas Reden im ungar. Abgeordnetenhaus, in welchen er für die Kündigung eintrat, weil dem öst.-ung. Export nach Serbien infolge der serbischerseits auferlegten Importabgaben stark geschädigt werde. Vergl. Trgovinski Glasnik, 12. Dezember, 1902, Srpska Zastava, 12. Dez. 1902, Bericht No 93/H. P., Belgrad, 13. Dez. 1902

⁸ St. A. Wien, Gemeinsames Ministerratsprotokoll No. 447, 30. Okt. 1904. Stephan Tizsa: „Die Opfer, welche auf dem Gebiete der Industriezölle Deutschland gewährt werden, müssen das Mass der Belastung repräsentieren, welche die agrarischen Interessen gegenüber dem Osten zu tragen haben. Je billiger wir daher mit Deutschland durchkommen, umso geringer wird jenes Mass von Konzessionen sein können, welche von unseren agrarischen Interessen in den Verhandlungen mit den Oststaaten mit Recht wird gefordert werden können.“

welcher für das Inkrafttreten des neuen Vertrages mit Deutschland festgesetzt sei.⁹

Dieser neue Vertrag mit dem deutschen Reiche — wirksam mit 15. Februar 1906 — wurde am 25. Jänner 1905 unterfertigt. In der Tat, die Monarchie konnte, im Vergleich zu dem abgelaufenen Vertrage nur einen bedeutend ungünstigeren abschliessen, da sie sich genötigt sah, ausser den deutschen agrarischen wohl auch den industriellen Interessen auf tarifalischem Gebiete neue Zugeständnisse zu machen, die einen beträchtlichen Rückgang ihres bisherigen Exportes nach Deutschland zeitigen mussten.

Nach Abschluss dieses Vertrages trat nun an die Monarchie die zwingende Notwendigkeit heran, auch alle Verträge mit den übrigen Staaten, die zolltarifalische Abmachungen enthielten, mit dem obigen Termine des in Krafttretens des neuen deutschen Vertrages ausser Wirkung zu setzen.¹⁰ So wurde der am 9. August 1892 abgeschlossene Vertrag mit Serbien mit 1. März 1906 gekündigt.

Hätte der Ballhausplatz diese Kündigung aus höherer Staatsraison nicht durchgeführt, so wäre dies durch den Druck der eigenen Agrarier geschehen. Schon im Laufe der Vertragsverhandlungen mit dem deutschen Reiche waren die Fachministerien in beiden Teilen der Monarchie von Protestnoten und Resolutionen seitens der agrarischen Verbände überschwemmt worden. Sie forderten wegen der sich immer schwieriger gestaltenden landwirtschaftlichen Ausfuhr aus der Monarchie in das deutsche Reich eine völlige Vieh- und Fleischeinfuhrsperrre gegen Russland und die Balkanstaaten.¹¹

Die industriellen Kreise hingegen — es handelte sich vorwiegend um die verschiedenen Branchen der österreichischen Exportindustrie, da Ungarn

⁹ Idem, Handelspolit. Sektion d. Min. d. Ä. Zl. 84.423/9/904; 77.059/9/904; 92.973/9/904; ungar. Min. Präsident an Goluchowski, Zl. 4892/M. E., 15. Okt. 1904, 5927/M. E. 19, Dez. 1904; 887/M. E., 24 März 1903; 4954/M. E., 22. Dez. 1902; österr. Min. Präsident an Goluchowski, Zl. 2180/M. P., 24. Dez. 1904; 150/M. P., 20. Jänner 1905.

¹⁰ Idem, Handelspolit. Sektion d. Min. d. Ä. 7825/9/905; Bericht No. 11/H. P., Belgrad, 7. Febr. 1905.

¹¹ Idem, Handelspolit. Sekt. d. Min. d. Ä. Zl. 9030/9/905. Protestnote der Österr. Zentralstelle zur Wahrung der land- und forstwirtschaftlichen Interessen beim Abschlusse von Handelsverträgen (Hauptreferent Alfred Simitsch Reichsritter v. Hohenblum) an Goluchowski: „... die agrarische Hochschuttpolitik Deutschlands den Export unserer land- und forstwirtschaftlichen Erzeugnisse in empfindlichster Weise schädigt und dadurch sind wir gezwungen uns im gleichen Masse gegenüber Russland und den Balkanstaaten zu schützen... Die Zentralstelle hat in seiner Sitzung von 26. Jänner 1905 einstimmig beschlossen, neuerdings und mit aller Entschiedenheit die sofortige Kündigung unseres Handelsvertrages mit Serbien zu fordern...“

nach Serbien keine nennenswerte industrielle Ausfuhr aufzuweisen hatte, — protestierten energisch gegen die Kündigung der Handelsverträge, die nach ihrer Ansicht nur dem Entgegenkommen beider Regierungen gegenüber den Forderungen der Agrarier zuzuschreiben, den industriellen Interessen aber diametral entgegengesetzt sei. Sie besorgten einen völligen Verlust des serbischen Marktes, da erfahrungsgemäss Märkte kaum wieder gegen die ausländische Konkurrenzindustrie zurückerobert werden könnten. Ausserdem war der serbische Markt nicht nur als Absatzgebiet der österreichischen Exportindustrie, sondern auch wegen des weiteren Exportes in die südlichen Länder von grosser Bedeutung. Überdies stand das verhängnisvolle Beispiel des Zollkrieges mit Rumänien noch in frischer Erinnerung, welcher der Monarchie ungezählte Millionen gekostet und sie schliesslich gezwungen hatte, den rumänischen Markt, welchen früher vorwiegend die österreichische Industrie beschickte, mit ausländischer Konkurrenz zu teilen.¹²

Zur Vorbereitung neuer, den deutschen Vertrag ausgleichender Handelsverträge mit Russland und den Balkanstaaten, setzten die Beratungen der Fachreferenten beider Regierungen schon im Mai 1905 ein, um im Rahmen einer gemeinsamen Zoll- und Handelskonferenz Anträge an beide Regierungen zu stellen und dadurch die Entschlussfassung derselben zu unterstützen. Diese Beratungen hinsichtlich Serbiens Ein- und Ausfuhr führten zu der übereinstimmenden Ansicht, dass Serbien viel günstiger zu behandeln sei, als Russland oder die anderen Balkanstaaten, da eben hauptsächlich die eigenen politischen Interessen der Monarchie eine bevorzugte Behandlung dieses Landes bedingten. Serbien war ja durch seine geografische Lage jenes natürliche Bindeglied, welches eine direkte Einflussnahme der Monarchie auf die Balkanhalbinsel ermöglichen sollte. Vor allem wurde das prinzipielle Zugeständnis der Einfuhr von lebendem Hornvieh, Schafen und Schweinen in die Monarchie-erstere nach Massgabe der Anzahl der zur Ausfuhr aus Österreich-Ungarn nach Deutschland gelangenden Schlachttiere-zu Schlachtzwecken nur für Serbien in Aussicht genommen.¹³

Nach Austausch der Forderungslisten ergab sich jedoch, dass die oben angeführten Prinzipien im Laufe der im Herbst 1905 fortgeführten Verhandlungen nicht mehr vertreten werden konnten, da auch Bulgarien auf veterinären Konzessionen beharrte und mit Sicherheit zu erwarten

¹² Idem. Handelspolit. Sekt. d. Min. d. Ä. Zl. 92.712/9/904; Weisung nach Belgrad, Wien, 21. Dez. 1904.

¹³ Idem. Interna. XXXX. 294. „Für die Balkanstaaten in der Frage des Viehverkehres in Aussicht genommene Konzessionen. 1905—1908“ Promemoria für die gemeinsame Zoll- und Handelskonferenz; Ungar. Min. Rats. Prot. No. 35, 29. Sept. 1905.

stand, dass Rumänien ein gleiches Verlangen stellen werde. Um die handelspolitischen Beziehungen der Monarchie auch Bulgarien und Rumänien gegenüber nicht einer wirtschaftspolitisch unbegründeten Spannung auszusetzen, wurde später in der Zoll- und Handelskonferenz des langen und breiten erwogen, ob es nicht doch ratsamer wäre, die Sonderstellung Serbiens aufzugeben und die drei Balkanstaaten in der Frage der veterinären Konzessionen gleichmässig zu behandeln.

Mit Rücksicht auf den am Ballhausplatz bekannt gewordenen Zollunionsplan zwischen Bulgarien und Serbien reifte diese Erwägung zur Tat. Eine solche Zollunion musste natürlich für Serbien sehr verlockend sein, weil es dadurch für die Ausfuhr serbischer Waren freie Bahn zum schwarzen Meere zu erlangen hoffte. Andererseits schien aber Serbien ausser Acht gelassen zu haben, dass Bulgarien mit der Türkei in einer Art Zollverband stand, wobei eine grosse Anzahl von Waren in gegenseitigem Verkehre Zollfreiheit und Ausnahmsbegünstigungen genoss. Dieser Ausfuhrwettbewerb Bulgariens scheint so bedeutend gewesen zu sein, dass er die vermeintlichen Vorteile eines Zollvereines für Serbien wirkungslos zu gestalten vermochte.¹⁴ Jedenfalls war die Monarchie als Signatarmacht des Berliner Vertrages auf Grund des Artikels VIII., 3. alinea berechtigt, von Bulgarien die unbedingte und zeitlich unbeschränkte Meistbegünstigung ohne Zugeständnis der Gegenseitigkeit zu verlangen. Eine Auffassung, die übrigens auch, auf Anfrage durch den Ballhausplatz, von Sir Edward Grey geteilt wurde.¹⁵ Die Frage war nur, ob es vom politischen Standpunkte taktisch richtig wäre, diesem Rechte Geltung zu verschaffen, da die anderen hieran interessierten Mächte der geplanten Zollunion gegenüber ein sehr abwartendes und reserviertes Verhalten an den Tag legten. Man darf aber auch dabei nicht ausser Acht lassen, dass bei keiner der interessierten Mächte so bedeutende und naheliegende Interessen mitspielten, wie eben bei der Donaumonarchie, deren geografische Lage am Rande der Balkanhalbinsel sie zu bestimmen schien, in Anerkennung der gegenseitigen Interessen die Rolle einer Balkanvormacht zu behaupten.

Doch blieb Aussenminister Goluchowski bei der Auffassung, dem Rechte der Monarchie als Signatarmacht Geltung zu verschaffen, und schien auch geneigt, von Serbien die Aufgabe des geplanten Zollvereines zu fordern. Obzwar der ungarische Ministerpräsident Fejérváry ein mildereres Vorgehen gegen Serbien empfahl und die Ansicht vertrat, dass erst im Laufe der Vertragsverhandlungen mit Serbien letzteres zu verhalten sei, die für

¹⁴ Idem, Gem. MRProt. No. 455, 16, Jänner, 1906; Handelspolit. Sekt. d. Min. d. A. Zl. 927/9/906. Landeskulturrat im Herzogtume Bukowina an Goluchowski, Csernovitz, 2. Jänner, 1906.

¹⁵ Idem, Bericht No. 7/A—F., London, 25, Jänner, 1906.

die Monarchie als verletzend erachteten Punkte des serbisch-bulgarischen Zollunionsvertrages fallen zu lassen, beharrte Goluchowski weiterhin auf dem Standpunkte des sofortigen energischen Auftretens,¹⁶ da er eben unter dem Eindrucke der Meldungen seines Belgrader Gesandten stand, welche ein recht düsteres Bild über die äusserst feindselige Stimmung Serbiens gegenüber der Nachbarmonarchie ergaben. Nach eingehender Debatte entschloss sich zuletzt der gemeinsame Ministerrat, bei gleichzeitiger Unterbrechung der Verhandlungen mit Bulgarien diesselben mit Serbien fortzusetzen, in der Voraussetzung, dass letzteres den Zollunionsvertrag während der fortgesetzten Verhandlungen in der Skuptschina nicht einbringen werde und gewillt sei, an dem Vertragstext die von der Monarchie gewünschten wesentlichen Änderungen durchzuführen.

Die serbische Regierung jedoch war nicht geneigt, ihren Standpunkt bezüglich der unversehrten Aufrechterhaltung des Unionsvertrages zu ändern. Die Monarchie brach daher die Verhandlungen ab und ordnete im Einverständnis mit der österreichischen Regierung seitens des ungarischen Ackerbauministers die Grenzsperrung aus veterinärpolizeilichen Gründen gegen Serbien am 26. Jänner 1906 an.

Bereits am nächsten Tage wurden der ungarischen Regierung die von der serbischen Regierung verfügten Retorsionsmassnahmen durch die Direktion der ungarischen Staatseisenbahnen gemeldet: dies war die Antwort Serbiens auf den von der Monarchie erklärten Zollkrieg.¹⁷

Die Grenzsperrung wurde von der Presse in beiden Teilen der Monarchie verschiedenartig aufgenommen. Die Wiener Blätter, welche den Zollkrieg nicht guthiessen, vertraten in allgemeinen industrielle und kaufmännische Interessen, die durch den Zollkrieg Verluste zu erleiden hatten. Es handelte sich daher mehr oder weniger um eine Opposition der Presse aus wirtschaftlichen Gründen. In Ungarn waren es dagegen die Blätter der koalirten Oppositionsparteien, welche gegen die verhängte

¹⁶ Idem, Gem. MRProt No. 456, 16. Jänner, 1906.

¹⁷ Idem, Ungar. MRProt. No. 4, 28. Jänner, 1906: Die serbische Regierung erliess das Verbot für die Ein- und Durchfuhr des aus Österreich-Ungarn stammenden Zuckers und Spiritus. Ferner wurden die serbischen Zollämter vertraulich angewiesen, folgende Weisungen einzuhalten: 1. Im Grenzverkehre wird eine Jahreslegitimation gefordert, dass der Betreffende ständig in der Zone wohnt. 2. Bei Lebensmitteln wird das Gesundheitszeugnis hier der ärztlichen Untersuchung und dem Erfordernisse gemäss der Analyse unterzogen. 3. Im allgemeinen Verkehre wird bei jedem Artikel ein Ursprungszeugnis, bei Lebensmitteln eine Analyse gefordert. 4. Sämmtliche Textilien sind zu analysieren. 5. Durch- und Einfuhr von Zucker ist verboten, nachdem wiederholt Erkrankungs- und Vergiftungsfälle wahrgenommen worden sind. 6. Die Durchfuhr von ein Monopol bildenden Artikeln ist verboten. 7. Jedes Certificat und jede Rechnung ist in serbischer Sprache vorzuweisen und durch das serbische Ministerium des Äusseren zu legalisieren."

Grenzsperre Stellung nahmen. Sie brachten auch die autarkischen Strömungen unter den österreichischen Agrariern zur Sprache, welche ausser der neuen strengen Veterinärkonvention Deutschlands eine weitere empfindliche Schädigung der ungarischen landwirtschaftlichen Ausfuhr nach Österreich nach sich ziehen sollte. Sie forderten selbständiges, von Österreich getrenntes Zollgebiet für Ungarn und machten Front gegen die Wiener Politik. Es war daher eine Opposition der Presse hauptsächlich aus politischen Motiven.¹⁸

Die ungarischen oppositionellen Pressestimmen wurden von den Belgrader Blättern mit grosser Genugtuung aufgenommen. Die Gegensätze in Österreich-Ungarn hinsichtlich des kommenden Verhaltens der politischen Faktoren gegen Serbien gab in Belgrad Anlass zu der Hoffnung, dass sich diese Gegensätze zu Gunsten Serbiens auswirken mögen. In diesem Sinne beglückwünschte der Chef des serbischen Journalistenvereines, Gaja Marinkovitsch, seinen ungarischen Kollegen, Eugen Rákosi, indem Marinkovitsch Rákosi zum weiteren Kampfe gegen Österreich zu ermutigen trachtete. Übrigens wurde der ungarischen Oppositionspresse bereits bei der am 27. Jänner 1906 in Belgrad abgehaltenen Versammlung serbischer

¹⁸ Vergl. die Februarnummern (1906) von Magyarországi, Budapesti Hírlap, Esti Újság, Pesti Napló. Es ist bezeichnend, dass auch die Agrarier in Österreich für eine Trennung des gemeinsamen Zollgebietes auftraten. Über die autarkische Strömung in Österreich vergl. die am 6. Dez. 1905 gefassten Resolutionen der Österr. Zentralstelle zur Wahrung der land- und forstwirtschaftlichen Interessen beim Abschlusse von Handelsverträgen: „... Der ständige Ausschuss der „Zentralstelle“ erklärt unser dermaliges wirtschaftliches Verhältnis zu Ungarn nicht nur vom agrarischen, sondern auch vom allgemeinen volkswirtschaftlichen Standpunkte aus als länger vollkommen unhaltbar, da die Grundlage desselben, der Ausgleich vom Jahre 1867 seitens Ungarns vielseitig gewaltsam durchbrochen wurde und die österreichische Land- und Forstwirtschaft im gemeinsamen Wirtschaftsgebiete schutzlos der übermächtigen Konkurrenz Ungarns preisgegeben ist. Auch in der im Széll-Koerberischen Ausgleich mit Ungarn enthaltenen Viehseuchenkonvention muss eine eminente Schädigung der österreichischen Landwirtschaft erblickt werden und ist dieser Ausgleich überdies durch die zwischen den beiden Regierungen vereinbarte Übergangsgebühr für Zucker vollkommen unannehmbar geworden. Auf Grundlage dieser Erwägungen hat der ständige Ausschuss beschlossen, sich in bestimmtester Form für die wirtschaftliche Trennung Österreichs von Ungarn und die Erstellung eines selbständigen österreichischen Zollgebietes auszusprechen und beauftragt das Präsidium diese Erklärung zur Kenntnis der Regierung und beider Häuser des Reichsrates zu bringen. Um nun den Handelsverkehr zwischen Österreich und Ungarn auf dieser neuen Basis zu regeln, hat der ständige Ausschuss der „Zentralstelle“ nachstehende Beschlüsse gefasst: Es sei mit Ungarn eine ausserhalb der Meistbegünstigung stehende Handelskonvention abzuschliessen, in welcher unserer Industrie die zollfreie Einfuhr ihrer Erzeugnisse nach Ungarn gesichert und gewährleistet wird, wogegen wir Ungarn bei der Einfuhr seiner land- und forstwirtschaftlichen Erzeugnisse nach Österreich gewisse . . . Konzessionen machen und eventuell zum Abschluss einer Zollunion mit Ungarn gelangen könnten. Immerhin aber erscheint es als unerläss-

Kaufleute der Dank derselben ausgesprochen.¹⁹ In den Spalten des Belgrader „Dnevni List“ wurden Stimmen laut, die österreichischen Waren zu Gunsten der ungarischen zu boykottieren, ja, man kündigte sogar an, das Blatt „Magyarország“, Organ der Kossuth-Partei, bei einem Verbot für Ungarn in Belgrad erscheinen zu lassen.²⁰

Diese Erregung in Belgrad, die sich vor allem gegen den Ballhausplatz richtete, hatte in den Sitzungen der Zoll- und Handelskonferenz dazu geführt, Handelsvertragsverhandlungen mit Rumänien zu erwägen, um dadurch Serbien gefügiger zu machen. Man dachte auch daran, in diesem Falle mit Zugeständnissen für den Viehimport aus Rumänien zu rechnen, welche aber jedenfalls aus dem, Serbien und Bulgarien zugeordneten Kontingent in Abzug zu bringen waren. Die andauernden Beratungen führten aber auch zu einem anderem wichtigen Entschlusse. Die Vertreter beider Regierungen kamen überein, dass die für den Import aus allen drei Balkanstaaten zuzulassenden Kontingente von Hornvieh und Schweinen die Exportkontingente der Monarchie nach Deutschland nicht übersteigen dürften. Hierin ersah die Konferenz eine Handhabe, die wechselseitige Kompensation der Handelsverträge sowohl wie das Gleichgewicht der Handelsbilanz der Monarchie zu fördern. Folglich wurde eine gleiche Behandlung aller Balkanstaaten hinsichtlich des Vieh- und Schweineexportes beschlossen und damit die bisher bestandene Erwägung einer Sonderstellung Serbiens endgültig fallen gelassen. Der gemeinsame Ministerrat vom 2. Februar 1906 stimmte diesem Prinzip zu und erklärte es als Grundlage für die weiteren Verhandlungen.²¹

Nach erfolgter Grenzsperrung lenkte jedoch in Bälde die Belgrader Regierung ein und liess durch ihren Wiener Gesandten bereits am 8. Februar 1906 dem Ballhausplatz eröffnen, dass sie doch bereit wäre, jene Änderungen im serbisch-bulgarischen Unionsvertrage vorzunehmen, welche nach Ansicht des Ballhausplatzes mit dem zu schliessenden österreichisch-

lich, dass die land- und forstwirtschaftlichen Erzeugnisse ungarischer Provenienz mit einem entsprechenden Zwischenzolle belegt werden, um den Unterschied in den Erzeugungskosten dadurch wenigstens halbwegs auszugleichen ...“ St. A. Wien, Handelspolit. Sekt. d. Min. d. Ä. Zl. E. O. 87. 575/9/1905.

¹⁹ Dusan A. Lončarevič: Jugoslaviens Entstehung. Wien, 1929, pag. 113. Die Resolution ist in extenso abgedruckt.

²⁰ St. A. Wien, Bericht No. 23/A-B, Belgrad, 28. Februar 1906.

²¹ Idem, GemMRProt No. 458, 28. Februar 1906. Maximalkontingente für die Einfuhr von lebendem Vieh aus den Balkanstaaten folgendermassen bestimmt: Hornvieh 65.000 St., Schweine 180.000 St.; davon entfallen auf Serbien: Hornvieh 55.000 St., Schweine 150.000 St., auf Rumänien: Hornvieh 10.000 St., Schweine 20.000 St., für Bulgarien Hornvieh 2.000 St. (eventuell auf Kosten der für Serbien und Rumänien bestimmten Kontingente), Schweine 10.000 St.; vergl. Ungar. MRProt. No. 6, 9. Febr. 1906.

ungarischen Handelsverträge unvereinbar wären. Dagegen erbat sie die Aufhebung der Viehsperre, die dem serbischen Export den grössten Schaden zufüge.²²

Mit Rücksicht auf den am 1. März 1906 erfolgenden Ablauf des alten Handelsvertrages, handelte es sich diesmal lediglich um die Vereinbarung eines Provisoriums, welches jedoch nicht zu Stande kam, da die Monarchie bei ihrem obenangeführten prinzipiellen Standpunkte beharrte und daher dem serbischen Verlangen auf Wiederherstellung des früheren Viehverkehrs nicht stattgeben konnte.²³ Durch das Scheitern eines Provisoriums trat am 7. März 1906 Serbien gegenüber der vertragslose Zustand ein. Das jungradikale Kabinett Stojanovitsch demissionierte, da es angesichts der parlamentarischen Abstinenz der Opposition nicht in der Lage war, dieses wichtige Problem auf seine schwache Mehrheit allein gestützt zu lösen.²⁴

Die erste Aufgabe des am 14. März 1906 ernannten neuen Ministeriums des Generals Gruitsch war, das Provisorium unter Dach zu bringen, was am 17. März tatsächlich gelang. Die Vereinbarung wurde nur auf Grundlage der Meistbegünstigung mit fallweiser Einfuhrbewilligung für serbisches Vieh zur unmittelbaren Schlachtung getroffen.²⁵ Nach Abschluss des Provisoriums wurden aber die Verhandlungen im Interesse eines Definitivums auch weiterhin fortgesetzt. In deren Verlauf wurde am 7. April 1906 den serbischen Delegierten ein Promemoria überreicht, welches gewissermassen als neue Basis für die weitere Entwicklung diente. Es enthielt nämlich auf Drängen der infolge des vertragslosen Zustandes beträchtlich geschädigten Industrie zum ersten Mal offiziell und schriftlich die bei den bisherigen Verhandlungen nur mündlich vorgebrachten Wünsche des Ballhausplatzes bezüglich einer Beteiligung an den serbischen staatlichen Lieferungen.²⁶ In diesem Promemoria wurde die Sicherstellung dafür verlangt, dass bei staatlichen Lieferungen die österreichisch-ungarischen Erzeugnisse bei Parität von Preis und Qualität nicht ausgeschaltet würden. Dies sollte für die bevorstehenden Armeelieferungen und für die Salzlieferung gelten.

²² Idem, Weisung nach Belgrad No. 15, Wien, 11. Febr. 1906; Handelspolit. Sekt. d. Min. d. Ä. Z1. 9415/9/906; vergl. auch Gem. MRProt. No. 458, 28. Febr. 1906.

²³ Idem, Note Goluchowskis an die serbische Regierung, Wien, 26. Febr. 1906 Handelspolit. Sekt. d. Min. d. Ä. Z1. 13.526/9/906; Note des serbischen Gesandten in Wien an Goluchowski, 24. Febr. 1906.

²⁴ Idem, Bericht no. 27, Belgrad, 9. März 1906.

²⁵ Idem, Telegr. Weisung nach Belgrad. Wien, 17. März 1906.

²⁶ Idem, Handelspolit. Sekt. d. Min. d. Ä. F. 37 Serbien 6/86-a. Österr.-ungarische Erklärungen von 5. April 1906.

Das Lieferungsbegehren bildet an und für sich ein besonderes Kapitel der immer mehr hervortretenden wechselseitigen Misstimmungen. Die Skuptschina hatte nämlich der Regierung die Vollmacht erteilt, eine Anleihe von ungefähr 70 Millionen Francs auf dem ausländischen Finanzmarkte aufzunehmen, um die geplante Ausrüstung der serbischen Armee mit Infanteriegewehren und Artilleriematerial, sowie den dringend notwendigen Ausbau der Staatseisenbahnen zu ermöglichen. Die Regierung schien mehr geneigt, Anleihe und Armeelieferungen in Frankreich zu realisieren und daher die Berliner und Wiener Banken, beziehungsweise Krupp und Skoda, an diesem bedeutenden Geschäfte unbeteiligt zu lassen. Diese Auffassung stimmte ja mit der schon seit Jahren angestrebten handelspolitischen Emanzipation Serbiens von Deutschland und der Nachbarmonarchie überein. Auch militärpolitisch scheint diese Lösung den serbischen offiziellen Kreisen die richtige gewesen zu sein, da eben Bulgarien, mit dem Serbien einen Zollverein anstrebte, seine Artillerieausrüstung von den französischen Schneider-Creuzot Werken bezog.²⁷ Nun hatte aber die Nachbarmonarchie bei Aufnahme von mehr als 80 Prozent des serbischen Exportes seine allmählich sinkende passive Handelsbilanz hinsichtlich ihrer Ausfuhr nach Serbien aufzuweisen. Goluchowski vertrat also nicht mit Unrecht die Ansicht, dass die serbische Regierung ihre handelspolitischen Beziehungen zu ihrem Hauptabsatzgebiete berücksichtigen möge, zumal wenn sie eine ansehnliche Staatslieferung zu vergeben beabsichtige. So hätte die Monarchie für ihre sinkende Handelsbilanz hinsichtlich der Ausfuhr nach Serbien einen Gegenwert in Händen gehalten.²⁸

Auf dieses Begehren des Ballhausplatzes antwortete aber die serbische Regierung, dass sie selbstverständlich die österreichisch-ungarische

²⁷ Idem, Vergl. Bericht No. 2/C, Paris, 26. Jänner 1907. Es ist beachtenswert, dass der Bruder des damaligen französischen Min. Präsidenten Clémenceau einer der Direktoren der Schneider-Creuzot Werke war.

²⁸ Idem, Bericht No. 46/H. P., Belgrad, 20. Juli 1902. über die Wirkung des Handelsvertrages mit Serbien.

Exportstatistische Daten Serbiens:

Jahr.	Gesamtexport in Millionen Kronen	Anteil Österreich-Ungarns in Millionen Kronen	in Prozent
1881	44.96	39.24	87.29
1892	39.95	35.04	87.72
1893	42.06	37.15	88.32
1894	39.58	35.36	89.34
1895	37.32	33.32	89.30
1896	45.92	40.42	88.10
1897	48.07	42.16	87.86
1898	49.02	43.86	89.46
1899	56.50	47.04	83.26
1900	57.19	48.68	85.17
1901	56.48	48.—	84.98

Industrie *ceteris paribus* berücksichtigen würde, aber nicht in der Lage sei, eine bindende Erklärung abzugeben, da bei Bestellungen, die militärischen Rüstungszwecken dienten, nur die militärischen Sachverständigen zu entscheiden hätten. Übrigens wurde das Anbot der Monarchie von 120.000 Schweinen und 50.000 Schlachtochsen durch die Belgrader Regierung als nicht zufriedenstellend bezeichnet.

Ungeachtet dieser Antwort erhielt der österreich-ungarische Gesandte in Belgrad den Auftrag, sich auch weiterhin für die Skodawerke einzusetzen, und erreichte von König Peter das Versprechen, der Industrie Österreich-Ungarns bei der Geschützbestellung „ihren gebührenden Anteil“ zu sichern. Nach diesen Versprechungen des Königs schien auch die Belgrader Regierung aus ihrer Reserve herauszugehen. Ministerpräsident Gruitch sprach dem Gesandten gegenüber die Hoffnung aus, dass die Skodawerke „durch Zuwendung der Gebirgsgeschütze“ berücksichtigt werden könnte.²⁹

Generaldirektor Günther der Skodawerke, der in den ersten Apriltagen in Belgrad weilte, erklärte dem serbischen Ministerpräsidenten, dass er vollkommen zufriedengestellt sei, wenn er den Lieferungsaufrag für die Gebirgsgeschütze und für die ganze Munition im Werte von ca. 9 Millionen Francs erhielte. Im übrigen sprach er dem österreichisch-ungarischen Gesandten gegenüber seine Befürchtung aus, ein allzu intransigentes Vorgehen könnte wieder zu einer Kabinettskrise führen und so einen weiteren Aufschub der angebahnten Lösung zur Folge haben.³⁰ Gesandter Czikan aber bestand auch weiterhin—übereinstimmend mit seinem Auftrag—auf der Zuweisung der Feldgeschütze an die Skodawerke.³¹

Günther hatte die Lage richtig eingeschätzt: das Kabinett Gruitch reichte sein Rücktrittsgesuch dem Könige ein und nach einer zweiwöchigen Krise übernahm Pasitsch, der Führer der altradikalen Partei, die Regierung.

Importstatistische Daten Serbiens:

Jahr.	Gesamtimport in Millionen Kronen	Anteil Österreich-Ungarns in Millionen Kronen	in Prozent
1891	36'81	22'48	61'07
1892	31'88	18'88	59'23
1893	35'19	20'43	58'05
1894	29'99	17'65	58'85
1895	21'29	14'30	58'87
1896	28'77	16'55	57'71
1897	38'97	21'94	56'78
1898	35'35	19'69	55'88
1899	39'93	23'56	59'13
1900	46'46	21'95	47'39
1901	37'69	19'96	52'96

²⁹ Idem, Weisung nach Belgrad, Wien, 6. April 1906; Bericht No. 65, Belgrad, 8. April 1906; Bericht No. 66, Belgrad, 9. April 1906.

³⁰ Idem, Bericht No. 37, Belgrad, 11. April 1906.

³¹ Idem, Weisung No. 23 nach Belgrad, Wien, 10. April 1906.

Jedenfalls konnte eine aussichtslosere Lösung für einen Ausgleich zwischen Wien und Belgrad kaum gefunden werden, da Pasitsch eine unnachgiebig austrophobe Politik verfolgte und alle seine Kräfte für die Emanzipation Serbiens von der Nachbarmonarchie einsetzte. Czikkann ermangelte nicht, Pasitsch zu verständigen, dass der Standpunkt der österreichisch-ungarischen Regierung bezüglich der Zuweisung von Geschützlieferungen unverändert sei.³² Pasitsch enthielt sich aber einer direkten Antwort mit der Begründung, dass seine Stellungnahme erst nach gefälltem Urteile der Fachkommission erfolgen könne.

Die dilatorische Behandlung der österreichisch-ungarischen Note seitens Pasitsch's, sowie die geäußerten Wünsche Günthers bezüglich eines weniger intransigenten Vorgehens in der Lieferungsfrage reiften am Ballhausplatz die Überzeugung, dass es bei dem Stand der Dinge doch ratsamer wäre, sich mit einer partiellen Berücksichtigung der Skodawerke zu begnügen, vorausgesetzt, dass die serbische Regierung geneigt wäre, die ausser dem Artillereimaterial noch beabsichtigten Staatsbestellungen in Österreich-Ungarn zu vergeben.³³

Inzwischen wurden die Verhandlungen mit den serbischen Delegierten in Wien fortgesetzt und man war bis zur zweiten Lesung des Vertragsentwurfes gelangt, als die ungarischen Delegierten auf Weisung ihrer Regierung mit Hinblick auf die für den Zeitraum von 29. April bis 8. Mai 1906 vorgesehenen Abgeordnetenwahlen erklärten, bis zur Einberufung des neuen Reichstages die Verhandlungen nicht weiterführen zu können.

Dies war nicht der erste Fall, dass das passive Verhalten der ungarischen Regierung eine ungestörte Führung der Vertragsverhandlungen erschwerte. Dieses Verhalten mag aber nicht nur den hie und da auftretenden Meinungsverschiedenheiten, sondern hauptsächlich der schon seit anderthalb Jahren bestehenden innerpolitischen Krise in Ungarn und der Ungeklärtheit des wirtschaftlichen Ausgleiches zwischen Österreich und Ungarn zuzuschreiben sein.

Die noch im Jänner 1905 abgehaltenen Abgeordnetenwahlen in Ungarn endeten mit einer vernichtenden Niederlage der liberalen Partei, welche bisher die parlamentarische Majorität gebildet hatte und aus deren Schosse das Kabinett Tisza hervorgegangen war. Trotz der grossen Aufmachungen war der Sieg für die verbündeten Oppositionsparteien ein unerwartetes Ereignis und die Beratungen des Monarchen mit den Parteiführern sicherten keine allseits befriedigende Kabinettsliste. Daher betraute der Monarch den gewesenen Honvédminister, Géza Fejérváry, mit der Bildung einer Präsi-

³² Idem, Telegr. Weisung nach Belgrad, Wien, 27. April 1906.

³³ Idem, Telegr. Weisung No. 28 nach Belgrad, Wien, 16. Mai 1906.

dialregierung, deren Aufgabe es war, die politische Treuga Dei unter den Parteien zu sichern und die Konstituierung eines Koalitionskabinetts vorzubereiten, welches nach parlamentarischen Gepflogenheiten aus den zur Majorität gelangten verbündeten Oppositionsparteien hätte hervorgehen sollen.

Die Regierung Fejérváry war aber vom konstitutionellen Standpunkte aus in eine schwere Lage geraten, da ihr beide Häuser des Reichstages das Misstrauen aussprachen.³⁴ Die Tätigkeit der Regierung, als konstitutionswidrig gestempelt, war in der Erfüllung ihrer Aufgaben lahmgelegt und Fejérváry hatte keinen Ausweg, als seine Abdankung dem Monarchen zu unterbreiten,³⁵ die dieser aber nicht annahm. So musste das Kabinett Fejérváry in seiner Zwangslage die sich laufenden Geschäfte der Staatsverwaltung ohne parlamentarische Ermächtigung führen. Unter den zu lösenden Problemen war eines der vitalsten die Fortsetzung und der Abschluss von Handelsverträgen, zu deren Teilnahme Fejérváry von Goluchowski wiederholt aufgefordert wurde.³⁶ Nun konnte sich eigentlich die ungarische Regierung in Hinblick auf den Gesetzartikel XXX.³⁷ vom Jahre 1899 in keine Verhandlungen betreffend Handelsverträge mit dem Auslande gesetzlich einlassen, da der autonome Tarif durch einen neuen derartigen Tarif noch nicht ersetzt war. Doch zeigte sich der ungarische Ministerrat zwecks reibungsloser handelspolitischen Beziehungen zum Auslande bereit, die Verhandlungen zum Abschluss zu bringen, beharrte aber auf dem Standpunkte, dass Ratifikation und ins Lebentreten etwa zu Stande kommender Vertragsabmachungen davon abhängig sei, ob die Zoll- und Handelsverhältnisse zwischen Österreich und Ungarn auf Grund des Zollbündnisses und des durch die früheren Regierungen festgestellten autonomen Zolltarifs geregelt würden, wofür aber die Regierung Fejérváry keine-

³⁴ Bevor dessen am 20. Juni 1906 erfolgten Auflösung.

³⁵ St. A. Wien, Ungar. MRProt. No. 15, Budapest, 22. Juni 1905.

³⁶ Idem, Handelspolit. Sekl. d. Min. d. Ä. Zl. 47.633/9, 37. Juni 1905.

³⁷ Der Gesetzartikel XXX vom Jahre 1899 über die Regelung der Zoll- und Handelsverhältnisse regelt die Zollgemeinsamkeit zwischen Österreich und Ungarn nur bis Ende 1907. Sollte aber bis zum Jahre 1903 im Sinne des § 61 des Gesetzartikels XII vom Jahre 1867 ein Zoll- und Handelsbündnis nicht zu Stande kommen, dann dürfen internationale Handelsverträge über das Jahr 1907 hinaus nicht abgeschlossen werden. Bis zum Jahre 1903 aber war ein neues Zoll- und Handelsbündnis nicht zu Stande gekommen und die Idee eines selbständigen Zollgebietes wurde im ungar. Reichstage zu einer vielumstrittenen ständigen Forderung der Opposition. Die damalige Regierung arbeitete tatsächlich einen neuen Zolltarif aus und legte diesen dem Parlament vor, welcher als Bedingung für neue Vertragsverhandlungen mit dem Auslande durch den Gesetzartikel XXX. vom Jahre 1899 aufgestellt wurde. Infolge der innerpolitischen Verhältnisse konnte aber dieser Gesetzentwurf betreffend den Zolltarif durch den Reichstag nicht verhandelt werden: das Kabinett Tisza zog ihn sogar zurück. Daher hatte die ungarische Regierung keine Grundlage, auf welcher sie hätte Vertragsverhandlungen führen können. Ungeachtet des im

Verpflichtung übernehmen konnte, da dies eben nicht allein von ihr abhing. Abzuschliessende Verträge könnten deshalb auch ohne diese Begünstigung nicht erfolgen.³⁸

Diese seine Schwierigkeiten bezüglich Fortsetzung und Abschluss von Handelsverträgen hatte übrigens Fejérváry noch in dem am 22. August 1905 zu Bad Ischl abgehaltenen Kronrate dem Monarchen vorgetragen, bei welchem Anlasse die Möglichkeiten einer Lösung der ungarischen Krise beraten wurden.³⁹ Die Beratungen führten aber zu keinem endgültigen Beschlusse und hatten nur mehr oder weniger informativen Charakter. Die Bestrebungen um ein selbständiges Zollgebiet — das Hauptprogramm der Oppositionsparteien — scheiterten an dem Widerstande der österreichischen Regierung, welche darin eine erneute Hemmung der österreichischen Industrie auf dem ungarischen Absatzmarkte erblickte, da die ungünstigen Aussichten der neuen Handelsverträge mit dem Auslande eine starke Einschränkung in ihrer Entwicklung erwarten liessen.

Nachdem die Bemühungen Fejérvárys doch endlich zu einem Übereinkommen mit der Opposition geführt hatten, reichte er seine Abdankung zum vierten Male ein, worauf der Monarch am 7. April 1906 von den Vertrauensmännern der vereinten Opposition Alexander Wekerle mit der Kabinettsbildung betraute. Dem Kabinett Wekerle blieb wohl nichts anderes übrig, als die Verfügungen des früheren Kabinetts trotz der Erkenntnis von deren Gesetzwidrigkeit gutzuheissen,⁴⁰ hielt aber an dem Standpunkte fest, dass es die meritorische Prüfung des Ergebnisses der zweiten Lesung des serbischen Vertragswerkes erst nach Erhalt der parlamentarischen Ermächtigung vornehmen könne. Mit der Unterbrechung der Handelsvertragsverhandlungen bezweckte ferner das Kabinett Wekerle die Vermeidung eines Präjudiz für jene neue Regierung, welche nach Zusammentritt des neuen Reichstages berufen war, die Vertragsverhandlungen parlamentarisch zu verantworten.

Die Antwortnote Pasitsch's auf das Promemoria der österreichisch-ungarischen Regierung von 5. April 1906 wurde durch den Wiener serbischen Gesandten erst am 22. Mai am Ballhausplatz überreicht. Sie enthielt weniger, als die bisherigen Besprechungen mit der Belgrader Regierung hatten erwarten lassen, indem eine Geschütz- und Artilleriematerialbe-

Gesetzartikel XXX. vom Jahre 1899 enthaltenen Verbotes bestand für die Regierung keine Möglichkeit, die internationalen Verhandlungen auf einer anderen Basis, als auf Grund des durch das Kabinett Széll vorgelegten Tarifgesetzes zu führen. Vergl. Ungar. MRProt No. 6. Bpest, 9. Febr. 1906; No. 28. Bpest, 20. April 1906.

³⁸ St. A. Wien, Ungar. MRProt. No. 17, Bpest, 28. Juni 1905.

³⁹ Idem, Gem. MRProt. No. 450, 22. Aug. 1905.

⁴⁰ Idem, Ungar. MRProt. No. 28. Bpest. 20. April 1906.

stellung unterblieb und trotz der Gleichheit der Preise und Qualität nur allgemein gehaltene Versprechungen gegeben wurden. Bezüglich des Artilleriematerials begründete die serbische Regierung ihre Stellungnahme mit einem Gutachten der serbischen Artilleriekommission, das für die Probegeschütze der Skodawerke ungünstig ausfiel.⁴¹

Die Zoll- und Handelskonferenz vom 31. Mai 1906 bezeichnete die serbische Note als vollkommen unbefriedigend⁴² und die Vertreter der österreichischen Ministerien beantragten Beendigung des provisorischen *modus vivendi* mit Serbien. Der ungarische Ministerpräsident Wekerle teilte diesen Antrag, jedoch mit dem Vorbehalt, dass eine Unterbrechung der Vertragsverhandlungen nicht durch den unbefriedigenden Stand der Staatslieferungen erfolgen dürfte, obzwar die Sicherung der öffentlichen Lieferungen auch ungarischerseits erwünscht erschien.⁴³

Der österreichische Kabinettschef, Baron Beck, wie auch Aussenminister Goluchowski gaben dies zu, bestritten, jedoch dass der Komplex der Staatslieferungen eine Detailbeschwerde darstelle, die man nicht ausser Acht lassen dürfe. Dass die Artillerielieferungen an französische und deutsche Firmen vergeben werden sollten, die für die Ausfuhr serbischer Erzeugnisse handelspolitisch nahezu nichts in die Wagschale zu werfen hatten, schien ihnen weder von der Monarchie, noch weniger von Serbien aus eine annehmbare Lösung. Der in Kraft stehende *modus vivendi* bot eigentlich nur Serbien nennenswerte Vorteile, wogegen aber der Export der Monarchie nach Serbien infolge der hohen serbischen Binnenzölle sozusagen völlig unterbunden war. Unter solchen Umständen war es nicht masslose Forderung einer Grossmacht, wenn der Ballhausplatz auf den serbischen Gegenleistungen bestand.⁴⁴

Die Meinungsverschiedenheiten beider Regierungen hinsichtlich des Vorganges in der Lieferungsfrage hatten einen Schriftwechsel verursacht, der den ganzen Juni hindurch dauerte. Schliesslich fasste man den einheitlichen Beschluss, der serbischen Regierung eine kurzfristete Antwort zu schicken und darin die Interessen der Monarchie deutlich zu vertreten.

Pasitsch's Antwort befriedigte nicht: sie enthielt weder die erwünschten

⁴¹ Idem, Handelspolit. Sekt. d. Min. d. Ä. 33, 586/9/906; Weisung No. 20 nach Belgrad, Wien, 22. Mai 1906.

⁴² Idem, Résumé der am 31. Mai 1906 abgehaltenen Beratungen. F. 37 Serbien 6/104 c.

⁴³ Idem, Ungar. MRProt. No. 36, Bpest, 8. Juni 1906; ungar. Min. Präsid. an Goluchowski, Zahl 2856/M. E. I., Bpest 8. Juni, 1906.

⁴⁴ Idem, Weisung No. 33 nach Belgrad, Wien 28. Juni 1906. In demselben werden verlangt: 1. Tarifiermässigungen für ca. 70 Artikel im serbischen Zolltarif, 2. Schriftliche Zusicherung, während des Provisoriums kein Präjudiz in der Lieferungsfrage zu schaffen; 3. Antwort bis zum 4. Juli auf diese Vorschläge.

Zugeständnisse hinsichtlich der Herabsetzung der Zollsätze, noch die bindende Erklärung, während des verlängerten Provisoriums kein Präjudiz in der Lieferungsfrage zu schaffen. Nach diesen Schachzügen des Belgrader Kabinetts wollte Goluchowski von weiteren Verhandlungen nichts wissen. Er beauftragte daher den Gesandten in Belgrad, der serbischen Regierung zur Kenntniss zu bringen, dass das Provisorium mit Serbien vom 7. Juli an ausser Kraft trete.⁴⁵

Der Monarch stimmte offenbar nur zögernd dem von Goluchowski beabsichtigten diplomatischen Schritte zu,⁴⁶ da er wohl nicht überzeugt war, dass das Kabinett Wekerle in der weiteren Entwicklung dieser Angelegenheit mit dem Kabinett Beck solidarisch vorgehen werde. Er wusste wohl, dass unter den Ministern des ungarischen Kabinetts, wie auch im ungarischen Reichstage, eine serbenfreundliche Stimmung herrschte, welche durch die Verzögerung der neuen Ausgleichsverhandlungen zwischen Österreich und Ungarn auf militärischem und handelspolitischem Gebiete neue Nahrung fand. Die vertrauliche Fühlungnahme Pasitsch's mit Franz Kossuth, ehe dieser das Portefeuille eines Handelsministers im Koalitionskabinett Wekerle übernahm, die Reise des ungarischen Journalistenvereines unter Führung Eugen Rákosis nach Belgrad gerade einige Wochen vor Abbruch der Verhandlungen mit Serbien, die in Belgrad gehaltenen Reden einiger Abgeordneten der ungarischen koalitierten Opposition, dies Alles dürfte wohl in den Wiener Regierungskreisen den Gedanken haben aufkommen lassen, dass massgebende Personen und weite Kreise der öffentlichen Meinung in Ungarn die Art und Weise der derzeitigen Führung der Vertragshandlungen mit Serbien nicht guthiessen.⁴⁷

Pasitsch gehörte aber nicht zu jenen Politikern, die zur Zeit diplo-

⁴⁵ Idem, Weisungen No 36 und 37 nach Belgrad. Wien, 6. Juli 1906.

⁴⁶ Idem. Diesen Vorgang meldete Goluchowski dem Monarchen am. 6. Juli 1906 in Form eines ah. Vortrages, auf welchem folgende handschriftliche Aufzeichnung des Monarchen zu lesen ist: „Ist es sicher, dass auch die ungarische Regierung die gefassten Beschlüsse loyal durchführen wird? Franz Josef, m. p. „Daraufhin meldete Mérey, Sektionschef im k. u. k. Ministerium des Äussern u. a. Folgendes: „... Ich glaube ... meine alleruntertänigste Meinung dahin aussprechen zu sollen, dass die ungarische Regierung fürs Erste an den gefassten Beschlüssen festhalten wird. Dagegen möchte ich es allerdings dahingestellt sein lassen, ob nicht nach einer gewissen Zeit — etwa nach einigen Wochen — die serbenfreundliche Stimmung des ungarischen Cabinets und eines grossen Theiles des ungarischen Parlaments wieder die Oberhand gewinnen wird. Diese Eventualität schiene mir besonders dann zu befürchten, wenn etwa serbischerseits in einem gegebenen Momente mit neuen Vorschlägen hinsichtlich der Zollbehandlung unserer Waren sowie bezüglich der Lieferungen an uns herangetreten würde...“ Wien, am 10. Juli 1906. Zl. 51. 769/9 Prot. am. 11. Juli 1906.

⁴⁷ Idem, Bericht No. 64, Belgrad, 5. Juni 1906; No. 65, Belgrad, 7. Juni 1906; No. 67, Belgrad, 10. Juni 1906.

matischer Wirren ihre politischen Ziele um eines billigen Ausgleichs willen auch für eine Übergangsperiode ungünstiger Verhältnisse opferten. Er rüstete sich mit grosser Beharrlichkeit auf einen langen und erbitterten Zollkrieg. Vor Allem veröffentlichte er ein Blaubuch, um seine Stellungnahme vor der öffentlichen Meinung Serbiens, wie vor dem Auslande zu rechtfertigen. Er unternahm überdies Schritte, um die Westmächte über die bisherigen Bemühungen zur Geltendmachung seines Rechtsstandpunktes aufzuklären und ihre Zustimmung einzuholen. So trat er — unter anderem — an Sir Edward Grey heran mit der Anfrage, ob nach seiner Meinung die Aufnahme der von der Monarchie geforderten staatlichen Lieferungen in den Handelsvertrag mit der Meistbegünstigungsklausel vereinbar sei. Sir Grey verneinte dies natürlich, gleichzeitig aber ermangelte er nicht, über die Absichten des Ballhausplatzes Erkundigungen einzuholen. Nach Erhalt der Ausführungen Goluchowskis, dass die Monarchie niemals die Absicht gehabt habe, einen solchen Punkt in den Vertrag aufzunehmen, da die Erfüllung der Forderung der Monarchie bezüglich der Staatslieferungen stets nur als eine Vorbedingung für den Abschluss des Vertrages, niemals aber als ein integrierender Bestandteil des Letzteren gedacht war, kam selbst Grey zur Überzeugung, dass von einer Verletzung der Meistbegünstigung nicht die Rede sein könne und dass die Anfrage seitens der serbischen Regierung die Verhandlungen wohl in ein falsches Licht hätten rücken können.⁴⁸

Die wirtschaftliche Emanzipation Serbiens von der Monarchie zu verstärken, war ein weiteres Hauptziel Pasitsch's. Er legte der Skuptschina eine Kreditforderung von 500.000 Francs für die Gewinnung neuer Märkte und Exportwege vor.⁴⁹ Der Export ins Ausland stiess übrigens auf keine besonderen Schwierigkeiten, ausgenommen jenervon Lebendvieh und Fleisch, der aber eben der stärkste war und daher auf den bisherigen Abnehmer, die Nachbarmonarchie, auch weiterhin angewiesen war. Die Umstellung der serbischen Volkswirtschaft von Lebendvieh-Export auf Fleischexport konnte nicht in so kurzer Zeit erfolgen, ohne dass dadurch eine schädliche Stockung des Viehverkehres eingetreten wäre. Pasitsch musste daher trotz aller Emanzipationsbestrebungen unter dem Druck der serbischen kleinen Landwirte eine Weiterführung der Verhandlungen mit der Monarchie beantragen.

Diese neue serbische Note vom 7. November 1906 behielt sich gegenüber den bisherigen serbischen Anträgen in der Frage der Geschützbestellung vollkommen freie Hand der Regierung vor, enthielt jedoch das

⁴⁸ Idem, Bericht No. 42/A—D. London, 27. Juli 1906; vergl. Handelspolit. Sekr. d. Min. d. Ä. 60. 579/9/906; Weisung No. 16 nach London, Wien, 23. Juli 1906; Telegr. Bericht No. 35, London, 39. Juli, 1906.

⁴⁹ Idem, Telegr. Bericht No. 111, Belgrad, 27. Juli, 1906.

Versprechen, innerhalb der Monarchie statt der bisherigen geringeren Bestellungen von 16 Millionen solche im Gesamtwerte von 26 Millionen Dinars durchzuführen.⁵⁰ Diesen Antrag hatte die altradikale Partei — die parlamentarische Majorität — gutgeheissen und gleichzeitig die Regierung ermächtigt, im Falle einer Ablehnung dieser Note seitens der Monarchie beim Zollkrieg zu bleiben. Durch diese Stellungnahme bezweckten die Altradikalen als durch einen Hinweis auf den erklärten Willen der Parlamentsmehrheit einer allfälligen Nachgiebigkeit des Königs entgegenzutreten.⁵¹

Nun war aber die Lage nicht nur politisch, sondern auch psychologisch zu sehr zugespitzt, um eine gegenseitige Annäherung erwarten zu dürfen. Dazu die innerpolitischen Schwierigkeiten, welche einer Weiterführung der unterbrochenen Verhandlungen erneut im Wege standen. Die ungarische Regierung beharrte auch weiterhin auf dem Standpunkte, das handelspolitische Verhältnis zu den Balkanstaaten nicht durch Abschluss definitiver Abmachungen regeln zu können, bevor die Verhandlungen mit Österreich auf wirtschaftlichem Gebiete eine sichere Basis für jene mit dem Ausland bildeten.

Die österreichische Regierung hatte nämlich nach den letzten zwischen dem 28. April und 8. Mai 1906 erfolgten Wahlen in Ungarn unter dem Druck der österreichischen Agrarier⁵² durch Zurückziehung des Széll-Koerbischen Ausgleiches den Standpunkt eingenommen, die, auf den gegenseitigen Viehverkehr bezüglichen Bestimmungen des Ausgleichswerkes zum Gegenstande neuer Unterhandlungen und Vereinbarungen zu machen. Nach ungarischer Auffassung war durch diese Stellungnahme die Basis jener Vereinbarung, welche bezüglich der Neuregelung der handelspolitischen Beziehungen mit dem Zollausslande seinerzeit zwischen den beiden Regierungen zu Stande gekommen war, hinfällig geworden. Mangels dieser sicheren Basis wollte nun das Kabinett Wekerle nicht die Verantwortung übernehmen, eventuelle agrarische Konzessionen bei den laufenden Handelsvertragsverhandlungen zu gewähren, wobei Ungarn vielleicht den agrarischen Import den Balkanstaaten ungehindert zugestehen und zu gleicher Zeit die eigenen analogen ungarischen Produkte in Österreich des freien Verkehres verlustig sehen sollte. Wekerle wollte daher die Vertragsverhandlungen so lange aufschieben, bis der gegenseitige freie Viehverkehr österreichischerseits wieder anerkannt sei.⁵³ Auf dieselbe Ursache mag auch die Weigerung der ungarischen Regierung zur Wiederaufnahme der Ver-

⁵⁰ Idem, Note d. serbischen Gesandtschaft No 7. 385 P., Wien, Sept. 9106.

⁵¹ Idem, Telegr. Bericht No. 165, Belgrad, 19. Sept. 1906.

⁵² Vergl. die Fussnote No. 18.

⁵³ St. A. Wien, Geheimprotokoll d. am 21. Sept. 1906 abgehaltenen Sitzung der Zoll- und Handelskonferenz.

tragsverhandlungen mit Bulgarien und Rumänien zurückzuführen sein, obwohl Goluchowski und Beck es als wünschenswert erachteten, mit den beiden letzten Staaten den Gedankenaustausch fortzusetzen, weil sie davon auch eine Handhabe gegen die intransigente Haltung Serbiens erhofften.

Die Ergebnislosigkeit der handelspolitischen Verhandlungen trug in nicht geringem Masse dazu bei, dass Goluchowski von dem Posten des Aussenministers enthoben und zu seinem Nachfolger der bisherige Botschafter in St. Petersburg, Freiherr von Aehrenthal bestellt wurde.

Die Aussichten für einen baldigen günstigen Abschluss der Vertragsverhandlungen hatten sich auch nach Dienstesantritt Aehrenthals keineswegs gebessert. Pasitsch zog nun seine bisherigen Anträge allmählich zurück. Er erklärte nämlich auf eine diesbezügliche Anfrage des österreichisch-ungarischen Gesandten in Belgrad,⁵⁴ dass er infolge des geänderten Bestellungsprogramms und der oppositionellen Kritik nicht mehr in der Lage sei, sein Versprechen bezüglich einer Bestellung von 26 Millionen Dinars bei der österreichisch-ungarischen Industrie zu halten. Er begründete seine Stellungnahme damit, dass die aufzunehmende Anleihe geringer sei, als sie geplant gewesen; das Kabinett sehe sich auch gezwungen, die Staatsaufträge dort zu erteilen, wo die Anleihe gewährt worden. Es verlautete auch in Belgrad, dass die Armeebestellungen in Frankreich, Belgien und in Deutschland erfolgt seien: nur die Lieferungen für die Eisenbahnbauten, wie auch einige kleinere Armeebestellungen sollten der österreichisch-ungarischen Industrie zufallen.⁵⁵

Bei dieser äusserst ungünstigen Entwicklung der Geschehnisse setzte Aehrenthal alles daran, aus dieser Klemme einen für eine Grossmacht annehmbaren und würdigen Ausweg zu finden. Er war daher bemüht, vorerst mit der ungarischen Regierung in der Frage der Weiterführung der Vertragsverhandlungen zu einer Verständigung zu gelangen. Die Besprechungen in dem am 6. Jänner 1907 abgehaltenen gemeinsamen Ministerrat führten tatsächlich zu einer Klärung und Annäherung in der Auffassung beider Regierungen. Das Kabinett Wekerle stimmte dem Antrage Aehrenthal's hinsichtlich der Wiederaufnahme der Verhandlungen mit Bulgarien, Rumänien und Serbien zu, in der Voraussetzung, dass die ungarische Viehausfuhr nach Österreich schon dann gesichert sei, bevor die Frage des Viehverkehres in Rahmen des Ausgleiches zwischen Österreich und Ungarn geregelt werde, „weil Ungarn Konzessionen auf veterinärem Gebiete dem

⁵⁴ Idem, Note No 4749 der k. u. k. Gesandtschaft in Belgrad an die serbische Regierung, Belgrad, 25. Nov. 1906.

⁵⁵ Idem, Telegr. Bericht, No. 58, Belgrad, 8. Dez. 1906; No. 159/A—B., Belgrad, 9. Dez. 1906; No. 195, Belgrad, 12. Dez. 1906; No. 167/B, Belgrad, 21. Dez. 1906; No. 148/—B., Belgrad, 23. Dez. 1906.

Zollauslande nur dann geben könne, wenn ungarisches Vieh in Österreich frei circulieren könne.“ Die Erfüllung dieses Ersuchens hatte nun der österreichische Ministerpräsident in Aussicht gestellt. Es wurde weiters vereinbart, die Vertragsverhandlungen bis zur zweiten Lesung des Vertragswerkes zu führen und die Frage des Viehverkehrs bis dahin offen zu halten, damit beide Regierungen bis zur dritten Lesung der Verträge ihre Stellungnahme zu den einzelnen Vertragsbestimmungen mitteilen könnten.⁵⁶

Trotz dieser prinzipiellen Geneigtheit beider Regierungen war weder der Ausgleich, noch der meritorische Abschluss der serbischen Vertragsverhandlungen näher gerückt. Im Gegenteil: nunmehr setzte eine lange, fruchtlose Periode der Verschleppung in den Verhandlungen ein. Die ungeklärten wirtschaftlichen Beziehungen zwischen den beiden Teilen der Donaumonarchie drückten ihren Beziehungen zu dem benachbarten Serbien ihren Stempel auf, was sich nur zum Schaden der Monarchie und zum Vorteile Serbiens auswirken konnte. Wir müssen unserer Überzeugung Ausdruck geben, dass die Monarchie durch die lange Unterbrechung der wirtschaftlichen Beziehungen Serbien in die Lage versetzt hatte, alle Mittel für seine wirtschaftliche Emanzipation zu ergreifen. So hatte die Monarchie selbst einen Vorgang gefördert, gegen welchen sie zu kämpfen gedachte. Wie bereits angedeutet, fand Serbien durch Saloniki für seine meisten Produkte ausser Lebendvieh und Fleisch lohnendere Märkte als die Monarchie. Anderseits wurde es durch den andauernden Zollkrieg zur Gründung einer grossen Schlachtindustrie gezwungen, welche sich mit französischem Kapital in Belgrad binnen kurzer Zeit hoch entwickelte.⁵⁷

Das intransigente Beharren auf dem Standpunkte, dass die Ein- und Durchfuhr von Lebendvieh — dieser ohne Zweifel entscheidende Punkt — Serbien nicht zugesprochen werden könne, rief eine äusserst gereizte Stimmung gegen die Monarchie hervor, die nicht dazu angetan war, eine Verständigung in der Frage der staatlichen Lieferungen anzubahnen. Das zögernde Auf- und Abwärtsschwanken hinsichtlich der aus den drei Balkanstaaten zuzulassenden Viehkontingente bildete ein weiteres beträchtliches Hindernis beim Abschluss der Verhandlungen.

Bereits im Sommer 1907 hatte Aehrenthal — in Erwägung der Ergebnislosigkeit der in den letzten Jahren befolgten Balkanpolitik — alles daran gesetzt, beide Regierungen mit den Balkanstaaten, darunter hauptsächlich mit Serbien, zu einer baldigen Verständigung zu bringen. Er sah sich zu energischen Schritten in Wien und Budapest genötigt, da die verzögerte

⁵⁶ Idem, Gem. MRProt. No. 460, 6. Jänner, 1907.

⁵⁷ Idem, Bericht No. 89/F, Belgrad, 26. Juli, 1906 I No. 90/C, Belgrad, 31. Juli 1907.

Verständigung in der Gestaltung der Aussenpolitik bereits ihre nachteiligen Folgen zeitigte.⁵⁸ Er konnte nicht ausser Acht lassen, dass das allzu scharfe Vorgehen seines Amtsvorgängers in der Frage der serbisch-bulgarischen Zollunion im Vergleich zu der ruhigen Haltung der anderen hiebei interessierten Mächte, wie auch das Verhalten Goluchowskis in der Geschützfrage bei den Westmächten einen recht ungünstigen Eindruck hinterlassen hatte. Nach Kenntnisnahme des serbischen Standpunktes bei der im September 1907 auf dem Semmering erfolgten Begegnung mit Pasitsch machte Aehrenthal den beiden Ministerpräsidenten vermittelnde Vorschläge und drängte auf baldigen Vertragsabschluss.⁵⁹

Aber trotz seiner gewichtigen Beweggründe mussten vorerst die zwischen den zwei Regierungen schwebenden ungelösten Probleme bereinigt werden, da eben in dem neuen Ausgleich wichtige verkehrs- und zolltarifalische Bestimmungen zu regeln waren, die für den Vertrag mit Serbien als sichere Basis und grundlegende Prinzipien dienen sollten.

Das abgeschlossene Protokoll wurde endlich von den vertragsschliessenden Parteien am 14. März 1908 paraphiert, was zu einer neuerlichen Regierungskrise in Serbien führte. Pasitsch demissionierte, da er das Odium für einen so nachteiligen Vertrag, welcher keine Bestimmungen für die prinzipielle Ein- und Durchfuhr vom Lebendvieh enthielt, nicht auf sich zu nehmen wollte. Die Stimmung in den Kreisen der Abgeordneten war grundsätzlich gegen die Annahme des Handelsvertrages. Die Altradikalen wollten die Verantwortung für einen so schädigenden Vertrag nicht übernehmen. Auch die Jungradikalen waren prinzipiell gegen die Votierung, wären aber aus taktischen Gründen doch entschlossen gewesen für die Annahme zu stimmen.⁶⁰ Jedoch gelang es dem neuen Kabinett Velimirovitch, die Annahme des Vertrages am 18. August 1908 mit Wirksamkeit vom 1. September 1908 durchzusetzen, dessen Inkrafttreten nur provisorisch bis Ende des Kalenderjahres 1908 erfolgen sollte, vorausgesetzt, dass seine parlamentarische Erledigung mittlerweile auch durch die beiden Regierungen der Monarchie durchgeführt war.⁶¹

⁵⁸ Idem, Streng vertrauliche Note Aehrenthals an die beiden Ministerpräsidenten Zl. 69. 276/9, Semmering, 7. Sept. 1907.

⁵⁹ Idem. Seine Vorschläge waren, wie in oben zitierter Note: 1. Erhöhung des Kontingents der in geschlachtetem Zustande zum Lebendgewichtszoll einzuführenden Tiere; 2. Zulassung eines Teiles dieses Kontingents zur direkten Schlachtung in inländische Schlachthäuser; 3. Gestattung der Durchfuhr von Lebendvieh zum mindesten auf der Strecke der projektierten bosnischen Transversalbahn nach einem dalmatinischen Hafen um den Balkanstaaten die Möglichkeit zu bieten, die von anderen Staaten erhaltenen Zugeständnisse in der Ausfuhr von Tieren auszunützen.

⁶⁰ Idem. Bericht No. 43/A—B, Belgrad, 3. Aug. 1908.

⁶¹ Idem. Handelspolit. Sekl. d. Min. d. Ä. Zl. 62. 218/9, 19. Aug. 1908.

Wekerle war bereit, den Vertrag auf Grund des Ermächtigungsgesetzes LVI. vom Jahre 1907 im Verordnungswege in Kraft treten zu lassen,⁶² Beck dagegen hatte Bedenken, sich des österreichischen Ermächtigungsgesetzes zu bedienen, da er die ablehnende Haltung der agrarischen Majorität gegen den Vertrag bei den später erfolgenden parlamentarischen Verhandlungen klar voraussah. Auf Drängen Aehrenthals jedoch und trotz einer drohenden Kabinettskrise hatte er der Auffassung in dem am 18. August 1908 abgehaltenen Ministerrate die Mehrheit gesichert, dass ungeachtet der agrarischen Hochschutztendenz des Reichstages der Vertrag mit Serbien aus aussenpolitischen Gründen mit 1. September 1908 auf Verordnungswege in Kraft zu treten habe.⁶³ Dieser provisorische, bis Ende des Kalenderjahres aktivierte Handelsvertrag beruhte nur auf Anerkennung der gegenseitigen Meistbegünstigung, mit Ausschluss der Ein- und Durchfuhr von Lebewiech. Die Fleischeinfuhr wurde für 35.000 St. Hornvieh und 70.000 St. Schweine gesichert, das vertragsmässig vereinbarte Kontingent war daher bedeutend niedriger als es durch Beschluss des gemeinsamen Ministerrates vom 2. Februar 1906 in Aussicht genommen war.⁶⁴

Man hätte nun hoffen können, dass der jahrelang andauernde Zollkrieg mit der Ratifikation des Vertrages durch beide Legislativen der Monarchie zu einem Stillstande führen werde. Das geschah aber nicht. Weder in Österreich noch in Ungarn bestand die Aussicht, dass der Handelsvertrag mit Serbien — trotz des mittlerweile erfolgten Ausgleiches zwischen Österreich und Ungarn — parlamentarisch erledigt werden könne. In Österreich bewog die Furcht vor der überwältigenden Konkurrenz die Agrarier auf ihrem bisherigen Standpunkte zu beharren. In Ungarn war es ebenso, dazu kam die Furcht vor einer Verstärkung der landwirtschaftlichen Krise infolge der in Österreich zu gewärtigenden autarkischen Strömungen, welche die Ausfuhr landwirtschaftlicher Produkte nach Österreich gefährdete, da in den letzten Jahren ohnehin schon ein bedeutender Rückgang des ungarischen Hornviehs auf den österreichischen Märkten wahrgenommen worden war.

Zu diesen handelspolitischen Schwierigkeiten in den wechselseitigen Beziehungen Österreich-Ungarns trat auch eine unerwartete aussenpolitische Begebenheit, welche die Klärung der Lage in hohem Masse be-

⁶² Idem, Handelspolit. Sekt. d. Min. Ä. Zl. 69. 046/9. Aug. 1808.

⁶³ Idem, Aehrenthal an Beck. Handelspolit. Sekt. d. Min. Ä. Zl. 62. 216/9, Semmering, 14. Aug. 1908; Antwortnote Becks an Aehrenthal, Karersee, 21. Aug. 1908.

⁶⁴ Das von dem gemeinsamen Ministerrate vom 2. Februar 1906 festgesetzte Maximalkontingent von 65.000 St. Hornvieh und 180.000 St. Schweinen wurde als Einfuhrkontingent für Serbien, Rumänien und Bulgarien auf 50.000 St. Hornvieh und 100.000 St. Schweine im Verlaufe der Zoll- und Handelskonferenz herabgesetzt.

hinderte. Die im Herbst 1908 erfolgte Annexion Bosniens und der Herzegovina hatte die Beziehungen Österreich-Ungarns zu Serbien, wenn dies überhaupt noch möglich war, noch weiter verschlechtert. Es mag wohl dahingestellt bleiben, ob die politischen Veränderungen am Balkan, hauptsächlich der Einfluss der Jungtürken nach der Revolution von 1908, sowie auch die immer fühlbarere grosserbische Propaganda in den okkupierten Provinzen es für Aehrenthal nötig erscheinen liessen, die Annexion überhaupt und wenn ja, gerade zu diesem von ihm gewählten Zeitpunkte durchzuführen. In der Tat stand dies nicht im Einklange mit der von Letzterem seit September 1907 wohl erkannten und notwendigen Neuorientierung in den handelspolitischen Beziehungen zu Serbien. Nunmehr waren es nicht nur die politischen Parteien, sondern sogar die serbischen Kaufleute, welche bisher die Regierung auf die Wiederherstellung der handelspolitischen Beziehungen mit der Monarchie gedrängt hatten, die einstimmig für den sofortigen Abbruch des Handelsprovisoriums eintraten und bereit waren, ihre eigenen Vorteile den vermeinten politischen Interessen Serbiens unterzuordnen.⁶⁵

Andererseits steigerte die Annexion in beiden Teilen der Monarchie den Widerstand der Agrarier gegen die Aktivierung des Handelsprovisoriums, demzufolge am 1. April 1909 nach Ablauf des verlängerten Provisoriums zum zweiten Male der vertragslose Zustand eintrat.⁶⁶

Die Verworrenheit der Handelspolitik des Ballhausplatzes hatte ihren Höhepunkt erreicht. Ausser dem selbst heraufbeschworenen Paroxysmus des Hasses, welcher gegen die Monarchie in Serbien bestand, führte die Türkei wegen der Annexion einen allgemeinen handelspolitischen Boykott gegen die Monarchie ein.⁶⁷ Der Handelsverkehr mit dem deutschen Reiche verzeichnete einen erheblichen Rückgang, da eben Letzteres auf Grund der neuen Veterinärkonvention berechtigt war, im Falle des Vorkommens auch nur eines einzigen Falles von Rinderpest die Grenze sofort, ohne jeden Termin zu sperren, von welchem Rechte Deutschland ausgiebig Gebrauch machte. Die Lage wurde immer verwickelter für die Monarchie und aus ihr sollte der Ballhausplatz die heimische Landwirtschaft

⁶⁵ St. A. Wien, Blge zu Bericht No. 89 D, Belgrad, 12. Dez. 1908. Memorandum der serbischen Kaufmannschaft in „Trgovinski Glasnik“ vom 8. Dez. 1908.

⁶⁶ Die nachteiligen Folgen der ungeklärten handelspolitischen Beziehungen zu Serbien mögen aus folgenden Daten erhellen: Die Ausfuhr der Monarchie nach Serbien welche im Jahre 1906 noch 50.16 % der serbischen Gesamteinfuhr betragen hatte, fiel im Jahre 1909 auf 24.02 %. Die Ausfuhr Serbiens in die Monarchie, welche im Jahre 1905 von 64.09 Millionen Dinars rund 90 % der serbischen Gesamtausfuhr umschlossen, fiel im Jahre 1908 bei 21.6 Millionen Dinars auf 27.8 %. Bericht der Wirtschaftskommission des ungarischen Reichstages. Bpest, 1910.

⁶⁷ St. A. Wien, Gem. MR Prot. No. 469, 22. Nov. 1908.

herausführen! Rumänien kam noch hinzu, das, über die an Serbien zugestandenen Kontingente unterrichtet, auf Gleichstellung pochte. Aber nicht nur das Ausmass der Forderungen, wohl auch die Art, wie die rumänische Regierung ihre Forderungen überreichte, hatten den Ballhausplatz vor neue diplomatische Verwickelungen gestellt. Sie teilte mit, dass sie im Falle eines Nichtgewährens der geforderten Kontingente sich bemüsst sähe, den Handelsvertrag mit der Monarchie für den 15. März 1909 zu kündigen. Dieses Begehren der Bukarester Regierung bedeutete, dass im Falle eines Zugeständnisses die von dem gemeinsamen Ministerrate am 2. Februar 1906 für alle Balkanstaaten festgesetzten Gesamtkontingente nicht mehr eingehalten werden könnten. Zu erwägen war auch, dass die Handelsbilanz der Monarchie Rumänien gegenüber etwa mit 70 Millionen Kronen aktiv war. Dieser Umstand durfte bei der ständig sich verschlechternden passiven Handelsbilanz der Monarchie gegenüber Serbien nicht ausser Acht gelassen werden. Andererseits hielten sowohl der österreichische als auch der ungarische Ackerbauminister an dem Standpunkt fest, dass das oben erwähnte Gesamteinfuhrkontingent von 50.000 St. Hornvieh und 130.000 St. Schweinen unter keinen Umständen erhöht werden könne, ohne eine katastrophale Krise heraufzubeschwören. Da nun bei dem bisher abgeschlossenen Handelsprovisorium mit Serbien 35.000 St. Hornvieh und 70.000 St. Schweine aus dem Gesamtkontingent gebunden waren, konnte man ohne Erhöhung desselben die gleichen Mengen nicht auch Rumänien zuerkennen.

Nach eingehenden Beratungen kam man schliesslich dazu, dass es für die Monarchie in Anbetracht ihrer aktiven Handelsbilanz mit Rumänien wichtiger sei, einen vertragslosen Zustand mit Letzterem zu vermeiden, wenn dies auch auf Kosten des serbischen Handelsprovisoriums ginge. In Befolg dieses Entschlusses blieb nichts anderes übrig, als die bisher Serbien bereits stipulierten Kontingente Rumänien zuzusichern und das mit so viel Mühe und Verzögerung abgeschlossene, bis 31. März 1909 in Kraft gesetzte Provisorium mit Serbien nach dessen Ablauf nicht mehr zu erneuern und nur ein Meistbegünstigungsabkommen ohne Festsetzung der Kontingente abzuschliessen. Es wurde daher das Übereinkommen getroffen, dass die österreichische Regierung den serbischen Handelsvertrag nach Ablauf des Provisoriums nicht zur Votierung vorlegen, die ungarische Regierung hingegen etwa am 10. März 1909 die Vorlage ohne Begründung zurückziehen werde.

Damit trat mit 1. April 1909 schon zum dritten Male der vertragslose Zustand ein! Selbstverständlich nahmen die Belgrader Kreise diese Nichtverlängerung des Provisoriums als einen Bruch des gegebenen Versprechens des Ballhausplatzes auf, da statt der in Aussicht gestellten par-

lamentarischen Erledigung die Monarchie selbst einen neuen Zollkrieg heraufbeschworen habe. Nach allen diesen Vorgängen wollten sie von einem Vertrag überhaupt nichts mehr wissen und führten einen neuen Maximal- und Minimaltarif ein, dessen Maximalsätze nur für die Monarchie, dessen Minimalsätze für das übrige Ausland galten.

Nachdem sich die Erregung etwas gelegt, wurden auch in Belgrad wiederum die Stimmen der Lebensinteressen laut: man müsse einsehen, dass auch ein schlechter Vertrag besser sei, als keiner, weil nur dadurch der gestockte Warenverkehr wieder in Bewegung gesetzt werden könne. Es wurden daher die Vertragsverhandlungen neuerdings aufgenommen, die am 27. Juli 1909 zu einem Meistbegünstigungsvertrag ohne Festlegung der Kontingente führte.

Damit war der Konflikt völkerrechtlich beseitigt, die gegenseitige Misstimmung blieb aber zurück, welche eine Wiederherstellung der reibungslosen handelspolitischen Beziehungen verhinderte. Der flüchtige Überblick über die verworrenen Begebenheiten dieser sorgenvollen Jahre mag wohl den zwingenden Beweis dafür erbringen, dass Wohlstand und ungehinderter Emporstieg der Völker von der richtigen Erkenntnis der Gegenseitigkeit bedingt werden. Die Rückwirkung des deutsch-russischen Handelsvertrages auf die notwendigerweise neue Einstellung der Wirtschaftspolitik Österreich-Ungarns, der darauf erfolgte Zusammenstoß von wirtschaftlichen Interessen zwischen der Monarchie und den Balkanstaaten mit der gleichzeitigen wirtschaftspolitischen Spannung zwischen Österreich und Ungarn hatten nun zur wirtschaftspolitischen Neuorientierung der Balkanstaaten geführt, die im Gegensatz zur Balkanpolitik der Monarchie stand und bereits in naher Zukunft in nicht geringem Masse zur Einbusse ihrer Vormachtstellung auf der Balkanhalbinsel beitragen musste. Im Lichte der historischen Quellen mag klar werden, dass in dieser Kettenreihe von gegenseitig gestörten Interessen auch diesmal die Monarchie nur der in Mitleidenschaft gezogene und nicht der treibende Faktor war, wie es ihr so oft zugeschrieben wird. Ihre selbstverschuldete Nachlässigkeit bei Stellungnahme innerhalb der wirtschaftspolitischen Geschehnisse und ihre wenig glücklich gewählten Massregeln zur Wahrung ihres Interesses hatten jedoch in hohem Masse dazu beigetragen, dass die Monarchie diesen im Grunde unverschuldeten Konflikt so teuer zu bezahlen hatte.

Die wirtschaftliche Neuorientierung hatte somit auch ihre aussenpolitischen Folgen gezeitigt, die ohne Zweifel den Kern neuer Konflikte gebildet hätten. Der Weltkrieg hat zwar diesen vermeintlichen Konflikten vorgegriffen und durch Schaffung neuer macht- und wirtschaftspolitischer Verhältnisse auch die Lehre der Vorkriegskonflikte des Donaubeckens beseitigt. Die Gegenwart dürfte beweisen, dass den Erfahrungen der Vergangenheit auch weiterhin wenig Verständnis entgegengebracht wird.

A BOSZNIAI VÁLSÁG TÖRTÉNETE.

II.

Buchlau.

Már csillapodott a szandzsák-vasút által felkeltett izgalom, midőn Aehrenthalnak újabb kezdeménye, Bosznia és Hercegovina annexiója, (1908 október 5) fölverte Európa csendjét. A világ figyelme most Buchlau felé fordult, mert itt gr. Berchtoldnak, akkori szentpétervári követünknek morvaországi birtokán tárgyalt Aehrenthal Iswolskival a közhit szerint az annexió előkészítése végett. Mivel a két miniszter az annexió kihirdetése után a buchlaui tárgyalások lényegéről szenvedélyes polemiákba bocsátkozott, bizonyos félhomály vette körül a köztudatban Buchlaut elég sokáig. Harold Nicolson, Arthurnak, az ismeretes angol diplomatának fia, atyja életrajzában még 1929-ben is ezt írja: „A buchlaui problema a legmelegebben ajánlható azoknak, akik diplomáciai titkokat akarnak tanulmányozni.”¹ Ez a titokzatosság kedvezett Iswolskinak, aki a maga hirneve érdekében jónak látta terjeszteni, hogy Aehrenthal megcsalta őt Buchlauban. Sassonoff, Iswolski bizalmasa és hivatali utódja a buchlaui találkozásra célozva, Aehrenthalnak közönséges csalóhoz illő furfangjáról beszél.²

De ma már, annyi új forrás feltárása után, elég világosan tudjuk, hogy miről és mit beszélgetett a két miniszter, hogy minő szándékok lapangottak szavaik mögött. Nem volna helyes úgy jellemeznünk a buchlaui találkozást, hogy Aehrenthal reászedte Iswolskit, sőt ha fontolóra vesszük az összes számba vehető körülményeket, arra a különös eredményre jutunk, hogy mind a két miniszter túl akart járni collegája eszén, de mind a ketten tulajdonkép önmagukat csalták meg.

¹ Harold Nicolson id. m. 301. l.

² S. D. Sassonoff: Sechs schwere Jahre. Berlin 1927. 17. l. „Der Gaunerkniff, zu dem Aehrenthal seine Zuflucht nahm.”

Egyikök sem lephette meg a másikat 1908 szeptember 16-án, a buchlaui találkozás napján, mert az ekkor megbeszélt kérdésekről, azaz Bosznia és Hercegovina annexiójáról, meg a Dardanellák megnyitásáról már azelőtt is alkudoztak. Iswolski már 1907 szeptember végén Bécsben járván, felemlítette Aehrenthalnak, hogy Mandzsuriának és Port Arthurnak elvesztése után az orosz tengeri hatalom súlypontja a Fekete Tengerre esik, onnan kell keresnie Oroszországnak a kijárást a Középtengerre. A nemzetközi megállapodások változtatásával — mondotta Iswolski — szeretné Oroszország megszerezni azt a jogot, hogy hadihajói szabadon jár hassanak a Középtengerre s minden más nagyhatalom számára a Fekete Tenger mare clausum maradjon. Aehrenthal jól tudta, hogy a párisi szerződés ily értelmű változtatása kiszolgáltatná esetleg Konstantinápolyt az oroszoknak és lehetővé tenné azt, hogy orosz hadihajók az adriai partokon tűnnének fel, de nem ellenkezett Iswolskival, mert megjegyezte magának azt a tanácsot, melyet Bismarck adott 1887-ben Ferencz Józsefnek mondván, hogy ne zavarja Oroszországot a tengerszorosok megnyitásának tervezésében, hanem várja meg nyugodtan a pillanatot, amikor a szándék a végrehajtásig érlelődik. Aehrenthal e bölcs tanács értelmében minden izgalom nélkül arra kérte Iswolskit, hogy a valósítás idejéről előre értesítse őt, valaminthogy ő is idején fogja értesíteni az orosz kormányt Bosznia és Hercegovina esetleges annexiójáról.³

E párbeszédben feltűnő Iswolskinak az a ki nem mondott feltevése, mintha Anglia, az a hatalom, melyet a tengerszorosok megnyitása vagy elzárása oly kiválóan érdekelt, már nem volna ellensége az orosz terveknek és így az orosz miniszter még csak a központi hatalmak hozzájárulására szorulna. Iswolski valóban bízott ekkor Angliában, mert az angol politika gondoskodott arról, hogy Iswolskiban reményeket ébresszen. 1906 őszén ugyanis a perzsiai angol és orosz hatalmi sphaerák határainak megállapítása körül komoly nézeteltérés támadt a két hatalom közt. Nicolson Arthur jelentette Szentpétervárról kormányának, hogy az orosz-angol egyetértés szekere fennakadt, szükséges volna megkenni a kerekeket engedményekkel, hogy könnyebben forogjanak. De mivel ily engedmények az ázsiai politika terén az angol felfogás szerint nem voltak lehetségesek, Sir Charles Hardinge, Grey államtitkára, közölte Poklewsky londoni orosz követi tanácsossal 1906 november 28-án, hogy kormánya hajlandó volna fontolóra venni a Dardanellákra vonatkozó orosz javaslatokat. Mikor ezt Poklewski megízente Szentpétervárra, Iswolski az örömtől ragyogó arccal az angol kormány közlését „történelmi eseménynek” mondotta.⁴

³ Grosse Politik Bd. XXII, 80—84. II.

⁴ Harold Nicolson id. m. 264. 265 II. Nicolson adatait a történészek nem igen vették figyelembe, noha azok szükségesek Iswolski buchlaui magatartásának megértéséhez.

Ifjú korában azt a hitet szívtta magába, hogy az orosz lélek Konstantinápoly birtokát áhítozza. Azután sok időt töltött a külföldön és hazatérve, nem igen vette észre, hogy az orosz közvélemény megváltozott, hogy már nem rajongott olyan hévvel a byzanci birodalom feltámasztásának eszméjéért, mint az ő ifjú korában, hanem pozitívabb lett s noha a régi álmokból nem ábrándult ki teljesen, a balkáni testvérek sorsa mégis jobban izgatja, mint a Dardanellák megnyitása. Mivel Iswolski ezt a változást nem gondolta át kellően s mivel a Dardanellák megnyitása által grófi címet és nagy rendjelt is remélt elérhetni, nagyon fogékony lett az angol diplomácia biztatása iránt. Ezért igyekezett Aehrenthal hozzájárulását megnyerni, tudván azt, hogy e kérdésben Bécsen át vezet az út Berlinbe.⁵

Következett nemsokára a szandzsák vasút válsága. A szentpétervári és a bécsi kabinetek miniszterei megharagudtak egymásra. Az orosz udvar Aehrenthal szentpétervári követsége idején 1906 előtt igen kedvelte, de a szandzsák vasúti válság lezajlása után a cár és Iswolski azt mondták, hogy Aehrenthal nem bánt velük tisztességesen. Aehrenthal pedig, aki külügyministerségét annak a hírnek köszönhette, hogy alaposan ismeri Oroszországot, Iswolskit okolta saját szégyenéért, midőn hírhedt delegációs beszédének hatása kimutatta, hogy félreismerte Oroszországot.⁶

De Iswolski, bár igen érzékeny és ingerlékeny ember volt, céljai érdekében uralkodni is tudott érzésein. Ujra közeledett a gyűlölt Aehrenthalhoz, miután az 1908 júniusi revali találkozás alkalmával Sir Charles Hardinge körülbelül azt mondta neki, hogy az angol kormány nem elenezik barátságos tárgyalásokat a Dardanellákról.⁷ Iswolski nem igen kérdezte Hardingetől, hogy mikép értelmezi a Dardanellák kinyitását; vajon elzárná-e a Fekete Tengert a nem orosz hajók előtt, vagy megnyitná-e oda az utat előttük? Iswolskinak elég volt Hardinge néhány elejtett szava, melyet az általa „történeti eseménynek” nevezett 1906-iki ígéret ismétlésének fogott fel.⁸ Ez az ismétlés a siker reményét keltette fel az orosz

⁵ Nicolson 284—287. II. Bülow is említi a grófi címet (Denkwürdigkeiten II. 334 I.) és hozzáadja még az András rendet.

⁶ British Documents V. No 264. és Grosse Politik XXVI. 25. I.

⁷ Hardinge tagadta, hogy Iswolski előtte említette volna a Dardanellákat Revalban (Bittner—Uebersberger I. No 8). Azonban Nicolson előtt maga Hardinge is elismerte, hogy „valószínűen” úgy beszélt Iswolskival, amint itt előadtuk. (Harold Nicolson id. m. 295. I.)

⁸ Taube id. m. 169—70. lapjain erős okokkal bizonyítja, hogy Iswolski Revalból „mit dem sehr bestimmten Eindruck einer Ermutigung u. einer eventuellen Unterstützung seitens Grossbritannien. für seine neue Politik zurückgekehrt war, das Problem der Meerengen zugunsten der besonderen Wünsche der russischen Regierung einer Revision zu unterziehen.”

miniszternek a mély csüggedés és a végletes optimizmus közt ingadozó lelkében.⁹

A reményekhez a félelem is járult. Iswolski emlékezve Aehrenthal-lal való 1907-iki beszélgetésére, s látva azt a szandzsák vasút válsága idején, hogy az ő osztrák-magyar collegája nem az óvatosságot, hanem a huszáros merészséget hiszi a diplomáciai siker biztos zálogának, attól tartott, hogy az annexió valósággá lesz, mielőtt Oroszország eladta volna beleegyezését a kellő ellenértékekért.¹⁰ Ez okokból küldötte el Aehrenthalnak 1908 július 2-án azt az emlékiratot, mely az annexiós tárgyalások bevezetésének tekinthető. Az emlékirat azon van, hogy végleg eltemesse a szandzsák vasút vizályaait és arra a sirdombra, amelyet a vizsály fölé hantol, egy zászlót tűz ki ily felirattal: legyünk megint jó barátok úgy, mint 1897-ben lettünk, amikor Ferencz József és Miklós cár Goluchowski és Muravieff miniszterek segítségével szövetséget kötöttek a szentpétervári téli palotában. Iswolski július 2-iki emlékiratában kijelenti, hogy a tengerszorosokra nézve egyetért az 1897-iki miniszterekkel, akik ezt a kérdést európai ügynek nyilvánították, melyet a szövetkező felek nem intézhetnek el külön egyezményben. Az annexióra nézve Iswolski magáévá teszi Muravieff nézetét, aki Goluchowskival szemben hangoztatta, hogy a berlini szerződés 25. §-ának megváltoztatása, vagyis az occupationnak annexióvá átalakítása nem hajtható végre a dualistikus monarchia kormányának egyszerű kijelentésével, mert az messze kiható kérdés, mely a maga idején és helyén különös vizsgálatot érdemel.

Szóval Iswolski, ép úgy mint Muravieff, az annexiót és a tengerszorosok ügyét nemzetközi döntés alá esőnek tekintette. De itt megszűnik a hasonlóság a két miniszter felfogása között. Muravieff nem kívánta módosítani a párisi és londoni szerződéseket, megelégedett azzal, hogy a Fekete Tenger mare clausum maradjon és nem kérte a tengerszorosok megnyitását. Azt gondolta, hogy így szolgálhatja a legjobban országa biztosságának érdekeit. De Iswolski, nyugtalan ambíciótól hajtva, a tengerszorosok megnyitását is kívánta, nem gondolván meg azt, hogy ennek a kívánságnak orosz szempontból nem nagy az értéke, hiszen a Fekete Tengeren a cárnak alig volt hajórajja.

Az annexió méreteiben is eltér Iswolski 1897-iki elődjétől. Midőn Muravieff az annexióról beszél, csak Boszniát és Hercegovinát említi, Iswolski ellenben odacsatolja még a novibazári szandzsákot is, noha e területen a berlini szerződés a dualistikus monarchiának csak a katonai

⁹ British Documents V. 336. Nicolson írja Greynek: „he has moments of great depression followed by a sudden rebound into cheerful optimism.”

¹⁰ Berthold Molden: Alois Gf Aehrenthal 44 l. — Molden combinációját megerősíti Taube id. m. 101 l.

megszállás jogát biztosította. Iswolskinak ez a bőkezűsége is mutatja, hogy nem az 1897-iki ententenak felújítása és állandósítása volt a célja, hanem Aehrenthal lekötése bizonyos gyorsan elérhető haszon reményében. A július 2-iki emlékirat különben elég világosan céloz az Aehrenthalnak szánt haszon mivoltára. Miután ugyanis Iswolski kijelentette, hogy Muravieff felfogását teszi magáévá az annexióra és a tengerszorosokra nézve, így folytatja: „Mindamellett tekintetbe véve azt, hogy mind a két államnak nagyon fontos volna, ha a két említett kérdést szabályozhatnák kölcsönös érdekeik kielégítésével, a császári kormány hajlandó volna a kérdéseknek a barátságos viszonyosság szellemében való megbeszélésébe bocsátkozni.”

Iswolski tehát sürgősnek találta az 1907-iki beszélgetésnek komoly alku formájában való megújítását. Bele akart bocsátkozni Aehrenthallal oly alkuba, amelyről hangoztatta, hogy megkötése nem két hatalmon múlik, hanem nemzetközi forumok döntésén. Ennek az előzékenységnek és ravasz kettősségnek igazi értelme kiviláglott Buchlauban néhány hónap múlva.¹¹

Most tehát Aehrenthalnak egy orosz külügyminister kínálta az annexiót. Friedjung, a hírneves osztrák történetíró, azt írja erről: „Aehrenthal politikai kontár lett volna, ha meg nem ragadja az alkalmat.”¹² De mi azt hisszük, hogy Aehrenthal államférfiúi hírnevének nem ártott volna, ha fülébe cseng akkor a „Timeo Danaos et dona ferentes” féle intés. Abban nem volt semmi különös, hogy az osztrák-magyar külügyminiszter Oroszországgal alkudozik az occupált tartományok annexiója végett. Hiszen már az 1877 január 15-iki budapesti titkos egyezményben kötelezte magát az orosz kormány arra, hogy bizonyos eshetőség beálltával elismeri a kettős monarchia jogát Bosznia és Hercegovina anektálására. A következő évben a berlini congressus alkalmából egy titkos jegyzőkönyvben az orosz kormány ugyanilyen kötelezettséget vállalt. Az 1881-iki három császár szövetség okiratában is fentartja magának Ausztria-Magyarország az említett két titkos egyezményben biztosított jogot.¹³ Másrészt politikai okok bizonyos mértékben kívánatosá tették a monarchiára nézve az annexiót. A nagyszerb izgatás 1908 tavaszán igen megerősödött Boszniában. Egy vezető magyarországi lap ekkor azt írta, hogy a nagyszerb propaganda Boszniában a legerősebb.¹⁴ A boszniai közigazgatás

¹¹ Bittner és Uebersberger I. No 9., A. F. Pribram: Die Politischen Geheimverträge Oest-Ungarns. Bd. I. 78—82. A fekete tengeri hajóról I. Grosse Politik XXVI. 1. 381 l.

¹² Geschichte des Imperialismus II. 222.

¹³ Taube id. m. 180 l. Bittner és Uebersberger I. 108 l. Pribram id. m. I. 11 l.

¹⁴ Schwertfeger: Zur europäischen Politik Bd. 3. (Alfr. Doren) 1919, 79 l. A Pester Lloyd cikke.

vezető köreiben azt hitték, hogy az annexió által a szerb izgatás elveszíti talaját.¹⁵ Burián, a közös pénzügyminiszter, a boszniai közigazgatás vezetője már 1908 áprilisában az uralkodónak átadott emlékiratában fejtegette, hogy szükséges az annexió, mert az occupált tartományok lakossága alkotmányt kíván s amig Ferencz Józsefet Boszniában uradalmi intézőnek nevezik, lehetetlen az alkotmány szervezése. A júliusi török forradalom után a boszniai alkotmánykérdés égetőbbé vált. Burián attól tartott, hogy a boszniai mohamedánok a török parlamentbe kívánnak majd követeket küldeni s hogy a török parlament, mielőtt összeül, nyilatkozatot fog kiadni az occupatio ellen, a hatalmakat arra kérve, hogy vonják vissza az occupatióra adott megbízást. Ezért meg kell előzni az ifjú törököket a boszniai alkotmány, illetve az annexió által. Ez a „nagy tett”, amint Burián nevezte az annexiót, rendet, nyugalmat fog teremteni az occupált tartományokban. Aehrenthal nagyon fogékony volt Burián reményei és aggodalmai iránt, kivált amióta a július 2-iki orosz memorandumot olvasta.¹⁶

Bár ezek a tárgyi okok nem voltak megvetendők, könnyű volt súlyuk a külpolitikai helyzetből felmerülő aggodalmakhoz mérve. A szandzsák vasúti válság elég nagy betűkkel hirdette, hogy az osztrák-magyar monarchia agresszivitásának még a gyanúja is mennyi féltékenységet és gyűlölséget idéz fel az európai hatalmak egy számra és erőre jelentékeny csoportjában. Aehrenthal e tapasztalaton túltette magát. Előrelátó államférfiak csodálkoztak az osztrák-magyar miniszter eljárásán. Midőn VII. Eduardnak 1908 augusztusában hírül adták az annexió tervét, így kiáltott fel: „Nem birom elhinni. Hiszen ez fejetetejére állítaná egész Európát. Nem, nem birom elhinni.” Ugyanekkor Milovanovics szerb külügyminiszter kijelentette, hogy nem akarja elhinni a hírt, mert lehetetlennek tartja, hogy a monarchia annyira kritikus politikai helyzetében ily veszélyes és bonyolult kérdés bolygatásához fogjon. Gróf Lützow, a monarchia római követe, mondotta ekkor egy bizalmasának, hogy az annexió elkeserítené az olaszokat és a délszlávokat s hogy elrontaná gyökeresen a nemzetközi helyzetet. Bár ő — úgymond — megbeszélte ezt az ügyet Aehrenthallal, egy percig sem hiheti, hogy ily lépést komolyan venne fontolóra.¹⁷ Gróf Andrassy Gyula, az akkori magyar belügyminiszter határozottan elenezte az annexiót, kimutatta annak feleslegességét és a jövőbe látó éles szemmel figyelmeztette a külügyminisztert az annexiónak várható rossz következményeire. De Andrassyt már bevégzett tény elé állították; bírál-

¹⁵ Baernreither: Fragmente 61 l.

¹⁶ Baernreither 61 és 66. ll. Bittner-Uebersberger I. 47. skk.

¹⁷ Sydney Lee: Eduard VII. (Bd. II.) 611. British Documents V. No 265.

lata tehát nem jutott nyilvánosságra, mert a monarchia külpolitikájának ártott volna az elkésett ellenkezés.¹⁸

Az osztrák-magyar monarchiának szerencsétlensége volt az ekkor talán máskor is, hogy legjobb diplomatai nem voltak azon a vezető helyen, amely megillette volna őket. Gróf Pallavicini János, a konstantinápolyi követ nem azt érdekelte, hogy utasításokat hajtson végre, hanem azt, hogy másokat utasítson. Midőn 1908 augusztusában már a lapokban is olvasta, hogy a kormány az annexió gondolatával foglalkozik, ismételtlen figyelmeztette Aehrenthalt, hogy ez a pillanat nem alkalmas az ilyen gondolat fölvetésére. A nemzeti érzések e megsértése által, mondotta a gróf, a Balkán államok szövetségének eshetőségével kell majd számolnunk. A legjobb lesz e tekintetben a *quieta non movere* elvéhez ragaszkodnunk.¹⁹ De Aehrenthalnak a *quieta non movere* elvében rejlő bölcsesség iránt nem volt érzéke. Ezért haragudott reá herceg Lichtenstein Ferenc, a volt szentpétervári követ, aki az 1897-iki orosz-osztrák-magyar ententenak egyik megalkotója. A herceg nagy elkeseredéssel „könnyelműnek és személyes hiúság által vezéreltnek” nevezte Aehrenthal politikáját egy német birodalmi diplomata előtt, ép a buchlaui találkozás napján.²⁰ Volt is személyes hiúság abban a feltűnő sikert kereső módban, ahogy a miniszter a szandzsák vasút után az annexióra vetette magát. Paprikoff, a bolgár külügyminiszter, nem alaptalanul jegyezte meg Sir G. Buchanan angol agens előtt az annexió hírére, hogy Aehrenthal a csorbát, melyet a szerencsétlen vasútügy államférfiúi hírnevén ejtett, most egy másirányú diplomáciai siker által akarja kiköszörölni.²¹ De nem szabad felejtenünk, hogy Aehrenthalban a személyes hiúsággal a nemes hűség érzése is vegyült; kedveskedni akart szeretett öreg uralkodójának, aki a két tartománynak birodalmába való kebelezésében kárpótlást talált a német- és olaszországi veszteségeikért.²²

Az aug. 19-iki minisztertanácson, melyben a két miniszterelnök, Hötzendorfi Conrad és a közös miniszterek vettek részt, Aehrenthal bejelentette, hogy az annexió végett a július 2-iki memorandum alapján akar megegyezni Oroszországgal. A többi hatalommal ez ügyben nem szükséges tárgyalni — azok vagy el vannak foglalva, vagy nem akarnak ellenszegülni — fejtegette a külügyminiszter oly csodálatos naivsággal, melyet csupán a politikai siker vágyának minden kételyt elfojtó ereje tesz

¹⁸ Andrassy a boszniai annexió ellen. *Magyarság* 1924 november 16. E közleményre Pethő Sándor hívta fel figyelmemet, amiért is köszönettel tartozom neki.

¹⁹ Bittner-Uebersberger I. No 33, 34.

²⁰ Grosse Politik XXVI. No 8931.

²¹ Brit. Doc. V. No 266.

²² Grosse Politik XXVI. 1. 46. l.

érthetővé. A minisztertanács tagjai közül csak báró Beck, az osztrák miniszterelnök hangoztatott külpolitikai aggodalmakat, ami az ő államférfiúi hírnevének becsületére válik. Wekerle, a törhetetlen optimista tökéletesen megnyugodott az elnöklő miniszter könnyűvérű politikai elmefuttatásaiban és fellélekzett, hogy Aehrenthal nem jósolt háborút, mert a háború bizony ártani szokott a pénzügynek. Burián adminisztratív szempontból lelkesedett az annexióért; Conrad örült, hogy puszkaporszagot érez s így Becknek aggodalmai ép oly hatástalanok voltak, mint Pallavicini, Lützow, Lichtenstein és Andrássy intelmei, kétélyei vagy bírálatai.²³

Miután így a monarchia két országa meg volt nyerve az annexió gondolatának, Aehrenthal augusztus 27-én felelt a július 2-iki memorandumra. Felajánlotta e válaszbán az orosz kormánynak az egyezséget ily alapon: Ha a kettős monarchiát parancsoló körülmények kényszerítik a két occupált tartomány végleges birtokba vételére, az orosz kormány e rendszabály iránt jóakaró és barátságos magatartást tanusít. Ausztria-Magyarország az annexió kihirdetése után kivonja csapatait a szandzsákból és végleg lemond e terület megszállásáról. Ha az orosz kormány fölveti a konstantinápolyi kérdést és a tengerszorosokét, Ausztria-Magyarország hajlandó vele bizalmasan és barátságosan eszméket cserélni azokról. Ez a válaszirát nem terjed ki a július 2-iki memorandum minden szempontjára. A két főkérdés nemzetközi természetét Aehrenthal meg sem említi. Ez azonban jellemző módon Iswolski szemében nem volt akadály a alku megindításának. A szandzsákról való lemondást örömmel fogadta. Érezte, hogy ennek az engedménynek még hasznát veheti. Aehrenthal a szandzsák feladására oly katonai és politikai okok készítették, melyek Pallavicinit nem tudták meggyőzni. A későbbi események valóban kimutatták, hogy a szandzsák cserbehagyása ártott a monarchia érdekeinek.²⁴

A jegyzékváltás után már csak a miniszterek találkozása volt hátra, hogy a nagyjában megállapított alkut meg is köthessék. Iswolski ép oly sokat várt a buchlaui találkozástól, mint Aehrenthal. Mind a ketten országaik számára feltűnő eredményt akartak elérni, amely által egyszersmind a magok előmenetelét is biztosíthatták. Egyik sem becsülte sokra a másikat. Aehrenthal lenézte Iswolskit társadalmi tekintetben, az orosz miniszter pedig azt hitte Aehrenthalról, hogy veszedelmesen merész, igen ravasz, de nem nagy tehetségű diplomata.²⁵ Mindegyikök a maga kedvelt

²³ Bittner és Uebersberger I. No 40.

²⁴ Bittner és Uebersberger I. No 48. A szandzsákra nézve I. Molden: Gf. Aehrenthal 48 l. és különösen Hermann Lutz: Lord Grey u. der Weltkrieg 116 l.

²⁵ Bülow: Denkwürdigkeiten II. 335 l. Iswolski véleményéről I. Taube id. m. 177 l. és az orosz miniszter nyilatkozatait, Boghitchevich I. No 13.

eszméjét akarta elfogadtatni a másikkal, anélkül, hogy igazi politikai érdekkapcsolatra törekedtek volna tartósságot biztosító áldozatokkal.

Az annexióra nézve Iswolski a július 2-iki memorandumban hangsúlyozott elv értelmében szerette volna Aehrenthal beleegyezésével kimondatni, hogy a berlini szerződés e megváltoztatását egy új európai konferenciának kellene szentesítenie. De Aehrenthal ragaszkodott ahhoz a felfogásához, hogy nem szükséges a konferencia szentesítése és ekkor Iswolski is egyszerűen kijelentette, hogy az annexió iránt barátságos és jóakaró magatartást fog tanúsítani. Mindamellett szíve mélyén nem mondott le a konferenciáról, úgy gondolkozván, hogy a barátságot az európai konferencián is kimutathatja, ha kell és kimutathatja az ellenkezőt is, ha úgy látja jónak. Különben is azt hitte, hogy az annexióval a monarchia rosszul jár. Jól tudta — és ebben messzebb látott Aehrenthalnál —, hogy az annexió nem gyarapítja a monarchia hatalmát, de megrontja európai helyzetét. Ezért adta meg oly könnyen az Aehrenthalról kívánt nyilatkozatot. Neki amúgy is fontosabb volt az a másik kérdés, mely gondolatait folyton foglalkoztatta az 1906-ban Poklewskitől Londonból küldött izenet és a revali találkozás óta. Aehrenthal elé terjesztett egy formulát, melyben az orosz hajóknak a tengerszorosokon való átjárása oly módon volt biztosítva, hogy a török főváros nem forgott volna veszélyben. Aehrenthal ezt a formulát elfogadta azzal a hozzátétellel, hogy igen is pártolja, ha Oroszország az annexió pillanatában jó barátnak fog mutatkozni. Aehrenthal ígérete nem volt csalárd fogás. Lehetségesnek hitte, noha biztosra nem vette, hogy Anglia elfogadja Iswolski formuláját. Ha elfogadja is — gondolta Aehrenthal — sok idő múlik el a kérdés megoldásáig és addig Iswolski kötelezve lesz barátságos viseletre az annexió iránt. Iswolski ellenben meg volt győződve, hogy ha hivatkozik a központi hatalmak beleegyezésére, az angol hozzájárulás el nem maradhat. Csakis ez a hite magyarázza meg buchlaui engedékenységet.

Iswolski művelt és értelmes ember volt, de igenis finom és körmönfont kombinációi miatt gyakran nem látta a fáktól az erdőt és gyakran tévedett egyszerű dolgokban. Heves kitörésekre hajló, ideges érzékenysége és hiúsága is akadályozták terveinek következetes átgondolásában.²⁶

Az ily szellemi és lelki alkatba könnyen férkőzik egy kedvelt gondolat és ott megrögződve, megrongálja az érzéket a valóság iránt. Így vált Iswolski elméjében szinte rögeszmévé az az ötlet, hogy a tengerszorosok megnyitását elérheti az annexió iránt adott ígérete által. Boldoggá tette Aehrenthal beleegyezése, de mégis zavarta nyugalmát az a gyanú, hogy az orosz közvélemény és a délszláv testvérek aligha fognak megelégedni

²⁶ Iswolskiról I. Muraview jellemrajzi vázlatát. *Grosse Politik* XXVI. No 9076. és Harold Nicolson id. m. 239.

az ő nagy vívmányával. Azért oda vetette azt a gondolatot, hogy jó volna Szerbiát és Montenegrót egy Boszniából és Hercegovinából kivágott kis területtel kielégíteni. Aehrenthal méltatlankodva utasította vissza ezt a kívánságot. Barátságosabban fogadta Iswolskinak másik javaslatát, hogy meg kellene szabadítani Montenegrót souverénitásának attól a korlátozásától, melyet a berlini szerződés XXIX. paragrafusa rótt reá. Aehrenthal engedékeny volt e pontban, mert a Szerbia letörésére vonatkozó határozatlan és következetlen terveiben Montenegro támogatására is számított. Hogy mind e kérdések nemzetközi szentesítés nélkül el nem intézhetők, azt Aehrenthal is elismerte, de ő a kabinetek jegyzékváltását elegendőnek tartotta s a közös megegyezés után csak egy regisztráló konferenciát akart megengedni, melyet akár a Konstantinápolyban székelő nagykövetelekből lehetne alakítani. Ez nem tetszett Iswolskinak, neki nagy európai konferencia kellett volna. De amint a július 2-iki memorandumban az európai elintézés kívánsága mellett a két hatalom külön alkujának gondolata is megfért, Iswolski Buchlauban is mind a két úton járt. És amikor Aehrenthal ellenezte a nagy konferenciát, Iswolski nem tiltakozott, nem szakította félbe az alkut, mert titokban azt remélte, hogy a konferenciához más úton is eljut.

Vajon mikor szándékozik a monarchia az annexiót kimondani? kérdezte Iswolski. Lehetséges, hogy október első napjaiban, válaszolt Aehrenthal, de biztosat nem mondhat. Iswolski vagy kétheti haladékot kért, mert remélte, hogy ez idő alatt a nagy tengeri vívmányt már kiküzdí s akkor már nem kell félnie az annexió kihirdetésének kellemetlen hatásától. Ezt ő úgy fejezte ki Aehrenthal előtt, hogy a két hétre szüksége van az orosz közvélemény előkészítése végett. Aehrenthal erre azt válaszolta, hogy ezt az előkészítést ő is szeretné, de kényszerhelyzetben lévén, nem várhat, azonban Iswolskit idején fogja értesíteni az esemény napjáról.

Ennek a bizonytalan időmeghatározásnak oka az volt, hogy Aehrenthal meg akarta döbbsenteni a világot az annexió kihirdetésével. Iswolskit tehát bizonytalanságban kellett hagynia az időpont iránt, nehogy világgá kürtölje. Azt hitte Aehrenthal, hogy a meglepetéstől elkábult hatalmak meghajolnak majd a bevégzett tény előtt. Ezt a titkolózást mély értelmű diplomáciai számításnak gondolta, pedig az üres és nem jó hatású fontoskodásnál egyébnek nem tekinthető. Jegyzőkönyvet e hosszas, hat óra hosszat elhúzódó beszélgetésről nem vettek fel a felek. Azonban abban egyeztek meg, hogy Iswolski a megállapodásokat majd papírra veti és elküldi Aehrenthalnak. Azt a kérdést, hogy vajon elküldik-e Iswolski jegyzőkönyvét a két uralkodónak megerősítés végett, úgy látszik, egyik miniszter sem vetette fel, pedig e megerősítés nélkül a megállapodások nem voltak formális egyezségnek tekinthetők. Az a másik fontos kérdés.

hogy vajon a jegyzőkönyvnek illő formákban való aláírása előtt lehetséges-e az annexiót kimondani és lehetséges-e Iswolskinak a tengerszorosokra vonatkozó formulát úgy tüntetnie fel, hogy ahhoz az osztrák-magyar monarchia is hozzájárult, egyáltalán szóba sem került.

Ez a határozatlanság Iswolskit nem bántotta. Neki elég volt az a tudat, hogy a tengerszorosok most már megnyílnak, hogy Ausztria-Magyarország oly kalandba ugrik amelyből megtépázva fog kikerülni és hogy az európai conferentia, melyen a nagyhatalmak meg fogják szégyeníteni a középponti hatalmakat, most már ki nem kerülhet. Ezért a dadalérvettől sugárzó sürgönyt küldött a buchlaui napról II. Miklós cárnak, aki a sürgöny szélére e jegyzetet írta: „Ezt a napot sohasem felejttem el.” A szegény cár nem is sejtette, hogy még nehezebben felelhető napok is várnak rá.²⁷

Aehrenthalt sem bántotta ez a határozatlanság, sőt jól érezte magát a félhomályban. Úgy hitte, hogy Iswolskit lekötötte anélkül, hogy adott volna neki valamit. De nem gondolta meg, hogy tulajdonképeni céljától, Oroszország barátságos magatartásának biztosításától, a buchlaui meg egyezés félszégése könnyen elűtheti.

Iswolski boldogsága hamar elpárolgott. Buchlauból tovább utazott német földre, majd Olaszországba, Párisba, Londonba és Berlinbe, hogy a buchlaui zsákmányt, a nagy tengeri vívmányt az európai politikának oly tényezőjévé emelje, mely az annexió kérdésével kapcsolatban kényszerítse a nagyhatalmakat a berlini szerződés revíziója végett összehívandó conferentiára. E conferentián azután az orosz hazafiaknak mind a két vágya, a Konstantinápoly felé vezető vízi út megnyitása és a balkáni szlávok hatalmának terjesztése, nagy lépéssel közelednék a valóság felé Iswolski dicsőségére és Aehrenthal szégyenére. Ezek a remények izgatták az orosz minisztert közvetlenül a buchlaui találkozás után, még szeptember vége felé is, midőn meglátogatta Schoen német külügyi államtitkárt Berchtesgadenben.²⁸

Innen szeptember 29-én Desióba érkezett Milano mellé, ahol Tittoni az olasz külügyminiszter várta. Tittoni közvetlenül Iswolski megérkezése előtt értesült arról, hogy az annexió igen közeli eshetőség. Iswolski el-

²⁷ A buchlaui találkozás irodalma igen nagy. Aehrenthal jelentéséből meríthetjük a találkozás hiteles történetét. (Bittner-Uebersberger I. No 79.) Fontos még Berchtold jelentése, u. o. No 326, továbbá Berchtold közleménye Steinitz: Rings um Sasonow. Berlin 1928. című könyvében. Iswolski igazi véleményét az annexióról megmondotta Gruitsch londoni szerb követnek. (Boghitschevitsch I. No 13.) — Hogy a buchlaui tárgyalás 6 óráig tartott, azt Aehrenthal írta vagy íratta Fortnighthy Review 1909. 787 l. Iswolski sürgönyéről és a cárról l. Taube id. m. 173 l.

²⁸ Grosse Politik XXVI. No 8935.

beszéléséből azt következtette, hogy az angolok és oroszok megegyeztek a tengerszorosok megnyitására nézve s hogy Aehrenthal Montenegró javára hajlandó a berlini szerződés 29 §-át gyökeresen megváltoztatni. Ez az utóbbi terv nagyon érdekelte Tiltonit, mert ez az olasz dynastia rokonszenvére számíthatott s az olaszok adriai érdekeinek is javára vált. Azért szerette volna ezt a tervet megvalósítani, noha a vele kapcsolatos annexiót nem szerette. Iswolskival abban egyeztek meg, hogy egy új hármasszövetséget kötnek, azaz hogy felajánlják Aehrenthalnak az osztrák-magyar-olasz és orosz megegyezést a tengerszorosok, a 29 § és az annexió kérdéseinek az európai conferentia napirendjére való kitűzésére nézve. Aehrenthal kapott az ajánlaton, s azt hirdette, hogy az olasz és orosz hatalmak, ha nem is formálisan, de lényegében hozzájárultak az annexió gondolatához. Pedig nem járultak hozzá. Tiltoni és Iswolski csak azt akarták elérni, hogy a három hatalom egyetértésének látszata Aehrenthal az annexió elhalasztására bírja és fogékonyabbá tegye a conferentia gondolata iránt. Aehrenthal talán szándékosan félreértette két collegáját, — oly végből, hogy az európai diplomácia szemét kápráztassa az annexio érdekében kötött szövetségekkel. De az egész osztrák-magyar, olasz, orosz szövetkezés szappanbuborék volt, melyből semmi sem maradt a három diplomata kezében.²⁹

Iswolski Desióból Párisba utazott, ahová október 4-én reggel érkezett meg.³⁰ Itt tudta meg, hogy gróf Khevenhüller, a párisi osztrák-magyar követ már október 3-án bejelentette a francia köztársaság elnökének az annexiót azzal a hozzátétellel, hogy Oroszország, Németország és Olaszország egyetértenek ebben a monarchiával. Egyszersmind átadták Iswolskinak Aehrenthal szeptember 30-án kelt levelét, melyben bizalmasan tudatja vele a buchlaui ígérethez képest, hogy uralkodója október 5-én kiterjeszti souverainitását a két occupált tartományra.³¹

Iswolski nagyon fel volt izgatva, midőn Aehrenthal levelét olvasta és Khevenhüller kijelentését hallotta. Izgatottságának okát különféleképp magyarázzák. Némelyek azt hiszik, hogy Iswolskit meglepte Aehrenthalnak ez a gyors cselekvése.³² Az igaz, hogy Aehrenthal Buchlauban nem határozta meg pontosan az annexió napját, de szavaiból kivehető volt, hogy október első napjaiban a delegatiók ülásszaka idején akarja vég-

²⁹ Itt mi lényegesen eltérünk Molden előadásától id. m. 170. l. Forrásunk Bittner és Uebersberger I. No. 111, 132, 230, 281, 293, 338.

³⁰ Nem jelentéktelen datum. Sosnosky szerint (Die Balkanpolitik Oesterreich-Ungarns II. 169.) október 2-án értesült Párisban az annexió kihirdetéséről. A Párisba érkezés napjára nézve I. British Documents V. No 292.

³¹ Bittner-Uebersberger I. No 103, 118, 146.

³² Fay id. m. I. 260 l.

rehajtani szándékát. Ez iránt a dátum iránt Iswolski tisztában volt, amint Schoen államtitkárnak meg is mondta még szeptember végén. Wesnitsch, a párisi szerb követ előtt október 5-én kijelentette Párisban, hogy ő előre látta Ausztria-Magyarország e lépését, s hogy őt ez nem lep-
te meg.³³

Másrészt remélte Iswolski, hogy Aehrenthal október 5-ike körül nem a bevégzett tényt fogja bejelenteni, hanem a berlini szerződést aláíró hatalmak hozzájárulását fogja kikérni.³⁴ Ez iránt ugyan Buchlauban ígéretet nem kapott, de mégsem birta magában elfojtani azt a reményt, hogy Aehrenthal azt a természetes utat választván, neki mintegy kezére fog dolgozni a nagy európai conferentia előkészítésében. Ennek a reménynek felkeltéséért, vagy ébrentartásáért nem Aehrenthal volt felelős, hanem Iswolskinak illúzióra hajló természete. Iswolskinak egy másik illúzióját Aehrenthal szándékosan táplálta. Buchlauban a két miniszter meg-
egyezett abban, hogy Iswolski elkészíti a tanácskozás jegyzőkönyvét. És Aehrenthal nem ártotta hat nappal a buchlaui beszélgetés után meg-
írni Iswolskinak, hogy várja minél hamarább azt a jegyzőkönyvet.³⁵ A levél ravaszul van szerkesztve; Aehrenthal csak a Balkán félszigetre vo-
natkozó egyezség írásbeli fogalmazását kéri s mintegy különválasztja at-
tól az annexiós megállapodást. De nagyon természetes volt a levél kö-
vetkeztében Iswolskynak az a reménysége, hogy Aehrenthal megvárja
majd a cártól aláírandó jegyzőkönyv elküldését, amire már október 5-ike
körül nem is kellett volna sokáig várnia. Aehrenthal ezt a jegyzőköny-
vet már csak azért sem akarta megvárni, mert sejtette, hogy abban Is-
wolski az annexiónak nemzetközi szentesítésére veti majd a súlyt, mint
Buchlauban is tette, anélkül hogy a felfogásához való hozzájárulását
követelte volna Aehrenthaltól.³⁶

Ezek a remények csak átfutottak Iswolski lelkén; nem a bennök
való csalódás volt főoka az izgalomnak, mely Párisba érkeztekor elfogta. Más
okok erősebben izgatták. Az orosz közvélemény és a szláv testvéreké sokkal
hevesebben nyilatkoztak az annexió ellen, semmint hitte volna, amikor az
annexiót felkínálta Aehrenthalnak. Hiába magyarázta a testvéreknek,

³³ Schoen Goschennek mondotta 1909. január elején „Monsieur Iswolski had been under no misapprehension, and had told him in the course of September that he knew from Baron Aehrenthal that measures were going to be taken at once.” (British Documents V. No 507.) Wesnitsch jelentése Boghitchevitch I. No 6.

³⁴ Ezért mondotta Schoennek, hogy Aehrenthal a delegációknak az annexió tervét fogja előterjeszteni. (Gr Politik XXVI. No 8935.) Kivehető ez a reménye Gróf Berchtold 1908 nov. 6-iki jelentéséből (Bittner-Uebersberger I. No 518.) és a desiói tárgyalásokból is.

³⁵ Bittner-Uebersberger I. no 82.

³⁶ Erre nézve igen tanulságos gr. Berchtold jelentése. (Bittner-Uebersberger I. No 517.)

hogy az annexió által semmit sem vesztenek, ellenben a vállalat politikai következményei által csak nyerhetnek. Erősen hatott továbbá Iswolskira Khevenhüllernek elhamarkodott nyilatkozata, hogy Oroszország hozzájárult az annexióhoz, ami még Aehrenthalt is kényes helyzetbe hozta. Kénytelen volt ő is elismerni, hogy Oroszország és Olaszország hozzájárulása nem tekinthető formálisnak. Iswolski pedig azt hajtotta, hogy ő az annexió nemzetközi jellemét kiemelte Buchlauban is, hogy ott nem történt megegyezés, csak akadémikus beszélgetés volt az egész. Remegett attól a gondolattól, hogy nyilvánosságra kerül memoranduma, melyben felajánlotta a kettős monarchiának nemcsak a két tartomány, hanem a szandzsák annexióját is. Zavarában vakmerően hazudozott. Wesnitsch előtt fejtegette, hogy a szandzsákból való kivonulást ő követelte Aehrenthaltól. Hazudozásainak sikerét előmozdította a buchlaui alku formátlansága.³⁷

Párisban még élte Iswolskit a remény, hogy az angol politika gyógyító irt tapaszt államférfiúi hirnevének sebére. Londonban azonban Grey igen udvariasan, de állhatatosan azt hangoztatta, hogy a Dardanel-lák kérdésének szabályozása nem időszerű.³⁸ Most az a keserű érzés gyötörte Iswolskit, hogy botorul járt el, midőn Aehrenthalt az annexióra csalogatta. Póru járta ravaszkodása a megbántott ártatlanság színében tünt fel előtte, míg Aehrenthal fogásai ellen mértéktelen gyűlöletet érzett. Féktelenül szidalmazta az alattomos Aehrenthalt midőn Londonból Berlinbe érkezett egészen megtörve.³⁹ Szidalmait Berlinben mosolyogva fogadták; megalázott önérzettel érkezett vissza Szt. Pétervárra. Egyedüli reményét abba a konferenciába vetette, melyen bosszút akart állani politikai ellenfelén és versenytársán. A személyes versenyben tehát Aehrenthal győzött, de felette drága áron. Aehrenthal valamennyi nagyhatalmat mellőzve egyedül Oroszországgal alkudozott az annexió érdekében, mivel úgy hitte, hogy Oroszország beleegyezése biztosítja a sikert, sőt azt is remélte, hogy az alku által elszakítja Oroszországot Angliától.⁴⁰

Ezekről a szép céloktól ugyancsak messze esett az által, hogy meg akarta döbbszteni a világot az annexió kihirdetésével. Aehrenthal e szerencsétlen gondolatból kiindulva mesterkedett Buchlauban szeptember 16-án s még azután is, mikor Iswolskiban azt a hitet akarta felébreszteni, hogy várja az ő általa szerkesztett jegyzőkönyvet. Fojásai felbőszítették az orosz minisztert s különösen a cárt, de az orosz közvéleményt is, s így az orosz politika még hevesebben támadta az annexiót, semmint Buchlau

³⁷ Boghitchevitch id. h., Bittner-Uebersberger I. No 281.

³⁸ Grey : Fünfundzwanzig Jahre Politik. München 1926 Bd. I. 176 s kk.

³⁹ Bülow : Denkwürdigkeiten II. 393 skk.

⁴⁰ Bittner-Uebersberger I. No 40, 89.

nélkül támadta volna.⁴¹ Az orosz-angol szövetséget pedig Aehrenthal eljárása még szorosabbra fűzte. Aehrenthal tehát önmagát szedte rá Buchlauban ép úgy, mint ellenfele.

III.

Török-bolgár politika.

Közvetlenül a buchlaui találkozás után Aehrenthal kijelentette, hogy vállalatának diplomáciai előkészítése rendben van s így a török kormánnyal már nem szükséges alkudoznia az annexió iránt.⁴² Pedig igen közel eső és egyszerű volt az a gondolat, hogy a souveraint, kinek ideiglenesen elfoglalt tartományai végleges birtokká voltak átalakítandók, meg kellene kérdezni, hogy mit gondol e változás felől? Goschen, a bécsi angol követ, az annexió első hírére azt kérdezte Aehrenthaltól, hogy miért nem próbált megegyezni Törökországgal, mikor maga sem tagadja, hogy a töröknek joga van tiltakoznia az annexió ellen? Aehrenthal erre azt válaszolta, hogyha megpróbálja előre az egyezést, a török kormány azt nem fogadja el, hanem elkeseredett volna anélkül, hogy valami változott volna az események fejlődésében.⁴³

Ez a logika nem győzte meg az angol diplomatát. Bizonyára azt hitte, hogy nem szabad megfosztanunk jogától azt, akit nem akarunk elkeseríteni, vagy legalább ne fosszuk meg attól előzetes ígéret, alku és kérés nélkül. Bülow kancellár és az angol diplomaták egyetértettek abban, hogy az annexiónak jogi és politikai tekintetben legcélszerűbb módja lett volna a szépszerével való előzetes megegyezés a török kormánnyal.⁴⁴

De az ilyen természetesen egyszerű megoldás nem tetszett Aehrenthalnak, a bonyolultabb combinációk kedvelőjének. A meglepetés, a megdöbbenés politikájára úgy látszik az általa követendő mintának választott Bismarck módszereinek félreértése miatt határozta el magát és határozatához makacs önteltséggel ragaszkodott.

Ha legalább jól választotta volna meg az időt a meglepetésre. De amikor az ifjú török forradalom felvillanyozta a nemzeti érzést Törökországban s amikor a szultán birodalmában a nemzeti közvélemény lett hatalommá, a török souverainitás jogtalan és váratlan megcsonkítása nem kábultságot, hanem hangosan nyilatkozó felháborodást idézett fel.

⁴¹ L. Berchtold idézett jelentéseit és II. Miklós levelét Vilmos császárhoz 1908. dec. 15. (Gr. Polit. XXVI. N. 187.)

⁴² Bittner és Uebersberger I. No. 81.

⁴³ British Documents V. No. 318.

⁴⁴ British Documents V. 608; Bittner és Uebersberger I. No. 287.

És mintha Aehrenthal szándékosan akarta volna gyarapítani az annexió végrehajtásának akadályait, azon volt, hogy Bulgária is elszakadjon Törökországtól, egyidejűleg az annexió kimondásával.

Vajon mondhatjuk-e, hogy Aehrenthal bizta ta Ferdinándot a bolgár függetlenség kimondására és a souveraint megillető cím felvételére? Mondhatjuk-e, hogy felelősség illeti őt a bolgár függetlenségnek és az annexiónak majdnem egyidejű kihirdetéséért?

Ma már igennel felelhetünk e kérdésekre, noha annak idején a miniszter azokra kitérő, inkább tagadó válaszokat adott. Pedig Bulgária neki nagyon sokat jelentett; Balkánpolitikája végső, nagy céljának tekintette Szerbiának megsemmisítését, vagy legalább megtörését. Ugy gondolta, hogy ennek a munkának elvégzésére Bulgáriát kellene felhasználnia.⁴⁵ Beszélgetett e tervről a bolgár fejedelemmel már 1908 márciusában. Ferdinándnak annyira tetszett ez a gondolat, hogy ajánlgatni próbálta Szerbia beolvasztását a kettős monarchia birtoktestébe.⁴⁶ Aehrenthal Ferdinánd fejedelemhez írt augusztus 5-iki levelében jónak látja kijelenteni, hogy a világért sem akadályozná Bulgáriát, ha azt érdekei cselekvésre ingerelnék.⁴⁷ A miniszter újra hangoztatta ezt a gondolatot, midőn Ferdinánddal beszélgetett Budapesten szeptember 23 és 24-én. Egyebek közt azt mondotta neki a saját hivatalos jelentése szerint, hogy a fejedelem vigyázzon, nehogy elmulasszon egy kedvező alkalmat a legitim bolgár kívánságok teljesítésére. Nem tiltakozott el a miniszter azt, hogy a kettős monarchia helyzete Boszniában és a Szandzsákban a török forradalom által súlyosbodott s így el kell magát valamire határoznia.⁴⁸

Aehrenthal hivatalosan óvatos szavaiból is kivehető, hogy Ferdinándot leplezett, de mégis állászcó fordulatokkal bizta ta a függetlenség kimondására és az annexió tervre is célozgatott előtte, mintha a török souverainitás ellen intézett két támadásnak egyidejűségében a kettős siker biztosítékát látta volna.

Egy héttel a budapesti beszélgetés után a konstantinápolyi diplomáciai körök már jól tudták, hogy mi készül. Pallavicini szeptember 30-án figyelmeztette miniszterét, hogy nem kívánatos az annexió és a bolgár függetlenség egyidejűsége, mert a törökök sejteni fogják a kapcsolatot a két vállalat közt és általában a török kormány a kettős csapás által igen súlyos helyzetbe kerülne.⁴⁹ II. Vilmos hallatlan ostobaságnak nevezte a

⁴⁵ Gr. Pol. XXVI. No. 8927.

⁴⁶ Bittner – Uebersberger I. No 1.

⁴⁷ U. o. No 27.

⁴⁸ U. o. No 87.

⁴⁹ U. o. No 100.

két támadás egyidejűségét.⁵⁰ Marschall, a konstantinápolyi német követ annyira fel volt háborodva az osztrák-magyar és a bolgár kezdemények együtteségén, hogy azt ajánlotta kormányának, ne ismerje el az annexiót.⁵¹

Aehrenthal is restelle, hogy nem igen bírja elhárítani magától annak az együtlességnek odiumát; sőt amikor a Pallavicini által előrelátott következmények terhét éreznie kellett, az a vallomás röppent el ajkairól, hogy a bolgár függetlenség és az annexió egyidejű kihirdetése a „rendezés hibája” volt.⁵²

Az önbírálatnak ez a játszi kísérlete akkor még nem fenyegette a miniszter önérzetének nyugalmát, amikor megbízásából Pallavicini felolvasta Kiamil nagyvezér előtt az annexióról értesítő jegyzéket október 6-án.

Kiamil ki-kitörő ingerültséggel hallgatta végig a felolvasást. Pallavicini kénytelen volt őt mérsékleltre inteni. A nagyvezér megjósolta, hogy a kettős monarchia meg fogja bánni bolgár politikáját. „Igen — mondotta — „ha csupán Boszniairól volna szó és ha a monarchia erről velünk előzetesen alkudozott volna, hamar megegyezhetnénk. De a baj az, hogy Bosznia ügye össze van kapcsolva a bolgár függetlenséggel. Ez a mi közvéleményünkre rosszul fog hatni.”⁵³

Háborúval a porta nem válaszolhatott az annexióra, amit a nagyvezér őszintén megvallott, de az a tiltakozás, melyet a bécsi török követ már október 7-én bejelentett az ottani külügyi hivatalnak, súlyosbította a kettős monarchia diplomáciai helyzetét. Pallavicini igen ügyes szóbeli tárgyalások által arra akarta bírni a török kormányt, hogy ha nem is vonja vissza tiltakozását, legalább jelentse ki szóval megnyugvását a helyzetben s álljon el a további ellenmondástól. Pallavicini és Marschall, úgy látszik, már bíztak e tárgyalások sikerében, amikor Aehrenthal október 21-én utasította Pallavicinire, hogy szólítsa fel a portát az annexiónak jegyzékben való elismerésére. Ennek fejében a miniszter megígérte, hogy a monarchia lemond minden jogairól a szandzsákra. Azonkívül még azt is kijelentti, hogy őszintén óhajtja a török birodalom épségét és ez épség ellen eddig semmiféle kötelezettséget sem vállalt.

A nagyvezért ezek az ígérek nem hatották meg. A szandzsákról már úgy is lemondott az osztrák-magyar kormány, az integritásra vonatkozó kijelentése pedig jámbor óhajítás volt, mely szinte gúnynak hangzott a két török tartománynak végleges elvesztése és a bolgár elszakadás után. A török

⁵⁰ Gr. Pol. XXVI. No 8968.

⁵¹ U. o. No 8970.

⁵² Gr. Pol. XXVI. No 9088. 1908. nov. 7. „Aehrenthal hat zugeben müssen, dass die Gleichzeitigkeit der oest.-ungar. und der bulgarischen Aktion ein Regiefehler gewesen sei und die Lage erschwert habe.”

⁵³ Bittner—Uebersberger I. No 211.

minisztertanács visszautasította a javasolt jegyzékváltás gondolatát s így Aehrenthal október 21-iki utasításának csak az volt az eredménye, hogy Törökországban növekedett az elkeseredés Ausztria-Magyarország ellen. A vezérlő török államférfiak a könnyelműen kimondott annexióért nem hangzatos ígéretek birságát akarták a kettős monarchiára róni. Önerzetük Aehrenthal vergődésének láttára növekedett. Kiamil novemberben már azt ajánlotta Pallavicininek, hogy Bosznia és Hercegovina alakíttassanak át autonom tartományokká egy a hatalmaktól kinevezett és a szultántól megerősített váli kormányzata alatt. Pallavicini kijelentette, hogy ilyen ajánlatról beszélni sem lehet. De Kiamil indítványa mutatta, hogy a felháborodott török közvélemény nem fogad el üresszavakat engesztelő áldozatul.⁵⁴

Mert, mint Kibar Zadé, a török nacionalista izgató mondotta, az annexió megsértette az új Törökországot önerzetében és akadályozta szilárdulását. A török mohamedánokat erősen izgatta az a körülmény, hogy az annexió által 600000 mohamedán a szultán-khalifa souverainitása alól örökre ki volt véve. Hogy ez nem új állapot, hogy már harminc év óta nem a khalifa parancsolt az occupált tartományokban, azt még a műveltebb törökök sem vették tekintetbe.⁵⁵

Az annexió kijelentése után rögtön kezdődtek a törökországi tüntetések a monarchia ellen. Október 10-ikétől kezdve a török sajtó felszólítására a közönség nem vásárolt osztrák árucikkeket. Naponként növekedett a bojkott mozgalom. A hamalok, vagyis teherhordók, többnyire fanatikus kurdok a világot sem vállalkoztak osztrák árúk elszállítására; hozzájuk csatlakoztak a kikötők munkásai, úgy hogy a Lloyd hajók szállítmányainak kirakodása lehetetlenné vált. Érdekes, hogy az ifjú török sajtó, sőt a kormány is kímélni akarta a magyar közvéleményt. Csupán az osztrák árúkra terjesztették ki a bojkottot. Emlékeztek a nagy véderő vitára, számítottak az osztrák-magyar ellentétre és a magyar-török sympathiára. Ellenben az osztrák ipart érzékenyen sújtotta a bojkott, melyet az ifjú török comité vezelelt és a kormány titkolt örömmel szemlélt.⁵⁶

Aehrenthal idegessé tette a mások meglepetésére számító politikájának ez a reá nézve meglepő következménye. A bojkott kezdete után néhány nappal arra gondolt, hogy bosszúból Bulgáriát fogja háborúra ingerelni Törökország ellen. E szerencsétlen ötlet által Németországot akarta arra bírni, hogy sürgesse a portán a bojkott elfojtását és az annexió ellen beadott tiltakozás visszavonását.⁵⁷

⁵⁴ Ezekre nézve I. Bittner—Uebersberger I. No 174, 363, 398, Grosse Politik Bd. XXVI. No 9206, 9209, 9210, 9232.

⁵⁵ Bittner—Uebersberger I. 680, 930.

⁵⁶ U. o. No 224, 253, 354, 659, 688. és Gr. Pol. XXVI. No 9232.

⁵⁷ Bittner—Uebersberger I. 296.

Tevfik külügyminiszter valóban hajlandónak nyilatkozott október 15-én a tiltakozás visszavonására, de csak oly feltétellel, ha Ausztria-Magyarország elvállalja a török államadósság egy részét. Wekerle miniszterelnök kijelentette novemberben a magyar képviselőházban, hogy a monarchia nem vállalhat anyagi terheket Bosznia és Hercegovina miatt, amiért az ifjú törököket kiábrándította a magyarokba vetett reményükből. Az akkor hazájában mindenható szervezetnek, az „egység és haladás” nevű comiténak lapja azt jegyezte meg Wekerle beszédére, hogy ha ez így van, sohasem egyezünk meg, mert az államadósság egy részének átvétele *conditio sine qua non*ja mindenféle egységnek.⁵⁸ Hiába követelte Pallavicini a török kormánytól a bojkott megszüntetését, a nagyvezér tehetetlen volt a nép szenvedélyeitől hajtott mozgalom ellen. A török közvélemény hazaárulónak nevezte mindenkit, aki a bojkott ellen szólni mert; Kiamil nagyvezérnek már csak azért sem volt kedve magára venni a hazaáruló címét, mert úgy látta, hogy a bojkott kitűnő eszköznek bizonyult az annectáló monarchia puhítására.⁵⁹

Aehrenthal megvallotta a bécsi német követ előtt, hogy a bojkott gondokat okoz neki. A legjobb akarat mellett sem tárgyalhat a portával az annexió elismerésének feltételei iránt, amíg a bojkott meg nem szűnik. Hiszen tudja, hogy a török kormány nem kényszerítheti alattvalóit az osztrák-magyar árúk vásárlására, de annyit mégis megtehetne, hogy hivatalnokait a kikötőkben és a vámhelyeken az osztrák-magyar szállítmányok igazságos kezelésére bírja. Az osztrák kereskedők, nagyiparosok és bankok zúgolódtak és nem épen enyhén bírálgatták Aehrenthal politikáját. Aehrenthal zavarában november vége felé a francia kormányt akarta megnyerni közvetítésre a bojkott megszüntetése végett. Sokat várt e kísérlettől, de csalódnia kellett. A kudarcral végződő kísérletet az előkelő osztrák politikai körökben a miniszter gyöngesége és tanácstalan kapkodása jelének vették. Ezek a körök a miniszter rövidlátását és merev makacsságát okolták különösen azért, hogy Törökországgal a monarchia nem tud egységre jutni.⁶⁰

Aehrenthal november végén különböző kedvezményeket ajánlott fel a portának, úgy mint a 15 százalékgig terjedő vámemelésnek s a monopolumok gyarapításának megengedését, azután engedményeket az exterritoriális postahivatalok és az albániai katholicizmusra vonatkozó protectoratus kérdéseiben.⁶¹ Az ajánlatok hatástalanok voltak, mert a vámemelés és a monopolumok kedvezményét csupán a nagyhatalmak ösz-

⁵⁸ U. o. No 570.

⁵⁹ U. o. No 570, 600.

⁶⁰ Grosse Politik XXVI. No 9231, 9234.

⁶¹ U. o. 9235.

szessége adhatta meg. Hogy a monarchiának joga volna a protectoratusra az albániai keresztények felett, azt a porta tagadta s így az ajánlatok közül csak a törökországi osztrák postahivatalok eltörlése maradt meg valódi kedvezménynek, de ez ki nem elégíthette a török kormányt.⁶²

A német birodalmi kormány Marschall tanácsára december elején azt ajánlotta Aehrenthalnak, hogy ne ragaszkodjék a „semmi tárgyalás a bojkott megszűnése előtt”. féle elvhez s adjon pénzbeli kárpótlást a török kormánynak, hiszen a bojkott úgy is nagy kárt okoz a monarchiának.⁶³ Aehrenthal nem akart lemondani arról az elvről és a török államadósság egy részét sem akarta elvállalni, mivel, úgymond, az occupatio óta nagy összegeket költött a monarchia a két provincia javára. Aehrenthal ekkor még, körülbelül december első napjaiban, lealázásnak érezte a kárpótlás fizetését.⁶⁴

Sőt arra határozta el magát, hogy ő kéri a portától a bojkott által okozott károk megtérítését. Pallavicini igen kedvellenül fogadta ezt a megbízást, sőt Marschall tanácsának értelmében izente miniszterének, hogy csak a fizetés elvállalása szünteti meg a bojkottot és oldja meg az annexió kérdését.⁶⁵

Most már a kételyek erősen ostromolták Aehrenthal makacsságát. December 10-ikén utasította Pallavicinire, hogy a bojkott kárainak megtérítését követelnie kell ugyan, de az alkut az annexió elismerése iránt tovább folytathatja a bojkott alatt is.⁶⁶

Ezzel a hajó elindulhatott a zátonyról, de lassan haladt tovább. A bojkottért járó kárpótlás követelését a nagyvezér gúnyosan mellőzte. Ausztria-Magyarország ellenséges cselekedete — mondotta — okozta a bojkottot, melyet mi el nem fojthattunk. Az felelős a kárért, aki okozta.⁶⁷ A nagyvezér mégis örült, hogy a bojkott kárpótlása kikapcsolásával folytathatja az alkudozást Pallavicinival. De az örgróf egyre a gazdasági kedvezményeket kínálta, a nagyvezér pedig egyre csak a készpénzt követelte. Karácsony felé Aehrenthal tanácskozott Wekerlével, Bienerthtel és Buriánnal a teendők felől. A két miniszterelnök és a közös pénzügyminiszter egyetértettek abban a külügyminiszterrel, hogy a monarchia méltóságával ellenkeznek az, ha pénzen vásárolná meg a törökök jóindulatát. De mivel mindenfelől ajánlották a monarchiának, hogy elégítse ki pénzzel a törököt, a miniszterek elhatározták, hogy a már említett gazdasági ked-

⁶² U. o. No 9247.

⁶³ U. o. No 9239, 9240.

⁶⁴ U. o. No 9247. Metternich dec. 18-iki londoni jelentése.

⁶⁵ Bittner-Uebersberger I. No 704, 709.

⁶⁶ U. o. No 718.

⁶⁷ Bittner-Uebersberger I. 766.

vezményeken felül a monarchia kezességet vállal a többi hatalommal együtt egy nagy török kölcsönért, sőt ha ez sem volna elég, Ausztria-Magyarország 50 vagy 60 millió frank erejéig külön kezességet is vállal.⁶⁸

Aehrenthal ekkor már tudta, hogy minden ilyen ajánlatás kárba veszett fáradság és bárhogy emlegette a monarchia méltóságát, 1908 végén szerette volna pénzadománnyal jóvá tenni elhamarkodását. De a két miniszterelnök s különösen Wekerle ellenkeztek Aehrenthallal. Wekerle restelte volna a magyar parlament előtt megvallani, hogy az annexiók politika módszeréért, melyet ő könnyű szívvel helyeselt, a monarchiának sarcot kell fizetnie. De végre engedett, amikor formulát találtak a sarc érdességének eltakarására. Nem az annexióért akarunk fizetni, hanem az occupált tartományok állami erdőbirtokáért — izente Aehrenthal Konstantinápolyba. Két millió hektár erdőért két és fél millió török fontot, azaz 54 millió aranykoronát kínált Pallavicini Kiamilnak 1909 január 9-én.⁶⁹

Ez már olyan beszéd volt, melyet Kiamil méltányolni tudott. Ha Pallavicini az annexió kihirdetése előtt ilyen érvekkel igyekszik hatni a török kormányra, azt kell hinnünk, hogy a monarchia anyagi vesztesége kisebb lett volna. Elég az, hogy a január 9-iki ajánlat után helyreállott a barátság a két kormány között, de a formális egyezség megkötésének akadályai még nem simultak el.

A bojkott nem szűnt meg. Sőt katonák és vámhivatalnokok is segítettek a fanatikus hamaloknak és kikötői munkásoknak néha igen komoly zavarok előidézésében. Nem a nagyvezér parancsolt nekik, hanem a comité, mely ekkor még nem akarta, vagy nem merte csillapítani a hullámokat.⁷⁰ Azután a novibazari szandzsák kérdése okozott bonyodalmakat. Aehrenthal azt hitte, hogy a szandzsák teljes átengedése kibékíti majd a portát az annexió gondolatával. Ebben is alaposan csalódott. Kitűnt, hogy igaza volt gróf Andrássy Gyulának, a Wekerle kabinet tagjának, midőn határozottan ellenezte a szandzsáknak cserben hagyását.⁷¹ Hiszen a megszállott szandzsák akadályozta Montenegro és Szerbia egyesülését. Mihelyt a török—osztrák egyezésnek híre terjedt, a szerbek megizenték Konstantinápolyba, hogy követelik a szandzsákat, ha a két hatalom megkötö az egyezséget.⁷² Az albán mohamedánok nyugtalanok lettek a

⁶⁸ Gr. Pol. XXVI. No 9249 ; Bittner-Uebersberger I. No 823.

⁶⁹ Bittner-Uebersberger I. No 850, 862, 865. Aehrenthal írja Szögyénynek 1909 január 7-én, hogy a két miniszterelnök egyideig ellenezte a pénzbeli kárpótlást. (Gr. Polit. XXVI. No 9259.) Marschall január 11-iki jelentésében (u. o. No 9261.) csak Magyarország ellenállását említi. Ugyanezt mondja Cartwright, a bécsi angol követ, január 11-iki jelentésében. (British Documents V. No 512.) L. még Molden : Graf Aehrenthal. 80 l.

⁷⁰ Bittner-Uebersberger I. 930, 941, 974, 993.

⁷¹ Friedjung id. m. II. 233. és a *Magyarság* fent idézett száma.

⁷² Gr. Pol. XXVI. No 9262.

fenyegetések miatt és azt kívánták, hogy az amnectáló monarchia vállaljon kötelezettséget a szandzsák katonai védelmére. A nagyvezér is szeretne volna, ha a szerződő monarchia kezességet vállal a szandzsákért vagy öt évre, amíg a török birodalom felkészül területeinek védelmére. Aehrenthal méltányolta ugyan a nagyvezér aggodalmát, de a védelmi kötelezettség elvállalásától húzódozott, mert valóban nehéz is volt azt elvállalnia oly veszély ellen, amelyet maga idézett fel, a szandzsákból való kivonulás által.⁷³

Végül a gazdasági kérdések is fennakadást okoztak. A porta nem elégedett meg azokkal az inkább látszatra értékes gazdasági kedvezményekkel, melyeket a bécsi külügyi hivatal kínált neki még a pénzbeli kárpótlás felajánlása előtt. Szerették volna a törökök a kettős monarchia helyeslésével előkészíteni birodalmuk teljes politikai és kereskedelmi önállóságát, ami károsította volna az osztrák-magyar gazdasági érdekeket. Ezért Aehrenthal nem akarta teljesíteni a kívánságot.⁷⁴ E különböző körülmények miatt húzódott el az egyezség megkötése 1909 január 9-től február 26-ig. Az e napon aláírt török—osztrák-magyar egyezményben az egyik fél elismeri az annexiót, a másik kötelezi magát, hogy az egyezmény ratifikálása után két hétre harmadfél millió török fontot fizet aranyban a két tartománynak különböző természetű ingatlanaiért.⁷⁵

A szandzsák védelmére vonatkozó tárgyalásoknak nincs nyoma az egyezményben. A szerződő felek az egyezmény aláírása után is váltottak jegyzékeket e kérdésben. Aehrenthal csupán a diplomáciai védelemre akarta kötelezni a monarchiát, de a nagyvezér a katonai védelmet kívánta. A német kormány is támogatta a török felfogást s így Aehrenthal 1909 március 22-én megnyugodott abban, hogy a diplomáciai jegyzékben, ahol a monarchia „minden támogatást” ígér a szandzsák védelmezésében a nagyon általános értelmű szavak mellé odatételesek e kifejezés: „hat-hatós segítségét” is igéri. Ezt a nagyvezér katonai értelemben vehette anélkül, hogy határozottan arra lett volna érthető.⁷⁶

Ez a körmönfont diplomáciai fogás talán megnyugtatta Aehrenthal önérzetét, hanem a szandzsáknak azt a rendeltetését, hogy elválassza Szerbiát Montenegrótól, nem állította helyre.

A február 26-i egyezmény megkötése után a comité megszüntette a boykottot, anélkül, hogy a monarchia kereskedelmének kára megtérült volna.

⁷³ Bittner—Uebersberger I. 907, 921, 948.

⁷⁴ U. o. No 1022.

⁷⁵ A február 26-i „accordot” l. Pierre Albini: *Les Grands Traités Politiques*. Paris—1923. 237 l.

⁷⁶ Bittner—Uebersberger II. No 1292, 1320. Gr. Pol. XXVI. No 9273.

Ilyen kevéssé örvendetes eredményei voltak a meglepetés politikájának a török birodalomban.

És vajon az a politika, mely a bolgároknak a török rovására is kedvezett, meghozta-e a kívánt eredményt? Annyit elért Aehrenthal, hogy egyideig a függetlennek nyilvánított Bulgária protectorának tekintették. Oroszország nem jó szemmel nézte Aehrenthal előretörését oly hatáskör felé, melyet a maga természetes és hagyományos jogának tekintett.⁷⁷ Ez nem zavarta Aehrenthalt protectori szerepében. Mivel Bulgária elszakadása jelentékenyen sértette a török uralom körét és a török kincstár érdekeit, Szófia és Konstanstinápoly közt vihart előzni látszó feszültség keletkezett. Aehrenthal megizente Szófiába, hogy ne féljenek, a monarchiára biztosan támaszkodhatnak.⁷⁸

Ez azt jelentette, hogy egy török—bolgár háborúban Ausztria-Magyarország lekötne Szerbiát, nehogy hátba támadja Bulgáriát. Erre azonban most nem került a sor, mert a török nem volt elég erős a tőle elszakadt vasallus letörésére, örülnie kellett, ha anyagi kárpótlást kap a bolgár adóért, a keletruméliai jövedelmekért és a bolgárok által már szeptember végén elfoglalt keletruméliai vasútvonalért.

A különböző kárpótlási címek közül Aehrenthalt leginkább a vasúti érdekelte, mert a keleti vasút egy osztrák társaságnak volt bérbe adva. A miniszter tartozott tehát az osztrák s részben német lőke érdekeit védelmezni. Azért izente november végén Szófiába, hogy ha Bulgária a vasúti kárpótlás és esetleg még a keletruméliai jövedelmekre nézve meg egyezett Törökországgal, meg fogja indítani a mozgalmat a bolgár királyság európai elismerése iránt s oda is fog hatni, hogy a bolgár évi adó megterítése és a török államadósság egy részének Bulgáriára való áthárítása kihagyassanak a tárgyalásokból.⁷⁹

Ez igen szép ajánlat volt, de hatása mégis elmaradt, mert Szófiában érezték, hogy a monarchia az annexió következtében igen nehéz és meglehetősen elszigetelt helyzetbe jutott. Az olyan pártfogó, aki maga is pártfogásra szorul, hiába ajánlgatja szolgálatait. Október első napjaiban a monarchia tekintélye még fénylő csillagnak látszott a bolgárok előtt, december elején már igen halványnak tetszett nekik az a fény. Figyelmük most Oroszország felé fordult.⁸⁰ Pedig ez a hatalom egy bolgár-szerb-montenegrói szövetség mellett izgatott már 1908 december első felében.⁸¹ Aehrenthal még mindig nem látta világosan a helyzetet. Ép az

⁷⁷ Bittner—Uebersberger I. No 328.

⁷⁸ U. o. No 319.

⁷⁹ U. o. No 655.

⁸⁰ U. o. No 702.

⁸¹ U. o. No 736.

orosz izgatás hírének hatása alatt szólította fel a bolgár kormányt a formális szövetség megkötésére, mindig abból a feltevésből indulva ki, hogy Szerbia közös ellensége Bulgáriának és a kettős monarchiának, ami bizonyos körülmények közt igaz is volt, de ép 1909 elején a helyzet lényegét nem jellemezte. Az akkori helyzetet sokkal jobban jellemezte Sinoviewnek, a konstantinápolyi orosz követnek az a mondása, hogy a bolgárok a döntő pillanatban az orosz és nem az osztrák-magyar jelszónak fog-nak engedelmesskedni.⁸² Ezt még január vége felé sem akarta Aehrenthal elhinni, sőt ekkor a bolgár és osztrák-magyar egyetértést a katonai conventio formájában akarta a párturalom változó irányai ellen biztosítani.⁸³

Valóban 1909 január végén olyan hírek keringtek, mintha Bulgária és Törökország összeütközésre készülne. Bulgária a háromféle követelés kielégítésére csak 82 millió frankot akart fizetni, a török közvélemény pedig 100 millió frankot is keveslett. A felek alkuja fennakadt. Aehrenthal ajánlata a titkos katonai conventio iránt időszerűnek látszott. Bulgária azonban akkor, amidőn a szláv egyesülés eszméje uralkodóvá lett a Balkánon, nem akart oly hírbe jutni, hogy szövetkezik egy nem szláv hatalommal a szláv testvériség érdekei rovására. Annál szívesebben fogadták Szófiában Iswolski január 30-iki ajánlatát, mely a bolgárnak és a töröknek egyaránt kedvezett. Ez ajánlat értelmében Törökország 125 millió frankot kapott oly formán, hogy Oroszország elengedett a neki még 74 évig fizetendő török hadisarcból negyven évi járandóságot, a Bulgáriától követelt kárpótlások fejében. Bulgária ezért csak 82 millióval tartozott Oroszországnak s így 43 millió franknyi ajándékot kapott a szláv nagyhatalomtól. Törökország kötelezte magát, hogy a negyven évi hadisarc elengedése fejében elismeri Bulgária teljes függetlenségét.

Aehrenthal igen kellemetlenül érintette Iswolskinak meglepő ajánlata. Szerette volna azt meghiusítani. De Bulgária kapott rajta és Törökország miután belátta, hogy nem érhet el többet, szintén belenyugodott. Iswolskinak ez államférfiúi sikerét dicsőítették Oroszországban azok, akik a buchlaui hibákért hevesen támadták. Aehrenthal pedig azt hitte, hogy Bulgáriával megköthette volna a titkos egyezményt, ha Iswolski pénzügyi terve nem vonja el az új államot Ausztria-Magyarországtól. Pedig azt a tervet alighanem Szófiából ajánlották Iswolskinak és amidőn 1909 februárjában Ferdinánd cárt az orosz udvar Pétervározt új címéhez illő szer-tartással fogadta, világossá lett, hogy Bulgária orosz intésre nem hadakozni, hanem egyesülni kívánt Szerbiával. Aehrenthal csak az a remény vigasztalta, hogy a bolgárok a reálpolitika hívei lévén, nem felejtethik el érdekeik ellentétét a szerbekéivel s így egykor még felhasználhatók lesz-

⁸² U. o. No 835 és Grosse Politik XXVI. No 9299.

⁸³ Bittner—Uebersberger I. No 923.

nek az alkalmatlan déli szomszéd megtörésére. Sovány kárpótlás volt ez a remény azért a politikáért, mely a középponti hatalmak érdekeinek rovására Törökország helyzetét a bolgárok időszerűtlen biztatásával és pártolásával súlyosbította. A szófiai titkos alku meghiusulta után Aehrenthal ily töredelmes vallomást tehetett volna: igaza volt Kiamilnak, midőn 1908 októberében megígérte, hogy a monarchia meg fogja bánti bolgár politikáját.⁸⁴

IV.

A conferentia tervének kimúlása.

Kétségtelen, hogy Aehrenthal, mint már említettük a február 26-iki török—osztrák-magyar jegyzőkönyvet olcsóbban és hamarabb is elérhette volna, ha október 5-ike előtt pénzt kínál a nagyvezérnek.⁸⁵ A török hozzájárulás az annexió gondolatához lényegesen könnyítette volna a kettős monarchia diplomáciai helyzetét, mely a meglepetésszerűen kihirdetett annexió után igen borússá lett. Az optimismus, mellyel Aehrenthal az annexiót előkészítő közös miniszteri konferencián tervét ajánlotta, ugyancsak felületesnek bizonyult október 5-ike után. Nem csupán Konstantinápolyban keltett megütközést a berlini szerződésnek váratlan megszegése.

Eleintén még a német udvar és diplomácia is idegenkedett Aehrenthal módszereitől. II. Vilmos élesen és igen találóan bírálta a miniszter huszár sinijét.⁸⁶ Gróf Metternich, a londoni német követ arra intette a német külügyi hivatalt, hogy nem szükséges Aehrenthal minden „bohóságára” igent és Ament mondania.⁸⁷ Ennek az intelemnek ép az ellenkezőjét fogadta meg a német kormány, mert azt hitte, hogy nem szabad egyetlen megbízható szövetségesét cserbehagynia még a diplomáciai hadjáratban sem, noha a hűség nem szenvedett volna csorbát, ha a német birodalmi kormány kivált az annexió kimondása előtt fékezni próbálja Aehrenthal könnyelmű merészségét.

Aehrenthal maga is kénytelen volt megvallani már október végén, hogy politikai számításában csalódott Oroszországra és Angliára nézve. Az ő ellenállásuk az annexióval szemben hevesebb volt, semmint hitte

⁸⁴ A fentiekre nézve l. Grosse Politik XXVI. No 9314, 9316, 9326, 9338, 9347. Bittner—Uebersberger l. No 943, 945, 946, 960, 1019, 1022, 1139. British Documents V. 6 89 l. No 539, 540, 542, 562.

⁸⁵ Ez a véleménye gróf Metternichnek, a berlini német követnek, Gr. Pol. XXVI. No 9190.

⁸⁶ Gr. Polit. XXVI. No 9026. „Fähnrichstreich”-nak nevezi.

⁸⁷ U. o. No 9027.

volna.⁸⁸ Hogy ez az önvallomás híven fejezi ki az igazságot Oroszországra nézve, azt már láttuk, de Anglia semmiféle okot nem adott arra, hogy Aehrenthalban az annexióhoz való hozzájárulása reményét ébressze fel. Grey, az angol külügyminiszter igen korán világosította fel bécsi collegáját arról, hogy tőle jót nem várhat. Már október 5-én, még mielőtt a londoni külügyminisztérium hivatalosan tudomást szerzett volna az annexiót bejelentő osztrák-magyar jegyzékről, Grey igen nyomatékosan figyelmeztette Aehrenthalt, hogy fontolja meg újra a két tartomány bekebelezésének tervét, mert az angol kormány soha sem fogja elismerni a berlini szerződésnek oly változtatását, melyet az egyik szerződő fél a többi szerződő hatalom hozzájárulása nélkül hajt végre. Aehrenthal erre azt felelte, hogy most már lehetetlen újra megfontolnia az annexiót, mert uralkodója ép 5-ikén aláírta az okiratot, mely által souverainitása kiterjedt a két tartományra. Greyt ez a válasz aligha lepte meg. Bizonyára tudta már 5-ikén, hogy a völgynek rohanó követ meg nem állíthatja. De mosolyognia kellett Aehrenthal jogászi erőmutatványain, melyekkel az egyoldalú szerződésszegés vádját cáfolni próbálta.

A berlini szerződés 25 §-a — így okoskodott Aehrenthal — csak annyit mond, hogy az osztrák-magyar monarchia elfoglalja és igazgatja majd Boszniát és Hercegovinát. Ez a § nem korlátozza az occupatio idejét és egy szóval sem említi a szultán souverainitását. Erről a souverainitásról a monarchiának Törökországgal kötött külön conventiója intézkedik s így az annexiót a kettős monarchiának Törökországgal és nem a berlini szerződést aláíró hatalmakkal kell tisztáznia.

Ezt az okfejtést Aehrenthal szerette volna elhíttetni önmagával akkor, mikor a szerződésszegés vádja váratlan erővel zavarta ki bizakodó nyugalmából. De azt bizonyára maga sem hitte, hogy az occupatio idejének meg nem határozása a berlini szerződésben jogot adott a monarchiának az annexió kimondására a hatalmak megkérdezése nélkül. Ha ezt Aehrenthal komolyan hiszi, nem ment volna Buchlauba, hogy megnyerje annak a nagyhatalomnak jóakarátát, melyet az annexió kérdése a Berlinben szerződő felek közül majdnem a legjobban érdekelt. Ha ezt a kérdést valóban tisztán a törökkel kötött alku útján vélte elintézhetőnek, legalább október 5-ike után jobban sietett volna véglegesíteni a török alkut. Hiszen érvényben volt még az 1878 július 13-án Berlinben kötött titkos egyesség, melyben Andrássy, Károlyi és Haymerle uralkodójuk nevében ki nyilatkoztatták, hogy az occupatio a szultán souverain jogait a két tartomány felett sértetlenül hagyja.

Ezt az egyezséget Grey ismerte és így hiába akarta előtte Aehrenthal álokokkal leplezni azt a tényt, hogy az annexió által megszegte a

⁸⁸ Uj o. No 9080.

berlini szerződést és egyszersmind az uralkodója nevében adott ígéretet.

Ez a kettős szerződésszegés felháborította az angol közvéleményt, mivel az nemcsak jogérzetét, hanem Anglia politikai érdekeit is sértette. Az új török forradalom, az alkotmányos országgá átalakult szultáni birodalom nagyon népszerűek voltak Angliában, annál is inkább, mert a reformált Törökország készséggel szolgálta az angol politikát. Grey és pártja az annexiót a liberális török kormányzatra mért súlyos csapásnak nézték. Az angol kormány ösztönözte a portát arra, hogy pénzbeli kárpótlást követeljen az annektáló hatalomtól. Továbbá mindenki érezte Angliában, hogy az annexió az orosz érdekeket is károsítja és a germán hatalom előretörésének jele. Mindez elég ok volt arra, hogy Anglia ne nyugodjék meg I. Ferenc József proclamációjában, hanem követelje az annexiónak nemzetközi elismerését.

Természetes volt az a gondolat, hogy az ilyen elismerésnek egy nagy európai konferencián kellene végbemennie. E gondolatnak lidércfénye csábította Iswolskit Buchlauba, onnan a német- és olasz államférfiakhoz, majd Párisba. Itt Clémenceau kedvetlenül fogadta Iswolskit, mivel részesnek hitte az annexió előidézésében, már pedig a francia miniszterelnök attól tartott, hogy a török fegyverrel válaszol az annexió jegyzékre és a bolgár függetlenségi nyilatkozatra. A háború egyáltalán nem kellett akkor Franciaországnak, de különösen a törökországi zavart akarta kikerülni, hiszen a török államadósság hatvan százaléka francia kézben volt. Clémenceau ezért igen szívesen pártolta Iswolski konferencia tervét. De Grey hidegen fogadta a tervet. Jól tudta, hogy Iswolski a tengerszorosok kérdését akarja a konferencia programjába felvételni. Addig tehát igen ridegen bánt Iswolskinak szívéen melengetett tervével, amíg nem sikerült egy üres formulával elnémítania az orosz miniszter kívánságát a tengerszorosok megnyitásának napirendre tűzése iránt a várható konferencián. Mikor Iswolski ettől a kívánságtól el volt ütve, Grey megbékült a konferencia gondolatával. Ettől kezdve (október közepe) az angol politika törekvése odairányult, hogy a válság az orosz és török érdekek győzelmével, továbbá a központi hatalmak diplomáciájának vereségével végződjék. Háborúra Grey nem gondolt, mivel ismerte az orosz és francia kormányok békevágyát. De ha a válság folyamán a két hatalom az ultima ratióhoz kíván folyamodni, Grey talált volna tetszetős okot a hozzájuk való csatlakozásra. Egyelőre ő is a konferencia előkészítésén fáradozott Iswolski kedvéért, akinek a konferencia a tengerszorosokra vonatkozó pont nélkül olyan volt, mint a veszett fejszének a nyele. Csakhogy e nyél is becses volt előtte, mert ütni akart azzal a kettős monarchia tekintélyén, melyet az európai tribunal előtt le akart alázni, hogy megmentse diplomáciai hírnevét a szláv világ előtt.

Szüksége volt e mentésre, mert Szerbiában kitört a vihar az annexió hírére. A szerbek érezték, hogy Aehrenthal halálos csapást akar mérni nemzeti vágyaikra. Szerbia és Montenegro szövetséget kötöttek, ellemelvén azt az ellentétet, melyet Aehrenthal mélyíteni szeretett volna, midőn Buchlauban kedvezményeket ígért Montenegronak a berlini szerződés 29 §-ának megváltoztatása által. E megváltoztatás eltörölte azt a tilalmat, hogy hadihajók jelenjenek meg Antivari kikötőjében s hogy Montenegro hadihajókat szerezzen. Felszabadult e változás által Montenegronak az a joga, hogy területén bárhol is erődöket építsen és hogy ne legyen kénytelen Ausztria-Magyarországnak átengedni a partvidékek tengeri és egészségügyi felügyeletét és ne legyen kénytelen reábízni kereskedelmi hajórajának védelmét. Nem kellett volna Montenegronak a változás után területének délnyugati részén az utak és vasutak építésére nézve a szomszéd monarchiával egyezkednie. Souverainitása e jelentékeny gyarapítását Montenegro most csekélységnek tekintette, mert neki csak úgy, mint Szerbiának területi engedmény kellett a két annektált tartomány rovására, vagy legalább e tartományok autonómiája, hogy így megkönnyítsék az utat azok elfoglalására.

Mind a két szerb állam háborúra készült; kerestek szövetségest mindenütt, Konstantinápolyban és Szt. Pétervárott egyaránt. Voltak előkelő szerbek, akik azt hirdették, hogy a két szerb állam magukra hagyatva is meglámadhatja a kettős monarchiát, mert számíthat a nemzet erejére, a monarchia szláv alattvalóinak rokonérzésére és a legrosszabb esetben a nagyhatalmak közbelépésére.

Iswolski a szerbeket vigasztalta és csillapította a konferentián történendőkkel. Az angol és francia kormányokkal egyetértésben állapította meg a conferentia programját 9 pontban, felvette azok közé az annexió elismerésének kérdésén kívül Szerbia területi kárpótlását is (7. pont). Grey megvallotta, hogy ez a pont csak a karzat számára van felvéve, azaz a szerbek vigasztalására. Biztos volt abban, hogy e pontot a központi hatalmak visszautasítják. Iswolski azonban gondoskodott arról, hogy „a területi kárpótlás” ki ne maradjon a programpontok egy hivatalos kiadásából. De különösen a francia kormány sürgetésére „a területi kárpótlás” átváltozott a „Szerbiának adandó kedvezményekre” a pontok végleges formulázásában. Olaszország szívesen fogadta a hármass entente kormánya által szerkesztett pontokat. Tittoni igen óhajtotta a konferenciát, mert azon a Montenegronak ígért kedvezmények szentesítése volt várható és mert az osztrákellenes olasz közvélemény a conferentia által az osztrák gőgöt megalázni és a germán előretörést az Adria felé korlátozni remélte.

Törökország is kívánta a konferenciát leginkább a független Bulgá-

riától követelt kárpótlás biztosítása végett. Így tehát csak a központi hatalmak hozzájárulása hiányzott még a conferentia egybehívásához.

De ezt a hozzájárulást csakis az entente programjának lényeges megváltoztatása, jobban mondva annak minden jelentőségéből való kivételkötése tette volna lehetővé. II. Vilmos el volt határozva a conferentia megüjtésére. Valóban a német politikának semmi szüksége sem volt egy új Algecirasra. Azért a német politika a conferentia tervének lassú elaltatásában szívesen segített Aehrenthalnak, aki a conventionalis diplomatai fogásokban otthonosnak érezte magát. Először is kijelentette, hogy a 7. pont, a Szerbiának adandó kedvezményekről, el nem fogadható, mivel Szerbia nem írta alá a berlini szerződést s mivel érdekeit az annexió nem bántja. Különben a miniszter nem ellenzi a conferentiát elvben, de annak összehívása előtt általános elismerését kívánja az annexiónak, úgy hogy a conferentia mellékes ügyek tárgyalásán kívül csakis a berlini szerződés 25. §-a eltörlésére volna hivatva.⁸⁹

Időbe telt, amíg Aehrenthal hivatalosan tudatta az orosz kormánnyal felfogását a conferentiáról. A halasztásra elég jó okot talált, különben egyik hatalom sem sürgette a bécsi cabinet határozatát. Amióta Iswolski Berlinben október végén meggyőződött arról, hogy a német kormány nem akarja szövetségesét rábeszélni a conferentia tartaléktalan elfogadására, türelmesen várta Aehrenthal válaszát a hivatalosan átküldött programmpontokra. Grey azt mondotta, hogy ő nincs eljegyezve a conferentia eszméjével, várhat reá, amíg Oroszország nem vesztí el türelmét. Csakis Olaszország szerette volna minél hamarább fővárosában fogadni az európai diplomata fényes gyülekezetét. Iswolski szerette volna Tittoni olasz külügyminiszternek, az ő legmegbízhatóbb politikai barátjának, megszerezni ezt az örömet, de amikor Aehrenthal november 14-én elküldött válaszát elolvasta, bizalma a conferentia összehívásának lehetőségében erősen megrendült.

Aehrenthal ugyanis abból indult ki, hogy a mindenre kiterjedő előzetes megegyezés nélkül a conferentia nem lehetséges. Az annexióról Törökországgal tárgyal és a törökkel kötendő egyességet majd szentesíthetik az illetékes kormányok a 25. § eltörlése által.

Mire való akkor a conferentia? kérdezte Iswolski, de néhány nap múlva (nov. 22.) mégis válaszolt az osztrák-magyar jegyzékre. Az előzetes megegyezés — úgy mond — csakis a program pontjaira vonatkozhatik, nem korlátozhatja a tanácskozás szabadságát. Hardinge, Greynek titkára, Iswolskival egyetértve így nyilatkozott Aehrenthal felfogásáról:

⁸⁹ L. mindezekre nézve Bittner-Uebersberger I. az októberi anyagot; Grey: Fünfundzwanzig Jahre I. 172 és kk. Boghitchevitch I. az októberi jelentéseket. British Documents V. No 276 skk. Grosse Politik XXVI. No 8941—9219.

Igen súlyos eset azt kívánni, hogy öt nagyhatalom, melyek az annexiót a berlini szerződés megsértésének tekintik és Törökország, mely az által károsítva érzi magát, konferenciára gyűljenek és egy szót sem szólhasanak a konferenciára alkalmat adó cselekvésről. Ez valóban grotesk gondolat volt, melyet Aehrenthal minden diplomáciai finomság nélkül csak azért mert fölvetni, mivel tudta, hogy a hatalmak a konferenciáért nem fognak fegyvert, legfeljebb csak szócsatákat vívni. Azokat sem igen nagy hévvel. Pasics, az ismert szerb államférfiú azt a gondolatot terjesztette az orosz vezető körökben, hogy jobb ha a konferencia elmarad, mert az mégis elismeri majd az annexiót. Ellenben ha Aehrenthal actióját nem szentesíti nemzetközi egyesség, nyitva marad az út a kettős monarchia katonai és diplomáciai helyzetének minél gyökeresebb megrontására. November végén már Iswolski is hajlott Pasics nézete felé.

Nem is a konferencia körül forgó vitákban rejlett a helyzet veszélyessége. Szerbia és Montenegro mozgalmi nyugtalanították a békét fenntartani kívánó hatalmakat. Milovanović külügyminiszter még a buchlaui találkozás előtt figyelmeztette Iswolskit, hogy az annexióért a legrosszabb esetben területi kárpótlás jár Szerbiának. Mikor a szerbek elkeseredése az annexió ellen mind hangosabban nyilvánult, Iswolski — mint láttuk — a konferencia programjába is fel akarta vétetni a szerbeknek járó területi kárpótlást. Hamar elállott szándékától, mert érezte, hogy nehéz lesz kicsikarnia Aehrenthaltól ezt a követelést. A szerbek is érezték ezt, néha csak a területben gazdag szomszéd nagylelkűségétől vártak egy csekély adományt, legalább „egy rétet, vagy egy malmot.” De komoly következetességgel a Drina mentén 800 négyszögmérföldet kívántak, hogy területük érintkezzék a Montenegróéval.

Montenegro is szeretett volna egy karéjt leszelni Herzegovinából, de leginkább Spizzát kívánta.

A 29. § elejtésével ugyanis Montenegro szabadabban mozgott az antivarii kikötőben s a szabadság teljessége kedvéért kívánta Spizzát, mely uralkodott Antivarin és mindössze harminc év óta volt a monarchia birtokában.

Aehrenthal, aki a 29. §-ba foglalt korlátozások megszüntetése miatt Montenegro hálájára számított, annyira bántotta a kis állam berzenkedése, hogy szeretett volna lekenyerezni fejedelmét félmillió korona kiutalásával, de Miklós egyelőre nem fogadta el a pénzt.

A két szerb állam katonai készülétei oly fenyegetők voltak, hogy Aehrenthal november 6-án körlevélben figyelmeztette azokra a hatalmakat. A hatalmak belgrádi követei felszólaltak a szerb kormány előtt a békét kockáztató rendszabályok ellen. Szerbia és Montenegro egyelőre engedtek, eltűntették a ríktóbb háborús jeleket, de azért tovább készü-

lődtek. A hatalmak felszólalására a szerb kormány egy memorandummal válaszolt, melyben a legsértőbb módon vádolta a kettős monarchiát. — Aehrenthal csak néma megvetéssel torolta meg a kihívást, de Grey nem bánta volna, ha a hatalmak bécsi követei együtt tették volna szóvá a szerb memorandumot Aehrenthal előtt. A kísérlet megtört a német kormány ellenállásán, de világot vetett arra a kényes diplomáciai helyzetre, melybe a monarchia az annexió által jutott.⁹⁰

Aehrenthal nagyon el volt keseredve az angol politika miatt. Panaszkodott, hogy az angol sajtó a monarchia ellen izgatva felbátorítja Szerbiát a lehetetlen követelésekre. A Balkánon utazó slavophil angolok izgatását is az angol kormány aknamunkájának tulajdonította. De elismerte, hogy az angol külügyminiszterium eljárása teljesen correct. Valóban Anglia, noha egy szerb-osztrák-magyar háború az angol kereskedelemnek hasznot hajtott volna, azon volt, hogy ki ne törjön ez a háború, mert féltette Szerbia épségét és nem akart kedvezőtlen körülmények között világháborúba sodródni.

Grey novemberben még hajlandónak látszott nem kimélni a bécsi cabinet érzékenységet, de már december elején hiába nógatta őt a szerb agens arra, hogy tegyen előterjesztést Bécsben az osztrák-magyar hadsereg fenyegető mozgalmai miatt. Grey inkább békére intette a folyton fegyverkező Szerbiát, sőt tudatta vele, hogy a szomszéd nagyhatalom csak védeni akarja magát a meglepetés ellen s hogy Aehrenthal ép decemberben egy kis lépéssel közeledett a conferentiát kívánó hatalmak felfogásához.

Aehrenthal ugyanis érezte, hogy ahhoz a Hardinge által kigúnyolt grotesk gondolathoz nem ragaszkodhatik mereven a kérdés elposványosodásának veszélye nélkül. Pedig Aehrenthal sem szerette volna a kibonyolítás elmaradását.

Ezért Greynek egy gondolatán kapva, kiragadta a conferentia kérdését vesztegléséből. Grey ugyanis azt fejtegette gróf Mensdorff, az osztrák-magyar nagykövet előtt, hogy Aehrenthalnak nem kellene elvben kizárnia az annexióról szóló vita lehetőségét. Hanem előzetes tárgyalások által úgy előkészítenie a kérdést, hogy feleslegessé váljék a vita a conferentián. Ez a gondolat tetszett Aehrenthalnak, mert engedménynek látszott és alapján őt semmire sem kötelezte. Közölte tehát Iswolskival, hogy ő is szükségesnek látja a berlini szerződést aláírt hatalmakkal megindítani a tárgyalást a programm s különösen az annexióra nézve a conferentia előkészítése végett. Iswolski készséggel fogadta a gondolatot, hogy

⁹⁰ L. ezekre nézve Bittner-Uebersberger I. novemberi anyag, Boghitchevitch I. No 26—32. és III. 79 I. British Documents V. No 424—467. Gr. Polit. XXVI. No 9083—9139.

Aehrenthal lehetővé teszi a vita megindítását, noha a kabinetközi tárgyalások formáját nehézkesnek és időrablónak hitte. Azonban örült, hogy a közvetlen alku Szentpétervár és Bécs között be van fejezve és hogy mind a két fél a hatalmakra bízhatja a megoldás keresését.

Iswolski nem remélte, hogy az ő ideálja, a conferentia ezen az úton megvalósítható lesz, inkább abban bízott, hogy a nagy távolság, mely a kabinetek felfogását elválasztja az Aehrenthalétól, lehetetlenné teszi majd a megegyezést és így elmarad az annexió nemzetközi elismerése.

Valóban a jegyzékváltások már kezdetben sem biztattak jó eredménnyel. Különt ugyanis, hogy Ausztria-Magyarország a 25. §-t egyszerűen el akarja törölni, mivel az megdőlt az annexió ténye által; Oroszország ellenben új intézkedést kíván a régi helyett. Iswolski nem titkolta, hogy a két occupált tartomány autonómiáját akarja kimondatni a berlini szerződés módosításában, sőt a területi kárpótlást is szívesen belecsempészné.

Ezt a nagy elvi különbséget a két miniszter személyes ellentéte igen elmérgesítette. Aehrenthal ugyanis szükségét érezte annak, hogy a hatalmakhoz intézett egyik decemberi jegyzékéhez a conferentiára vonatkozó osztrák-magyar-orosz tárgyalások okirattárát is mellékelje. Az egyik mellékletben Aehrenthal célzott Iswolskinak buchlaui ígéretére, mely szerint az annexió iránt barátságosan fog viselkedni az ellenszolgálat fejében. Iswolski e közlés miatt nagyon idegessé lett. Nem akarta, hogy szélesebb körökben ismeretlensé váljék az ő juliusi memorandumának tartalma, melyből kitűnt volna, hogy mintegy ösztönözte Aehrenthalt az általa most oly gyűlöletes színben feltüntetett annexióra. Iswolski felháborodva vádolta most osztrák-magyar collegáját, hogy a bizalmas tárgyalások ismertetése által a cár személyét is sértette. Ez nem volt igaz, mert Aehrenthal tulajdonképp nem közölt felségárulói titkokat, csak könnyelmű gőggel feleslegesen ingerelte Iswolskit, midőn előzetes tudomása nélkül közölt a hatalmakkal egy az orosz minisztert kinosan érintő célzást Buchlaura. Iswolski idegességét fokozta az aggodalom, hogy Aehrenthal folytatja majd indiscretióit és esetleg közzé teszi a juliusi memorandumot.

Hogy ez eshetőségnek elejét vegye, december 20-án tudatta Iswolski Herceg Fürstenberggel, a pétervári nagykövet helyettesével, hogy ezen túl a két hatalom érintkezése csak a hivatalos formákra, azaz írásbeli jegyzékekre szorítkozhatik. Így végződött az 1908-iki év, melynek utolsó hónapjában többfelől hallatszott morajlás, a monarchiát rombadöntő földrengés jeléül. Az olasz képviselőházban Fortis, a volt miniszterelnök, lelkesedéssel fogadott beszédében hangoztatta, hogy Olaszország csak egy háborút viselhet s ezt szövetségese fogja neki megizenni. Iswolski december 25-én a dumában elmondott beszédében intette Bulgáriát, Szerbiát és

Montenegrót, hogy hassa őket át az erkölcsi és politikai egyetértés szükségének érzete. December közepén szerbiai újságok tudósításokat közölve a prágai és laibachi szerbbarát tüntetésekről azt írták, hogy Szerbia most már nemcsak a külföldön, hanem a monarchia területén is oly tüzet gyújtott, amely annak korhadt épületét okvetlenül elhamvasztja.⁹¹

Különös játéka az a történeti fejleményeknek, hogy ép amidőn e vést jósló nyilatkozatok elhangzottak, úgy látszott, hogy a kettős monarchia külpolitikai helyzete a lehető legszerencsésebb.

Iswolski várta, amíg a homokba vész az annexiós tárgyalások folyama, várta ezt szinte tanácstalanul. Grey kérdezte tőle, hogy mennyiben segíthetne neki a szerbek területi kárpótlása kivívásában. Iswolski lemondóan válaszolta, hogy nem tudja, mit tegyen; ebből az útvesztőből nem ismeri a kivezető utat.

Érthető így, hogy a conferentia iránt közömbösnek mutatkozott. Angol és francia szövetségesei legalább a nemzetközi jogon ejtett sérelem orvoslása végett kívánták volna a hatalmak összehívását, de ők sem fejtettek ki erélyt a kívánt célért.

Ellenben a szerbek lázas türelmellenséggel várták a reményeiket valószínű konferenciát. Milovanović külügyminiszter, a legmérsékeltebb szerb államférfiú olyan beszédet mondott a szkuptsinában a kettős monarchia ellen, hogy Aehrenthal elégtételt kívánt s a szerb kormány kénytelen volt egy engesztelő sajtóközleményt kibocsátani. Whitehead, a belgrádi angol követ arra figyelmeztette a szerb államférfiakat 1909 elején, hogy keressék az annexióért járó kárpótlást gazdasági téren. E tekintetben a bécsi cabinettől sokat várhatnak. Ez a cabinet a bécsi sajtó útján figyelmeztette is a belgrádi köröket a gazdasági haszon megszerzésének jó alkalmára. Az egész szerb sajtó visszautasította ezt az alkalmat. Novaković, a volt szerb miniszterelnök azt mondta, hogy az Ausztria-Magyarország részéről kínálandó gazdasági ajánlatokat a szerbek visszadobnák a monarchia arcába. Ujabb bizonyítéka e nyilatkozat annak, hogy nem gazdasági okok keserítették el a szerbeket a világháború előtt a kettős monarchia ellen.⁹²

A válság ötödik hónapjában, 1909 februárjában Aehrenthalnak eddigi büszke nyugalma bosszús izgalom váltotta fel. Ausztria-Magyarország helyzete egyre különösebb, majdnem komikussá lett. A nagyhatalom hónapok

⁹¹ L. ezekre nézve: Bittner—Uebersberger decemberi anyag. Boghitchevitch I. 43. I, British Documents V. No 475—493. Belgische Dokumente zur Vorgeschichte des Weltkrieges Bd IV. Berlin 1925. No 31. Gr. Pol. XXVI. No 9124—9168.

⁹² L. ezekre nézve Bittner—Uebersberger I. 1909. januári anyag. Siebert: Diplomatische Aktenstücke Berlin u. Leipzig 1921. No 75. British Documents V. No 500—544. Gr. Politik XXVI. No 9176—9370.

óta tűrte, hogy egy kis szomszédja fenyegeti biztosságát és egészen jogtalanul tisztán érzelmi okokra hivatkozva területének egy részét követeli tőle. Hozzá még felizgatja ellene követelései erősítésül az európai nagyhatalmak többségét. Az erősnek méltóságát nem sérti, ha eltűri a gyöngének packázását bizonyos mértékig. De e mértéken túl a türelem nevetéssé lesz, mert a méltóság színével gyöngeséget takar. Aehrenthal is érezte februárban, hogy tovább nem tűrhet. Híre terjedt e hónap közepén, hogy ultimátumot küld Szerbiának és támadásra készül. Ezt a miniszter valóban kijelentette illetékes körökben és igen elhatározottnak látszott, de azt hisszük, hogy beszéde határozottabb volt, mint akarata. Azonban méltán remélte, hogy fenyegető mozdulata, hamarabb bonyolítja ki a válságot, semmint diplomatiájának furfangja.

Az ultimátummal való fenyegetés elérte a kívánt hatást. A világháború képe villant fel hirtelen az európai miniszterek és pénzemberek szeme előtt. Az orosz, a francia, az angol és olasz kabinetek nagy buzgalommal tanácskoztak azon, hogy mikép kellene megelőzni a katasztrófát. Először arra gondoltak, hogy a bécsi kabinetre igyekeznek hatni és felszólítják mindazon engedmények felsorolására, melyek által Szerbiát lecsillapíthatnák. Szerették volna a közös eljárásra Németországot is megnyerni, de a német kormány visszautasította a gondolatot, hogy részt vegyen szövetségesének ily megbántásában. A közös actionak ezt a formáját, mely azt jelentette, hogy a hatalmak két egyenlő rangú fél között akarnak közvetíteni, Iswolski találta ki. Azután ő is, a hatalmak is a béké tetés más formájára gondoltak.⁹³

Rendkívül élénk diplomatai munka indult meg 1909 márciusában az osztrák-magyar-szerb háború kikerülése végett. Ennek a sürgős forgásnak főjellemvonása az, hogy három hatalom, a német, az orosz és az angol versengett a világ békéje igazi megmentőjének hírnevéért. A német kormány a következő eljárást ajánlotta: A német, angol, francia, olasz és orosz hatalmak hivatkozzanak Belgrádban az 1909 február 26-án aláírt török-osztrák-magyar jegyzőkönyvre. Ez a jegyzőkönyv törvényesítette az annexiót. Szerbiának tehát le kell mondania a területi gyarapodás vágyáról s oly békésen kell viselkednie a szomszédos nagyhatalom iránt, hogy ez indíttatva érezhesse magát a conferentia programjának 7-ik pontja szerint a közvetlen alku útján neki gazdasági kedvezményeket biztosítani.

Iswolski azt hitte, hogy ez a Berlinből ajánlott terv tulajdonkép Bécsben készült, mert el nem tagadható hűséggel tükrözte vissza Aehrenthal felfogását. Az orosz és az angol külügyi hivataloknak komoly

⁹³ Ezekre nézve I. Bittner és Uebersberger februári anyagát. Boghitchevitch I. No 48—60. Siebert: Dipl. Act. No 73—79. British Documents, V. No 545—624. Baernreither: Fragmente 106. I. Gr. Pol. XXVI. No 9376—9409.

kifogásaik voltak a terv ellen. A hivatkozást a február 26-iki török jegyzőkönyvre nem tartották helyén valónak, mert úgy hitték, hogy e jegyzőkönyv nemzetközi érvényesítésre szorul. A jegyzőkönyv tulajdonkép elkészült, ha október 5-ike előtt szerkesztik, döntő lett volna hatása, februárban már csak szűk körben hatott és legfőbb értéke abból állott, hogy célszerűen egyszerűsítette Aehrenthal diplomatai phraseológiáját. Már most a német ellenes hatalmak úgy okoskodtak, hogy lehetetlen Szerbiától kívánni az említett jegyzőkönyvben való megnyugvást, amikor még a nagyhatalmak sem tekintik azt a 25 §-on ejtett sérelem teljes orvoslásának. Továbbá azon ütköztek meg, hogy Ausztria-Magyarország visszautasítja a hatalmak jó szolgálatait és közvetlenül akar tárgyalni Szerbiával. Az orosz-angol felfogás szerint a hatalmak kirekekesztése ez alkuból ellenkezik Aehrenthalnak azzal a decemberi fogadkozásával, hogy a conferentia programmpontjaira nézve érdemben akar tárgyalni a hatalmakkal. Már pedig a Szerbiának adandó gazdasági kedvezmények a program 7-ik pontjába vannak foglalva. E logikailag helyes okoskodás nem győzte meg Aehrenthalt, aki úgy gondolta, hogy minden állam sonverain jogai közé tartozik szomszédjával a gazdasági kérdéseket idegen államok közbenjárása nélkül elintézni. Különben is jutalmul akart adni némely gazdasági kedvezményt Szerbiának, a politikai jóviseletért. Iswolski a közvetlen tárgyalást Szerbiával azért is ellenezte, mert a kis, békés és támadni nem készülő állam ezáltal ki volna szolgáltatva az állig fölfegyverzett hatalmas szomszédnak. Az orosz miniszter a diplomaták rendes szokásainál nagyobb mértékben szerette eltorzítani az igazságot. Szinte ártatlannak tüntette fel a kis Szerbiát, mely ép akkor egyebek közt Boszniába betörni készülő bandák alakításával volt elfoglalva.

Iswolski nem elégedett meg a német javaslat cáfolásával, hanem a javaslatban ajánlott belgrádi felszólalást egyszerűen megelőzte. Megbízásából ugyanis a belgrádi orosz követ március 2-án hivatalosan kérte a szerb külügyminisztert, hogy Szerbia viselkedjék békésen és mondjon le a területi követelésről. Az orosz követ kérését a francia, olasz és angol követek is támogatták. A német kormány nem akart az orosz hatalom uszályhordozójaként részt venni a démarche-ban.

Amit Aehrenthal a szerb kabinet válaszáról hallott, az igen kedvezett politikai céljának, de a válasz az orosz követnek volt adva. Ez bántotta, mert neki a bécsi kabinetnek közvetlenül átadott hódoló szerb nyilatkozat kellett, hogy politikája teljes diadalával végződjék a válság. A közvetlen hódoló nyilatkozatot ki akarta csikarni a szerb kormánytól egy március 5-én Belgrádba küldött leíratával, amikor még a szerb kabinetnek az orosz felszólalásra adott válaszát hivatalosan nem ismerte. Ebben a március 5-iki leíratban a miniszter kifejtette, hogy az 1908-iki

Szerbiával kötött kereskedelmi szerződést a szerbek viselkedése miatt nem terjesztheti a bécsi és budapesti parlamentek elé. A szerződés ratifikálásának határideje úgyis elmúlt. Reméli, hogy Szerbia megváltoztatja politikai viseletét az annexióval szemben s egyszersmind kijelenti majd szándékát, hogy Ausztria-Magyarország jó szomszédja akar lenni. Ha ezt megizeni Bécsbe, a miniszter megindítja a tárgyalást Szerbiával az új kereskedelmi szerződés iránt. Ha Szerbia az orosz demarchera valóban oly kedvezően válaszolt, miért ne ismételhette nyilatkozatát Bécsben?

Valóban kevés bölcseséggel szerkesztett leírat. A miniszternek tudnia kellett volna, hogy az új kereskedelmi szerződés reménye nem csábíthatja Szerbiát a behódolásra az ő politikája iránt. Éreznie kellett volna a miniszternek azt is, hogy a jó viseletre hívó, részben korholó, részben mézes szavú intelmek várható visszautasítása csakis vérrel torolható meg, pedig ez a hívogatás ép a fegyveres döntést akarta feleslegessé tenni. Aehrenthal körsürgönyben ismertette leíratát Európaszerte, mivel a hatalmak emlékeztetébe akarta vésni, hogy ő csak közvetlen érintkezés útján adhat kedvezményt Szerbiának. E szempontból is felesleges volt a leírat, mert a hatalmak ezt már elégszer hallották.

Aehrenthal bizonyára ideges türelmetlenség készítette a leírat szerkesztésére. Ugyanez a lelki állapot teszi érthetővé azt az utasítást, melyet március 8-án gróf Berchtoldnak küldött Szt. Pétervárra. Mivel ugymond Szerbia az annexióban való megnyugvást a hatalmak határozatától teszi függővé, tegyen Iswolski Szerbiának egy szolgálatot és magyarázza meg a belgrádi kormánynak, hogy a február 26-iki török jegyzőkönyv az annexiót érdemileg elintézte, ebben tehát Szerbiának is meg kell nyugodnia. Ami a formális elismerést illeti, ahhoz Szerbiának nincs semmi köze, mivel nem tartozik a berlini szerződés aláírói közé. Ha Iswolski ezt a felfogást nem akarná érvényre juttatni Belgrádban, fenyegetse meg Berchtold azzal, hogy Aehrenthal elküldi a Buchlaura vonatkozó iratokat Belgrádba, Londonba és Párisba.

Ez a fenyegetés, mely a két állam közt tátongó szakadékot még nehezebben álhidalhatóvá tette, — szükségtelen volt.

Iswolski úgyis eléggé leintette Szerbiát a március 2-iki demarche által. Szerette volna megmenteni tekintélyét, mikor Ausztria-Magyarország és Szerbia közé állott, mint békéltető, de ez utolsó posíciójából már nem lett volna, nehéz kivenni személyének fenyegetése nélkül is. A fenyegetés nagyon elkéséltette, de erősebben hatott reá a félelem a monarchia és Szerbia háborújától, mert ez a háború Oroszországot közbelépésre kényszeríthette volna hadseregét, pénzügyeit s a cári hatalmat a végromlásba sodorván. Ennek a félelemnek hatását még fokozni Iswolski sze-

mélyének s ez által a cár érzéseinek súlyos megbántásával oly eljárás volt, mely a kitöltött bosszú érzetért országos érdeket kockáztatott.

Iswolski tanácsolta a szerbeknek, hogy a március 2-iki orosz demarchera adott választ közöljék körsürgönyben az összes nagyhatalmakkal, tehát Ausztria-Magyarországgal is. Simics, a bécsi szerb követ, március 11-én olvasta fel Aehrenthal előtt Milovanovics sürgönyét. A szerb külügyminiszter hivatkozott a bevezetésben az orosz kormány tanácsaira, melyekhez alkalmazkodni kíván. Kifejti azután, hogy az annexió nem változtatta meg Szerbia viszonyát a nagy monarchiához, s hogy Szerbia békében akar élni szomszédjával. Az annexiót európai kérdésnek tekinti. Szerinte a berlini szerződés aláíróinak hatáskörébe tartozik dönteni e kérdésről és a 25 § új szövegéről. Szerbia bízik a hatalmak bölcsességében és méltányosságában. Reájok bízva, mint illetékes ítélőszékre, a maga ügyét anélkül, hogy Ausztria-Magyarországtól ezért akár területi, akár politikai, akár gazdasági kárpótlást kívánna.

Aehrenthal is elismerte, hogy Milovanovič sürgönyében vannak elfogadható részletek. Szerbia fogadkozása, hogy békében akar maradni s hogy lemond a Drina menti területről, az autonomia gondolatáról s még a gazdasági kárpótlásról is igen megnyugtató kijelentések voltak. De a szerb miniszter mégis nemzete ügyét a hatalmak ítélőszékére bízva, tehát lemondása nem határozott, nem reménytelen. Az annexió kérdését még le nem zárt, egészen nyílt kérdésnek tekinti s hozzá még a bevezetésben nem is a hatalmakra, hanem Oroszország tanácsaira hivatkozik. Érthető, hogy Aehrenthal ezekkel a kibúvókkal nem volt megelégedve. De abban igazat kell adnunk Greynek, hogy beérhette volna Milovanovič 10-iki sürgönyével abban a tudatban hogy az annexiónak várható elismerése a hatalmak által a szerbeket úgy is megfosztja kibúvóiktól. De Aehrenthal nem akarta tűrni a hatalmak ítélőszékére és az orosz tanácsokra való hivatkozást. Keze úgy is kötve volt a március 5-ikén gróf Forgách Jánosnak, a belgrádi követnek küldött leírata által.

Ezért csak szóval felelt Milovanovič körsürgönyére és várta a szerb kormány válaszát 5-iki leiratára. A várakozás közben Aehrenthal majdnem átment a konferenciát kívánók táborába. Tiltóninak ugyanis annyira tetszett a szerb körsürgönybe foglalt lemondás, hogy azt hitte, megvan a lehetősége a konferenciának, mert a szerb kérdés ki van kapcsolva a programból. Maradna tárgyal három pont: a török jegyzőkönyv, a török-bolgár vita eldöntése és a 29 §-nak módosítása. Ez a gondolat tetszett Aehrenthalnak, mert a török jegyzőkönyv elfogadása által úgy vélte, hogy minden bonyadalomtól megszabadul és azután nem csekély politikai nyereségnek gondolta a hármasszövetség jelentőségének ezt a hathatós kiemelését. Azonban a német kormány idegenkedését a konferenciától

Tittoni indítványa sem bírta legyőzni. Bülow attól tartott, hogy a konferenciának szűkre szabott programponthai sem nyújtanának elég védelmet a központi hatalmakra nézve kellemetlen vitapontok beszívargása ellen. Különben a március 5-iki leiratra 15-én elküldött szerb válasz lehetetlenné tett olyan konferenciát, mely a szerb kérdést ne tárgyalná. A 15-iki szerb jegyzék az Aehrenthaltól kívánt politikai ígéretre alig válaszol, ellenben a kereskedelmi szerződés tárgyalása tekintetében szárazon, szinte metsző éllel leckézteti a monarchia miniszterét. Iswolski, Grey, Pichon, Tittoni egyaránt elítélték a válasz hangját. Szerbia március 2-án meghajolt a hatalmak akarata előtt, de Ausztria-Magyarország előtt nehezebbre esett a hajlongás, noha a most reménytelen harcot szeretne volna jobb időkre hagyni.

A március 15-iki szerb jegyzékre Aehrenthal csak ultimátummal válaszolhatott volna.

Egyelőre nem válaszolt, hanem arról gondoskodott, hogy a határszéleket a szokottnál jelentékenyebb számú csapatok szállják meg.

Most két nagyhatalom különböző irányban különböző okoktól ösztönözötten diplomatiailag mozgalmat indított meg a szövetséges helyzet kibonyolítására.

Grey azon volt, hogy a szerb kormánnyal egy Aehrenthalt teljesen kielégítő nyilatkozatot fogadtasson el. Ezzel az orosz kormánynak akart szolgálatot tenni és Iswolski szavát meghallgatta, miközben Aehrenthallal izenetekeket váltva szerkesztette a nyilatkozatot. Grey tudta, hogy a szerb kormány elfogad bármiféle nyilatkozatot, ha Anglia és a hatalmak ajánlják ezt neki. Aehrenthal pedig, aki eddig oly hevesen tiltakozott a hatalmak közbenjárása ellen, az angol kormánnyal nyolc napon át alkudozott a szerb nyilatkozat szövegének megállapításáról. Az alkut azzal indokolta, hogy ki akarja húzni az időt március végéig, amikor Szerbia megfenyítésére kerül a sor. De örült, amikor Grey március 27-én megizente Bécsbe, hogy elfogadja az Aehrenthal és a bécsi angol követ közt megállapított szöveget. Mert noha csörtetett a karddal, nem akarta a fegyveres mérkőzést. Ebben a tekintetben ellentétbe jutott Conraddal, a vezérkar főnökével, aki azt vitatta, hogy az annexió után az osztrák-magyar hadseregnek rögtön be kellett volna vonulnia a két szerb államba, mert azokat lehetetlen békés szomszédságra bírni és ha majd kitör a nagy háború, a monarchia a két állam területe birtokában egy jelentékeny számú ellenséges hadsereg megalakítását akadályozhatná meg. Conrad felfogása igen logikus volt. Csak nagyon is könnyűnek képzelte a két szerb állam letörését. Aehrenthal pedig érezte, hogy Szerbia és Montenegro elfoglalása annyi vér és pénzáldozatba kerül, az orosz és francia békevággy ellenére is oly bonyodalmakkal fenyeget, hogy az annexió ily veszélyek árán szerfelett drágán volna megvásárolva.

De mindezt nem gondolta át, mikor az annexióval meglepte a világot. Azért a külvilág előtt makacsul következetesnek látszó államférfiú lelke a célok és eszközök tekintetében ingadozott. Félt a háborús beavatkozástól, de mégis óhajtotta. Politikai végső céljául a szerb önállóság megsemmisítését tűzte ki s arról álmodozott, hogy a Habsburgok mint horvát királyok uralkodjanak Szerbián. Ezt sokkal kívánatosabb állapotnak hitte, semmint a szerbeknek Grey által kicsikart meghódolását.

De mivel nem mert végső célja felé következetesen haladni, kénytelen volt megelégedni azzal, hogy a belgrádi német, angol, francia és olasz követek felszólítására a szerb kormány március 31-én átadta Bécsben azt a nyilatkozatot, melyben Szerbia elismeri, hogy az annexió az ő jogait nem érintette s hogy alkalmazkodni fog ahhoz, amit a hatalmak a XXV. §-ról határoznak. A nagyhatalmak tanácsára — folytatja a nyilatkozat — lemond Szerbia eddigi tiltakozó politikájáról és ezentúl jó szomszédságban kíván élni Ausztria-Magyarországgal. Ennek következtében bizván a monarchia békés szándékaiban is, Szerbia hadseregében helyre állítja az 1908 tavaszi állapotokat minden tekintetben. Lefegyverzi és elbocsátja önkénteseit és bandáit s megakadályozza területén az új szabálytalan egységek alakítását. E papiros biztosítékok befejezték a válságnak Szerbiára vonatkozó részét, de a berlini szerződés 25. §-án mit sem változtattak.

A német kormány már március közepe óta azon volt, hogy ez a kérdés is szövetségesének óhaja szerint kerüljön le a napirendről. Bülow kancellár megkérdezte Iswolskitól, vajon az orosz kormány, ha erre az osztrák-magyar külügyminiszter, hivatkozással a február 26-iki török jegyzőkönyvre, formálisan felszólítja, hajlandó volna-e a 25. §-t elejteni? Iswolski először kitérően felelt és hangoztatta a conferentia szükségességét. Erre Bülow március 21-én azt izente neki, hogy szabatos választ, határozott igent vagy nemet kíván. Minden kitérő vagy nem világos választ visszautasításnak fog tekinteni. Ez esetben a német kormány visszavonul és a felelősséget Iswolskira hárítja. Gondolja meg Iswolski, hogy a szerb válság a döntés előtt áll, a német kormány tehát gyors és világos választ vár. Ha Iswolski most is még a conferentiát említi, azt a német kormány tagadó feleletnek tekinti.

Iswolski megijedt. Képzelete előtt felmerült az osztrák-magyar hadsereg szerbiai hadjáratának, az oroszországi panszláv izgalomnak és az orosz belső forradalomnak képe. Már március 23-án bejelentette gróf Pourtalèsnak, a pétervári német követnek, hogy ha Aehrenthal hivatalosan megkeresi a hatalmakat a 25. § elejtése iránt, az orosz kormány tartaléktalanul hozzájárul az osztrák-magyar kívánsághoz. Grey nagyon haragudott Iswolski idegeinek ez összeroppanása miatt. Szerette volna a

berlini szerződés megváltoztatását minél tovább húzni-halasztani. A középponti hatalmak tekintélyének aláásására jó alkalom lett volna ez a halasztás. Továbbá azon boszankodott Grey, hogy azt a vezetőszerpet, melyet Anglia a szerb hódolás ügyében magához ragadott, Németország vette át az annexió végleges elismerése kérdésében. Ezért mikor a londoni német követ kérdezte tőle, hogy hozzájárulna-e az osztrák-magyar kivánsághoz a 25. § iránt úgy, amint Oroszország, Grey igen barátság-talanul válaszolt.

Egyelőre nem, mondotta, majd ha az annexió által felidézett több kérdés megoldódik, így pl. a 29. § változtatása, csak akkor fog határozni a 25. §-ról. Tőle nem lehet feltétlen hozzájárulást kívánni. A brit kormány nem engedi cselekvésének szabadságát korlátozni. De mivel Oroszország diplomai békét kívánt, Anglia és szövetségesei sem folytathatták sokáig a halasztás módszerét, úgy hogy április 22-én I. Ferencz József már megköszönhette II. Vilmosnak a német kormány hathatós segítségét a 25. § eltolrása tárgyában. A 29. § változtatásának elismerése néhány héttel tovább húzódott. Montenegro is kiengesztelte Ausztria-Magyarországot egy rövid nyilatkozattal. Azután a hatalmak hozzájárultak a 29. § módosításához. A változások közt a legfontosabb az volt, hogy Montenegrónak megengedték a hadihajók építését és bár Antivari kikötője továbbra is zárva maradt az idegen nemzetek hadihajói előtt, nem akarták kimondani a hatalmak nyíltan, hogy Antivari nem alakulhat át hadikikötővé. És így noha Spizzát nem kapta meg Montenegro. Olasz- és Oroszország meleg barátságának, Ausztria Magyarország politikai célú jóindulatának és az angol sympathiának sokat köszönhetett.⁹⁴

Igy tehát a boszniai válság több mint félévi izgalom után elsimult. Az annexió el volt ismerve. Aehrenthal grófi címet kapott uralkodójától és sokan dicsérték diplomai művészetét. De ma már a történetírók többsége kövelkezményeiben katasztrófálisnak itéli könnyelmű vállalkozását. Utódja, gróf Berchtold, aki mint pétervári követ csöndes iróniával hajtott végre főnöke utasításait, 1912 októberében ezt írta: „Nem szabad illúsióknak átadnunk magunkat az iránt, hogy a mi eljárásunk Bosznia és Herzegovina annexiójánál ösztönözte először a Balkán államokat szövetségre, továbbá felkeltette valamennyi nagyhatalom kancelláriáinak gyanakvását monarchiánk iránt és oly egyetértésre bírta őket keleti politikánkkal szemben, aminőt azelőtt nem ismertek.”⁹⁵

⁹⁴ Belgische Dokumente IV. No 39, 42. Bittner és Uebersberger 1909 március—áprilisi anyag. Boghitchevich I. No 64—89. Siebert: Benkendorff's Diplomatisher Schriftwechsel I. 26—61. British Documents V. No 632—839. és Appendix II. Friedjung: Zeitalter des Imperialismus II. 279. Baernreither: Fragmente 106. Gr. Politik XXVI. No 9410—9528.

⁹⁵ Bittner-Uebersberger IV. No 3928.

Az ellenfelek, akiket Aehrenthal legyőzött, nem érezték magokat rosszul, sőt örültek a válság néhány eredményének és jól tudták, hogy eljön az ő idejük. Grey elégedetten tekintett vissza a válságra: Ausztria Szerbiának ugyan nem adott semmit az igaz — így szólt — de Montenegro kapott kárpótlást. Oroszország Bulgáriát a maga részére nyerte; a német-ség által megsértett szláv érzés és a mi rokonszenvünk a cári birodalom érdekeit szolgálják. Ausztria-Magyarország pedig 54 millió aranykoronát fizetett Törökországnak, noha fogadkozott, hogy nem fizet semmit.⁹⁶ Hozzátehetné volna még Grey, hogy a hadi készülétek Szerbia ellen szintén gyöngítették a monarchia pénzügyeit.

Iswolski, a gyakran céltalanul ravaszkodó és ideges Iswolski, akivel Aehrenthal igen kiméletlenül bánt, diplomatai vereségét érezve oly jóslatokkal vigasztalta magát, melyek ránc nézve szomorúan bizonyítják értelmének előrelátó erejét. 1909 elején mondotta gr. Pourtalésnak, hogy ne felejtse a gróf, a keleti kérdést csakis háború oldhatja meg; ez a háború talán öt, vagy tíz év múlva fog kitörni, de ki nem kerülhető. És mi lesz a vége? E kérdésre Iswolski ily jóslattal felelt: „Az emléktábla, melyet gróf Berchtold a buchlaui kastély konferenciatermében befalaztatott, a monarchia sirjának fedőlapja lesz.”⁹⁷ Iswolski csak annyiban tévedett, hogy az eljövendő katasztrófának, a nagy világháborúnak legfőbb okát Aehrenthal annexiós politikájában látta. A legfőbb oknak nyomára vezet az a levél, melyet Nicolson Artur, a pétervári angol követ és az angol külügyi hivatal későbbi vezetője írt Greynek 1909 március 24-én, mikor látta, hogy Oroszország behódolt a német politikának és így a háború lehetlenné vált. „A múltban — írja Nicolson — harcolnunk kellett Hollandiával, Spanyolországgal és Franciaországgal a tengeri felsőbbségért és most meg vagyok győződve, hogy előbb vagy utóbb, de ismételnünk kell e harcot Németország ellen.”⁹⁸ E meggyőződésben kell keresnünk a világháború okának gyökerét.

De másrészt nem tagadhatjuk, hogy Aehrenthalnak mindenféle érdeket ellenünk lázító politikája miatt, melyet utódja oly jól jellemzett, a német-angol ellentétből keletkezett összeütközés a monarchiára nézve halálos csapást jelentett.

Talán igaza van Boghitchевичnek, a jeles szerb írónak abban, hogy azok az ellentétek, melyek 1908 előtt is csoportokra szakították Európát, az annexió nélkül is katasztrófává fejlődtek volna.⁹⁹

De nagyon nehéz, majdnem lehetetlen megállapítani azt, hogy mi-

⁹⁶ British Documents V. 829.

⁹⁷ Taube: Der grossen Katastrophe entgegen 210 l.

⁹⁸ British Documents V. No 764.

⁹⁹ Die auswärtige Politik Serbiens. Bd. III. Berlin 1931. 113 l.

kép fejlődnének bizonyos események, ha az okok láncolatából az egyik vagy a másik gyűrű kiesik.

A monarchiának ép az angol-német ellentét miatt szüksége lett volna Oroszország és a Balkán államok lehető kiméletére, Törökország szilárdítására és arra a közhitre, hogy a monarchia szándékai békések. Aehrenthal azonban kiméletlen volt a szláv államok iránt, gyöngítette Törökországot és Európa szerte terjesztette az igazság ellenére a monarchia agresszív szándékainak hírét. Ezért mondhatjuk, hogy siettette a monarchia vesztét, amikor azt hitte, hogy növeli hatalmát és tekintélyét.

Angyal Dávid.

PÓTLÁSOK.

Wer war der anonyme Notar?

S. 252. 26. lies Umbildungsort statt Ursprungsort.

S. 372. 20. Aufkleben auf dem Deckel ist unwahrscheinlich geworden.

A boszniai válság története.

E tanulmány már a nyomdában volt, mikor szerzője a Hist. Zeitschrift Bd. 146. 646. lapján olvasta, hogy Bernadotte E. Schmitt a Slavonic Review 1930—1932. évfolyamában részletesen tárgyalta a boszniai válság történetét. Szerző ezt a tanulmányt sajnálatára már nem vehette figyelembe.

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára 10177/1952. sz.

MTA
1826 K